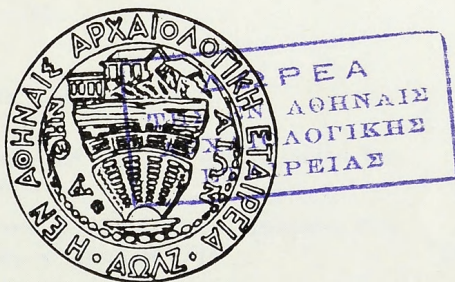
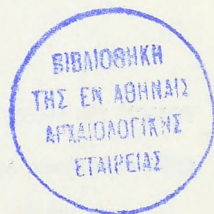

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
1983

ΤΕΥΧΟΣ Α'

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1986

ΤΟΜΟΣ 139 (1983) Α' τεύχος

© 'Η ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, 106 72 'Ελευθ. Βενιζέλου 22

Γραφεῖον Δημοσιευμάτων

'Επιμέλεια ἐκδόσεως : 'Ελευθερία Κονδυλάκη-Κόντου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Ευεργέται	θ'
Διοικητικόν Συμβούλιον διά τήν τριετίαν 1984 - 1987	ια'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιβ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιβ'
Ἐπίτιμοι ἐταῖροι	ιγ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἐταῖροι	ιε'
Τακτικοί ἐταῖροι	ιζ'
Ἐκθεσις τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας περί τοῦ ἔργου αὐτῆς κατά τό ἔτος 1983	ιθ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφικές ἔρευνες στά ἀρχαῖα Ἀβδηρα ὑπό Χάιδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη (πίν. 1 - 15)	1 - 12
2. Ἀνασκαφή Πολυστύλου Ἀβδήρων ὑπό Χαραλάμπους Μπακιρτζῆ (παρένθ. πίν. Α' καί πίν. 16 - 19)	13 - 19
3. Ἀνασκαφή Μεσημβρίας ὑπό Ἀ. Κ. Βαβρίτσα (πίν. 20 - 33)	20 - 26
4. Ἀνασκαφή Μαρωνείας ὑπό Εὐαγγέλου Πεντάζου (πίν. 34)	27 - 29
5. Ἀνασκαφή Ὀκταγώνου Φιλίππων ὑπό συνεργατῶν Στυλ. Πελεκανίδη (πίν. 35 - 38).	30 - 34
6. Ἀνασκαφές καί ἔρευνες στήν Ἀμφίπολη ὑπό Δημήτρη Λαζαρίδη (πίν. 39 - 56)	35 - 41

7. 'Ανασκαφή Βεργίνας 1982 - 1983 υπό Μανόλη 'Ανδρόνικου (παρένθ. πίν. Β' καί πίν. 57 - 69)	42 - 54
8. 'Ανασκαφή Δίου υπό Δημητρίου Παντερμαλῆ (πίν. 70 - 72)	55 - 57
9. 'Ανασκαφές Πέλλας υπό Μαρίας Σιγανίδου (παρένθ. πίν. Γ' καί πίν. 73 - 81)	58 - 68
10. 'Ανασκαφή στήν Κασσώπη υπό Σ. 'Ι. Δάκκαρη (πίν. 82 - 83)	69 - 77
11. 'Ανασκαφή στοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης υπό Σ. 'Ι. Δάκκαρη (πίν. 84)	78 - 80
12. 'Ανασκαφή 'Εφύρας υπό Θανάση Παπαδόπουλου (πίν. 85 - 86)	81 - 82
13. 'Ανασκαφή Θέρμου υπό 'Ι. Α. Παπαποστόλου	83
14. 'Ανασκαφή βασιλικῆς 'Αγίας Σοφίας Μύτικα υπό Παναγιώτου Α. Βοκοτοπούλου (πίν. 87 - 88)	84 - 86
15. 'Ανασκαφή Νέας 'Αγχιάλου υπό Παύλου 'Ηρ. Λαζαρίδη (παρένθ. πίν. Δ' καί πίν. 89 - 93)	87 - 98
16. 'Ανασκαφή Γλᾶ υπό Σπυρίδωνος 'Ιακωβίδη (πίν. 94 - 98)	99 - 101
17. 'Ανασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας υπό Θεοδώρου Σπυροπούλου (πίν. 99 - 100)	102 - 108
18. 'Ανασκαφή Ραμνοῦντος υπό Βασιλείου Χ. Πετράκου (παρένθ. πίν. Ε' - ΣΤ' καί πίν. 101 - 110)	109 - 130
19. 'Ανασκαφή στήν 'Ερέτρια υπό Πέτρου Γ. Θέμελη (παρένθ. πίν. Ζ' καί πίν. 111 - 123)	131 - 147
20. 'Ανασκαφή 'Ελευσίνας υπό Γ. Μυλωνᾶ - 'Ι. Τραυλοῦ (πίν. 124)	148 - 150
21. 'Ανασκαφή 'Επιδάουρου υπό Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (παρένθ. πίν. Η' καί πίν. 125 - 137)	151 - 159
22. 'Ανασκαφή Σικυῶνος υπό Καλλιόπης Κρυστάλλη-Βότση	160
23. Τοπογραφικές ἐργασίες στή Στύμφαλο. Καναδικό 'Αρχαιολογικό 'Ινστιτούτο (παρένθ. πίν. Θ')	161 - 162
24. 'Ανασκαφή "Ηλιδος υπό Νικολάου Γιαλούρη (πίν. 138 - 143)	163 - 166

25. Ἀνασκαφή τοῦ ναοῦ στό Μάζι Σκιλλουντίας ὑπό Ἰσμήνης Τρι-
άντη (πίν. 144 - 146) 167 - 168
26. Ἀνασκαφή Βοῦδοκοιλιᾶς Πυλίας ὑπό Γεωργίου Στυλ. Κορρέ
(παρένθ. πίν. Ι' - ΙΒ' καί πίν. 147 - 168) 169 - 208
27. Ἑρευνα στήν Ἐπίδαυρο Λιμηρά ὑπό Ν. Β. Δρανδάκη -
Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη (πίν. 169 - 178) 209 - 263
28. Ἀνασκαφή στό Τηγάνι Μάνης ὑπό Ν. Δρανδάκη - Ν. Γκιολέ
(πίν. 179 - 182) 264 - 270

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX

ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η. ΓΟΕΚΟΡΠ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

WILLIAM RATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1984 - 1986

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

Σ Υ Μ Β Ο Υ Λ Ο Ι

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Einar Gjerstad. — Filippavägen 4A, S - 222 41 Lund. Σουηδία.

Doro Levi. — Βεΐκου 64. Ένταϊθα.

Louis Robert. — 31 Av. René Coty. 75014 Paris. Γαλλία.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry. — 54 Brd St Jacques 75014 Paris. Γαλλία.

Bernard Ashmole. — 5 Tweed Green Peebles. EH 45 8AP, Σκωτία.

Oscar Broneer. — ΈΑμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας 54.
ΈΑθῆναι 106 76.

Georges Daux. — 6 Av. Paul - Appell, 75014 Paris XIVe. Γαλλία.

Pierre Demargne. — Les Hespérides Vaugirard, 233 rue de Vaugirard.
75015 Paris. Γαλλία.

André Grabar. — 2 Av. Dode de la Brunerie, Paris XVIe. 75016. Γαλλία.

Βάσος Καργιῶργης. — Κυπριακόν Μουσείον, Λευκωσία. Κύπρος.

Emil Kunze. — Immergrünstraße 1, D - 8023 Großhesselohe/B München.
ΈΟμ. Δ. Γερμανίας.

Paul Lemerle. — 84 rue Vergniaud 75013, Paris. Γαλλία.

Benjamin Dean Meritt. — 712 W 16th Street Austin, TX 78701. Η.Π.Α.

Werner Peek. — Dornberger Str. 86a, D - 4800 Bielefeld 1, Λ. Δ. Γερμανίας.

Karl Schefold. — 4051 Basel St. Albangraben 5. Έλβετία.

Homer Thompson. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J.
08540. Η.Π.Α.

Eugene Vanderpool. — ΈΑμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας
54. ΈΑθῆναι 106 76.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Åke Åkerström.** — Eklandagatan 10, S - 412 55 Göteborg. Σουηδία.
- Emmett L. Bennett, Jr.** — Institute for Research in the Humanities. University of Wisconsin, 1401 Observatory Drive Madison, WI 53706, H.Π.Α.
- Helmuth Berve.** — Rainweg 9, Hechendorf (Pilsensee).
- W. C. Brice.** — Cherry Tree Cottage, 14 Barlow Moor Road, Manchester M 208 GJ. 'Αγγλία.
- Hans Gunter Buchholz.** — Espenstr. 10 D-6306 Lang-Göns über Gießen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Veselin Caikanovic.** — Gledstonova 22, Beograd. Γιουγκοσλαβία.
- Hector W. Catling.** — 'Αγγλική 'Αρχαιολογική Σχολή, Σουηδίας 52. 'Αθῆναι 106 76.
- John Chadwick.** — Downing College, Cambridge. 'Αγγλία.
- Otto Demus.** — Prinz Eugen - Str. 27, A - 1030 Wien. Αυστρία.
- Hubert Gallet de Santerre.** — 175, rue des Amandiers 34980 Saint Clément la Rivière. Γαλλία.
- Stanislaw J. de Gasiorowski.** — Ul. Jozefa Pilsudskiego 6, Krakow. Πολωνία.
- Ulrich Hausmann.** — Ob dem Viehweidle 8 D - 7400 Tübingen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Herbert Hunger.** — Weißgerberlande 40, A - 1030 Wien. Αυστρία.
- Ulf Jantzen.** — Iserbrooker Weg 56 b/c, D-200 Hamburg, 55. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Hamit Zübeyr Koşay.** — T. K. Kültür Bakanl^νı, Ancara. Τουρκία.

- James R. McCredie.** — 30 Battle Road, Princeton, NJ 08540.
- Kazimierz Michalowski.** — Brzozowa 12, Warszawa. Πολωνία.
- Jean Pouilloux.** — Pimotin Tupin - Semons 69420 Condrieu. Γαλλία.
- Jeanne Robert.** — 31 Av. René Coty 75014 Paris. Γαλλία.
- Georges Roux.** — 36 rue Thévenet. 69004 Lyon. Γαλλία.
- Fritz Schachermeyr.** — Liechtensteinstr. 59, A - 1090 Wien. Αυστρία.
- Hidenaka Tanaka.** — Imperial University, Kyoto. Ήαπωνία.
- A. D. Trendall.** — Menzies College, La Trobe University, Bundoora, Vic.
3083. Αυστραλία.
- Walther Wrede.** — Allmandweg 54 D - 7270 Nagold 1. Όμ. Δ. Γερμανίας.

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Richard David Barnett.** — 14 Eldon Grove, NW3 5PT London. 'Αγγλία.
Henri Ducoux. — 111, La Croisette 06400 Cannes. Γαλλία.
P. M. Fraser. — All Souls, Oxford. 'Αγγλία.
Karl Kübler. — Linsenbergstraße 25, D-7400 Tübingen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
Αϊκατερίνη Melrose. — 7135 Aberdeen Av. Dallas, Texas 75320. Η.Π.Α.
Ibraim Noshy. — Egyptian University of Cairo. Αίγυπτος.
Asher Ovadiah. — 10, Ben - Tabbai Str. Ranot - Gonen (San - Simon) Jerusalem. 'Ισραήλ.
Jerome W. Sperling. — Εὑζώνων 17. 'Αθῆναι 106 76.
Iwan Velkoff. — Musée National, Sofia. Βουλγαρία.
-

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1984

Σημ. Οι δι' άστερίσκου σημειούμενοι έταίροι είναι ισόβιοι.

1. *Αδαμίδης Κωνσταντίνος
2. *Αλεξανδρῆ - Τζάχου Όλγα
3. *Αλεξίου Στυλιανός
4. *Αναστασιάδης Άναστάσιος
5. *Ανδρειωμένου Άγγελική
6. Άνδρέου Ήλιος
7. *Ανδρόνικος Έμμανουήλ
8. Άντουράκης Γεώργιος
9. Άπέργης Μάκης
10. Άσημακοπούλου - Άτζακῶ Παν/τα
11. Άχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
12. *Βαβρίτσας Άνδρέας
13. Βαγιακάκος Δικαῖος
14. *Βαλάσης Θωμᾶς
15. Βάλδικιρχ-Κοτιώνη Άλεξάνδρα
16. Βάλτερ - Καρύδη Έλένη
17. *Βασιλείου Ίωάννης
18. Βασιλείου Σπύρος
19. *Βασσενχόβεν Λουδοβῖκος
20. *Βελουδίου Μαρία
21. Βλαχάκη Καίτη
22. Βλάχος Άγγελος
23. Βοβολίνης Σπυρίδων
24. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
25. Βορίδης Κίμων
26. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη
27. *Βουκίδης Τιμολέων
28. Βρανούσης Λέανδρος
29. *Γαλανόπουλος Άγγελος
30. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
31. *Γερουλάκος Ίωάννης
32. Γεωργίου Παῦλος
33. *Γιαλούρης Νικόλαος
34. *Γιαννακόπουλος Γεώργιος
35. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
36. Γιούρη Εὐγενία
37. Γκόφας Δημήτριος
38. Γριτσόπουλος Τάσος
39. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν.
40. *Γουλανδρῆ Ν.
41. *Δαβάρας Κωνσταντῖνος
42. *Δάκκαρης Σωτήριος
43. *Δασκαρόλης Άθανάσιος
44. Δεκούλακου Ίφιγένεια
45. Δεληβορριάς Άγγελος
46. Δεσπίνης Γεώργιος
47. Δημακόπουλος Ίορδάνης
48. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη
49. Δημητροκάλλης Γεώργιος
50. *Διαμαντοπούλου Άγνή
51. *Διαπούλης Χαράλαμπος
52. *Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
53. Δοξιάδης Άπόστολος
54. *Δρανδάκης Νικόλαος
55. *Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή
56. *Ζακυθινός Διονύσιος
57. Ζαφειρόπουλος Αλέξανδρος
58. *Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
59. *Ζέπος Παναγιώτης
60. Ζερβουδάκη Ήδ
61. Ζίας Νικόλαος
62. *Ζολώτας Ξενοφών
63. Ζοῦμπος Άναστάσιος
64. Ζώης Άντώνιος
65. Ζώρα Καλλιόπη
66. *Ηλιόπουλος Γεώργιος

67. Θέμελης Πέτρος
68. * Θεοχάρη Μαρία
69. Θεοχάρη Μαρία Δ.
70. * Θεοχάρης Περικλῆς
71. * Θρεψιάδῃ Ἀντιγόνῃ
72. * Ἰακωβίδης Σπυρίδων
73. Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ
74. Καββαδίας Γεώργιος
75. * Καλλέρης Ἰωάννης
76. * Καλλίας Κωνσταντῖνος
77. Καλλιγᾶ-Γερουλάνου Αἰμιλία
78. Καλλιγᾶ Εἰρήνη
79. * Καλλιγᾶς Μαρῖνος
80. Καλλιγᾶς Πέτρος
81. * Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ
82. * Καλοκῦρης Κωνσταντῖνος
83. Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος
84. * Κανελλόπουλος Παναγιώτης
85. * Κανελλόπουλος Παῦλος
86. Κάντα Ἀθανασία
87. Καπετανάκης Ροῦσος
88. * Καπετανόπουλος Ἡλίας
89. * Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
90. * Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία
91. * Καρανδρέας Ἀπόστολος
92. * Καρδαρᾶ Χρυσούλα
93. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
94. * Καρούζου-Παπασπυρίδῃ Σέμνῃ
95. Καψῆς Ἀντώνιος
96. * Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
97. Κισκύρας Δημήτριος
98. Κοκολάκης Μίνως
99. Κόκκινος Δημήτριος
100. Κοκκολιάδης Σπύρος
101. Κόκκου Ἀγγελικὴ
102. Κόλλιας Ἡλίας
103. Κομίνης Ἀθανάσιος
104. * Κονιδάρης Γεράσιμος
105. * Κονοφάγος Κωνσταντῖνος
106. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
107. Κοντὸς Παναγιώτης
108. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
109. Κορρὲς Γεώργιος
110. * Κορρὲς Στυλιανὸς
111. * Κορωναῖος Δημήτριος
112. Κουκουλή-Χρυσανθάκη Χάιδω
113. Κουλεϊμάνη-Βοκοποπούλου Ἰουλία
114. Κουμανούδης Ἰωάννης
115. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλένη
116. Κουρέτας Δημήτριος
117. Κρανιδιώτης Νικόλαος
118. * Κριεζῆς Ἀντώνιος
119. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
120. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
121. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
122. Κύρου Ἀδωνις Κ.
123. * Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
124. Κωνσταντίνου Θεόδωρος
125. * Κωνσταντίνου Ἰωάννα
126. Κωστόπουλος Ἰωάννης
127. Λαζαρῆς Ἀνδρέας
128. * Λαζαρίδης Δημήτριος
129. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
130. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
131. Λεμπέση Ἀγγελικὴ
132. Λούβαρης Νικόλαος
133. Λουκάκης Θεόδωρος
134. Μανᾶφης Κωνσταντῖνος
135. * Μανουσάκας Μανούσος
136. * Μαντζούφρας Γεώργιος
137. Μαραγκοῦ Λίλα
138. * Μαρκεζίνης Σπυρίδων
139. * Μαστροκώστας Εὐθύμιος
140. Μαυρομαμάτη Μαρία Ἀ.
141. Μελισσηνοῦ Χριστίνα
142. Μεταξᾶς Νικόλαος
143. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον.
144. Μιράσγεζη Μαρία
145. * Μιτσὸς Μάρκελλος
146. Μιχαηλίδης Μύρων

147. * Μιχαηλίδης - Νουάρος Γ.
148. Μιχαηλίδου - Νουάρος Εὐ.
149. Μουρίκη Ντούλα
150. * Μουτσόπουλος Νικόλαος
151. * Μπακαλάκης Γεώργιος
152. Μπακιρτζής Χαράλαμπος
153. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
154. Μπέζη Ἑλένη
155. * Μπόνης Κωνσταντῖνος
156. Μπορμπουδάκης Ἐμμαν.
157. Μπουντῆς Γεώργιος
158. * Μπούρα - Φιλιππίδου Λασκαρίνα
159. * Μπούρας Χαράλαμπος
160. * Μπουφίδης Νικόλαος
161. Μπρούμης Ἰωάννης
162. Μπρούσκαρη Μαρία
163. * Μυλωνᾶς Γεώργιος
164. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
165. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
166. Νικολάου Ἰνῶ
167. Νικολόπουλος Παναγιώτης
168. Νικονᾶνος Νικόλαος
169. Νταῖ Ἑρικα-Εἰρήνη
170. * Νταῖς Ἀστέριος
171. Ντεγιάνης Ἰωάννης
172. * Ντούμας Χρῆστος
173. Oekland - Παπαδάκη Στυλιανή
174. * Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
175. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
176. * Πάλλας Δημήτριος
177. Παναγιωτίδου Μαρία
178. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
179. * Πανταζόπουλος Νικόλαος
180. * Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
181. Παντερμαλῆς Δημήτριος
182. Πάντος Πάντος
183. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
184. * Παπαδόπουλος Θωμᾶς
185. * Παπαδόπουλος Στυλιανός
186. * Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτεινὴ
187. * Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
188. Παπαϊωάννου Ἀγγελος
189. * Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
190. * Παπαντωνίου Γεώργιος
191. * Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
192. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
193. Παπαποστόλου Ἰωάννης
194. Παπαστάμου Δημήτριος
195. Παπαστάμου Μαρία
196. * Παπαφλέσσας Κωνσταντῖνος
197. Παπαχατζής Νικόλαος
198. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
199. Παρλαμᾶ Στυλιανή
200. Πασαδαῖος Ἀριστείδης
201. * Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
202. Πέννας Χαράλαμπος
203. * Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα
204. Περραντίνος Νικόλαος
205. * Πεσματζόγλου Γεώργιος
206. * Πετράκος Βασίλειος
207. Πετρονότης Ἀργύρης
208. * Πέτσας Φώτιος
209. * Πλάτων Νικόλαος
210. Πολέμης Δημήτριος
211. Πουλιανός Ἀρης
212. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
213. * Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία
214. * Ρουμπάνης Γεώργιος
215. * Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος
216. * Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
217. Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ Ἐφη
218. Σακελλαράκης Ἰωάννης
219. * Σακελλαρίου Ἀγνή
220. * Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.
221. Σαπουνᾶς Θωμᾶς
222. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
223. * Σεργόπουλος Γεώργιος
224. Σῆνος Στέφανος
225. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος
226. Σκυλάρετι Δημήτριος

227. * Σολομωνίδης Γεώργιος
228. Σταθῆτος Κωνσταντῖνος
229. * Σταθάτου Χριστῖνα
230. * Στασινοπούλου-Τουλούπα Ἦβη
231. * Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
232. Στεργιάδης Στέργιος
233. Στράτου Δόρα
234. Συμεώνογλου Σαράντης
235. * Συνοδινὸς Ἐλευθέριος
236. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
237. * Τεγοπούλου-Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα
238. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρὰ
239. * Τζαννετᾶτος Θησεὺς
240. Τζεδάκις Ἰωάννης
241. * Τοῦλ Χάρης
242. Τουράτσογλου Ἰωάννης
243. Τουρτόγλου Μενέλαος
244. * Τραυλὸς Ἰωάννης Μ.
245. * Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
246. * Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
247. Τριάντη Ἀλίκη
248. Τσάκος Κωνσταντῖνος
249. Τσαντίλας Ἰωάννης
250. * Τσάτσος Κωνσταντῖνος
251. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος
252. Τσιμπίδης - Πεντάζος Εὐάγγελος
253. * Τωμαδάκης Νικόλαος
254. Φαράκλας Νικόλαος
255. * Φατούρου-Ἡσυχάκη Κάντω
256. * Φιλιππάκη Βαρβάρα
257. Φυλακτόπουλος Γ.
258. Φωτίου Κωνσταντῖνος
259. Χατζῆ Δέσποινα
260. * Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ
261. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος
262. Χατζημιχάλη - Σβορώνου Ἰωάννα
263. Χατζημιχάλης Ἰωάννης
264. * Χατζηνικολάου Ἄννα
265. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
266. * Χρήστου Χρῦσανθος
267. * Χριστόπουλος Μιχαήλ
268. Χριστόπουλος Παναγιώτης
269. Χωρέμης Ἀγγεῖλος

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1983

Πανοσιολογιώτατε, Ἀγαπητοί Συνάδελφοι, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Εἰς τὴν μακρὰν ζωὴν τῆς Ἑταιρείας, ποὺ περιλαμβάνει 145 ἔτη, προσετέθη, μέ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, ἓν ἀκόμῃ ἔτος, τὸ 1983, πλούσιον εἰς ἔργον ἔθνικόν καὶ ἐπιστημονικῶς καρποφόρον. Τὸ ἔργον τοῦτο συνετελέσθη μέ τὴν ὀλόψυχον συνεργασίαν τῶν ἐταίρων καὶ τὴν σταθεράν βοήθειαν φίλων καὶ συμπαραστατῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σῶμα τῆς Ἑταιρείας μας. Τούς φίλους καὶ ἐταίρους τούτους καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ. Προτοῦ ἐξιστορήσω δι' ὀλίγων τὸ Ἔργον, κατὰ μακρὰν τῆς Ἑταιρείας παράδοσιν, ὀφείλω νά ἀποδώσω τὸν ὑπατον φόρον τιμῆς εἰς τοὺς ἐκλιπόντας ἐταίρους, οἱ ὅποιοι συνέβαλον εἰς τὴν πραγματοποιήσιν τῶν σκοπῶν τῆς Ἑταιρείας. Μέ πολλήν λύπην ἀναφέρομαι εἰς τὸν ἀκαδημαϊκὸν *Λῖνον Πολίτην*, τὸν πρῶν διευθυντὴν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου καὶ σύμβουλον τῆς Ἑταιρείας *Βασίλειον Καλλιπολίτην*, τὸν ἀρχιτέκτονα *Εὐστάθιον Στίκαν* καὶ τὸν οἰκονομολόγον *Γεώργιον Χατζηναστασίου*, οἱ ὅποιοι ἄφησαν δυσαναπλήρωτον κενὸν εἰς τὴν εὐγενῇ προσπάθειαν τῆς Ἑταιρείας.

Αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἐργασίαι τοῦ ἔτους, αἱ ὅποια ἐγένοντο ὑπὸ τὴν αἰγίδα ἢ τὴν ἐποπτείαν τῆς Ἑταιρείας διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας: εἰς τὰς ἐρεῦνας καὶ ἀνασκαφάς αἱ ὅποια χρηματοδοτοῦνται ὑπὸ τῆς Πολιτείας καὶ αἱ ὅποια διεξάγονται ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν μέ τὴν συνεργασίαν τῆς Ἑταιρείας καὶ εἰς τὰς ἀνασκαφάς αἱ ὅποια ἐχρηματοδοτήθησαν ἐκ τῶν πόρων τῆς Ἑταιρείας. Αἱ πρῶται ἤρχισαν καὶ συνεχίζονται κατόπιν τοῦ ἐνεργοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς κατευθυντηρίου συμβολῆς τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κ. Κωνσταντίνου Καραμανλῆ καὶ περιλαμβάνουν τὰς ἀνασκαφάς τῆς Βεργίνας, τοῦ Δίου, τῆς Πέλλας, τῆς Σίνδου, ὡς καὶ τὰς ἀνασκαφάς τῆς Ἑταιρείας εἰς τὴν Θράκην: τῶν Ἀβδήρων, τῆς Μαρω-

νείας, τῆς Μεσομβρίας, τῆς ἀρχαίας 'Αμφιπόλεως. Ἡ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἔρευνα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἠτύχησε νὰ ἔχῃ ὡς συμπαραστάτην καὶ καθοδηγητὴν τὸν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας κ. Κωνσταντῖνον Καραμανλῆν, τὸ θερμουργόν ἐνδιαφέρον τοῦ ὁποίου ἐστήριξε καὶ προήγαγε τὸν κύκλον τῶν προσπάθειων εἰς τὴν ἀκριτικὴν περιοχὴν τῆς Ἑλλάδος, ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἱστορία τῆς ὁποίας τόσον διαστρεβλώνονται ἀπὸ καλοθελητάς γείτονας καὶ φίλους. Τὰ σπουδαιότατα εὐρήματα καὶ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν γίνονται γνωστά ἀπὸ τὰς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν των καὶ τὰς ἐτησίας λογοδοσίας τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας μας. Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς αὐτάς πρέπει νὰ προστεθοῦν αἱ μνημειώδεις ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι τῆς 'Ακροπόλεως.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα, πρὸς Νότον τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, γενικῶς ἕως σήμερα ἐβασίζεται εἰς πόρους πού διαθέτει τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ ἡ 'Αρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Οἱ πόροι αὐτοὶ ἦσαν καὶ εἶναι σχετικῶς ὀλίγοι, μὲ τὴν πάροδον δὲ τοῦ χρόνου ἀποβαίνουν ἀνεπαρκεῖς, λόγῳ τῶν συνεχῶς ὑψουμένων ἐργατικῶν καὶ μισθῶν προσωπικοῦ, τῶν μειώσεων εἰς τὰς ὁποίας αἱ ἀποδόσεις καταθέσεων καὶ ἀκινήτων ὑπόκεινται καὶ τῆς καταβολῆς ἐλαχίστου σχετικῶς μερίσματος ἐκ τοῦ λογαριασμοῦ τοῦ ἄλλοτε Λαχείου τοῦ Στόλου καὶ 'Αρχαιοτήτων, τοῦ ἀναληφθέντος ὑπὸ τῆς Πολιτείας καὶ σήμερον ὀνομαζομένου Κρατικοῦ Λαχείου. Παρ' ὅλας ὅμως τὰς οικονομικὰς δυσκολίας ἡ 'Αρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δὲν ἐμείωσε τὰς προσπάθειάς της καὶ τὰς ὑποχρεώσεις της, ἀλλὰ μὲ ἐνθουσιασμόν καὶ ἐπιτυχίαν συνεχίζει τὸ ἔργον της.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ τώρα νὰ ἐπισημάνω μίαν νέαν στροφὴν εἰς τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ Δεκεμβρίου 1983 ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας κ. Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς ἐπενόησε μεγαλοφυῆς πρόγραμμα ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν διὰ τὴν ἑλληνικὴν περιοχὴν πρὸς Νότον τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης καὶ ἐξσφάλισεν ὅχι μόνον τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Κυβερνήσεως διὰ τὸ πρόγραμμα αὐτό, ἀλλὰ, καὶ ἐκ τῶν ἐπενδύσεων τὸ μυθικόν διὰ τὴν Ἑλληνικὴν 'Αρχαιολογικὴν Ἐπιστήμην ποσόν τῶν 300 ἑκατομμυρίων δραχμῶν πού θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐκτέλεσίν του. Κατόπιν σοβαρᾶς μελέτης καὶ ἐπανειλημμένων διαβουλεύσεων ἀπεφασίσθη ὅπως τὸ ἔργον ἀποτελέσῃ κοινὴν προσπάθειαν τοῦ ὙΠΠΕ καὶ τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, αἱ δὲ ἐργασίαι νὰ καλύψουν χρονικόν διάστημα πέντε ἐτῶν διὰ τὰς ἀνασκαφὰς καὶ τὰς ἐρεῦνας τοῦ νέου σχεδίου νὰ δοθῇ ἡ εὐθύνη τῆς χρήσεως ἐντὸς πενταετίας τοῦ ποσοῦ τῶν 200 ἑκατομ. δραχμῶν εἰς τὸ ὙΠΠΕ, εἰς δὲ τὴν 'Αρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τὸ ποσοῦ τῶν 100 ἑκατομ. δραχμῶν. Φορεὺς διὰ τὴν διαχείρισιν τοῦ ὅλου ποσοῦ τῶν 300 ἑκατομ. δρχ. ὤρισθη ἡ 'Αρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τοῦτο δὲ τρανῶς ἀποδεικνύει τὴν ἐκτίμησιν μὲ τὴν ὁποίαν περιβάλλει σήμερα ἡ Πολιτεία τὸ ἔργον καὶ τὴν δρᾶσιν τῆς Ἑταιρείας μας.

Τό ΥΠΠΕ ἀνέλαβε τήν ἀνασκαφήν καί ἔρευναν τῆς νοτίας κλιτύος τῆς Ἀκροπόλεως μέ ἐπικεντρων τό Διονυσιακόν Θέατρον, τόν Μυστράν, τήν Ἐπίδουρον, τήν ἀναστήλωσιν καί στερέωσιν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κάτω Ζάκρου, παλαιᾶς καί συνεχιζομένης ἀνασκαφῆς τῆς Ἑταιρείας ὑπό τοῦ καθηγητοῦ κ. Ν. Πλάτωνος, καί τήν μετατροπὴν τοῦ Ἰλίου Μελάθρου, τοῦ γνωστοῦ μεγάρου Schliemann εἰς Ἀθήνας, εἰς Νομισματικόν Μουσεῖον. Τό ἔργον πού ἀνέλαβεν ἡ Ἑταιρεία διαιρεῖται εἰς τρεῖς τομεῖς. Πρῶτον περιλαμβάνει ἀνασκαφάς. Κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως, ἀπεφασίσθη ἡ ἐπιλογή τριῶν ἀνασκαφῶν μέ δυνατότητα τερματισμοῦ τῆς ἐρέυνης τοῦ ὅλου ἢ σπουδαίους μέρους τοῦ χώρου των ἐντός πενταετίας: ἦτοι μιᾶς πρώτης προϊστορικής ἀνασκαφῆς, δευτέρας τῆς κλασσικῆς περιόδου καί τρίτης πρωτοχριστιανικῶν χρόνων. Κατά τήν ἀπόφασιν αὐτήν ἀνελήφθη ἡ πλήρης ἀνασκαφή τοῦ Ἰδαίου Ἀντρου τῆς Κρήτης ὑπό τοῦ συναδέλφου κ. Ἰω. Σακελλαράκη, ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ραμνουῦντος ὑπό τοῦ συναδέλφου κ. Β. Πετράκου καί ἡ ἀνασκαφή τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν ὑπό τοῦ συναδέλφου κ. Παύλου Λαζαρίδη. Κατ' αὐτόν τόν τρόπον ἡ ὅλη ὄψις τῆς ζωῆς καί τῆς πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τῶν προϊστορικῶν μέχρι καί τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων, θά προβληθῇ ἀνασκαφικῶς καί ἡ ἀποκάλυψις τῶν λειψάνων τῆς θά φέρῃ καί πάλιν τήν Ἑλληνικήν Ἐπιστήμην εἰς τό προσκήνιον τῆς παγκοσμίου προσπαθείας.

Ἡ δημοσίευσις τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν τριῶν αὐτῶν ἀνασκαφῶν θά ἀποτελέσῃ τό δεύτερον μέρος τοῦ προγράμματος τοῦ ἀναληφθέντος ὑπό τῆς Ἑταιρείας καί θά βαρύνῃ τοὺς ἀνασκαφεῖς καί τό Προεδρεῖον τῆς Ἑταιρείας. Ἡ ἔλλειψις σοβαρῶν καί τελικῶν δημοσιεύσεων ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν εἶναι γνωστὴ εἰς ὅλους μας. Τήν ἔλλειψιν αὐτήν θά προσπαθῇ ἡ Ἑταιρεία νά ἀντικαταστήσῃ μέ ἔργον σοβαρόν καί τελικόν. Ἀκόμη καί μία ἄλλη προσπάθεια θά περιληφθῇ εἰς τό δεύτερον μέρος. Ἡ Ἑταιρεία ἐπὶ σειράν ἐτῶν παρέχει εἰς τοὺς ἐν ἐνεργείᾳ ἀρχαιολόγους τοῦ ΥΠΠΕ βοήθειαν διὰ τήν δημοσίευσιν τῶν διδακτορικῶν των διατριβῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων βασιζέται ἡ προαγωγή των. Αἱ δυσχερεῖς οἰκονομικαὶ συνθῆκαι πού κατέστησαν ἐγγενεῖς εἰς ὀργανισμούς ὅπως ἡ Ἑταιρεία μας δέν θά ἐπιτρέψουν τήν συνέχισιν ἐπὶ πολὺ τῆς βοηθείας αὐτῆς. Καί ὅμως ἡ συμβολὴ μας εἶναι σπουδαιοτάτη καί ἀναφαίρετος καί θά καταστήσῃ δυνατὴ, τουλάχιστον διὰ μιάν ἀκόμη πενταετίαν, ἐάν ἐφαρμοστῇ, ὅπως ἐλπίζεται, τό νέον πενταετές μας πρόγραμμα.

Τό τρίτον μέρος τοῦ προγράμματος ἀφορᾷ εἰς τήν διαφύλαξιν καί μελέτην τῶν εὐρημάτων ἀφ' οὗ αὐτὰ ἀνασκαφοῦν· εἶναι αὐτονόητον ὅτι δέν πρέπει τὰ εὐρήματα αὐτὰ νά κλείωνται εἰς κιβώτια καί νά ἀποθηκεύωνται εἰς σκοτεινά ὑπόγεια ὅπου ἡ μελέτη των εἶναι ἀδύνατος. Ἡ ἀνάληψις τῆς ὑποχρέωσεως κατασκευῆς Μουσείου εἰς τὰς Μυκήνας, ἡ ἔδρυσις τοῦ ὁποίου ἀπεφασίσθη τό 1953 καί παραμένει ἀνεκτέλεστος, ἀποτελεῖ τό τρίτον μέρος τοῦ προγράμμα-

τος διά τὰ προσεχῆ δύο ἔτη. Τό Μουσεῖον αὐτό, παράδειγμα πρὸς μίμησιν εἰς ἄλλους ἀρχαιολογικούς χώρους, θά περιλαμβάνη τὰ ἀπαραίτητα ἐργαστήρια διά τήν μελέτην καί παρασκευὴν δημοσιεύσεων, διδασκτικούς χώρους καί αἰθούσας ἐκθέσεων ἀντικειμένων καί μακετῶν ἀναπαραστάσεων τῶν κτισμάτων τῆς Κυκλωπείας Πόλεως.

Τό ἔργον πού ἀνελύσαμεν καί πού προβάλλεται διά τό ἐγγύς μέλλον, ἔχει ἀρχίσει, καί τό ΥΠΠΕ καί ἡ Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία συνεργάζονται ἐπιτυχῶς διά τήν ἐκπλήρωσίν του. Διά τήν συνεργασίαν αὐτήν καί διά τήν βοήθειάν του ἡ Ἑταιρεία εὐχαριστεῖ τό Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καί ἰδίᾳ τήν Ὑπουργόν κυρίαν Μελίνα Μερκούρη. Διά τό ἀρχόμενον ἔργον, πού περιλαμβάνει τμήματα τῆς Ἑλληνικῆς Γῆς πρὸς Ν τῆς Μακεδονίας, ἡ Ἑλληνική Ἀρχαιολογική Ἐπιστήμη ὀφείλει ὄχι μόνον χάριτας ἀλλά καί εὐγνωμοσύνην πρὸς τόν Πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας κ. Κωνσταντῖνον Καραμανλῆν, τό ἐνδιαφέρον τοῦ ὁποίου διά τήν προφύλαξιν καί παρουσίαν τῆς προγονικῆς μας κληρονομίας ἐπιμαρτυρεῖται καί ἀπό τὰς συνεχιζομένας ἀνασκαφάς τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης, ὑπὸ Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Εὐγνωμοσύνη ἐπίσης ὀφείλεται καί εἰς τήν Κυβέρνησιν διά τήν χορηγίαν, πού καθιστᾷ δυνατὴν τήν ἐξασφάλισιν τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἀναληφθέντος προγράμματος. Ἐλπίζεται ὅτι τό ἐνδιαφέρον τῆς Πολιτείας θά συνεχισθῇ καί θά περιλάβῃ καί ἄλλους χώρους τῆς Πατρογονικῆς μας Γῆς.

Ἡ προβολὴ τοῦ νέου πενταετοῦς ἀρχαιολογικοῦ προγράμματος ἐπιτρέπει τήν παρεμβολήν ἐδῶ καί μερικῶν πληροφοριῶν διά τήν Ἑταιρείαν μας ἀγνώστον ἴσως εἰς τοὺς πολλούς. Ἡ Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία εἶναι ἡ ἀρχαιοτέρα ἐπιστημονικὴ ὀργάνωσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἰδρύθη ὑπὸ ὁμάδος φιλολόγων, λογίων καί πολιτῶν τό 1837, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνος, τοῦ ὁποίου φέρει τήν ὑπογραφὴν εἰς τόν Καταστατικόν της Χάρτην. Ἐκτοτε ἡ Ἑταιρεία ἐπωμίσθη τό ἔργον τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ πατρῶου χώρου καί τήν ἐκδοσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης. Μέχρι τοῦ ἔτους 1910, ὅποτε ἐδημιουργήθη ἡ καθαυτὸ Κρατικὴ Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων, ἡ Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία, ὁ ἰδιωτικὸς αὐτὸς ὀργανισμὸς, παρέμεινεν ὡς κύριος φορεὺς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιστήμης καί ὡς τοιοῦτος εἶναι γνωστὴ ἀνά τόν κόσμον. Πολύ γνωσταί εἶναι ἐπίσης καί αἱ δημοσιεύσεις της, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ ἔτη ἦσαν μοναδικαί. Ἀπὸ τοῦ 1837 μέχρι σήμερον τὰ περιοδικὰ της, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, ἐκτυπωθεῖσα ἀρχικῶς ὡς Ἐφημερίς Ἀρχαιολογικὴ καί τὰ Πρακτικά, ἐκδίδονται σχεδὸν ἀνελλιπῶς καί παρέχουν πιστὴν εἰκόνα τῆς συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων εἰς τήν ἔρευναν. Ἀλλὰ καί πολλὰ σπουδαῖα ἐπιστημονικὰ συγγράμματα ἔχει ἐκδώσει ἡ Ἑταιρεία καί πρωτοποριακὰ καί ἄλλα θεμελιώδη, ὡς τό τοῦ Χρ. Τσούντα, Αἱ προϊστορικαὶ Ἀκροπόλεις Διμηνίου καί Σέσκλου (1908), τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος (1976 - 78) κ.ἄ. Τό ἐκδοτικόν αὐτὸ ἔργον θά

συνεχίση έντατικῶς ἡ 'Εταιρεία μέ τήν βοήθειαν τῶν 'Ελλήνων 'Αρχαιολόγων συνεργατῶν της, διά νά μή ἀπουσιάζη τόσον τό 'Ελληνικόν ὄνομα ἀπό τήν διεθνῇ βιβλιογραφίαν.

'Ακόμη καί πλουσίαν Βιβλιοθήκην διαθέτει ἡ 'Εταιρεία πρός χοῦσιν ὅχι μόνον τῶν μελῶν της ἀλλά καί ὅσων ἀρχαιολόγων, λογίων καί φοιτητῶν, ἔχουν ἀνάγκην βοήθειας εἰς τό ἔργον των. Εἶναι ἄξιον ἰδίας μνείας ὅτι ἐφέτος πολλάς φορές ὁ χώρος τοῦ ἀναγνωστηρίου μας δέν ἐπῆρκεσε εἰς τόν ἀριθμόν τῶν μελετητῶν, τοῦτο δέ διότι ἡ ἐν 'Αθήναις σπουδαιοτάτη καί πλουσιωτάτη Βιβλιοθήκη τοῦ Γερμανικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου παραμένει κλειστή λόγῳ ἐπιδιορθώσεων τοῦ κτιρίου. Οἱ πόροι τούς ὁποίους διαθέτει ἡ Βιβλιοθήκη μας εἶναι σχετικῶς μικροί, αἱ δέ ἐκδόσεις τῶν συγγραμμάτων διαρκῶς πολλαπλασιάζονται καί αἱ τιμαί των ἐπίσης διαρκῶς αὐξάνονται, ὥστε καθίσταται δύσκολος ἂν ὅχι ἀδύνατος ἡ συνέχισις εἰς ταχύν ρυθμόν τῆς ἀγορᾶς βιβλίων ἀπαραιτήτων διά τήν διατήρησιν τῆς ὠφελιμότητός της ὡς χώρου ἐρεύνης. 'Αλλά καί ἐδῶ ἡ 'Εταιρεία εἶναι ἀποφασισμένη νά διατηρήσῃ τήν Βιβλιοθήκην της εἰς ὑψηλόν σημεῖον πληρότητος, ἐλπίζει δέ πάντοτε εἰς γενναιοδῶρους προσφοράς.

Κυρίαί καί Κύριοι, τό ὑπό τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἐπινοηθέν Νέον Πρόγραμμα ἐρεύνης πού ἀρχίζει τό 1984 ἀνοίγει νέους ὀρίζοντας δράσεως τῆς 'Εταιρείας μας καί τῆς 'Ελληνικῆς 'Επιστήμης, εἰς αὐτό δέ θά ἀφιερωθοῦν αἱ δυνάμεις μας κατὰ τά προσεχῇ ἔτη, ἐλπίζομεν μέ ἐπιτυχίαν.

'Η ἀνασκαφική δρᾶσις τῆς 'Εταιρείας ἔχει ὡς ἀκολούθως.

(Ἔπεται ἡ ἐκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. Τό Ἔργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας κατὰ τό ἔτος 1983).

.....

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΑΒΑΘΡΑ*

(Πίν. 1 - 15)

Οι ανασκαφικές έρευνες συνεχίστηκαν στίς έξις θέσεις τής αρχαίας πόλης καί τῶν νεκροπόλεων τής:

A. ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ

Τομέας I

α) Ἀ ν α σ κ α φ έ ς

1. Βυζαντινή ἀκρόπολη: B1

Μετά τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἀρχαίου τείχους κάτω ἀπό τή βυζαντινή ὀχύρωση στίς έρευνες τής Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ἀκολούθησε στραματογραφική έρευνα στήν περιοχή τοῦ πύργου 2 γιά τή χρονολόγηση τοῦ πύργου καί τοῦ τείχους (εἰκ. 1). Ἀπό τήν έρευνα προέκυψε ὅτι ὁ πύργος 2 ἔχει κατασκευασθεῖ στό β' μισό τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα καί ὅτι εἶναι σύγχρονος μέ τόν πύργο 1 (πίν. 1α)¹.

Στή συνέχεια ἡ έρευνα ἐπεκτάθηκε στό κτίριο πού ἐντοπίσθηκε ἔξω ἀπό τή δυτική πλευρά τοῦ πύργου, καί τό ὁποῖο ἔχει καταστραφεῖ ἀπό τήν ἐπέκταση τοῦ τείχους τής ἀκρόπολης (πίν. 1β), πού πραγματοποιήθηκε στά ρωμαϊκά χρόνια, καί ἀργότερα ἀπό τό βυζαντινό προτείχισμα. Τό κτίριο αὐτό καλύπτεται ἀπό ἐπιχώσεις ρωμαϊκῶν χρόνων 3ου καί 4ου μ.Χ. αἰῶνα, ἀλλά πρέπει νά εἶναι προγενέστερο ὅπωςδήποτε ἀπό τήν ἐπέκταση τοῦ τείχους στά ρωμαϊκά χρόνια. Ἡ έρευνά του δέν ὀλοκληρώθηκε καί θά συνεχισθεῖ μέ ἐπέκταση τής ἀνασκαφῆς στό ἐσωτερικό τοῦ τείχους (πίν. 1α).

2. Περιοχή Δυτικῆς Πύλης Τείχους: B1 (ἐκθεση ἀνασκαφῆς Σ. Σαμαρτζίδου).

Ἀρχισε φέτος ἡ ἀνασκαφική έρευνα τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου πού οἱ

*Ἐπιστημονικοί συνεργάτες: α) Τ α κ τ ι κ ο ἱ : Χάιδω Κουκούλη - Χρυσανθάκη, Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων, Σταυρούλα Σαμαρτζίδου, Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων, Ἐφη Σκαρλατίδου, Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων, Σαπφώ Ἀγγελούδη, Ἀρχιτέκτων.

β) Ἐ κ τ α κ τ ο ἱ σ υ ν ε ρ γ ά τ ε ς : Τριαντάφυλλος Ἀναγνωστόπουλος, Ἀρχαιολόγος, Χρύσα Σαμίου, Ἀρχαιολόγος, Μαρία Τζήμου, Ἀρχιτέκτων, Νότης Ἀγελαράκης, Ἀρχαιολόγος-Ἀνθρωπολόγος.

1. Τό Ἔργον τής ΑΕ 1982, εἰκ. 6. ΠΑΕ 1982, 1 - 17.

άνασκαφές του Δ. Λαζαρίδη είχαν έντοπίσει στά νότια τής οικίας τών δελφινιῶν¹. Πρόκειται γιά μιὰ ανεξάρτητη ἀπό τό οἰκοδομικό τετράγωνο τής οικίας τών δελφινιῶν νησίδα, πού ὁρίζεται στά βόρεια καί στά ἀνατολικά ἀπό δύο κάθετους μεταξύ τους δρόμους, ἀπό τούς ὁποίους ὁ βόρειος ὁδηγεῖ στή Δυτική Πύλη τοῦ τείχους (πίν. 3α).

Φέτος ἀνασκάφτηκε ἕνα τμήμα τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου συνολικῆς ἐπιφάνειας 240 τ.μ., ὅπου ἀποκαλύφθηκε μιὰ οἰκία, τῆς ὁποίας τά νότια ὅρια βρίσκονται ἔξω ἀπό τήν ἀνασκαφική τομή. Τά δυτικά ὅρια τῆς οικίας προσδιορίστηκαν μέ ἀρκετή δυσκολία, γιατί οἱ τοῖχοι εἶναι καταστραμμένοι στήν περιοχή αὐτή, ἐνῶ ἡ βόρεια καί ἀνατολική πλευρά, πού ὁρίζονται ἀπό τούς δρόμους πού ἀναφέραμε, σώζονται πολύ καλύτερα (πίν. 8). 'Αποκαλύφθηκαν τέσσερις βασικοί χῶροι τοῦ κτιρίου, μέ καλά διατηρημένα κατώφλια, σκεπασμένοι μέ στρώμα κεραμιδιῶν στέγης. 'Ανάμεσα στά κεραμίδια δύο ἔχουν σφραγίδα θασιακοῦ ἐργαστηρίου. 'Από τά πιό ἀξιόλογα εὐρήματα εἶναι νομίσματα, κυρίως ρωμαϊκῶν χρόνων, λυχνάρια καί χάλκινα κλειδιά (πίν. 3β - γ).

'Η ἀνασκαφική ἔρευνα περιορίστηκε στήν ἐντόπιση καί τόν καθαρισμό τοῦ στρώματος καταστροφῆς τῆς τελευταίας κτιριακῆς φάσης τῆς οικίας, πού πρέπει νά χρονολογεῖται στόν 2ο - 3ο μ.Χ. αἰ. 'Οπωσδήποτε ὅμως, ἐπεὶ δέν προχωρήσαμε κάτω ἀπό τό στρώμα τῶν κεραμιδιῶν καί δέν ἐρευνήθηκαν τά δάπεδα τῆς οικίας, ἡ παραπάνω χρονολόγηση εἶναι προσωρινή. 'Από τούς τοίχους πού ἀποκαλύφθηκαν προσδιορίζεται σέ γενικές γραμμές ἡ κάτοψη τῆς οικίας, ἡ ὁποία ἐντάσσεται στόν γνωστό τύπο οικίας πού ξέρομε στα "Αβδηρα ἀπό τά τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.² (εἰκ. 2). 'Η εἴσοδος βρίσκεται στή βόρεια πλευρά μετατοπισμένη πρὸς τή ΒΔ γωνία καί ὁδηγεῖ ἀπό τόν δρόμο σέ μιὰ μεγάλη αὐλή· στα ἀνατολικά ἀμέσως μετὰ τήν εἴσοδο πρέπει νά εἶναι ὁ οἶκος, ἀπομονωμένος ἀπό τά ὑπόλοιπα δωμάτια τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας. 'Η αὐλή, τήν ὁποία διέσχιζε ἕνας ἀποχετευτικός ἀγωγός, πρέπει νά ἔκλεισε σέ μιὰ μεταγενέστερη φάση τοῦ ρωμαϊκοῦ κτιρίου.

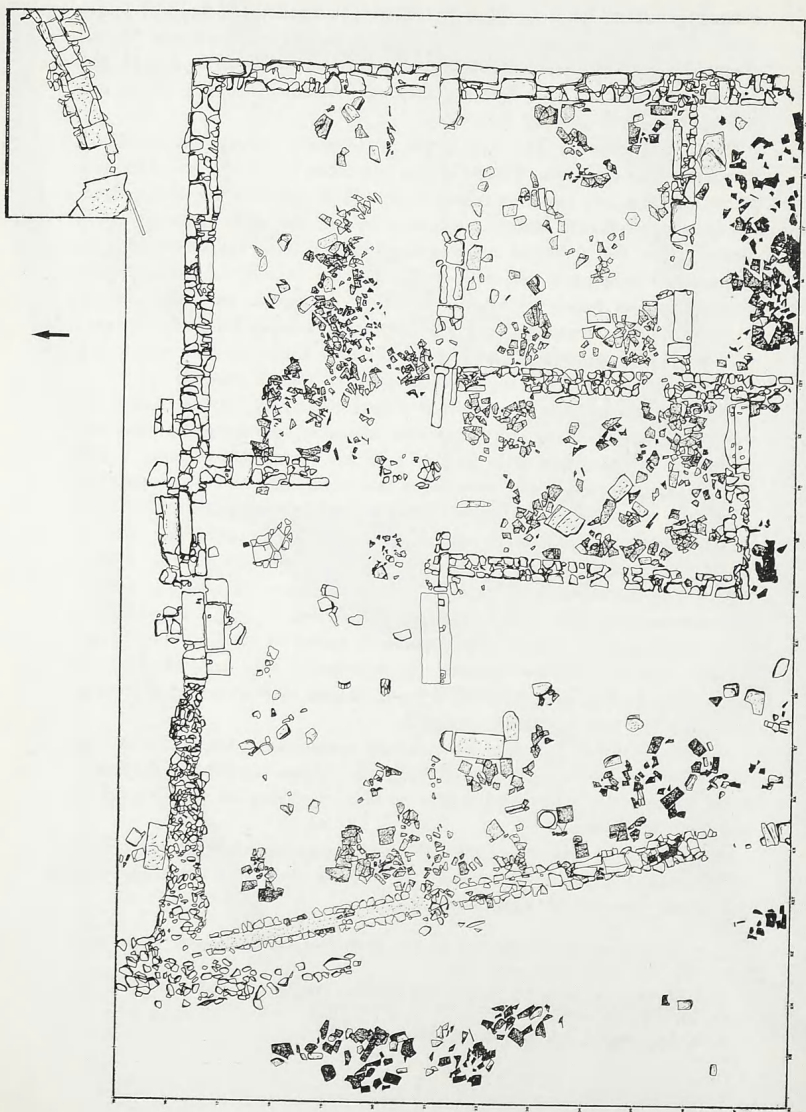
Τό κτίριο ὥστόσο ἐμφανίζει καί μιὰ πολύ πρωιμότερη φάση, πού εἶναι ὀρατή στό κάτω μέρος τῆς ἐξωτερικῆς ὕψης τῶν τοίχων τῆς βόρειας καί ἀνατολικῆς πλευρᾶς. 'Η φάση αὐτή πρέπει νά εἶναι σύγχρονη μέ τή γειτονική οἰκία τῶν δελφινιῶν.

Παράλληλα μέ τήν ἀνασκαφή τῆς οικίας πραγματοποιήθηκε καθαρισμός καί ἀνασκαφή σ' ἕνα τμήμα τοῦ βόρειου δρόμου, ὅπου εἶχε ἐντοπισθεῖ ἀποχετευτικός ἀγωγός μέ κατεύθυνση Β-Δ³.

1. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1955, 161 πίν. 53. ΠΑΕ 1966, 63. ΑΔ 22, 1967, Β 433. ΠΑΕ 1971, 65 - 67. ΠΑΕ 1979, 105 - 106.

2. J. W. GRAHAM, Notes on Houses and Housing Districts at Abdera and Himera, AJA 76, 1972, 295 - 301.

3. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 20, 1965, Β 459.

Είχ. 2. Τομέας Ι. Περιοχή Δωρικής πύλης. Οικοδομικό τετράγωνο 2.

β. Στερεώσεις - Διαμορφώσεις

Συνεχίζοντας τό πρόγραμμα στερέωσης τών τοίχων τών κτιρίων στίς παλιές ανασκαφικές τομές στερεώσαμε φέτος τούς τοίχους τής οικίας τών δελφινιδών.

Γιά τή συμπλήρωση επίσης τής διαμόρφωσης στήν περιοχή τής Δυτικής Πύλης καθαρίστηκε τό τελείως καταστραμμένο πηγάδι ρωμαϊκών χρόνων, πού κάλυπτε τή ΒΑ γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ βόρειου Πύργου τῆς Πύλης. Τό πηγάδι, πού ἀνήκει στήν καταστραμμένη σήμερα αὐλή τοῦ σπιτιοῦ τῆς τελευταίας φάσης τών ρωμαϊκών χρόνων¹, ἡ ὁποία ἔχει κτισθεῖ πάνω στό τεῖχος, βρέθηκε γεμάτο θαλασσινά ὕστρεα καί θραύσματα ἀγγείων (πίν. 4α).

Τομέας II

Στόν τομέα II (περιοχή βόρειου περιβόλου) πραγματοποιήθηκε σειρά ἀπό ανασκαφικές τομές, πού εἶχαν στόχο νά ἀποκαλύψουν τό τεῖχος, νά συγκεντρώσουν στοιχεῖα γιά τή γεωμορφολογική έρευνα, ἡ ὁποία ἀκολούθησε καί νά ἐντοπίσουν φάσεις ἀρχαιότερες ἀπό τόν 4ο π.Χ. αἰώνα.

II. 1. Τεῖχος - Ἐσχάρα

Ἡ συνέχεια τῆς έρευνας στή ΒΔ γωνία τοῦ βόρειου περιβόλου ἀποκάλυψε ἕνα μέρος ἀπό τό τεῖχος καί ὁλοκλήρωσε τήν ἀνασκαφή τῆς ἐσχάρας (πίν. 5β)². Τό τεῖχος ἐμφανίζει δύο βασικές οἰκοδομικές φάσεις καί ἀλλεπάλληλες ἐπισκευές. Ἡ ἀρχαιότερη φάση πατάει πάνω στό φυσικό ἔδαφος, πού ἀλλοῦ εἶναι ἄμμος καί ἀλλοῦ ὁ βράχος τοῦ φυσικοῦ ὑποβάθρου. Ἀποτελεῖται ἀπό δύο κτιστές παρειές, τό ἐνδιάμεσο τών ὁποίων γεμίζει μέ λιθορριπή καί ἐμφανίζει ἕνα ἰδιαίτερο τονισμένο πλάτος, πού φθάνει τά 4.5 μ.

Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀρχαιότερης φάσης εἶναι δύσκολο νά προσδιοριθεῖ, γιατί ἡ ἐλάχιστη γραπτή κεραμική πού βρέθηκε στήν τάφρο θεμελίωσής του ἐμφανίζει τή χαρακτηριστική γιά τά ἰωνικά ἐργαστήρια ταινιωτή διακόσμηση, πού εἶναι δύσκολο νά χρονολογηθεῖ μέ ἀκρίβεια. Τά γενικά χρονολογικά πλαίσια τῆς κεραμικῆς αὐτῆς βρίσκονται μέσα στόν 7ο καί 6ο π.Χ. αἰώνα, ἀλλά ὅπωςδήποτε ἡ χρονολόγηση ὁρισμένων ὀστράκων στόν 7ο π.Χ. αἰώνα (ὅπως π.χ. τοῦ πίν. 5α) εἶναι βέβαιη, ὅπως βέβαιη εἶναι ἡ χρονολόγηση ἑνός ὀστράκου ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ καί ἑνός θραύσματος εἰδωλίου (πίν. 5β-γ) στό β' μισό τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. καί ἡ συσχέτισή τους μέ τήν ἀρχαιότερη φάση τῆς ἀποικίας τών Κλαζομενίων στά "Αβδηρα³.

1. ΑΔ 22 Β, 1967, 430, σχέδ. 6.

2. Τό Ἔργον ΑΕ 1982, 11 εἰκ. 12. ΠΑΕ 1982, 1-17.

3. Πρβ. ὕστρακο ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ ἀπό τό Ἡραῖο Σάμου ΑΜ 58, 1933, παρ. 9. πίν. XXVII, 1, ὅπου αἰγάρκος ἀντίστοιχος μέ ὕστρακο πίν. 9α. Ἀντίστοιχη ἐπίσης γραμμί-

Ἀπόδοση ὅπωςδήποτε κάποιου συγκεκριμένου τμήματος τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης στήν πρώτη ἀποικία τῶν Κλαζομενίων στήν Ἀβδηρα δέν εἶναι δυνατό νά τεκμηριωθεῖ ἀκόμα πρὶν ἀπὸ τήν ὀλοκληρώση τῆς ἐρευνας στήν περιοχή αὐτή. Ἐνα τμήμα ὥστόσο τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης (πίν. 5δ) διακρίνεται γιὰ τήν ἐπιμελημένη τοιχοδομία τῆς μιᾶς σωζόμενης παρεῖας του, πού ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ μικρές ὀρθογώνιες πλίνθους τοπικοῦ μαρμάρου μέ ἀπεργη τήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια. Ἡ τοιχοδομία αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐμφανίζεται σέ κτίρια τοῦ Ἡραίου Σάμου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. καί παραμένει καί στόν 6ο π.Χ. αἰώνα¹. Μέ βάση τήν τοιχοδομία καί τὰ ὕψηλα τῆς γραπτῆς ἰωνικῆς κεραμικῆς, πού στό σύνολό της δέν εἶναι δυνατό νά χρονολογηθεῖ μέ ἀκρίβεια² θά μπορούσε αὐτό τό τμήμα τοῦ τείχους νά χρονολογηθεῖ στό β' μισό τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. καί νά σχετισθεῖ μέ τό τεῖχος τῆς δεύτερης ἀποικίας, πού ἔδρυσαν οἱ Τῆλιοι στήν Ἀβδηρα τό 545 π.Χ. (πίν. 6 - 7α).

Τό τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης πρέπει νά ἦταν ἤδη καταστραμμένο στίς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τήν κεραμική τοῦ τέλους 6ου - ἀρχές 5ου π.Χ., πού βρέθηκε στήν ἐπίχωση πού καλύπτει τό νότιο τμήμα του, ὅπου δέν ἐμφανίζεται ἡ νεώτερη φάση τοῦ τείχους (πίν. 7β)³.

Τό τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης ἔχει σφηνωθεῖ μέσα στή λιθορριπὴ τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης, τό ὅποιο ἔχει καταστρέψει. Ἐχει μικρό πλάτος (1.90 - 2 μ.) καί εἶναι κτισμένο μέ μικροῦς ἀδούλευτους λίθους (πίν. 8), ἀνάμεσα στούς ὁποίους μεσολαβοῦν καί ὀρθογώνιοι μαρμαρόπλινθοι ἀπὸ τήν προηγούμενη φάση τοῦ τείχους. Τό νεώτερο τεῖχος ἀκολούθησε μία πορεία

κὴ διακόσμηση στό κάτω σῶμα τῶν ἀγγείων, ὅπως στό θραῦσμα πίν. 5α, ἐμφανίζεται σέ ὑπογεωμετρικά ἀγγεῖα ἀπὸ Ἑμπορίο Χίου, J. BOARDMAN, Greek Emporio (1967) πίν. 43, 450 - 454 ἢ ἀπὸ ἀποθέτες Tocra, J. BOARDMAN - J. HAYES, Excavations at Tocra (1963 - 1965), πίν. 29, 587 καί δέν λείπει καί ἀπὸ τήν κεραμική τοῦ νεκροταφείου τοῦ τέλους τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. στήν Ἀβδηρα.

1. Πρβ. τοῖχο Νότιας Στοῆς Ἡραίου. AM, 1930, 22 πίν. VII, 2.

2. Κύλικες καί κυάθια μέ ταινιωτὴ καί γραμμικὴ διακόσμηση ἐμφανίζονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. στό νεκροταφεῖο τῶν Ἀβδηρων, ἀλλὰ ἡ ἐπιβίωσή τους εἶναι ἀρκετὰ μακρόχρονη, ἔτσι ὥστε δύσκολα — καί πρὶν προηγηθεῖ συστηματικὴ μελέτη τους — θά μπορούσαν νά χρησιμεύσουν γιὰ χρονολόγηση. Ἡ ἀκτινωτὴ ἐπίσης διακόσμηση στό κάτω σῶμα κυλίκων πού ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου ὡς τίς ἀρχές τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., παραμένει ὡς τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. σέ κύλικες μέ ταινιωτὴ διακόσμηση, πού πρέπει νά εἶναι προϊόντα τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῶν Ἀβδηρων. Πρβ. Δ. LAZARIDH, IAE 1966, 65 - 66, πίν. 64. Τὰ θραύσματα ὥστόσο τῶν ἀμφορέων μέ τήν ταινιωτὴ διακόσμηση πρέπει νά χρονολογηθοῦν στόν 6ο π.Χ. αἰώνα (πίν. 7β).

3. Πρβ. θραύσματα λήνων τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ὕψηλα ἀττικῶν κυλίκων τύπου C, καί μελανόμορφα ἀττικά ὕψηλα τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Τὰ θραύσματα τοῦ ἀσκού μέ τήν ταινιωτὴ διακόσμηση τοῦ πίν. 7β μπορούν νά κατεβοῦν καί ὡς τό β' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Πρβ. Athen. Agora XII, πίν. 80 ἀριθ. 1727.

περίπου ἀντίστοιχη μέ τό τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης, ἀλλά δέν φαίνεται νά πάτησε πάνω στό ΝΔ τμήμα τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης, τό ὁποῖο στό τμήμα αὐτό εἶναι ἐπίσης κτισμένο μέ τήν τεχνική τῆς ξερολιθιάς, ἀλλά μέ μικρές πλακαρές πέτρες στίς δύο κτιστές παρειές του.

Τό τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης πρέπει νά καταστράφηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

Μετά τήν καταστροφή τοῦ τείχους ἀκολουθεῖ μία φάση τάφων, ὁρισμένοι ἀπό τούς ὁποίους εἶχαν ἐναποθεθεῖ μέσα στή λιθορριπή τοῦ τείχους (πίν. 9α). Ἐκτός ἀπό ἀπλές ἐλεύθερες ταφές ἐνηλίκων ἐμφανίζονται καί ταφές παιδιῶν ἐλεύθερες ἤ σέ πῖθους (πίν. 9β). Οἱ τάφοι αὐτοί εἶναι ἀκτέριστοι καί ἐπομένως ἀχρονολόγητοι μέ μοναδική ἐξαίρεση τήν κεραμοσκεπή ταφή τῆς ἀνασκαφῆς 1981 πού ἔδωσε τό χρονολογημένο στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. χάλκινο νόμισμα Ζώνης¹. Σ' αὐτόν τόν ὀρίζοντα τῶν ταφῶν πιθανότατα ἀνήκει καί ἡ ταφή ἑνός ἀλόγου, πού βρέθηκε μέσα στή λιθορριπή τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης. Τό ἄλλογο ἔχει χτυπηθεῖ ἀπό σιδερένια αἰχμή δόρατος, πού βρέθηκε σφηνωμένη στὰ πλευρά του (πίν. 9α). Ὁ τύπος τῆς σιδερένιας αἰχμῆς φαίνεται πρῶτος (πρβ. ἀντίστοιχα παραδείγματα 6ου - 5ου π.Χ. αἰώνα), ἀλλά ὅπως ὁποῖοτε ἐξαιτίας τῆς ἀργῆς ἐξέλιξης πού χαρακτηρίζει τούς τύπους τῶν ὅπλων, δέν εἶναι δυνατό νά στηριχθεῖ ἡ χρονολόγηση τοῦ ὀρίζοντα τῶν ταφῶν ἀπό τόν τύπο αὐτῆς τῆς αἰχμῆς.

Ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης φέτος ἡ ἀνασκαφή στή λατρευτική ἐσχάρα (πίν. 8) καί διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἀρχαιότερη φάση τῆς ἐσχάρας χρονολογεῖται στό β' μισό τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. καί τά νεώτερα εἰδώλια κατεβαίνουν ὡς τά τέλη τοῦ 4ου - ἀρχές 3ου π.Χ. αἰώνα. Πιθανόν ἡ λατρεία στήν ἐσχάρα νά συνεχίστηκε καί μετά τήν καταστροφή τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης.

II. 2. Ἀγρός Ἀρβανιτίδη ΕΙ

Μιά δοκιμαστική τομή 2 × 2 μ., πού πραγματοποιήθηκε στόν ἀγρό Ἀρβανιτίδη εἶχε στόχο νά συγκεντρώσει στοιχεῖα γιά τή γεωμορφολογική ἔρευνα. Στή στρωματογραφία τῆς τομῆς ἐμφανίστηκε ἀρχικά ἕνα στρώμα 4ου π.Χ. αἰ. καί κάτω ἀπό αὐτό ἀκολούθησε ἕνα δεύτερο στρώμα ἀπό παραθαλάσσια ἄμμο μέ διάσπαρτα ὄστρεα θαλασσινά, καθώς καί ὄστρακα ἀγγείων 5ου καί 6ου π.Χ. αἰ., φθαρμένα κατὰ κανόνα ἀπό τή θάλασσα. Ἀπό τό στρώμα αὐτό διαπιστώθηκε ὅτι πρὶν ἀπό τόν 4ο αἰ. π.Χ. αἰώνα ἡ περιοχή αὐτή, πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τό τεῖχος, πρέπει νά ἦταν πολύ κοντά στή θάλασσα, ὅπως καί ἡ περιοχή τοῦ γειτονικοῦ νεκροταφείου τοῦ 7ου π.Χ. αἰώνα.

II. 3. Ἀγρός Τσάκου ΔΙ

Στόν ἀγρό Τσάκου, ὅπου ὁ Δ. Λαζαρίδης¹ εἶχε ἐντοπίσει ἕναν τοῖχο κατασκευασμένο μέ μεγάλες λιθοπλίνθους, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός τοῦ τοίχου αὐτοῦ καί μικρή ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ δυτικά. Μέ τή νέα μικρή ἀνασκαφική ἔρευνα διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτός ἔχει μιά μόνο ὀψή στή βόρεια, μπροστά ἀπό τήν ὁποία βρέθηκε καθάρω στρώμα θαλάσσιας ἄμμου μέ κοχύλια. Ἡ ἔρευνα πίσω ἀπό τόν ἀναλημματικό τοῖχο παρουσίασε ἄμμο παραθαλάσσια. Τά στοιχεῖα αὐτά, τά ὁποῖα θά χρησιμοποιηθοῦν ἀπό τούς γεωμορφολόγους, ὀδηγοῦν στήν ἐρμηνεία τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κρηπίδοτοιχου ὡς ἀναλήμματος σέ παραθαλάσσια περιοχή.

II. 4. Ἀγρός Μακρῇ ΔΙ

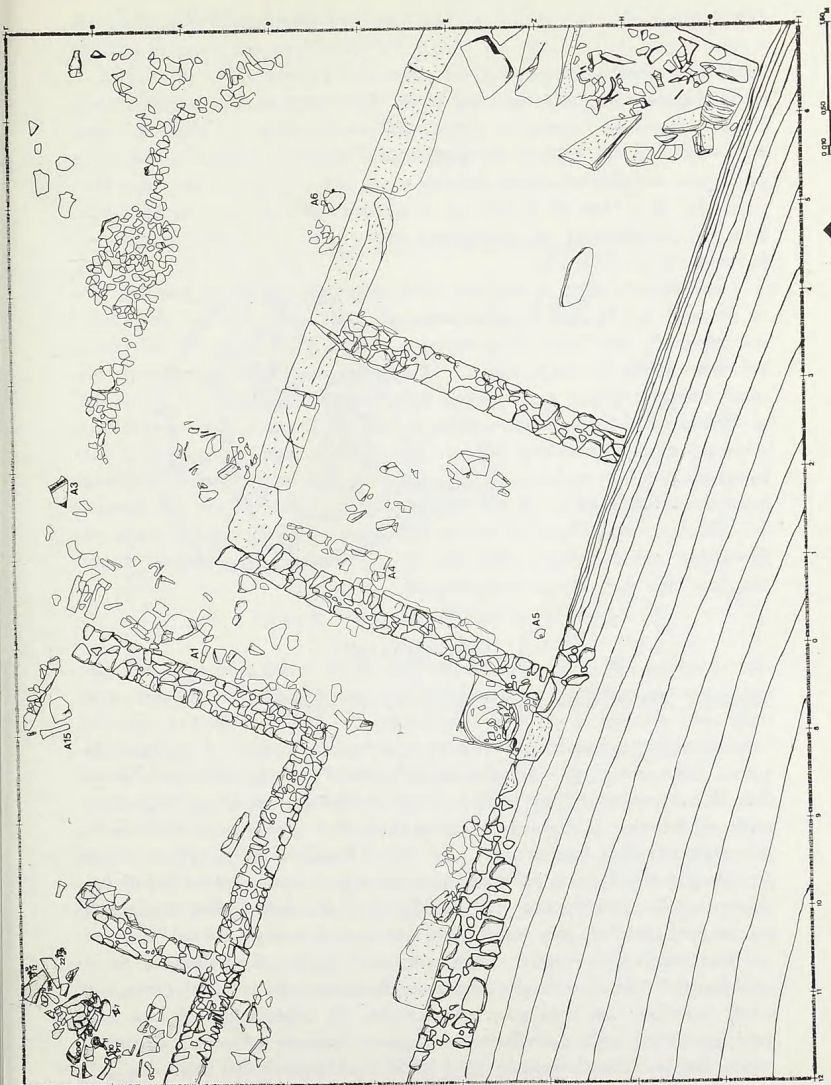
Ὁ ἀγρός αὐτός βρίσκεται στή βόρεια πλαγιά τοῦ λόφου, πού ὑψώνεται στή νότια τοῦ κρηπίδοτοιχου τοῦ ἀγροῦ Τσάκου.

Ἡ ἀνασκαφή, ἡ ὁποία ἀπό στρωματογραφική ἐξελίχθηκε σέ ἐρευνητική, ἀποκάλυψε κτίρια τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, τά ὁποῖα ἔχουν διαδεχθεῖ μιά προγενέστερη κτιριακή φάση, πού ἀνεβαίνει ὡς τίς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε καί ἡ ἀνέυρεση κεραμικῆς 6ου καί 7ου π.Χ. αἰ., διάσπαρτης ὡστόσο μέσα σέ διαταραχμένα στρώματα χρώματος, πού γέμισαν τά ἀναλήμματα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

Ἀπό τή φάση τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα ξεχωρίζουν δύο κτίρια, τά ὁποῖα δέν ἔχουν κατασκευασθεῖ συγχρόνως, ἔχουν ὅμως σύγχρονο στρώμα καταστροφῆς, πού χρονολογεῖται γύρω στή μέση τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Τά κτίρια ἔχουν κτισθεῖ στήν πλαγιά τοῦ λόφου καί ἀναπτύσσονται μέ κατεύθυνση Α - Δ (εἰκ. 3, πίν. 10α). Ἀπό τό κτίριο Ι ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ δύο χῶροι, πού χρησιμοποιοῦν τό λάξευμα τοῦ βράχου στήν πλαγιά τοῦ λόφου ὡς τό νότιο τοῖχο τους. Ἡ βόρεια καί νότια πλευρά τοῦ κτιρίου ἔχει κτισθεῖ μέ ὀρθογώνιους μαρμαρόπλινθους, ἐνῶ ἡ δυτική πλευρά καί ὁ ἐνδιάμεσος τοῖχος ἔχουν κτισθεῖ μέ ἀργολιθοδομή. Τό τελευταῖο στρώμα κατοίκησης τοῦ κτιρίου, ὅπως προκύπτει ἀπό τά νομίσματα, τήν κεραμική καί τά λοιπά κινητά εὐρήματα, χρονολογεῖται στή μέση τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ χώρου Β κάτω ἀπό μαρμαρόπλινθους, πού προέρχονται ἀπό τήν ἀνωδομή τῶν τοίχων, βρέθηκαν ἀμφορεῖς ἀβαφεῖς, μικρότερα ἀγγεῖα μελαμβαφή καί ἀβαφή ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης (πίν. 11).

Στά δυτικά τοῦ κτιρίου Ι, ἀνάμεσα στό κτίριο ΙΙ καί στόν ἀναλημματικό τοῖχο, πού συνεχίζει τή γραμμή τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κτιρίου Ι, σχηματίζεται ἕνα εἶδος στοῶς. Ἐξ ἀπό τή ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου βρέθηκε μιά λεκάνη

1. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΑΔ 20, 1965, Β 459 πίν. 559.

Είχ. 3. Τομέας Π. 'Αγρός Δ. Μαχρή. Κτίρια του π.Χ. αϊ.

ἐντοιχισμένη μέσα σέ ὄρθια στημένες κεραμίδες ἔξω ἀπό τή ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου I (πίν. 11γ). Μέσα στή λεκάνη βρέθηκαν ὀρισμένα μικρά ἀγγεῖα καί θραύσματα, πού χρονολογοῦνται στά μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 11δ).

Τό κτίριο II ἐμφανίζει μιά τοιχοδομία ἀντίστοιχη μέ τήν τοιχοδομία τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου I. Ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει δύο χώροι του, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας (χώρος Β) ἐμφάνισε ἕνα ἀξιόλογο στρώμα καταστροφῆς μέ ἀγγεῖα καί εἰδώλια συγκεντρωμένα κάτω ἀπό τό στρώμα τῶν κεραμίδων (πίν. 12α - β). Ἀπό τά ἀγγεῖα καί τά εἰδώλια τοῦ στρώματος αὐτοῦ προκύπτει μιά χρονολόγηση τοῦ στρώματος καταστροφῆς στά μέσα περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 13α).

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἐντόπιση μιᾶς κτιριακῆς φάσης ἀρχαιότερης ἀπό τά κτίρια I καί II, πού διαπιστώνεται καλύτερα κάτω ἀπό τόν νότιο τοῖχο τοῦ κτιρίου II (πίν. 10β). Στήν περιοχή αὕτη βρέθηκε κεραμική τοῦ τέλους τοῦ 6ου - ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰώνα. Ἡ κτιριακή αὕτη φάση ἐντοπίστηκε καί κάτω ἀπό τό στρώμα καταστροφῆς στόν χώρο Β τοῦ κτιρίου II, κάτω ἀπό τό δάπεδο τοῦ χώρου Α τοῦ κτιρίου I (πίν. 13β), καθώς καί στόν ἐλεύθερο χώρο πού σχηματίζεται στά βόρεια τοῦ κτιρίου I. Στήν περιοχή αὕτη βρέθηκαν λείψανα λιθοστρώτου καί θραύσματα πήλινων περιρραντηρίων· πιθανόν ἦταν μιά ὑπαίθρια αὐλή. Ἡ διάταξη τῶν κτιρίων καί τό σύνολο τῶν ἀγγείων καί εἰδωλίων, πού ἔδωσε τό κτίριο II, δίνουν στά κτίρια περισσότερο τόν χαρακτηρισμό καταστημάτων, ἀλλά δέν εἶναι δυνατό νά διατυπωθοῦν συμπεράσματα πρίν ἀπό τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς.

Β. ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Τομέας Κ (ἐκθεση ἀνασκαφῆς Ε. Σκαρλατίδου) (εἰκ. 4)

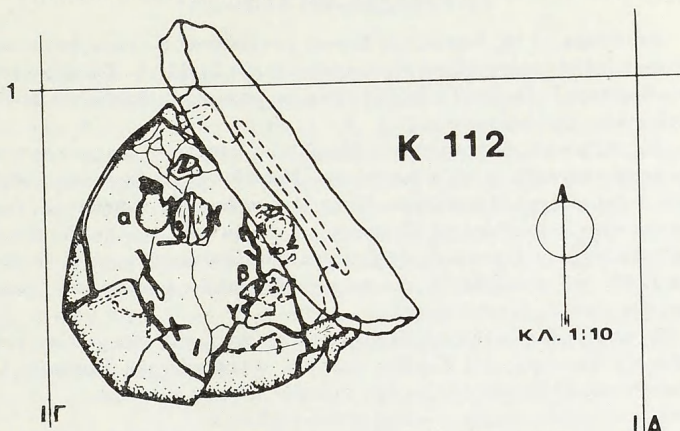
Γιά δεύτερη ἀνασκαφική περίοδο συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τοῦ πρώιμου ἀρχαίου νεκροταφείου μέ τήν ἐπέκταση τοῦ σκάμματος τοῦ 1982 πρὸς ΝΑ καί ΝΔ. Σέ συνολική ἐπιφάνεια 140 τ.μ. ἀποκαλύφθηκαν, μέσα σέ ἕνα παχύ στρώμα ὑγρῆς θαλασσινῆς ἄμμου, 42 ἀκόμη ταφές ἀπό τίς ὁποῖες οἱ 39 ἦταν ἐγγχυτρισμοί καί οἱ 3 ἦταν κλύσεις (πίν. 14α). Χωρὶς νά παρουσιάζουν μεγάλη χρονολογική διαφορά μεταξύ τους, οἱ ταφές εἶχαν τυχαῖα ἐναποτεθεῖ σέ διαφορετικό βάθος ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις ταφικά ἀγγεῖα εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐπάνω στό φυσικό, στέρεο ἔδαφος.

Γιά τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐγγχυτρισμῶν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀμφωρεῖς· ὑπῆρχαν, ὅμως, καί τρία μεγάλα πιθάρια, δύο πιθαμοφορίσκοι, ἕνας κισνωτός κρατήρας καί τρία χυτροειδή ἀγγεῖα. Τά περισσότερα ταφικά ἦταν ἀκόσμητα, ἀπό πηλό συνήθως κακοψημένο. Διακοσμημένος μέ ἐμπιεστές ταινίες ζικ-ζάκ εἶναι ὁ ταφικός πίθος K86 (πίν. 14β), ἐνῶ δύο ἄλλοι ἀμφορεῖς

διατηρούν στην επιφάνειά τους υπολείμματα από γραπτή, ταινιωτή διακόσμηση.

Σέ αρκετές περιπτώσεις ή διατάραξη τών ταφικῶν άγγείων ήταν ιδιαίτερα πυκνή, έτσι ώστε αυτά σχηματίζαν συστάδες, όπου τό ένα άγγείο ήταν δίπλα άκριβῶς ή επάνω από ένα άλλο (πίν. 15α).

Μόνο έξι από τά ταφικά άγγεία ήταν άκέραια. Τά υπόλοιπα είτε είχαν ρωγ-

Είχ. 4. Τομέας Κ. 'Αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφικό άγγείο Κ112.

μές, είτε ήταν σπασμένα. Σέ αρκετές περιπτώσεις τά άγγεία χρησιμοποιήθηκαν έξαρχής σπασμένα για νά χωρέσουν στό έσωτερικό τους τόν νεκρό, που ένταφιάστηκε μέσα σ' αυτά. Τό στόμιο πολλῶν ταφικῶν άγγείων ήταν κλεισμένο μέ μικρές ή μεγαλύτερες πλακερές πέτρες (πίν. 15α) ή ακόμη μέ θραύσματα από τά τοιχώματα άλλων μεγάλων άγγείων σπασμένων.

"Όλοι οι έγχυτρισμοί σχετίζονται μέ παιδικές ταφές, κατά τό πλεϊστον βρεφικές. 'Από αυτούς μόνο οί δέκα ήταν κτερισμένοι. Τά κτερίσματα συνήθως είχαν τοποθετηθεϊ στό έσωτερικό τών ταφικῶν άγγείων καί σπανιότερα έξω άπ' αυτά. 'Η πλουσιότερα κτερισμένη ταφή ήταν τοῦ ταφικοῦ κρατήρα Κ112, που συνοδευόταν από δύο πρωτοκορινθιακούς άρυβάλλους καί ένα μικρό θήλαστρο. Πρωτοκορινθιακοί άρύβαλλοι, θήλαστρα, μόνωτα κυάθια άκόσμητα ή μέ ταινιωτή διακόσμηση, άστράγαλοι κ.ά. συνόδευαν τούς υπόλοιπους έγχυτρισμούς. 'Από τά εύρήματα αυτά οί ταφές χρονολογούνται στό β' μισό τοῦ 7ου αϊ. π.Χ. (πίν. 15β).

Οί τρεῖς καύσεις άνήκαν σέ γυναῖκες νεαρῆς ήλικίας. Στή μία από τίς καύσεις είχε καεϊ επίσης ένα παιδί 3 - 4 ετών (πιθανόν πρόκειται για μητέρα

μέ παιδί). "Όλες οἱ καύσεις ἦταν ἀρκετά διαταραγμένες ἔτσι, ὥστε ἀπό τὰ ἀγγεῖα πού πιθανόν συνόδευαν ὡς κτερίσματα τίς καύσεις αὐτές, μόνο ὅστρακα τους βρέθηκαν καί προέρχονται κυρίως ἀπό ἄβαφα, μικρά ἀγγεῖα καί ἀπό μία κύλικα ἰωνική τύπου bird-style.

Γ. ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παράλληλα μέ τίς ἀνασκαφικές ἔρευνες συνεχίστηκαν οἱ γεωμορφολογικές ἔρευνες ἀπό τόν καθηγητή τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς Α. Ψηλοβῆκο καί τόν βοηθό του Γ. Συρίδη. Τά ἀποτελέσματα τῶν γεωτρήσεων βρίσκονται ἀκόμα στό στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας.

Τή μελέτη τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου τῶν ἀνασκαφῶν πραγματοποίησε φέτος σέ συνεργασία μέ τό Ἀνθρωπολογικό Μουσεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὁ ἀρχαιολόγος-ἀνθρωπολόγος Νότης Ἀγελαράκης. Οἱ τοπογραφικές ἐργασίες συνεχίστηκαν ἀπό τό Πολυτεχνεῖο Ἀθηνῶν στήν περιοχή τῆς Δυτικῆς Πύλης, ὅπου ἄρχισαν νά συντάσσονται πινακίδες ἀποτύπωσης σέ κλίμακα 1:500, πού περιλαμβάνουν τήν περιοχή τῶν παλιῶν ἀνασκαφικῶν τομῶν καί τῶν νέων πού ἄρχισαν φέτος.

Ἡ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἄρχισε μέ τή συντήρηση τῶν πηλίνων στά Μουσεῖα Κομοτηνῆς καί Καβάλας ἀπό τοὺς συντηρητές τῶν Ἐφορειῶν Ἰ. Λαϊνίδη καί Δ. Σιαμπανόπουλο, πού δούλεψαν καί στίς ἀνασκαφές.

ΧΑΤΑΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΟΛΥΣΤΥΛΟΥ ΑΒΔΗΡΩΝ

(Παρένθ. πίν. Α' και πίν. 16 - 19)

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή στη βυζαντινή πόλη του Πολυστύλου παράλληλα με την έρευνα των αρχαίων 'Αβδήρων, που διενεργείται στον ίδιο χώρο με τη διεύθυνση της έφορου 'Αρχαιοτήτων κυρίας Χάιδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη. Οι εργασίες αυτές εντάσσονται στο εκτενέστερο ανασκαφικό πρόγραμμα της Θράκης, που εμποτεύεται από τον καθηγητή κ. Γεώργιο Μπακαλάκη. Με τη φετινή έρευνα ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του ΒΔ και Δ τμήματος του οχυρωματικού περιβόλου της βυζαντινής πόλης, ενώ παράλληλα διερευνήθηκαν συστηματικά οι τάφοι, που είχαν αποκαλυφθεί κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο (ΠΑΕ 1982). Σε όλα τα στάδια της φετινής έρευνας του Πολυστύλου συμμετείχε ο επίμελητής 'Αρχαιοτήτων κ. Νικόλαος Ζήκος και τεχνικό προσωπικό της 'Εφορείας Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων Καβάλας.

ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Μετά από μεγάλης εκτάσεως αποχωματώσεις και κοπή δένδρων στη ΒΔ και Δ πλαγιά του χαμηλού λόφου του Πολυστύλου αποκαλύφθηκε τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου σέ μήκος 130 μ. περίπου (παρένθ. πίν. Α'). Διαπιστώθηκαν τρεις τουλάχιστον οικοδομικές περιόδοι, από τις οποίες η αρχαιότερη ανάγεται στα κλασικά και η νεώτερη στα βυζαντινά χρόνια. Στην α' περίοδο ανήκουν οι τετράπλευροι πύργοι Α και Β, διαστ. 7.65×6 μ. (πίν. 16α), και το κατώτερο μέρος του μεταξύ τους μεταπυργίου διαστήματος, ενώ το όρατό, επάνω από την επιφάνεια του εδάφους, τμήμα του μεταπυργίου είναι ασφαλώς νεώτερο και ανάγεται στη βυζαντινή περίοδο. Το τείχος δηλ. του βυζαντινού Πολυστύλου θεμελιώθηκε στο σημείο αυτό επάνω στα ερείπια του αρχαίου περιβόλου των 'Αβδήρων. Σε επαφή έσωτερικά και έξωτερικά του πύργου Β βρέθηκαν αποθηκευτικοί χώροι και μικρός φούρνος.

Τό μεγαλύτερο τμήμα του περιβόλου από τον πύργο Β έως τον ΝΔ γωνιακό πύργο Γ είναι διπλό. Τό έσωτερικό τείχος έχει πλάτος 1.90 μ. και σχηματίζει στη ΒΔ καμπύλη γωνία πυλίδα, πλάτους 1.50 μ., της οποίας τό μαρμάρινο κατώφλι βρέθηκε στη θέση του. Τό νεώτερο έξωτερικό τείχος έχει πλάτος 0.70 μ., έντοίχισε και άχρήστευσε την πυλίδα του έσωτερικού τείχους και ή στάθμη της θεμελίωσής του βρίσκεται 0.40 μ. ψηλότερα από τη στάθμη θε-

μελίωσης τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους. Καί τά δύο τεῖχη τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ περιβόλου εἶναι κτισμένα μέ λίθους σέ στρώσεις, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους εἶναι πελεκημένοι καί προέρχονται ἀπό ἀρχαιότερα κτίρια: ἀνάμεσα στούς λίθους χρησιμοποιοῦνται χωρίς τακτική διάταξη λιγοστά πλινθία. Χρονικά τά δύο τεῖχη, ἐσωτερικό καί ἐξωτερικό, τοποθετοῦνται ἀνάμεσα στήν α' κλασική καί στήν γ' βυζαντινὴ περίοδο.

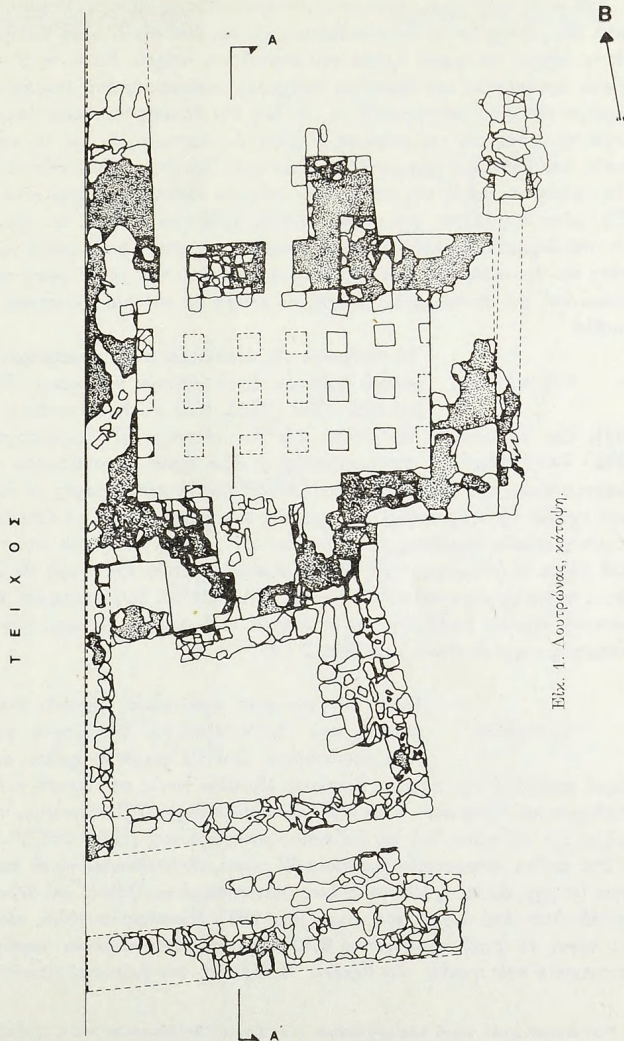
Στὴ βυζαντινὴ περίοδο τοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος ὅπως διαπιστώθηκε πέρυσι ἰδρύθηκε στόν 11ο αἰ. ἢ πρίν ἀπὸ αὐτόν (ΠΑΕ 1982), ἀνήκει ἡ ἀνωδομή τοῦ τείχους ἀνάμεσα στούς ἀρχαίους πύργους Α καί Β, λείψανα ἀνωδομῆς πάνω στόν βόρειο λαμπά τῆς ΒΔ πυλίδας, ὁ γωνιακός ΝΔ πρὸς τό μέρος τοῦ λιμανιοῦ πύργος Γ καί τό προτείχισμα.

Ὁ γωνιακός τετράπλευρος πύργος Γ (6.90×5.40 μ.) σώζεται σέ ὕψος 4.30 μ. (πίν. 16β). Εἶναι κτισμένος μέ πελεκημένους λίθους ἀπὸ ἀρχαιότερα κτίρια σέ στρώσεις καί ἰσχυρό συνδετικό κονίαμα. Γιά τὴν ἐξασφάλιση τῆς στατικότητάς του, λόγω τῆς μεγάλης κλίσης τοῦ ἐδάφους, θεμελιώθηκε ἐπάνω σέ κτιστὴ πλατύτερη πεδίλωση. Ὁ πύργος δέν συνδέεται ὀργανικά μέ τό τεῖχος καί χρονικά εἶναι μεταγενέστερός του. Στό ἐσωτερικό τοῦ πύργου καί σέ βάθος 2 μ. ἀπὸ τό ἄνω σωζόμενο ὕψος τῆς βόρειας πλευρᾶς του ἀποκαλύφθηκε πλινθόστρωτο δάπεδο ἀρκετά καταστραμμένο (πίν. 17α).

Τό προτείχισμα σώζεται σέ ὕψος 3 μ. στή ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου, ἀπέχει 8 μ. περίπου ἀπὸ τό τεῖχος καί ἔχει πλάτος 2.25 μ. Εἶναι θεμελιωμένο μέ μεγάλες λαξευμένες πέτρες ἀπὸ ἀρχαιότερα κτίρια ἐπάνω στόν φυσικό βράχο καί κτισμένο μέ πελεκημένους καί ἀκατέργαστους λίθους καί ἰσχυρό συνδετικό κονίαμα. Ἐξω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου, στό μέρος ὅπου πάτησε τό προτείχισμα, βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀρχαίου κυρίου, πού δείχνουν ἐπέκταση τοῦ οἰκισμοῦ καί ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο πρὸς τό λιμάνι.

ΛΟΥΤΡΩΝΑΣ

Στό μέσον περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, σέ ἐπαφή μέ τό ἐσωτερικό τεῖχος, ἀποκαλύφθηκε λουτρώνας μέ τρεῖς συνεχόμενους χώρους, ἀπὸ τούς ὁποίους ὁ βόρεια βρέθηκε καταστραμμένος (εἰκ. 1). Ὁ μεσαῖος χώρος (Caldarium), διαστ. 4.05×2.65 μ., διατηρεῖ μέρος τῶν ὑποκαύστων μέ δύο σειρές ἀπὸ τέσσερις πεσσίσκους ὕψους 0.47 μ., κτιστοὺς μέ πλινθούς πλευρᾶς 0.27 μ. καί ἄρμους πάχους 3 ἐκατ. (πίν. 17β). Τό δωμάτιο ἀρχικά ἔφερε ἐπτά σειρές ἀπὸ τέσσερις-πέντε κτιστοὺς πεσσίσκους ἢ καθεμιά. Στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ δωματίου εἰσέρχεται ἀγωγός τετράγωνης διατομῆς. Ὁ πυθμένος του εἶναι στρωμένος μέ πήλινες πλάκες, τὰ τοιχώματά του κτιστά μέ λίθους καί κονίαμα καί στή γωνία τοῦ πυθμένα καί τῶν τοιχωμάτων φέρει ἐπάλειψη ὑδραυλικοῦ κονιάματος γιά μόνωση. Ὁ ἀγωγός ἦταν καλυμμένος μέ πέτρινες πλάκες χωρίς συνδετικό μεταξύ τους κονίαμα.

Είχ. 1. Λουτρόνας, χάρτοψη.

Στό νότιο δωμάτιο τοῦ λουτροῦ, πού χρησίμευε ὡς «ἐστία» (Praefurnium), (πίν. 18α) διακρίνονται δύο οἰκοδομικές φάσεις: ἀπό τήν α' φάση διατηρεῖται ὁ νότιος τοῖχος καί μικρό τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Κατά τή β' φάση ὁ χώρος σμικρύνεται καί ἰδρύονται πρόχειρες κατασκευές στό ἐσωτερικό του. Στρώμα στάχτης, πάχους 0.60 μ., σέ ὅλη τήν ἔκταση τοῦ δωματίου δικαιολογεῖ τή χρήση του καί κατά τή β' φάση ὡς «ἐστίας», ἂν καί τά μαγειρικά σκεύη πού βρέθηκαν μέσα στό δωμάτιο αὐτό δέν ἀποκλείουν κάποια πολλαπλή χρήση τοῦ πυρός τῆς ἐστίας. Δύο χάλκινα νομίσματα Αὐρηλιανοῦ (270 - 275) μέσα στή λάσπη, πού χρησίμευσε ὡς συνδετικό κοινάκι τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου κατά τή β' φάση, εἶναι ἕνα terminus post quem γιά τή β' φάση τοῦ λουτροῦ καί ἕνα terminus ante quem γιά τήν α' φάση τοῦ λουτροῦ καί γιά τό ἐσωτερικό τεῖχος, σέ ἐπαφή μέ τό ὅποιο κτίστηκε ὁ λουτροῦ.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

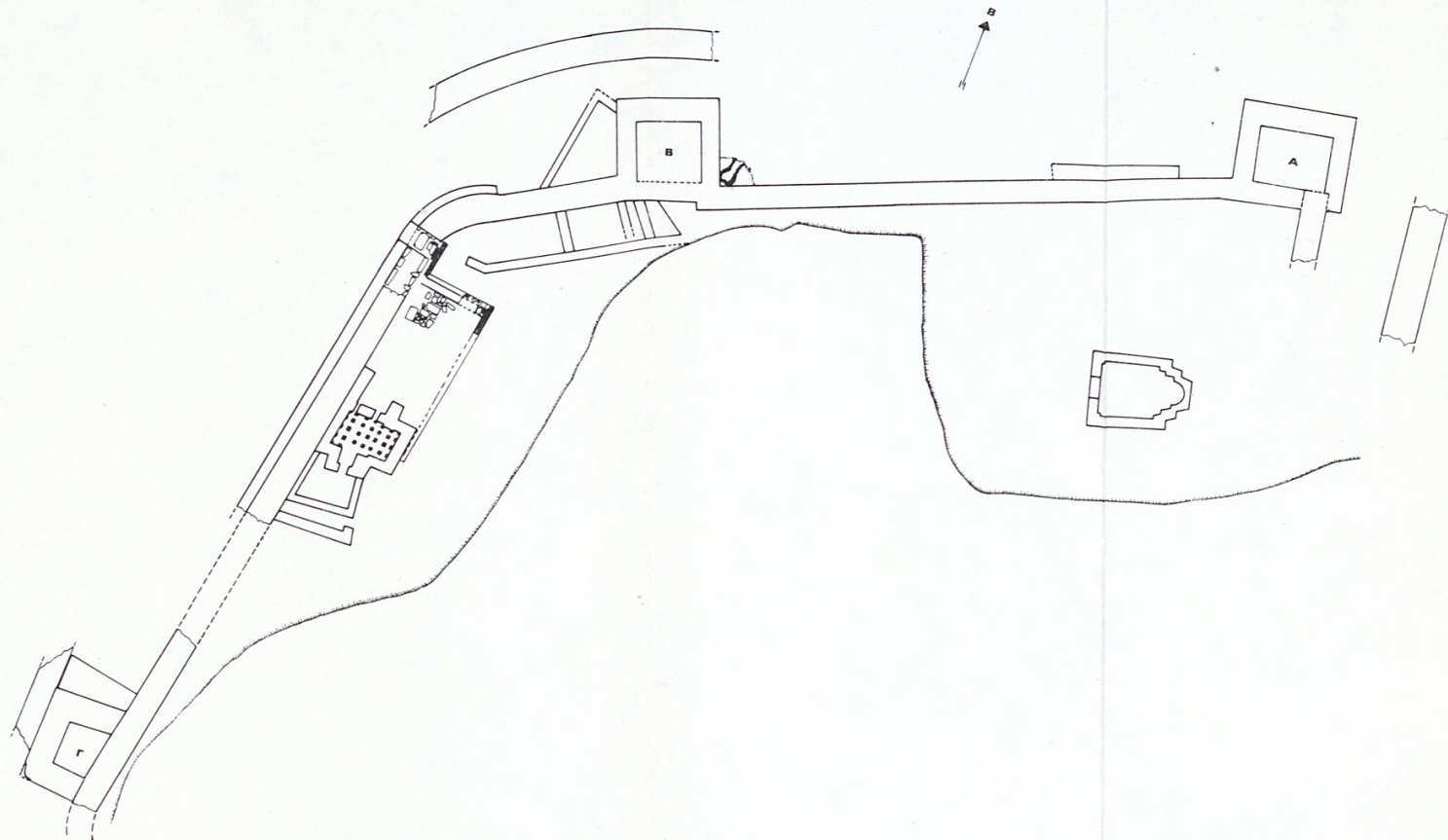
Τά εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι περιορισμένα: Συνολικά βρέθηκαν ἑπτὰ χάλκινα νομίσματα: δύο Αὐρηλιανοῦ (270 - 275), τρία Μ. Κωνσταντίνου (306 - 337), ἕνα Ἰουλιανοῦ (361 - 363), ἕνα Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογενήτου (912 - 959). Ἰδιαίτερη σφραγιστική ἀξία ἔχουν τά νομίσματα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, πού βρέθηκαν κάτω ἀπό στρώματα καταστροφῆς σέ διαφορετικά σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ κεραμική ἀντιπροσωπεύεται μέ ὅστρακα διαφόρων χρονικῶν περιόδων, πού δηλώνουν συνεχή ζωὴ τοῦ χώρου ἀπό τά κλασσικά μέχρι τά ὑστερορωμαϊκά χρόνια. Καί στή φετινὴ ἀνασκαφὴ δέν ἐντοπίσθηκε παλαιοχριστιανικὸ στρώμα (πρβ. ΠΑΕ 1982). Στό ἐσωτερικό τοῦ βυζαντινοῦ πύργου βρέθηκαν πολλὰ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, μαγειρικά, ἐπιτραπέζια καί ἀποθηκευτικά (εἰκ. 2 - 3).

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Κατά τήν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀποκαλύφθηκαν στό Πολύστυλον δύο ἀνεξάρτητα χριστιανικά νεκροταφεῖα, ἀπὸ τά ὅποια τό πρῶτο ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ τήν τρίκλιτη βασιλική, ἰδρυμένη κοντά στή δυτικὴ πύλη τῶν Ἀβδῆρων καί τό δεύτερο μέσα στή βυζαντινὴ πόλη τοῦ Πολυστύλου, στό ΒΔ τμήμα τῆς καί γύρω ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ μονόχωρο ναὸ (ΠΑΕ 1982)*.

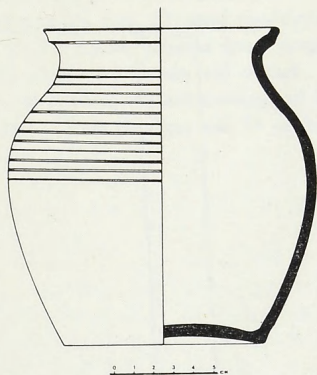
Στό πρῶτο νεκροταφεῖο βρέθηκαν 42 τάφοι, κατασκευασμένοι οἱ περισσότεροι μέ μαρμάρινες ἢ λίθινες πλάκες, κατεργασμένους λίθους καί ἄλλο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ἀπὸ ἀρχαιότερα κτίρια (πίν. 18β). Περιεῖχαν συνήθως μία ταφή καί μόνον σέ ὀκτώ περιπτώσεις βρέθηκαν ὅστ' ἀπορροφούμενων ταφῶν συγκεντρωμένα στίς γωνίες τῶν θηκῶν. Ἡ ἐξέταση τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὑλικοῦ

*Τό ὀστεολογικὸ ὑλικὸ ἐπεξεργάστηκε ὁ κ. Νότης Ἀγγελάρης καί ἡ σχεδίαση τῶν τάφων ἐγινε ἀπὸ τήν κ. Ἀργυρῶ Ἀγγελάρη.

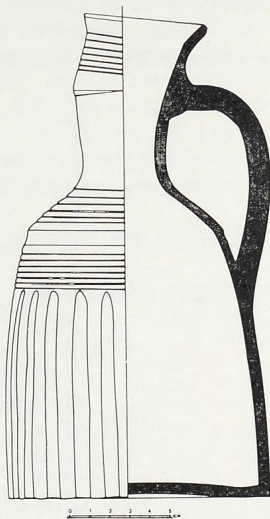

Όχρωματικός περίβολος.

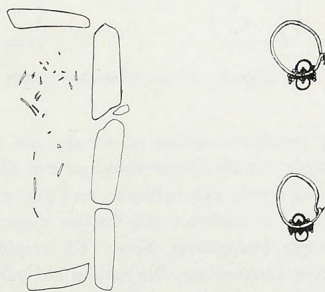
έδειξε ότι 10 ταφές ανήκουν σέ γυναῖκες, 8 σέ ἄνδρες καί 18 σέ παιδιά. Τά κτερίσματα τῶν τάφων ἦταν λίγα: κρεμαστό σκουλαρίκι ἀπό παιδική ταφή, περι-

Εἰκ. 2. Τσουκάλι ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων.

Εἰκ. 3. Κανάτι βυζαντινῶν χρόνων.

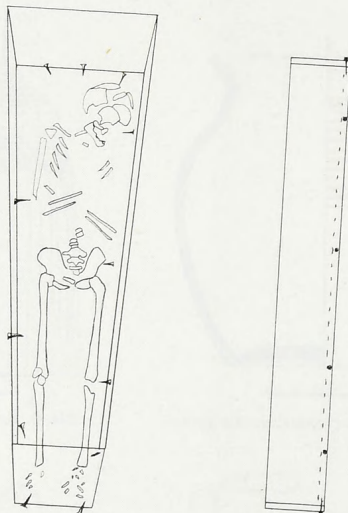

Εἰκ. 4. Παιδική ταφή ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων.

δέραιο ἀπό μικρές γυάλινες χάντρες καί ζευγος συρμάτινων ἀργυρῶν ἐνωτίων μέ κοκκιδωτή διακόσμηση «σταφυλιῶν» (εἰκ. 4). Ἡ ἀπουσία κτερισμάτων

εἶναι βέβαια ἔνδειξη πτωχοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, μπορεῖ ὅμως νά ἀποδοθεῖ μέχρι κάποιο βαθμὸ καὶ στὴ συστηματικὴ σύληψη τοῦ μεσοβυζαντινοῦ αὐτοῦ νεκροταφείου σέ μεταγενέστερη ἐποχὴ.

Στὸ δεύτερο νεκροταφεῖο ἀποκαλύφθηκαν 64 τάφοι προχειρότεροι στὴν κατασκευὴ ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ προηγούμενου νεκροταφείου: κιβωτιόσχημοι

Εἰκ. 5. Τάφος ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων καὶ ἀναπαράσταση ξύλινου φερέτρου.

μέ ἀκανόνιστες θῆκες, κατασκευασμένες μέ πέτρες, καὶ λακκοειδεῖς. Σέ πολλές περιπτώσεις ὁ νεκρὸς τοποθετήθηκε πρόχειρα στὸ ἔδαφος καὶ καλύφθηκε μόνο μέ χῶμα. Σκόρπια ὀστά, πού βρέθηκαν στὰ χώματα ἔξω ἀπὸ τοὺς τάφους ἀνήκουν σέ νεκρούς, οἱ σκελετοὶ τῶν ὁποίων παραμερίστηκαν γιὰ ταφὴ μεταγενέστερων στῆς ἤδη υπάρχουσες θῆκες. Τὰ κτερίσματα ἦταν καὶ ἐδῶ λίγα: χάλκινα συρμάτινα σκουλαρίκια, δακτυλίδια καὶ χάλκινα ἢ ὀστέινα κομβία, ἄλλοτε μέσα στῆς θῆκες καὶ ἄλλοτε ἔξω ἀπὸ αὐτές.

Χάλκινο νόμισμα τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ., πού βρέθηκε στὸν πυθμένα ἑνὸς τάφου βοηθεῖ στὴ χρονολόγηση τοῦ νεκροταφείου στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο. Ἡ ἀποκάλυψη ἑνὸς ἐπιμελημένου κιβωτιόσχημου, μέ μαρμαρίνες πλάκες, τάφου σέ κατώτερο ἐπίπεδο ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τάφους καθὼς καὶ

ή ανεύρεση δύο μονόλιθων σαρκοφάγων είναι ενδείξεις για ύπαρξη αρχαιότερου νεκροταφείου στην ίδια περιοχή.

Τό ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον του νεκροταφείου αυτού συνίσταται στη χρήση ξύλινων φερέτρων, που διαπιστώθηκαν σε όκτώ τάφους, ενώ τά πολλά καρφιά που βρέθηκαν σε όλο τό χώρο του νεκροταφείου δηλώνουν εύρεια διάδοση του τρόπου αυτού ταφής στό Πολύστυλον κατά τήν ύστεροβυζαντινή περίοδο. "Αν καί τά φέρετρα δέν διατηρήθηκαν, μπορούμε όμως από τίς θέσεις τών καρφιῶν, που ακολουθοῦν τό περίγραμμα τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ, νά ἔχουμε μία (πίν. 19) κατά προσέγγιση, σχεδιαστική ἀναπαράστασή τους (εἰκ. 5). Τά ξύλινα φέρετρα ἦταν τετράπλευρα μέ χαρακτηριστική μείωση πρὸς τό μέρος τῶν ποδιῶν τοῦ νεκροῦ.

Ἡ ἐξέταση τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικοῦ ἔδειξε ὅτι 28 ταφές ἀνήκουν σέ ἄνδρες, 11 σέ γυναῖκες καί 23 σέ παιδιά.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΣ *

(Πίν. 20 - 33)

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στην αρχαία Μεσημβρία, στη δυτική περιοχή της πόλης και κατ' έξοχην στον περιτειχισμένο οικισμό και σε μικρό τμήμα Β από αυτόν, καθώς και στο προς Δ της πόλης νεκροταφείο, ενώ πλήρης καθαρισμός και προετοιμασία για μελλοντική έρευνα έγινε στην ανατολική πλευρά, όπου τό 'Ιερό της Δήμητρος.

Ειδικότερα στον περιτειχισμένο οικισμό η έρευνα προχώρησε στο μεγαλύτερο μέρος του (ΠΑΕ 1981, πίν. 1 και 2), ενώ απομένει μέρος μόνο του ανατολικού και του προς τη θάλασσα νότιου τμήματος, στο οποίο έγινε επιφανειακός μόνο καθαρισμός.

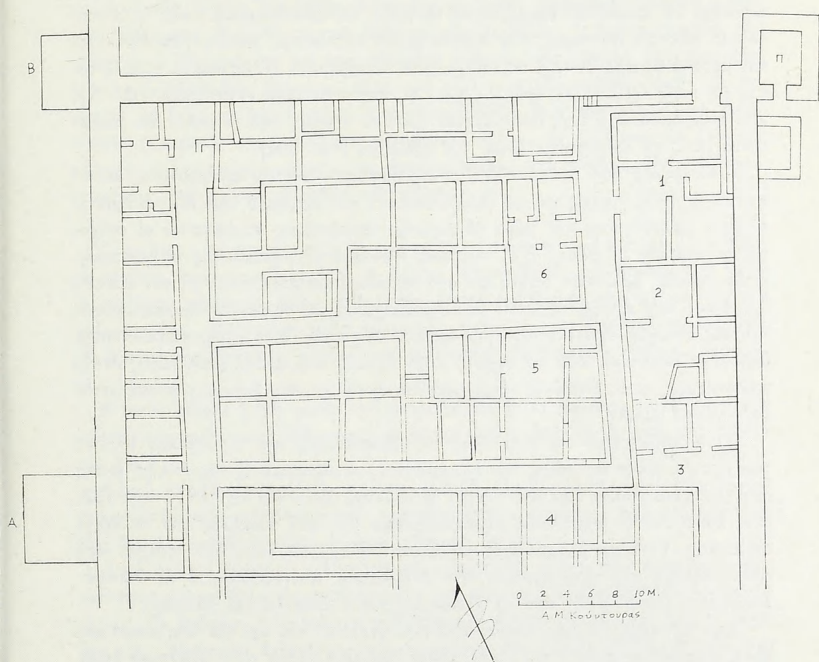
Κατά τό παρελθόν είχαν αποκαλυφθεί αρκετά κτίσματα (οικίες, καταστήματα, κλπ.) που ανήκαν στην γ' φάση και σε μερικά μόνο σημεία είχαμε και τμήματα της β' φάσης, ενώ στην κεντρική και δυτική πλευρά διατηρούνταν οι δύο ληνοί, δίνοντας εικόνα της ζωής επί μικρό χρονικό διάστημα, όπως αποδείχθηκε, της μετά την γ' φάση περιόδου του οικισμού (ΠΑΕ 1968, πίν. 59β και ΠΑΕ 1972, εικ. 1 και πίν. 80, 81, 82).

Με τη φετινή έντατική και μεγαλύτερης διάρκειας έρευνα, απομακρύνθηκαν οι ληνοί και αποκαλύφθηκαν τά κτίσματα της γ' φάσης στο σύνολό τους, καθώς και μεγάλο μέρος της β' φάσης, δεδομένου ότι η έρευνα έγινε σε μεγαλύτερο βάθος στα περισσότερα μέρη, ενώ σε μερικά σημεία φάνηκαν ωραιότερα καλοκτισμένοι τοίχοι της α' φάσης, με μικρούς ορθογωνισμένους και ακριβέστερα προσαρμοσμένους δόμους, ιδίως προς τη βόρεια και νότια πλευρά κατά μήκος του τείχους και των δρόμων.

Στη δυτική και βόρεια πλευρά (πίν. 20β) ανασκάφθηκαν πλήρως όλα σχεδόν τά διαφόρων εκτάσεων και σχεδίων κτίσματα (οικίες, καταστήματα, κλπ.), μεταξύ των οποίων και μερικά που χρησίμευαν ως χώροι θυσιών και οικιακής λατρείας (πίν. 20α, 21α). Σημειώνεται εδώ ιδιαίτερα ότι στη ΝΔ γωνία του Περιτειχισμένου Οικισμού και στον εφαιπτόμενο του Μνημείου-Πύργου(;)

* Στη φετινή ανασκαφική περίοδο πήραν μέρος ο αρχιτέκτονας Κώστας Καλούδης, ο σχεδιαστής 'Αργύρης Κούντουρας, συνεργάτης από την αρχή της ανασκαφής, οι παλαιμαχοί αρχιτεχνίτες Τριαντάφυλλος Κοντογιώργης και Δημήτριος Μαθιός, οι επιστημονικοί βοηθοί, Κων/να Καλλιντζή, Χρήστος Σχοινιάς, Κων/να Κουσουλάκου και Στρατής Παπαδόπουλος, βοήθησε δέ και ο Βασίλης Χατζηστεφάνου, αρχαιοφύλακας Μεσημβρίας.

χώρο (χώρισμα Γ') βρέθηκε κονίαμα ζωηροῦ ἐρυθροῦ χρώματος, πού κατέπεσε ἀπὸ τῇ νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου, μέ κυανόχρωμο πλατὺ περιθώριο καὶ ἐλάχιστα λευκὰ σημεῖα, συνολικοῦ μήκους 4 μ. καὶ πλάτους 1.20 μ. (πίν. 21β)· προφανῶς τὸ χώρισμα αὐτὸ καλυπτόταν στὸ σύνολό του μέ κονίαμα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ κατάλοιπα στίς γωνίες καὶ σέ ἄλλα σημεῖα του. Μικρὰ τεμάχια ἀπὸ κονιάματα ἐρυθροῦ, κυανοῦ, ἀλλὰ καὶ λευκοῦ χρώματος βρέθηκαν

Εἰκ. 1. Ὁ περιτειγισμένος οἰκισμός.

καὶ σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου, κι αὐτὸ δείχνει ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα χωρίσματα-δωμάτια μέσα στὸν οἰκισμό, πού εἶχαν παρόμοια διακόσμηση. Τὸ κονίαμα ἀποκολλήθηκε μέ μεγάλη ἐπιμέλεια καὶ προσοχή καὶ μεταφέρθηκε στὴν τοπικὴ Ἀποθήκη-Μουσεῖο, γιὰ περαιτέρω καθαρισμό, στερέωση καὶ συντήρηση γενικότερα σέ προσεχὴ περίοδο.

Στὸ κέντρο τοῦ οἰκισμοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ νότια ἔγινε ἔρευνα

στή μεγαλύτερη ἔκτασή του καί ἔχουμε σχεδόν πλήρη εἰκόνα τοῦ συνόλου (εἰκ. 1), ὅπως φαίνεται καί στό σχέδιο, στό ὁποῖο παρουσιάζονται οἱ δύο μόνο φάσεις τοῦ οικισμού γ' καί β', χωρίς διαχωρισμό, πού θά συμπληρωθεῖ καί θά ὁλοκληρωθεῖ σύντομα.

Στό μεταξύ καθαρίστηκαν πλήρως καί οἱ δρόμοι μέσα στόν οικισμό οἱ ὁποῖοι ἀνταποκρίνονται στήν περίοδο τῶν γ' καί β' φάσεων, μέ μερικές μόνο παραλλαγές, δεδομένου ὅτι ἡ α' φάση, ἀπό τά μέχρι στιγμῆς στοιχεῖα, φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ διαφορετική διάταξη, ὡς ἐντεταγμένη, κατά τό Ἱπποδάμειο πάντοτε σύστημα, στό σύνολο πλέον τῆς πόλης, ἀνεξάρτητα δηλ. ἀπό τόν μεταγενέστερο φυσικά περιτειχισμένο οικισμό καί τά κτίσματά του. Ἐτσι ἔχουμε τρεῖς ὀριζόντιους δρόμους (Α - Δ) καί τρεῖς ἄλλους κάθετους (Β - Ν), ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας διακόπτεται πρὸς τό κέντρο, ἐνῶ οἱ ἄλλοι δύο ἐκτείνονται ἕως τά ἀντίστοιχα ἄκρα τοῦ οικισμού (πίν. 22α).

Κατά μῆκος τῶν δρόμων καί μέ προσβάσεις πάντοτε πρὸς αὐτούς ἐκτείνονται οἱ οἰκίες κυρίως καί τά ἄλλα κτίσματα τοῦ οικισμού, πού διαχωρίζονται πλήρως μεταξύ τους καί μόνο σέ μερικές περιπτώσεις συμπίπτουν οἱ τοῖχοι τῆς γ' καί τῆς β' φάσης ἢ οἱ νεώτερες κατασκευές ἀγνοοῦν τίς παλαιότερες. Στόν μεσαῖο, ὀριζόντιο δρόμο καί στό σημεῖο διασταυρώσεως μέ τόν κάθετο ὁμοῖό του, στό κέντρο περίπου τοῦ περιτειχισμένου οικισμού, ἀποκαλύφθηκε κτιστός ἀγωγός ἀποχετεύσεως, μέ κατεύθυνση πρὸς Νότο (πρὸς τή θάλασσα), ἐνῶ λίγο νοτιότερα ἀπό τό σημεῖο αὐτό ἔχουμε καί φρέαρο (πίν. 22β), καλῆς κατασκευῆς, πού ἀσφαλῶς ἐξυπηρετοῦσε ἐπαρκῶς τίς ἀνάγκες, τουλάχιστον τῶν γύρω οἰκίων.

Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι παρ' ὅλες τίς προσπάθειες καί τίς εἰδικές ἐρευνες πού ἔχουμε κάνει ὡς τώρα, δέν ἐντοπίστηκε τό ὕδραγωγεῖο τῆς πόλης, ἐκτός ἀπό μιὰ ἐπισήμανση πού ἔγινε στήν ἐρευνα τοῦ 1975 (ΠΑΕ 1971, σελ. 122, πίν. 160β), στήν τοποθεσία «Κληματαριές» ΒΔ τοῦ οικισμού καί σέ ἱκανή ἀπόσταση. Τό θέμα βέβαια ἔχει καί ἄμεσο ἐνδιαφέρον, γιατί δέν ὑπάρχει νερό στήν περιοχή καί στήν περίοδο τῶν ἀνασκαφῶν ἀναγκάζομαστε νά μεταφέρουμε νερό μέ τά βυτία ἀπό τά γειτονικά χωριά Δικεῖλλα καί Μάκρη.

Ἀπό τά μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθέντα φαίνεται ὅτι ἔχουμε ἕνα μικρό μέν ἀλλά ὠραιότατο σύνολο περιτειχισμένου οικισμού, μέσα στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλης (πίν. 23α) μέ οἰκίες, χώρους λατρείας, καταστήματα, δρόμους, κλπ., πρᾶγμα πού δικαιολογεῖ καί τό ἔλλοτε λεχθέν, ὅτι πρόκειται γιά μοναδικό στό εἶδος τόν οικισμό σέ ὅλο τόν ἑλλαδικό χῶρο, ἀποψη ἡ ὁποία ὑπάρχουν βάσιμες ἐλπίδες ὅτι θά ἐπιβεβαιωθεῖ κατὰ τήν ἀμέσως προσεχῆ ἀνασκαφική περίοδο, μέ τήν πλήρη ἀποκάλυψή του καί ὡς πρὸς τά ὑπόλοιπα ἀνεξερεύνητα σημεία του.

Εὐρήματα: πολυπληθῆ ἦταν καί τά ἀνευρεθέντα ποικίλα ἀγγεῖα καί

ἄλλα ἀντικείμενα (πίν. 25δ) κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα. Τά κυριότερα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν 27 ὁλόκληρα διαφόρων τύπων ἀγγεῖα (σκύφοι, φιάλες, οἰνοχόες, ἀμφορεῖς, πινάκια, ἀλάβαστρα, λεκανίδες, ἀσκοί, κάνθαροι), καθὼς καὶ πλῆθος ἀπὸ ὕστρακα μελαμβαφῆ, ἀλλὰ καὶ ὕστρακα ἀπὸ μελανόμορφα καὶ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα μὲ ποικίλη γραπτὴ διακόσμηση (πίν. 23β - γ, 24α - β).

Ἀκόμη εἰδῶλια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν (πίν. 24δ, 25α - γ, 25ε), μετὰξὺ τῶν ὁποίων καὶ θεοτήτων (πίν. 24γ), πῆλινες καὶ λίθινες ἀγνῦτες πυραμιδόσχημες καὶ κυκλικές, λύχνοι, λεκανίδες, ἐνσφράγιστες λαβές ἀμφορέων, διάφορα μεταλλικὰ ἐλάσματα, ἥλοι, ἄγκιστρα, βελόνες, αἰχμές βελῶν, τμήματα πορπῶν, ὅλα ἀπὸ χαλκῷ. Νομίσματα χάλκινα, σκωρίες σιδήρου, πάρα πολλὰ ὕστρακα ἀβαφῶν καὶ χονδροειδῶν ἀγγείων, ἀλλὰ καὶ τῶν γνωστῶν προϊστορικῶν τῆς περιοχῆς μὲ ἀνάλογη διακόσμηση. Καὶ τέλος πλῆθος ἀπὸ σπρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες κεράμους, λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου, ἀκροκέραμοι μὲ ἀνθέμια, κέραμοι ποῦ χρησιμοποιοῦνταν ὡς ὀπαῖα, καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα μικροαντικείμενα ἀπὸ χαλκῷ, μόλυβδο καὶ σίδηρο.

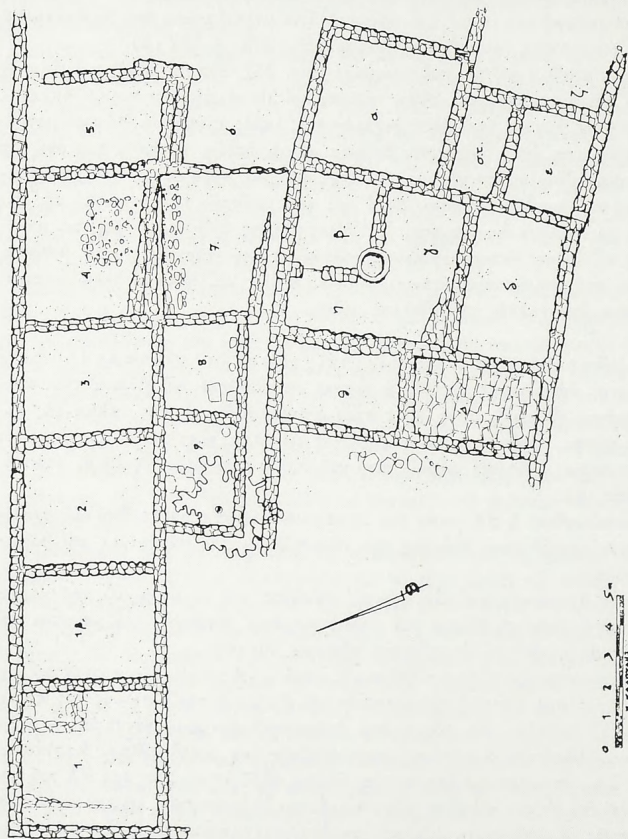
Τομέας βόρεια τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ¹. Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε καὶ βόρεια τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, ὅπου ἤρθε στὴν ἐπιφάνεια ἓνα ἀκόμη τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλης. Πρόκειται γιὰ μέρος ἐνός μεγάλου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου μὲ δύο κύριες ἐνότητες χώρων, ποῦ καλύπτουν ἔκταση 20 × 25 μ. (εἰκ. 2, πίν. 26α - β).

Ἀποκαλύφθηκε ἡ ΒΔ γωνία τοῦ τετραγώνου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ δύο σχεδὸν κάθετους μετὰξὺ τους δρόμους ποῦ πλακισῶνουν ἀπὸ τὰ δυτικὰ καὶ βόρεια τὸν χῶρο.

Αὐτοὶ ἀποτελοῦν καὶ τίς πρῶτες ἐνδείξεις τοῦ ρυμοτομικοῦ τῆς κύριας πόλης στὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, ποῦ φαίνεται καὶ ἐδῶ ὅτι ἀκολουθεῖ τὸ Ἱπποδάμειο σύστημα δόμησης.

Διακρίνονται δύο κύριες οἰκοδομικὲς φάσεις. Οἱ τοῖχοι τῶν κτισμάτων τῆς νεώτερης φάσης ἄλλοτε χρησιμοποιοῦν καὶ ἄλλοτε ἀγνοοῦν αὐτοὺς τῆς παλιότερης. Τὸ ἐμβαδὸν τῶν χώρων ποῦ ἀποκαλύφθηκαν κυμαίνεται ἀπὸ 6 μέχρι 25 τ.μ. Ἰδιαιτέρω ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἓνα μικρὸ αἶθριο, διαστάσεων 3.5 × 2 μ., στρωμένο μὲ ἀκανόνιστες πλάκες ἀπὸ τοπικὸ λίθο στὰ ΝΔ τοῦ χώρου, καὶ ἓνα στόμιο μεγάλου πίθου διαμέτρου 70 ἐκατοστῶν, ποῦ πλακισῶνεται ἀπὸ τρεῖς ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς-ταφές διαταγμένους σὲ ὀρθή γωνία γύρω ἀπ' αὐτό, στό κέντρο τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου. Τὸ στόμιο ἐνδέχεται νὰ χρησι-

1. Ἡ ἔκθεσις γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τομέα αὐτοῦ εἶναι τῆς Τζένης Τσατσοπούλου, ἐπιμελήτριας Ἀρχαιοτήτων, ἡ ὁποία μετέχει ἀπὸ φέτος ὡς τακτικὴ συνεργάτης καὶ ἐκπρόσωπος τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θράκης.

Εἰκ. 2. Μεσημβρία. Τοιμέας βόρεια τοῦ περιτειγμένου οἴκου.

μοποιήθηκε ὡς ἐστία γιὰ τὴν κάυση τῶν νεκρῶν πού βρέθηκαν μέσα στὰ ἀγγεῖα (πίν. 27α).

Ἡ τοιχοδομία τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων παρουσιάζει ὁμοιότητα μέ αὐτὴ τῶν ὑψηλότερων στρωμάτων τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, ἐνῶ ἡ κεραμική καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα στὸ μεγαλύτερο μέρος τους χρονολογοῦνται στὸν 5ο καὶ 4ο αἰ. π.Χ., ἔχουμε δηλαδή κυρίως ὕστρακα ἐρυθρόμορφων καὶ μελαμβροφῶν ἀγγείων καθημερινῆς χρήσης (σκύφους, θήλαστρα, κύθια, ληκύθια, κανθάρους, κρατῆρες) (πίν. 27β - γ), καθὼς καὶ πλῆθος ἀβαφῶν ὀξυπύθμενων ἀμφορέων γιὰ ἀποθηκευτικὴ χρῆση. Βρέθηκαν ἀκόμη πάρα πολλὰ νομίσματα, στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ Ζώνης καὶ Μαρώνειας, τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἐπίσης στὴ ΒΑ γωνία τοῦ Τομέα (χώρος α) βρέθηκε εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς μέ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο σέ ἄνετη κατ' ἐνώπιον στάση. Ἀνάμεσα στὶς πτυχές τοῦ ἱματίου σώζονται ἔχνη λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος (πίν. 28α).

Στὴν ἐπίκωση τοῦ νέου αὐτοῦ τομέα, πού ἦταν πολὺ ταραγμένη ὅπως καὶ αὐτὴ τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, εἶχαμε ἀρκετὰ ὕστρακα προϊστορικῶν ἀγγείων. Σέ μικρότερη ποσότητα προϊστορικὰ ὕστρακα συναντήσαμε ἐπίσης καὶ στὰ κατώτερα στρώματα τοῦ ἴδιου χώρου.

Νεκρόπολη. Στὸ πρὸς Δ τῆς πόλης νεκροταφεῖο ἔγιναν τομές μέ μηχανικὸ ἐκσκαφέα καὶ σέ ἀρκετὸ βάθος σέ μερικά σημεῖα μέ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Ἀποκαλύφθηκαν 31 ταφές καὶ τάφοι (πίν. 28β) (κεραμοσκεπεῖς, κιβωτιοσχημοί, πίθοι, κλπ.), οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων ἦταν συλημένοι ἢ καταστραμμένοι ἀπὸ τὴν καλλιέργεια, δεδομένου ὅτι σχεδὸν ὅλη ἡ ἔκταση πού ἐρευνήθηκε εἶναι ἀγρός πού καλλιεργεῖται ἀπὸ πολλὰ χρόνια.

Μέσα στοὺς παραπάνω τάφους καὶ ταφές ἡ πολὺ κοντὰ σ' αὐτοὺς, βρέθηκαν ἀρκετὰ κτερίσματα, τὰ κυριότερα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ἀργυρά: ὀκτώ βραχιόλια πού καταλήγουν σέ κεφαλὴ φιδιοῦ ἢ κριοῦ (30γ), ἓνα ἐνώτιο, τρία δακτυλίδια, δύο πόρπες καὶ δύο περόνες (πίν. 29α).

Χρυσά: Δύο δακτυλίδια, δύο ὠραιότατα ἐνώτια μέ διακόσμηση τρεῖς ρόδακες στὸ κέντρο κύκλου καὶ μέ ἀναρτημένο πτερωτὸ νέο γυμνὸ (ἔρωτα πού κρατᾷ ταινία) (πίν. 28γ), καθὼς καὶ ἑπτὰ διάφορα ἐξαρτήματα-κοσμήματα (σφαιρίδια, ψῆφοι, κεφαλὴ γυναικείας, κλπ.) (πίν. 29β - γ, 30α - β, 30δ).

Χάλκινα: Δύο δακτυλίδια, δύο νομίσματα.

Σιδηρά: Δύο δακτυλίδια.

Πήλινα: Τέσσερα εἰδώλια, τρεῖς κάνθαροι, δεκατέσσερις σκύφοι, τριάντα ἀρβαλλοειδῆ ληκύθια μέ ποικίλη διακόσμηση, ἑπτὰ λυχνάρια, πέντε κύπελλα, δύο ἀμφορίσκοι, δύο οἰνοχόες, δύο πινάκια (πίν. 31 - 33).

Τέλος ἀρκετὰ ὕστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων τύπων περισυλλέχθηκαν ἔξω ἀπὸ τίς ταφές, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς συλημένους ἢ καὶ καταστραμμένους ἀπὸ τὴν ἄροση τάφους.

Ἀνασθηλωτικές ἐργασίες - Τοπογράφηση: Ἡ συντήρηση καὶ μερική ἀναστήλωση καὶ στερέωση τῶν τοίχων τοῦ Π.Ο., πού εἶχαμε προγραμματίσει παλαιότερα, ἄρχισε φέτος, μέ τόν εἰδικό τεχνίτη Ἰωάννη Μαθιό, ἀπό τήν οἰκία 1, καθὼς καί σέ μερικά ἄλλα σημεία μέσα στόν Π.Ο., ὅπου ἀποκαλύφθηκε φρεάτιο καὶ σημαντικό τμήμα τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ καὶ δικτύου τῆς πόλης.

Ἐξάλλου, μέ εἰδικό συνεργεῖο ἀπό τοὺς τοπογράφους-μηχανικούς, Πασχάλη Σαμαρᾶ καὶ Ἰωάννη Οἰκονομίδη, ἔγινε πλήρης τοπογράφηση τῆς μορφολογίας τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν κτισμάτων μέ τὰ ὑψόμετρα τοῦ ὅλου ἀρχαιολογικοῦ χώρου, σέ κλίμακα 1:200, καὶ ἔτσι ρυθμίστηκε καὶ τό θέμα αὐτό πού μᾶς ἀπασχολοῦσε ἀπό χρόνια.

Παράλληλα στό Μουσεῖο Κομοτηνῆς, ἀλλά καί στή Συλλογή τῆς Ἀλεξανδρούπολης, ἔγινε ἡ φωτογράφηση, ἀπό τόν γνωστό φωτογράφο Βασίλη Σταματόπουλο καὶ τοὺς βοηθοὺς του, ὅλων τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν πλακιδίων πού ἔχουν βρεθεῖ στό Ἱερό τῆς Δήμητρος, πράγμα πού θά διευκολύνει τήν πρώτη δημοσίευση καὶ παρουσίαση τῶν ἐξαιρετικῶν ἀπό κάθε ἄποψη καὶ σπουδαίων αὐτῶν εὐρημάτων τῆς Μεσημβρίας.

Ἀκόμη στό Μουσεῖο Κομοτηνῆς ἔγινε ἡ καταγραφή τῶν εὐρημάτων τῆς φετινῆς ἐρευνας ἀπό εἰδικό ἐπιστήμονα, καθὼς καί ὁ καθαρισμός καὶ ἡ συντήρηση τῶν κυριότερων εὐρημάτων ἀπό τόν ἀρχιτεχνίτη τοῦ Μουσείου Ἰωάννη Λαϊνίδη.

ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 34)

Θέση Καμπάνα

ΘΕΑΤΡΟ
(πίν. 34)

Φέτος έρευνήθηκε τό Α καί ΝΑ τμήμα τοῦ κοίλου, ὅπου διαπιστώθηκε ὅτι οἱ τρεῖς σειρές ἐδωλίων πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι, συνεχίζονται ἀπείραχτες πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση· στὴ θέση τους ἐλαφρά γερμένες πρὸς τὴν ὀρχήστρα, βρίσκονται καὶ ἀρκετές διαχωριστικές ὀρθιες πλάκες τῆς ὀρχήστρας ἀπ' τό κοῖλο (ἄβakes). Χαραγμένες ἐπιγραφές βρέθηκαν πάνω στὰ ἐδώλια (ΤΟΠΕΙ-ΡΟΥ, ΦΛΑΠΟΛΥΝΕΙΚΟΥΣ, ΠΑΝ).

Στό ΝΔ τμήμα, ὅπου εἶχε ἐντοπιστεῖ τοῖχος τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς, βρέθη-κε σέ ἀπόσταση 8.80 μ. νέο τμήμα του· στό ὥρο τῆς ὀρχήστρας καὶ σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τοῖχο, βρέθηκαν μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη πού πρέπει νά ἀνήκουν στὴ σκηνή: βάση κίονα καὶ τμήματα ἐπιστυλίων μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση (διαστάσεις: ἐπιστύλιο α': 1.48 μ. μήκος, πλάτος 0.41 μ. καὶ ὕψος 0.40 μ.· ἐπιστύλιο β': 1.70 μ. μήκος, 0.35 μ. πλάτος καὶ 0.38 μ. ὕψος).

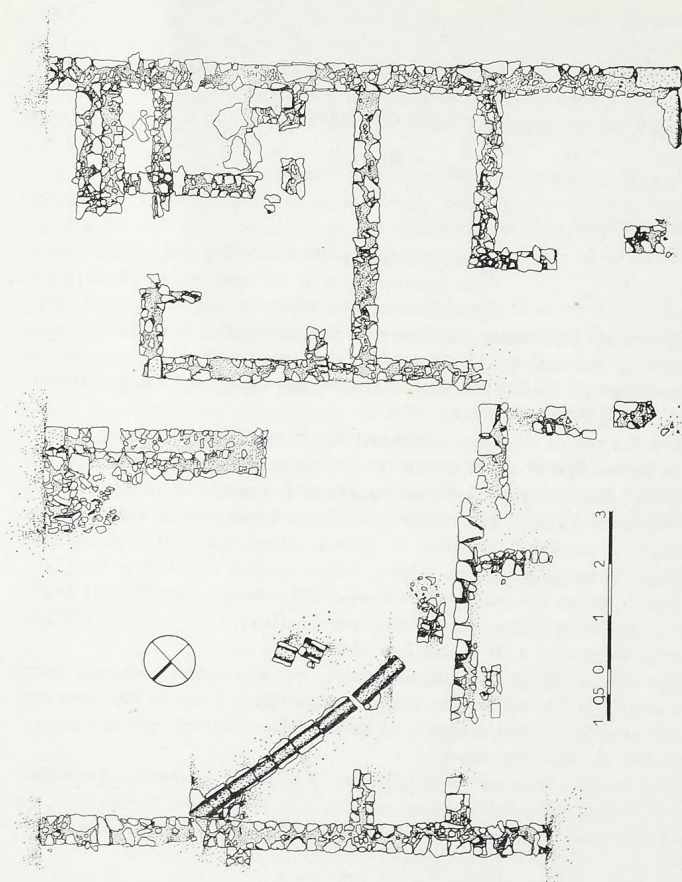
Στό Α τμήμα τοῦ θεάτρου ἐντοπίστηκε ἄλλος τοῖχος κτισμένος μέ ὀγκώ-δεις μαρμαρίνους δόμους καὶ ἀποτμήματα ἐδωλίων(;) τοῦ θεάτρου· σῴζεται ἓνα τμήμα μήκους 1.76 μ. καὶ ἔχει πλάτος 1.34 μ.

Ἐρευνήθηκε ἐπίσης ὁ μαρμαρίνους ἀγωγός πού εἶχε βρεθεῖ μέσα στὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου ΒΑ τοῦ θεάτρου καὶ παρακολουθήθηκε ἡ πορεία του κάτω ἀπὸ τό λίθινο κοῖλο καὶ στὴ συνέχεια, σέ μεγάλο βάθος, ΝΔ τοῦ δρόμου πού περ-νάει ἀπὸ τό ὥρο τῆς σκηνῆς.

Στά κινητὰ εὐρήματα περιλαμβάνονται 9 χάλκινα νομίσματα (ἐντοπίζον-ται 1 Ὁρθαγορείας, 1 Μαρώνειας τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ ἓνα Ἀντιόχου Γ', τὰ ἄλλα εἶναι πολὺ φθαρμένα), ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι καὶ κεραμικὴ φτωγή, φθαρ-μένη.

Ἀγρός Φραντζίδη

Στό ὥρο καλιότερης δοκιμαστικῆς τομῆς ὅπου εἶχαν ἐντοπισθεῖ λείψανα ἀπὸ τοίχους κατοικιῶν (βλ. ΠΑΕ 1971, Εὐάγγελου Πεντάζου, Ἀνασκαφές στὴν ἀρχαία Μαρώνεια, σ. 105) Δ τοῦ θεάτρου, ἀνασκάφηκε κτίριο μέ προσα-νατολισμό ΒΔ - ΝΑ πού χρονολογεῖται στοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους (μέσα 3ου π.Χ. αἰ. - μέσα 2ου π.Χ. αἰ.) (εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Τό ἐλλειψοειδές κτίριο στὸν ἀγρὸ Φραντζίδης.

Οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου σώζονται στό κατώτερο τμήμα τους καί εἶναι κτισμένοι μέ ἀδρά λαξευμένες πέτρες ἀπό χοντρόκοκκο, τοπικό μάρμαρο ἢ σκληρό, γκρίζο ἀσβεστόλιθο καί πηλό. Ἐχουν πλάτος 0.50 - 0.53 μ. οἱ ἐξωτερικοί καί 0.40 - 0.45 μ. οἱ ἐσωτερικοί.

Στό ΒΑ τμήμα τοῦ ἀγροῦ πού δέν εἶχε καλλιεργηθεῖ, οἱ τοῖχοι σώζονται καλύτερα καί σέ μεγαλύτερο ὕψος (σωζ. ὕψος 0.70 μ.).

Σέ μικρό βάθος ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (0.23 μ.), βρέθηκε μαρμαρινος ἀγωγός ἡμικυκλικῆς διατομῆς μέ προσανατολισμό Β - Ν· στή θέση τους βρέθηκαν ὀκτώ τμήματα συνολικοῦ μήκους 5.00 μ.· πρέπει νά ἦταν καλυμμένος, γιατί ὑπάρχει διαμορφωμένη «πατούρα» 0.10 μ. στήν ἐπάνω ἐπιφάνεια.

Στό ΒΔ τμήμα τοῦ κτιρίου, σέ βάθος 0.15 - 0.20 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, βρέθηκε δάπεδο μέ κονίαμα ἀπό ἀσβέστη, χαλίκια καί κεραμάλευρο (κουρασάνι)· γύρω του βρέθηκαν πολλά κομμάτια ἀπό λεπτές, μαρμαρίνες πλάκες (πάχος 0.010 - 0.018 μ.) μέ λεία τήν πάνω ἐπιφάνεια.

Ἄφθονα ἦταν τά κομμάτια ἀπό κεραμίδια στέγης, λακωνικοῦ καί κορινθιακοῦ τύπου.

Ἡ κεραμική εἶναι πλούσια, ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἀκόμη βρέθηκαν λυχνάρια, εἰδώλια, τμήματα ἀπό γυάλινα ἀγγεῖα, ἀρκετά σιδερένια καί χάλκινα καρφιά, μολύβδινοι σύνδεσμοι καί 18 νομίσματα χάλκινα (ἀπό αὐτά 2 εἶναι Ὁρθογώνια καί 9 εἶναι Μαρωνείας τοῦ 4ου μέχρι καί τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.).

Θέση Παλαιοπηγάδα

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή τῆς ἐλληνιστικῆς οἰκίας μέ τήν ἀποκάλυψη τῆς συνέχειας τοῦ ΝΑ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου.

Ἡ κεραμική πού βρέθηκε ἀνήκει στούς ἐλληνιστικούς χρόνους.

Στήν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος ὁ κ. Γ. Λάββας, καθηγητής τοῦ ΑΠΘ καί ὁ ἀρχιτέκτονας κ. Γ.Καραδέδης.

Ἡ ἀρχαιολόγος Χ. Καραδήμα εἶχε τήν ἐποπτεία ὅλων τῶν ἐργασιῶν.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Πίν. 35 - 38)

Φέτος συμπληρώθηκαν 24 περίοδοι ανασκαφής και έρευνας στο Όκτάγωνο των Φιλίππων. Η ανασκαφή αυτή άρχισε τό 1958 και διεξήγαγε ώς τό θάνατό του (†29-5-1980) ό καθηγητής Στυλιανός Πελεκανίδης. Η πολυετής αυτή έργασία είχε ώς άποτέλεσμα τή δημιουργία νέου έκτεταμένου αρχαιολογικού χώρου, ανατολικά τής Άγοράς των Φιλίππων, έμβαδού περίπου 12 στρεμμάτων. Στόν χώρο αυτόν αποκαλύφθηκαν ό διττάγωνος ναός, πού ήταν πιθανώς ό μητροπολιτικός ναός των Φιλίππων, ίδρυμένος γύρω από έθνικό ήρω, τά λατρευτικά και τά λειτουργικά προκτίσματά του, λουτρώνας, αποθήκες και τό έπισκοπείο. "Όλο τό συγκρότημα περιβάλλεται από δρόμους, πού ό σημαντικότερός τους είναι ό decumanus maximus τής πόλης, ή λεγόμενη Έγνατία Όδός. Τέτοιες έκτάσεις ανασκαφή διέκοψε ό αίφνιδιος θάνατος τοῦ ανασκαφέα της, ό όποιος κατά τίς τελευταίες περιόδους είχε ολοκληρώσει τήν επέκτασή της και είχε περιορισθεῖ σέ έρευνες μέσα στόν ανασκαμμένο χώρο έπεξεργαζόμενος τή δημοσίευσή του. Μετά τόν θάνατο τοῦ Στυλιανού Πελεκανίδη ανατέθηκε σέ ομάδα μαθητών και συνεργατών του νά περατώσει τήν έρευνα και νά δημοσιεύσει τήν ανασκαφή μέ βάση τά κατόλοιπα τοῦ ανασκαφέα της. Σέ τρεῖς ανασκαφικές περιόδους (1981 - 1983) έγιναν συμπληρωματικές έργασίες, πού απέβλεπαν στή διευκρίνιση όρισμένων προβλημάτων τής ανασκαφής.

Στή φετινή περίοδο, έκτός από περιορισμένες έρευνες στο αΐθριο και στο έπισκοπείο, έγινε καθαρισμός όλόκληρου τοῦ χώρου, μερική διευθέτηση μαρμάρινων μελῶν, ή τελική φωτογράφιση τοῦ συνόλου και τμημάτων τής ανασκαφής και ή αεροφωτογράφησή της (πίν. 35) μέ μπαλόνι Ravel TRF-900, πού έφερε φωτογραφική μηχανή Hasselblad 500 EL/M, από συνεργείο τής "Εδρας Φωτογραμμετρίας τοῦ Έθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου (καθηγητής Ί. Μπαντέκας) μέ επικεφαλής τόν Κώστα Παχάνη.

Και στή φετινή περίοδο, όπως και στίς προηγούμενες, ουσιαστική ύπῆρξε ή βοήθεια τοῦ προσωπικοῦ τής Έφορείας Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων Καβάλας, χωρίς τήν όποία θά ήταν δύσκολο νά ἔλθει σέ πέρας ή έρευνα κυρίως κατά τήν τελευταία τριετή φάση της.

Καθαρίστηκε ο χώρος Γ, διαστ. $1.45 \times 3.60 \times 1.57$ 3.65 μ. πού είχε ανασκαφεί παλαιότερα (ΠΑΕ 1970, 61) και αποκαλύφθηκε τό συνεχόμενο δωμάτιο Γ' διαστ. $1.57 \times 3.75 \times 1.45 \times 3.65$ μ. (πίν. 36). 'Ο χώρος αυτός είναι ό τελευταῖος πρὸς Δ από τρία συνεχόμενα δωμάτια δυτικά του ήμικυκλικού προπύλου του αἰθρίου. 'Ο δυτ. τοῖχος του Γ' κτισμένος με ἐπιμελημένη ἀργολιθοδομή βρίσκεται σέ ἰσογραμμὴ με τό δυτικό τοῖχο τῆς νότιας στοᾶς του αἰθρίου, ό βόρειος είναι ό τοῖχος τῆς νότιας στοᾶς, και ό νότιος είναι ό κοινός τοῖχος τῶν δωματίων Β, Γ και Γ' πρὸς τῇ στοᾷ πού πλαισιώνει τό αἶθριο του οκταγώνου από Νότο.

Με ἀπλό πηλόχωμα και ἀργούς λίθους είναι κτισμένος ό τοῖχος πού διαχωρίζει τό δωμάτιο Γ' από τό χῶρο πού βρίσκεται ἀνατολικά του. 'Ο τοῖχος αυτός ἔγινε ἀργότερα, γιατί ἡ κατασκευὴ του είναι πρῆχειρη και δέν συνδέεται ὀργανικά με τό βόρειο και τό νότιο τοῖχο του διαμερίσματος. Στό νότιο τοῖχο του δωματίου ἀποκαλύφθηκε ἄνοιγμα, πού ἐπίσης ἀργότερα κλείστηκε και του ὁποίου σώζεται μόνον ἡ δυτική παραστάδα σέ ἀπόσταση 0.84 μ. από τῇ ΝΔ γωνία του χώρου Γ'. Σέ βάθος 1.35 μ. από τῇ στάθμη του ἄσκαφου βρέθηκε τό δάπεδο του δωματίου Γ' από πατημένο χῶμα, στήν ἴδια στάθμη με τό δάπεδο του δωματίου Γ. Πάνω από αυτό τό δάπεδο ὑπῆρχε ἐπίχωση ὕψους 0.45 μ., κατόπιν στρώμα καταστροφῆς ὕψ. 0.40 μ. από ἀββεστοκονίαμα, πλίνθους και ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς με πολλά κομμάτια από καμένα ξύλα και τέλος ἐπίχωση από χῶμα καλλιέργειας ὕψ. 0.50 μ.

Παράλληλα ἀνασκάφτηκε ό χώρος του κλιμακοστασίου, διαστ. 3.98×3.18 μ., πού βρίσκεται δυτικά και στή συνέχεια τῆς νότιας στοᾶς του αἰθρίου, με τήν ὁποία ἐπικοινωνεῖ με ἄνοιγμα πλ. ± 1.10 μ. Τό βόρειο ὄριο του χώρου ἀποτελεῖται από τόν τοῖχο τῆς κλίμακας, πᾶχ. 1.15 μ. - 1.35 μ. πού βρίσκεται σέ ἐπαφή με τό νότιο τοῖχο τῆς κρήνης του αἰθρίου. 'Ο δυτικός τοῖχος του διαμερίσματος βρίσκεται περίπου στή νοητή προέκταση του δυτικού τοίχου τῆς κρήνης και ό νότιος ἀποτελεῖ τῇ συνέχεια του τοίχου τῆς νότιας στοᾶς του αἰθρίου. Ἐκτός από τήν ἀνατολική εἴσοδο, ό χῶρος ἔχει ἐπίσης ἓνα κενό ἄνοιγμα πλ. 0.45 μ. στό δυτικό του τοῖχο, πού ὀδηγεῖ ἐξωτερικά του συγκροτήματος. Στή ΝΑ γωνία του διαμερίσματος ὑπάρχει κτιστή ἀντηρίδα από ἀργολιθοδομὴ διαστ. 1.25×1.32 μ. Μεταξύ τῆς ἀντηρίδας και του δυτικού τοίχου του χώρου ἀποκαλύφθηκε ἀποχετευτικός ἀγωγός με κατεύθυνση από Α πρὸς Δ καλυμμένος με κομμάτια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Ἡ ἐπίχωση του χώρου, ἐκτός από τό λεπτό ἀνώτερο στρώμα από χῶμα καλλιέργειας, ἀποτελοῦνταν από μάζα με ἄφθονα κομμάτια από κορασάνι και ἐλάχιστους ἀργούς λίθους.

Τά δωμάτια του αἰθρίου Β, Γ και Γ' παρουσιάζουν δύο κύριες περιόδους λειτουργίας. Στήν πρώτη περίοδο τά Γ και Γ' ἀποτελοῦν ἑνιαῖο χῶρο, τά δά-

πεδα ὧλων τῶν δωματίων βρίσκονται στήν ἴδια στάθμη μέ τό δάπεδο τῆς πρὸς Ν στοᾶς καί αὐλίζονται ἀπό τή στοά μέ ἀνοίγματα στό νότιο τοῖχο τους. Ἀργότερα ἀνυψώνεται ἡ στάθμη τῶν χώρων κατὰ ± 0.45 μ., ἀνοίγεται εἰσοδος ἀπό τό δωμάτιο Β πρὸς τό Γ καί τό κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος συμφωνεῖ μέ τήν ὑπερυψωμένη αὐτή στάθμη. Τότε ἴσως κλείστηκε ἡ νότια εἴσοδος τοῦ δωματίου Γ.

Στό χῶρο τοῦ κλιμακοστασίου, ἡ κτιστή κλίμακα πού ξεκινáει ἀπό τή βόρεια πλευρά τοῦ χώρου θά πρέπει νά συνεχιζόταν μέ ξύλινη κατασκευή πρὸς Ν καί κατόπιν πρὸς Α. Στήν πρὸς Α ἀπόληξή τῆς κλίμακας κτίστηκε ἀντηρίδα γιά νά τήν ὑποβαστάξει. Τό στενὸ ἄνοιγμα στό δυτ. τοῖχο τοῦ κλιμακοστασίου ἔχει κυρίως βοηθητικὸ χαρακτήρα ἐνῶ ἡ πρόσβαση γινόταν ἀπό τή νότια στοά τοῦ αἰθρίου.

Σέ μεταγενέστερη περίοδο, οἱ χῶροι γιά τοὺς ὁποίους ἔγινε λόγος, δηλαδή τὰ δωμάτια Β, Γ καί Γ' καθὼς καί τό κλιμακοστάσιο φαίνεται νά μπαζώθηκαν καί οἱ τοῖχοι τους κόπηκαν στό ἴδιο ὕψος μέ τό μπάζωμα αὐτό. Τότε κτίστηκε ὁ πρόχειρος τοῖχος χωρὶς ὀφεις πού χωρίζει τό δωμάτιο Γ ἀπό τό Γ', κλείστηκαν ὅλα τὰ ἀνοίγματα τῶν δωματίων καί ἔγινε στό κλιμακοστάσιο ὁ ἀπογευτικός ἀγωγός, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σέ στάθμη ὑψηλότερη ἀπὸ τή στάθμη τῆς νότιας στοᾶς τοῦ αἰθρίου καί τήν ἀρχή τῆς κλίμακας.

ΕΠΙΣΚΟΠΕΙΟ

Προκειμένου νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ συνέχεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, πού βρέθηκε πέρυσι 1.50 μ. κάτω ἀπὸ τό πλακόστρωτο τῆς αὐλῆς LIII ἀνασκάφηκαν οἱ τομεῖς ἐκατέρωθεν τῶν περυσινῶν τομῶν Γ καί Ε (1982) (πίν. 37). Σέ βάθος 0.60 μ. βρέθηκαν τὰ ἔχνη τοῦ γνωστοῦ ἀρχαιότερου πλακοστρώτου τῆς αὐλῆς LIII. Ἡ ἐπίχωση ἀνάμεσα στά δύο ἐπίπεδα εἶναι, ὅπως εἶχε ἤδη διαπιστωθεῖ, φερτῇ, χωρὶς χρήσιμες στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις: Περιεῖχε ὕστρακα ἀγγείων καθημερινῆς οἰκιακῆς χρήσης, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν πράσινη ἐφυάλωση, κομμάτια ἀπὸ γυάλινα σκεύη, σπαράγματα ἀσβεστοκονιαμάτων ἐσωτερικοῦ χώρου μέ κόκκινη βαφή in fresco, σκουριές ἀπὸ καμινεύσεις μετάλλων καί δύο χάλκινα νομίσματα Θεοδοσίου Α' (379 - 395).

Στό ἴδιο βάθος βρέθηκε θεμελιωμένος καί ὁ νότιος τοῖχος τῆς αὐλῆς LIII, πού χωρίζε τή βόρεια πτέρυγα τοῦ ἐπισκοπείου ἀπὸ τήν κεντρική. Λόγω τῆς ὑψηλῆς στάθμης θεμελιώσῆς του συνάγεται ὅτι ὁ τοῖχος αὐτός ἀνήκει στήν τελευταία φάση διαμόρφωσης τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ ἐπισκοπείου.

Ἡ ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τό ἐπίπεδο τοῦ ἀρχαιότερου πλακόστρωτου καί ἔως 1.10 μ. εἶναι ἐπίσης φερτῇ καί τὰ χρώματα παρουσιάζουν κοκκινωπὴ χροιά. Τὰ εὐρήματα αὐτοῦ τοῦ στρώματος παρουσιάζουν τήν ἴδια εἰκόνα μέ τὰ εὐρήματα τοῦ προηγούμενου στρώματος, περιέχουν ὅμως περισσότερα ὕστρακα

από μεγάλα άγγεῖα (άμφορεῖς). Στό ἴδιο στρώμα βρέθηκε καί χάλκινο νόμισμα Μαξιμιανού Γαλερίου, κοπῆς 295/6.

Τό κατώτερο στρώμα τῆς ἐπίχωσης (1.10 - 1.30/1.50 μ.) εἶναι στρώμα καταστροφῆς μέ κεραμίδια, σιδερένια καρφιά ξύλινων δοκῶν καί κομμάτια ὑαλοστασίων. Στό στρώμα αὐτό βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Ἀρκαδίου (395 - 408) δίπλα σέ άκέραιο δίωτο πῆλινο καί μικροῦ μεγέθους άγγεῖο (πίν. 38α). Στόν τομέα Ν τῆς τομῆς Γ (1982), κάτω ἀπό τό στρώμα καταστροφῆς καί στή στάθμη τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου βρέθηκε άσβεστόλακκος, ἐνῶ στόν τομέα Β τῆς τομῆς Γ (1982) καί ἀνάμεσα στήν τομή Ε (1982), κάτω ἀπό τό στρώμα καταστροφῆς βρέθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Τό δάπεδο αὐτό καλύπτει στενό διάδρομο μέ κατεύθυνση Β-Ν, εἶναι κατασκευασμένο μέ λευκές καί κόκκινες ψηφίδες καί ἔχει ὡς θέμα συνεχόμενα τετράγωνα (πλευρᾶς 0.60 μ. μέ σταυροειδή ὀμφάλια στό κέντρο), τά ὁποῖα ἀπό τή δυτική πλευρά περιβάλλονται ἀπό ταινία, πλάτους 7-9 ἑκατ. (πίν. 38β). Οἱ τοῖχοι τοῦ διαδρόμου ἔχουν τήν ἴδια κατεύθυνση μέ τοίχους τῆς κεντρικῆς πτέρυγας τοῦ ἐπισκοπείου, ἀλλά δέν βρίσκονται σέ περασιά μέ κανέναν ἀπό αὐτούς. Συγκεκριμένα ἡ δυτική πλευρά τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ διαδρόμου βρίσκεται σέ περασιά μέ τήν ἀνατολική πλευρά τοῦ τοίχου, πού χωρίζει τήν κεντρική ἀπό τήν ἀνατολική πτέρυγα τοῦ ἐπισκοπείου. Τοῦτο σημαίνει πῶς ὄχι μόνον ἡ νεώτερη διαμόρφωση σέ αὐλή τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κοσμοῦ αὐτοῦ κτιρίου ἀλλά καί ἡ ἀρχαιότερη ἦταν διάφορη ἀπό τή διαμόρφωση τῶν ὑπολοίπων πτερύγων του, πιθανόν λόγω διαφορᾶς στή στάθμη τοῦ ἐδάφους. Σχετικά μέ τή χρονολόγηση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου χρήσιμη εἶναι ἡ ἐνδειξη τοῦ νομίσματος τοῦ Ἀρκαδίου (395 - 408), πού βρέθηκε στό στρώμα καταστροφῆς καί πού ἔχει σχέση *terminus ante quem* γιά τό ψηφιδωτό δάπεδο καί τή συναφή κτιριακή φάση καί *terminus post quem* γιά τή διαμόρφωση τῶν δύο φάσεων τῆς αὐλῆς LIII.

Στό βάθος τοῦ διαδρόμου LV καί ἀνάμεσα στό δωμάτιο L καί στήν αὐλή LIII, σχηματίζεται ἀνεξάρτητος χώρος (πίν. 37), ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνασκαφεῖ τό 1971, ἕως τή στάθμη τοῦ ἀρχαιότερου δαπέδου, πού εἶχε ἐπισημανθεῖ στό διάδρομο LV καί στό δωμάτιο L (ΠΑΕ 1971, 74). Φέτος συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή του γιά νά διαπιστωθεῖ ἐάν τό ἀνευρεθέν κάτω ἀπό τόν διάδρομο LV ψηφιδωτό δάπεδο (τομή Δ τοῦ 1982) ἐπεκτείνεται στόν χώρο αὐτόν. Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ χώρου μετρᾶ 2.65 μ. καί ὀρίζεται ἀπό τοῖχο σέ ἄνοιγμα, πλάτους 1.55 μ., πρὸς τό δωμάτιο L. Στό σημεῖο τοῦ ἀνοίγματος βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Θεοδοσίου Α' (379 - 395). Ὁ τοῖχος αὐτός εἶναι ἀρχαιότερος τῶν τοίχων τῶν δωματίων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ ἐπισκοπείου, πού ἀνήκουν στήν τελευταία φάση.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ χώρου εἶναι φερτή. Βρέθηκαν ὄστρακα ἀπό άγγεῖα καθ-μερινῆς οἰκιακῆς χρήσης, ὀρισμένα ἀπό τά ὁποῖα φέρουν πράσινη ἐφυάλωση,

κομμάτια ἀπό κοιλιές πήλινων δοχείων μεγάλου μεγέθους (ἀμφορεῖς), κα-
πάκι χύτρας διαμέτρου 33 ἐκ., κομμάτια γυάλινων σκευῶν, κομμάτια ὑαλο-
στασίων, σκουριές ἀπό καμινεύσεις μετάλλων, χάλκινη ἐφηλίδα διαμέτρου
3 ἐκατ., σιδερένια καρφιά, σχεδόν ὁλόκληρο ἰωνικό κιονόκρανο ἀπό χοντρό-
κοκκο μάρμαρο, διαμέτρου κάτω πλευρᾶς 0.35 μ. (πίν. 38γ) καί κομμάτι μαρ-
μάρινου κίονα ὕψους 0.43 μ. καί διαμέτρου 0.24 μ. Στή στάθμη τοῦ ψηφιδω-
τοῦ δαπέδου τοῦ διαδρόμου LV οὐδέν εὐρέθη, πού σημαίνει ὅτι δέν ἐπεκτεί-
νονταν ἔως τόν χώρο αὐτόν τά διαμερίσματα τοῦ κτιρίου κάτω ἀπό τή βόρεια
πτέρυγα τοῦ ἐπισκοπείου.

Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Α. ΜΕΝΤΖΟΣ, Α. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ,
Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ε. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ

Συνεχίστηκαν κατά τό 1983 στήν Ἀμφίπολη οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιο-
λογικῆς Ἑταιρείας ἀπό τόν ὑπογράφοντα, μέ τή βοήθεια τῶν ἀρχαιολόγων-
ἐπιστημονικῶν βοηθῶν κυρίας Ἀργ. Κοκκινάκη-Ἀποστολίδη καί δεσποινίδας Ἀναστ. Μανδάλια, καθῶς καί τῶν ἀκαταπονήτων καί πολύ ἱκανῶν φυ-
λάκων τῆς Ἀμφίπολης κ.κ. Ἀλ. Κοχλιαρίδη καί Νικ. Κοχλιαρίδη. Ὁ ἀρ-
χιτέκτων τοῦ ὙΠΠΕ κ. Ἀλ. Παπανικολάου ἔκανε τά σχέδια τῶν ἀνασκαφῶν,
ὁ συντηρητής τῆς Ἐφορείας προϊστορικῶν καί κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Κα-
βάλας κ. Παν. Τζανετάκης καθάρισε, συντήρησε καί στερέωσε τά ἀσβεστο-
κονιάματα τοῦ ἀποκαλυφθέντος στίς ἀνασκαφές τοῦ 1983 νέου δωματίου τῆς
ἐλληνιστικῆς οἰκίας, καθῶς καί μιᾷ λευκῇ ἀττική λήκυθο, ἐνῶ ὁ συντηρητής
τῆς Ἰδίας Ἐφορείας κ. Γ. Ξυλαπετσίδης καθάρισε τά νομίσματα τῆς ἀνασκα-
φῆς μικροῦ ἱεροῦ τοῦ φρυγικοῦ θεοῦ Ἄττιος¹.

Οἱ ἀνασκαφές καί οἱ διάφορες ἐργασίες συντήρησης ἀρχαιοτήτων καί κατα-
σκευῆς ὑποστέγου γά τήν προστασία τῆς ἐλληνιστικῆς οἰκίας, κράτησαν дуὶ
μῆνες καί εἴκοσι μέρες, ἀπό τίς 18 Ἰουλίου ἕως τίς 7 Ὀκτωβρίου, καί ἔγιναν
στίς πύθ κάτω θέσεις:

1. ΟΙΚΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή γιά τήν ἀποκάλυψη τῆς
οἰκίας τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, πού διαπιστώθηκε
ΝΔ ἀπό τίς βασιλικές τῆς ἀκρόπολης, στήν ἀνατο-
λική πλευρά ρεματιᾶς, κατά τίς ἀνασκαφές τοῦ 1982².

Ἀνατολικά ἀπό τό δωμάτιο μέ τίς τοιχογραφίες, ἀποκαλύφθηκε ἓνα δεύ-
τερο, συνεχόμενο δωμάτιο, διαστάσεων 7.20 × 5.18 μ. (πίν. 39α). Ὁ καλύ-
τερα διατηρούμενος βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου αὐτοῦ, διασώζεται σέ ὕψος
3.65 μ., ἐνῶ οἱ ἄλλοι τοῖχοι σέ μικρότερα ὕψη. Οἱ τοῖχοι φέρουν λευκά κονιά-
ματα μέ ἀπομίμηση ψευδοϊσόδομης τοιχοποιίας³, πού ἀποδίδεται μέ ἐγγάρα-

1. Στούς πύθ πάνω συνεργάτες μου, καθῶς καί στούς ἐμπειροῦς καί φιλότιμους ἐργάτες
τῆς ἀνασκαφῆς, πού μέ τήν ἐργασία καί τό ζῆλο τους συνέβαλαν στήν ἐπιτυχία τῆς, ἐκ-
φράζω καί ἀπό τή θέση αὐτή τίς πύθ θερμές μου εὐχαριστίες.

2. ΠΑΕ 1982, 48-49 καί τό Ἔργον τῆς Ἑταιρείας 1982, σ. 16, εἰκ. 16, 17, 18.

3. Ἡ ἀπομίμηση ψευδοϊσόδομης τοιχοποιίας σέ κονιάματα ἐσωτερικῶν χώρων, εἶναι
συνηθισμένη σέ ἐλληνιστικές κατοικίες τῆς Δήλου, βλ. Monuments Piot 14, σ. 90, εἰκ.

κτες γραμμές, ἐρυθροῦ καὶ μαύρου χρώματος (πίν. 39β). Τό σωζόμενο ὕψος τῶν κονιαμάτων τοῦ βόρειου τοίχου εἶναι 2.12 μ. καὶ δηλώνονται σ' αὐτόν τέσσερις δόμοι. Στό κάτω μέρος τοῦ τοίχου ὑπάρχει λευκὴ ἐνιαία ἐπιφάνεια, ὕψους 0.34 μ., πού χωρίζεται μέ δυό ἐγκοπές, πλάτους 0.035 μ. ἀπό τόν α' δόμο. Οἱ ἀπομιμήσεις τῶν δόμων καὶ τῶν πλίνθων χωρίζονται μεταξύ τους μέ τρεῖς ἐγκοπές, ἐρυθροῦ καὶ μαύρου χρώματος, πλάτους 0.065 μ. Οἱ ἀκραῖες ἐγκοπές ἔχουν ἐρυθρό χρῶμα καὶ ἡ μεσαία μαῦρο. Τά ὕψη τῶν δόμων εἶναι: α' δόμος 0.68 μ., β' δόμος 0.20 μ., γ' δόμος 0.44 μ. καὶ δ' δόμος 0.34 μ. Τό μέγιστο μῆκος τῶν λιθοπλίνθων εἶναι 0.94 - 0.97 μ.

Τά δυό συνεχόμενα δωμάτια ἐπικοινωνοῦσαν μέ εἴσοδο, πού διαπιστώθηκε στό νότιο ἄκρο τοῦ ἐνδιάμεσου διαχωριστικοῦ τοίχου. Τό δάπεδο κάλυπτε ἐκτεταμένη στρώση κεράμων τῆς στέγης, πού εἶχε καταρρεῦσει (πίν. 40α). Ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ νέου δωματίου ἐπεκτείνεται πρὸς Ν σέ μῆκος 5.90 μ., ἀποτελώντας τό βάθος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιστυλίου.

Ἡ ἔρευνα, πού ἔγινε νότια ἀπό τό δωμάτιο πού ἀποκαλύφθηκε τό 1982, δὴ πίστωση τήν ὑπαρξὴ ἰσχυροῦ θεμελίου μέ βάθος 0.50 - 1 μ. ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς ἀνασκαφῆς, στήν ἐπέκταση πρὸς Δ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 2. Τό θεμέλιο ἔχει μέγιστο ὕψος 1.90 μ., πάχος 0.85 καὶ φαίνεται νά ἀνήκει στό νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 1. Εἶναι κτισμένο μέ μικροῦς λίθους καὶ κροκάλες σέ ὕψος ± 1.40 μ., κι ἔπειτα μέ λιθοπλίνθους πωρολίθου, ὕψους 0.40 μ. (πίν. 40β).

Σέ ἀπόσταση 1.75 μ. νότια ἀπό τά δυό δωμάτια, ἀποκαλύφθηκε ἡ βόρεια πλευρά τοῦ περιστυλίου, μήκους 7.05 μ., μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, μήκους 3.40 μ. περίπου καὶ μεγάλο μέρος τῆς αὐτῆς. Τό δάπεδο τῆς αὐτῆς εἶναι στρωμένο μέ ἀπλό ψηφιδωτό, πού χωρίζεται σέ ζῶνες πλάτους ± 0.60 μ. Τό μῆκος τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι 5.35 μ., ἐνῶ τό διατηρούμενο πλάτος ± 3.80 μ. (πίν. 41α). Εἶναι κατασκευασμένο μέ μικρά, ἀκανόνιστου σχήματος θραύσματα λευκοῦ ἀσβεστολίθου, καθὼς καὶ λίγα διασκορπισμένα μικρά κομμάτια, πράσινου καὶ μαύρου λίθου.

Στή βόρεια πλευρά τοῦ περιστυλίου διαπιστώθηκαν οἱ βάσεις τριῶν κιόνων, μέ μεταξόνια 3.05 καὶ 2.95 μ. (πίν. 41α). Ἀποτελοῦνται ἀπό κυλινδρικό πυρήνα πωρολίθου, πού ἐπικαλύπτεται μέ παχὺ στρώμα κονιάματος, μαύρου χρώματος. Πесμένο δίπλα στή βάση του, ἀποκαλύφθηκε μεγάλο τμῆμα τοῦ μεσαίου κίονα, διαμ. ± 0.56 μ. καὶ κοντά σ' αὐτόν δωρικὸ κιονόκρανο ἀπὸ πωρόλιθο, μήκους ἄβακα 0.62 μ. καὶ ὕψους 0.25 μ. (πίν. 41β). Τό κιονόκρανο ἐπικαλύπτεται μέ λεπτό στρώμα στούκου. Χαρακτηριστικός εἶναι ὁ τρόπος

28, σ. 91 κέ., εἰκ. 32, 33, 35, 42, 43, καθὼς καὶ τῆς Πομπηίας, εἰκ. 56. Βλ. ἐπίσης Délos XIV, Le Quartier du Théâtre, εἰκ. 223, 225, 229. Ψευδοϊσοδομὴ τοιχοποιία ἀπομιμήθηκαν καὶ στά κονιάματα τοῦ ἱεροῦ τῶν Μεγάλων Θεῶν τῆς Σαμοθράκης, βλ. Ph.W. Lehmann, The Wall Decoration of the Hieron in Samothrace, Balkan Studies 5, 1964, 277 - 286, πίν. I - XIV.

κατασκευής τοῦ κίονα μέ κομμάτια κεραμιδιῶν, μικρῶν λίθων καί ἀσβέστη, ἐνῶ τήν ἐξωτερική ἐπιφάνειά του ἐπικαλύπτει στρώμα λείου κονιάματος.

Κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ δεύτερου δωματίου βρέθηκαν πολλά ἐγχρώμα κονιάματα τοιχογραφιῶν, καθῶς καί ἀποτμήματα ἀνάγλυφης διακόσμησης μέ ἐρωτιδεῖς καί ἀνθοστεφάνους ἀπό στοῦκο πού ἔπescαν (πίν. 42α) ἀπό τοὺς τοίχους τοῦ πρώτου δωματίου. Βρέθηκαν ἀκόμη ἀποτμήματα εἰδωλίων, λύχνων (πίν. 42β), διάφορα μικροαντικείμενα (πίν. 43α), καθῶς καί τό ἐπάνω μέρος μαρμάρινης κεφαλῆς ἀγάλματος ἐφήβου, ἑλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 43β).

Στό ἐσωτερικό τοῦ πρώτου δωματίου, σέ βάθος 0.42 μ. ἀπό τό δάπεδο, βρέθηκαν θεμέλια τοίχων, πάχους 0.75 μ. καί ὕψους ± 1 μ., πού τέμνονται σέ ὀξεία γωνία καί προφανῶς ἀνήκουν σέ παλιότερη οἰκοδομή (πίν. 44α).

2. ΤΑ ΤΕΙΧΗ

Σημαντικά ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τῶν ὀχυρώσεων τῆς ἀρχαίας πόλης. Στή δυτική πλευρά τῆς ἀκρόπολης, ἐσωτερικά ἀπό τό κλασικό τεῖχος τῆς ἀλλά σέ ἰκανή ἀπόσταση ἀπό αὐτό, ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 82.50 μ. τό τεῖχος τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 44β). Ἔχει κατεύθυνση Β - Ν καί σχηματίζει δύο ἀμβλεῖς γωνίες. Τό μέγιστο ὕψος εἶναι 2.70 μ. καί τό πάχος 1.82 μ. Ἀποκαλύφθηκαν σ' αὐτό δύο πύργοι (Α καί Β), σέ ἀπόσταση 45 μ. ὁ ἓνας ἀπό τόν ἄλλο. Οἱ πύργοι ἔχουν διαστάσεις 6.75×4.70 μ. καί 7×5.30 μ. ἀντίστοιχα καί διατηροῦνται σέ ὕψ. 2.83 καί 2.35 μ. (πίν. 45α).

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τείχους εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική γιά τήν τοπογραφία τῆς Ἀμφίπολης, γιατί δείχνει τὰ ὅρια τῆς πόλης ἀπό τή δυτική πλευρά, κατά τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Τό πρόσθετο ἐνδιαφέρον τοῦ τείχους ἔγκειται στό ὅτι, κατά τήν οἰκοδομή του, χρησιμοποιήθηκαν ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπό μάρμαρο καί πωρόλιθο, ὅπως σπόνδυλοι κίωνων, κιονόκρανα, γεῖσα, τρίγλυφα καί μετόπες, λέσβιο κυμάτιο καί λιθόπλινθοι, πού προέρχονται ἀπό κτίρια, πού προϋπῆρχαν ἐδῶ (πίν. 45β). Ἐνός τουλάχιστο μεγάλου κτιρίου στή θέση αὐτή, βρέθηκε μέρος τοῦ νότιου (;) τοίχου, μέ προσανατολισμό Α - Δ, μήκους 9.50 μ. πάχους 0.82 μ. καί μέγιστου ὕψους 1.40 μ. Ὁ τοῖχος ὑψώνεται σέ κρηπίδα πού ἐξέχει κατά 0.06 ἔως 0.13 μ. Πρὸς Α ἐπεκτείνεται κάτω ἀπό τή θεμελίωση τοῦ πύργου Α, πού ἐπικάθεται στόν ἀρχαιότερο τοῖχο (πίν. 46α). Τό μέγεθος τῶν λιθόπλινθων — μιὰ λιθόπλινθος ἔχει μήκος 2.11 μ. —, ἡ κατασκευή τοῦ τοίχου, τὰ ἀποτμήματα ἐγχρώμων κονιαμάτων καί πηλίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν — λεοντοκεφαλές ὕδρορροές, σίμη —, πού βρέθηκαν ἐκεῖ κοντά κάνουν πιθανή τήν ὑπόθεση, ὅτι πρόκειται γιά δημόσια οἰκοδομή ἢ πολυτελὴ μεγάλη οἰκία.

Κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ τείχους, στά στρώματα τῆς ἐπίχωσης, βρέθηκαν ἀποτμήματα διαφόρων ἀγαλμάτων, ὅπως ἡ ὠραία κεφαλὴ μέ ἔντονος σκοπαδικές ἐπιδράσεις (πίν. 46β) καί ἀποτμήματα διαφόρων ἐπιγραφῶν, ἀπό τίς ὁποῖες

πίο ἐνδιαφέρουσες εἶναι δύο ἀναθηματικές, ἡ πρώτη πρὸς τὴν Ἀρτεμὶ Εἰλείθια (πίν. 47α) καὶ ἡ δευτέρα πρὸς τὴ νυκτερινὴ δαίμονα Βαβώ (πίν. 47β).

Στὸ ΒΔ τμήμα τῆς πόλης ἀποκαλύφθηκε ἓνα μικρὸ ἱερο τοῦ Ἀττίος ὑπαίθριο ἱερό, διαστάσεων 9×4.10 μ. περίπου, πού τὰ εὐρήματα ἀποδίδουν στὸν Φρυγικὸ θεὸ Ἀττι. Κτισμένο μὲ λιθόπλινθους πωρολίθου καὶ προσανατολισμένο πρὸς Α ἔχει μορφὴ Π καὶ λιθόστρωτη ἐσωτερικὴ αὐλή. Ἀπὸ τὴ μακρὰ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ σῶζεται μόνον ὁ κατώτερος δόμος ἀπὸ 6 λιθοπλίνθους πωρολίθου, μήκους 6 μ., ὕψους 0.40 μ. καὶ πλάτους 0.47 μ. Ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς οἰκοδομῆς διασώζεται ὁ α' δόμος ἀπὸ 4 λιθοπλίνθους, μήκους 2.75 μ., πλάτους 0.50 μ. καὶ ὕψους 0.18 μ. Ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο διασώζονται 6 πωρόλιθοι τοῦ α' δόμου καὶ 2 τοῦ β' δόμου. Ἐχει μῆκος 4.10 μ., ὕψος 0.65 μ. καὶ πλάτος 0.46 μ.

Ἐξωτερικὰ, κατὰ μῆκος τῶν δύο στενῶν πλευρῶν τοῦ ἱεροῦ, ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια δύο τοίχων, κτισμένων μὲ κροκάλες καὶ ἀκανόνιστες πέτρες τῶν ἀγρῶν. Ὁ βόρειος τοίχος ἀπέχει ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ 0.74 μ., σῶζεται σὲ μῆκος 4.60 μ., ἔχει πλάτος 0.40 μ. καὶ μέγιστο ὕψος 0.28 μ. Τὸ δυτικὸ ἄκρο του γωνιάζει καὶ καταλήγει στὸν τοῖχο τοῦ ἱεροῦ. Ὁ νότιος τοίχος ἀπέχει ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ 0.12 μ., ἔχει μῆκος 5.35 μ., πλάτος 0.40 μ. καὶ μέγιστο ὕψος 0.45 μ. Ὁμοία μὲ τὸν βόρειο τοῖχο, ὁ νότιος γωνιάζει στὸ δυτικὸ ἄκρο του καὶ καταλήγει στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκοδομῆς ὑπάρχει λιθόστρωτη αὐλὴ ἀπὸ κροκάλες, πού διατηρεῖται σὲ μῆκος 7.40 μ. καὶ πλάτος 4.70 μ. Στὸ μέσον περίπου τῆς αὐλῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ βάθους, ἀποκαλύφθηκε κυκλικὴ πυρά, διαμέτρου ± 1.50 μ. (πίν. 48α). Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου βρέθηκε σειρὰ βάθρων ἀναθημάτων — ἀγαλμάτων καὶ στηλῶν — καὶ σπόνδυλος κίονος, διαμέτρου 0.67 μ., σὲ β' χρῆση. Τὰ βάθρα ἦταν μετακινούμενα ἀπὸ τὴ θέση τους, ἐξαιτίας τῆς βαθιᾶς ἔρσης τοῦ ἀγροῦ (πίν. 48β). Στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ εἶχε βρεθεῖ τυχαῖα, τὸν περασμένο χρόνον, ἀνάγλυφον ἀναθηματικῆς στήλης μὲ παράσταση Ἀττι καὶ γυναίκας, μπροστὰ σὲ βωμό.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν τρία ἀποτμήματα ἀγαλματίων — δύο παιδικὰ χέρια πού κρατοῦν τὸ ἓνα πουλὶ καὶ τὸ ἄλλο καρπὸ — καθὼς καὶ μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ἀγαλματίου γυναίκας, πού διασώζει τὰ πόδια καὶ πτυχές τοῦ χιτῶνα (πίν. 49α).

Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἱεροῦ ἀποκαλύφθηκαν ἀποτμήματα εἰδωλίων Ἀττίος καὶ διαφόρων ἄλλων τύπων, ἀκέραιο εἰδώλιο Ἀττι, ὕψ. 0.18 μ. (πίν. 49β), μεγάλαν πῆλινα κεφάλια ἀπὸ προτομές, ὕψ. ± 0.17 μ.μ., πού τοποθετήθηκαν ἐπάλληλα (πίν. 49γ), καθὼς καὶ 103 χάλκινα νομίσματα, ἔριστης διατήρησης (πίν. 50α). Τὰ πῖο πολλὰ ἀπὸ τὰ νομίσματα, πού χρονολογοῦνται

στόν 1ο καί 2ο π.Χ. αἰώνα, ἀνήκουν σέ διάφορες πόλεις τῆς Μακεδονίας καί Θράκης καί φυσικά στήν 'Αμφίπολη. Σέ μερικά μάλιστα ἀπό τά τελευταῖα αὐτά, ὑπάρχει παράσταση τῆς "Αρτεμης ταυροπόλου.

4. ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ

Διενεργήθηκαν δοκιμαστικές ἔρευνες σέ διάφορα ση-
μεῖα τῆς ἀρχαίας πόλης, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ πιό ση-
μαντικές εἶναι οἱ ἑξῆς:

α. Ἀγρός Σοφίας Κοχλιαρίδου

Στόν ΒΔ τομέα τοῦ χώρου τῆς ἀκρόπολης, σέ μικρή ἀπόσταση ἐσωτερικά ἀπό τό τεῖχος τῆς βόρειας πλευρᾶς, δοκιμαστική ἔρευνα ἀποκάλυψε τοῖχο οἰκοδομῆς, πιθανά οἰκίας (πίν. 50β). Ὁ τοῖχος, προσανατολισμοῦ Α - Δ ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 9.40 μ., ἐνῶ ἡ κρηπίδα, πάνω στήν ὁποία στηρίζεται, σέ μήκος 11.10 μ. Τά δύο ἄκρα τοῦ τοίχου ἔχουν καταστραφεῖ καί ἔτσι δέν βρέθηκε γωνία. Εἶναι οἰκοδομημένος μέ ἀκανόνιστες, σκληρές πέτρες, πού ὑψώνονται σάν ὀρθοστάτες, ἐνῶ τά κενά πού ἀφήνουν μεταξύ τους συμπληρώθηκαν μέ μικροῦς ὀρθογώνιους λίθους. Τό μέγιστο ὕψος τοῦ τοίχου μέ τήν κρηπίδα εἶναι 0.64 μ., δίχως τήν κρηπίδα 0.49 μ. καί τό πάχος του 0.60 μ.

β. Παλαιοχριστιανική βασιλική Α

Ἀποβλέποντας στήν ἔρευνα τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς Α, στήν οἰκοδομή τῆς ὁποίας χρησιμοποιοῦνταν πολλοί σπόνδυλοι δωρικῶν κιόνων καί ἄλλο ἀρχαῖο ὕλικό οἰκοδομῆς, πού πολύ πιθανά βρισκόταν στή θέση τῆς βασιλικῆς, γιά νά διαπιστωθεῖ ἂν ἡ βασιλική κατέλαβε τή θέση ἀρχαίου ἱεροῦ, ἀνοῖξα τρεῖς τάφρους, ἐξωτερικά καί κατὰ μήκος τοῦ βόρειου καί νότιου κλίτους καί ἀνατολικά τοῦ νότιου κλίτους, κοντά στήν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ νότια τάφρος, σέ ἀπόσταση 1.70 μ. ἀπό τό νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς, ἔχει μήκος 29 μ., πλάτος 1.10 μ. καί βάθος πού ποικίλλουν ἀπό 1 μ. ἕως 2.30 μ. Στά βάθη αὐτά ἡ τοιμή συναντοῦσε τό φυσικό ἔδαφος. Μέσα στήν τάφρο διαπιστώθηκαν τμήμα ἀποχέτευσης καί μεταγενέστεροι τοῖχοι, εὐτελοῦς κατασκευῆς.

Δυό παράλληλες τομές ἀνοίχθηκαν ἀνατολικά ἀπό τό νότιο κλίτος, ἡ μιὰ σέ ἐπαφή μέ τόν τοῖχο τῆς βασιλικῆς καί ἡ ἄλλη σέ ἀπόσταση 2 μέτρων. Οἱ τομές αὐτές, μήκους 2.20 μ. περίπου καί ὀλικοῦ πλάτους 3 μ., σέ βάθος 1.50 = 1.80 μ., συνάντησαν τό φυσικό ἔδαφος.

Σέ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπό τό βόρειο τοῖχο τῆς βασιλικῆς, ἀνοίχθηκε ἡ τρίτη τάφρος, μήκους 26 μ., πλάτους ± 1.30 μ. καί βάθους ± 1.60 μ. Στό βάθος αὐτό ἡ τάφρος συναντοῦσε τό φυσικό ἔδαφος. Στήν ἐπίχωση τῆς τάφρου βρέθηκαν δυό βάσεις κιονίσκων τέμπλου, ἀποτμήματα ζευξῆς, θωρακίου καί πλάκας πράσινου μαρμάρου ἀπό ὀρθομαρμάρωση. Σέ βάθος 0.70 μ. ἀπό τήν ἐπιφά-

νεια τοῦ ἐδάφους, ἀποκαλύφθηκε κορμός ἀγάλματος κόρης, ὕψους 0.20 μ. Εἶναι ντυμένη χειριδωτό, ζωσμένο χιτῶνα καί τό κεφάλι ἦταν ἐνθετο (πίν. 51α).

γ. Παλαιοχριστιανική βασιλική Γ

Δοκιμαστική τομή πού ἔγινε δυτικά ἀπό τόν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Γ, μέ σκοπό τήν ἔρευνα τοῦ χώρου πού κατέλαβε τό παλαιοχριστιανικό μνημεῖο, ἀποκάλυψε τοῖχο παράλληλο μέ τόν δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα καί προσανατολισμοῦ Β - Ν. Τό ὅλικό μήκος τοῦ τοίχου εἶναι 17.15 μ., τό μέγιστο ὕψος του 1.52 μ. καί τό πᾶχος 1.06 μ. (πίν. 51γ). Ὁ τοῖχος αὐτός εἶναι οἰκοδομημένος ἀπό πωρόλιθο, σύμφωνα μέ ἰσόδομη τοιχοποιία, ὅχι αὐστηρή, ἐνῶ στούς δόμους ἐναλλάσσονται οἱ λιθοπλινθοὶ μέ τοποθέτηση ἐναλλάξ δρομική καί μπατική.

Κατά τήν ἀνασκαφή διαπιστώθηκε ὅτι μόνον τμήμα τοῦ τοίχου, μήκους 13.80 μ., ἀνήκει σέ παλιότερη οἰκοδομή. Τά δύο ἄκρα του σχηματίζουν γωνίες καί οἱ τοῖχοι ἐπεκτείνονται πρὸς τόν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς, ὅπου δέν ἦταν δυνατό νά ἐρευνηθοῦν. Ἡ ἀρχική οἰκοδομή εἶχε ἐσωτερικό πλάτος 10.80 μ. Ὁ ἀρχικός τοῖχος ἐπεκτάθηκε ἀργότερα πρὸς Ν ἐπὶ 3.45 μ., ἐνῶ προστέθηκε καί ἄλλος τοῖχος ἐξωτερικά, κάθετος στό βόρειο ἄκρο τοῦ ἀρχικοῦ, μήκους 6.80 μ., μέ κατεύθυνση Α - Δ. Τό ὅλικό τοῦ τοίχου αὐτοῦ προέρχεται πιθανά ἀπό τό ἀρχικό κτίριο καί χρησιμοποιήθηκε ἐδῶ σέ β' χρήση.

Κατά τήν ἀνασκαφή τῶν βαθύτερων στρωμάτων τῆς ἐπίχωσης μαζεύτηκαν ὅστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων, ἀποτμήματα μελαμβαφοῦς κανθάρου μέ διακόσμηση ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος» καί μελαμβαφῆς λύχνος (πίν. 51β).

δ. Κλασικό νεκροταφεῖο

Δοκιμαστικές τομές πού ἔγιναν ἔξω ἀπό τό ἀνατολικό τεῖχος τῆς πόλης, ἐπάνω σέ φυσικό ἄνδρο, ὅπου οἱ ἀγροὶ τοῦ Χαρ. Τσιρκινίδη καί τῆς Σιώνης Κριθαρίδου, ὀδήγησαν στή σημαντική γιά τήν τοπογραφία τῆς Ἀμφίπολης διαπίστωση τῆς θέσης τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου, πού γίνεται γιά πρώτη φορά γνωστή.

Ἀνοίχθηκαν συνολικά ἔξι τομές καί διαπιστώθηκαν 23 τάφοι ἢ ὑπολείμματα ταφῶν, πού εἶχαν καταστραφεῖ ἀπό τυμβωρύχους ἢ τή βαθιά μηχανική ἄρση. Οἱ τάφοι εἶναι λακκοειδεῖς καί κεραμοσκεπεῖς (πίν. 52α - β). Κατά τή διάνοιξη τῶν τομῶν καί τήν ἔρευνα τῶν τάφων βρέθηκαν διάφορα κτερίσματα, μικροαντικείμενα ἀπό χαλκό, νομίσματα, αἰχμή ἀκοντίου καί σπλεγγίδες (πίν. 52γ), ἐρυθρόμορφα καί μελαμβαφῆ ἀγγεῖα (πίν. 53α), ὅπως ὁ μελαμβαφῆς κάνθαρος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. μέ τήν ἐπιγραφή ΛΑΑΝΑΠΟΥ (πίν. 53β), λύχνοι (πίν. 51β). Ἀπό τά στρώματα τῆς ἐπίχωσης περισυνελέγησαν ἐνδιαφέροντα ὅστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων (πίν. 54α - β), καθὼς καί ὅστρακα καί ἀποτμήματα λευκῶν ληκύθων. Μιά λευκή λήκυθος, πού συγκολλήθηκε σχεδόν ὁλόκληρη —

λείπουν τό στόμιο καί ή βάση — φέρει έξοχη παράσταση μέ θέμα «ἐπίσκεψη σέ τάφο» (πίν. 55α). Ένας ὄρθιος νέος, μέ κοντό χιτώνα, πέτασο στούς ὤμους, δυό ἀκόντια στό ἀριστερό χέρι καί τό δεξιό χέρι στή μέση, βρίσκεται μπροστά σέ ἐπιτύμβια στήλη. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τῆς στήλης μιὰ καθισμένη σέ βράχο νέα, μέ διπλωμένα τά χέρια — τό ένα στό στήθος, τό ἄλλο κάτω ἀπό τό πρόσωπο — βλέπει μελαγχολική πρὸς τό ἔδαφος (πίν. 55β). Τό ἀγγεῖο, πού χρονολογεῖται στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἀνήκει στό ἐργαστήρι «τοῦ ζωγράφου τῶν καλαμιῶν».

Σέ ὄστρακο ἄλλης λευκῆς ληκύθου, διασώζεται τό κεφάλι καί μέρος τοῦ σώματος τῆς μορφῆς τοῦ Χάρωνος, πού θά ἀπεικονιζόταν ὄρθιος στό ἀκράτιό του, ἀπό τό ὅποιο διακρίνεται μικρό μέρος τῆς πλήρης (πίν. 56α). Τό εὔρημα τῶν λευκῶν ληκύθων ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἀποκαλύπτονται στήν 'Αμφίπολη αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀγγεῖα.

Στήν ἴδια θέση τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου, βρέθηκε μιὰ ἐπιτύμβια στήλη, πού φέρει ἐπίγραμμα γιά κάποιον πολίτη ἀπό τόν μακρινό Βορυσθένη (Δνεΐπερ), πού τό ὄνομά του δέν διασώθηκε. Τά ὠραῖα γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., διατηροῦν ζωηρό ἐρυθρό χρῶμα (πίν. 56β). Τό εὔρημα αὐτό μαζί μέ ἄλλες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές — εὐρήματα περασμένων χρόνων — πού δίνουν τά ἐθνικά τῶν νεκρῶν, δείχνει τόν κοσμοπολιτικό χαρακτήρα τῆς Ἀμφίπολης.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

"Υστερα από τήν ολοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τῶν βασιλικῶν τάφων τῆς Μεγάλης Τούμπας καὶ τῶν μνημειακῶν μακεδονικῶν τάφων τοῦ «τύμβου Μπέλλα» ἡ ἀνασκαφική ἐρευνα ἐντοπίστηκε στήν περιοχή τῆς πόλης, ἡ ὁποία, ὅπως ἔδειχναν ὅλα τὰ στοιχεῖα, ταυτιζόταν μέ τίς Αἰγές, τήν πρώτη πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων. Θεμέλια οἰκῶν εἶχαν ἐπισημανθεῖ παλαιότερα σέ διάφορα σημεῖα βόρεια καί βορειοανατολικά ἀπό τό ἀνάκτορο, ἐνῶ ἡ περίμετρος τῶν τειχῶν στίς κορυφογραμμές νότια ἀπό τό ἀνάκτορο μᾶς ἦταν γνωστή ἀπό τό τοπογραφικό σχέδιο τοῦ L. Heuzey (1876). Σέ πολλά σημεῖα τὰ λείψανα τῶν τειχῶν διακρίνονται κάτω ἀπό τήν πυκνή βλάστηση τῶν χαμηλῶν θάμνων πού καλύπτει ὅλη τή βουνοσειρά. Ἀποφασίσαμε λοιπόν νά ἀποκαλύψουμε σέ ὅλη τήν ἔκταση τὰ λείψανα αὐτά καί νά προχωρήσουμε στήν ἀνασκαφική ἐρευνα ὁρισμένων καίριων σημείων. Στήν περιοχή τῆς πόλης, ὕστερα ἀπό ἀρκετές δοκιμαστικές τομές, οἱ ὁποῖες μᾶς ἀποκάλυψαν θεμέλια οἰκῶν ἐλληνιστικῶν κυρίως χρόνων, συγκεντρώσαμε τήν προσοχή μας σέ δύο τομεῖς, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν δημόσια κτίρια. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ἔδειξε ὅτι τό ἕνα ἀπ' αὐτά ἦταν τό θέατρο τῆς πόλης τῶν Αἰγῶν, ὅπου, ὅπως γνωρίζουμε, δολοφονήθηκε τό 336 π.Χ. ὁ Φίλιππος Β', καί τό ἄλλο ἕνας μικρός νάος ἀφιερωμένος στή θεά Εὐκλεία. Τήν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ἀνασκαφῆς εἶχαν: ἡ ἐπικουρος καθηγήτρια δ. Στ. Δρούγου, στόν τομέα τοῦ θεάτρου, ἡ κ. Χρυσούλα Σαατσόγλου-Παλιαδέλη στόν τομέα τοῦ ναοῦ καί ὁ κ. Παν. Φάκλαρης στόν τομέα τῶν τειχῶν, στούς ὁποίους ὀφείλονται καί τὰ ἀντίστοιχα κείμενα τῆς ἐκθεσης πού ἀκολοθεῖ. Μαζί τους συνεργάστηκαν οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολόγοι δ. Ἀγγελική Κοτταρίδου καί Μπεττίνα Τσιγαρίδα.

I. Τεῖχη

Τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας ὀχύρωσης τοῦ οἰκισμοῦ εἶ-
 ΤΕΙΧΗ - ΑΚΡΟΠΟΛΗ ναι ὁρατά τουλάχιστον ἀπό τό ὕψος τοῦ ἀνακτόρου
 καί πάνω (νοτιότερα). Ἀπό ἐκεῖ προχωροῦν μέσα
 στή δασική ἔκταση πρὸς τὰ νότια, ἀκολουθώντας τό φρούδι τοῦ λόφου, μέχρι

*Ἐπειδὴ ἡ ἐκθεση πού δημοσιεύθηκε στά Πρακτικά τοῦ 1982 ἦταν ἀρκετά συνοπτική καί γιὰ νά δοθεῖ μιὰ πιο ὀλοκληρωμένη εἰκόνα κυρίως τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ θεάτρου καί τοῦ ναοῦ τῆς Εὐκλείας, ἡ ἐκθεση τοῦ 1983 περιέχει καί στοιχεῖα τῆς προηγούμενης χρονιάς.

τήν ἀκρόπολη (ὅπου τὰ μαντριά τοῦ Καραμήτσου), μετὰ κατεβαίνουν ἀνατολικά στή θέση Παλιόπορτα, συνεχίζουν ΒΑ καί καταλήγουν βόρεια στά καλλιεργημένα χωράφια. Τά λείψανα τοῦ τείχους τά εἶχε δεῖ ὁ L. Heuzey καί τὰ σημείωσε στό τοπογραφικό του σχέδιο.

Στήν ἀνασκαφική περίοδο 1980 (Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος) ἄρχισε ὁ καθαρισμός τῶν θάμνων κατὰ μήκος τῶν τειχῶν. Ἡ ἐργασία αὕτη ὁλοκληρώθηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 1981. Καθαρίστηκε μιά λωρίδα πλάτους 10 μ. κατὰ μήκος τοῦ τείχους, σέ μήκος 1300 μ. περίπου. Μετά τόν καθαρισμό ἐγινε ψεκασμός μέ Viton TP, γιά νά μή ξαναβλαστήσουν τά χόρτα καί οἱ θάμνοι. Σέ μερικά σημεῖα ἀφαιρέθηκε ἕνα μέρος τῆς ἐπίχωσης σύρριζα στίς παρειές τοῦ τείχους καί φάνηκε ἡ τειχοδομία.

Τό τεῖχος εἶναι κτισμένο κατὰ τό ψευδοῖσόδομο σύστημα μέ ντόπιες πέτρες δουλεμένες στήν ἐξωτερική τους ἐπιφάνεια καί μέ σφυροκοπημένους τούς ἀρμούς. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν λίθων διακοσμεῖται μέ βελονιές σέ κάθετη ἢ πλάγια διάταξη. Ὡς συνδετικό ὕλικό χρησιμοποιοῦνταν πηλόχωμα. Τό ἐσωτερικό τοῦ τείχους εἶναι παραγεμισμένο μέ ἀδούλευτες πέτρες καί μέ χῶμα (πίν. 57α). Τό πάχος του εἶναι 2.20 - 2.80 μ.

Κατά τό μεγαλύτερό του μέρος τό τεῖχος εἶναι πολύ κατεστραμμένο καί σέ μερικά σημεῖα δέν διατηρεῖται οὔτε ἡ θεμελίωση. Τό πιό καλοδιατηρημένο τμήμα του βρέθηκε κοντά στή θέση Παλιόπορτα, μέ διατηρημένες στή θέση τους πέντε στρώσεις λίθων (πίν. 57β).

Κατά μήκος τοῦ τείχους καί σέ ἀκανόνιστα διαστήματα ὑπάρχουν ὀρθογώνιοι πύργοι μέ μήκος μετώπου 5.70 - 6 μ. Οἱ μέχρι τώρα ἐνδείξεις μαρτυροῦν ὅτι ἔχουμε δύο οἰκοδομικές φάσεις στό τεῖχος, γιατί πάνω στό παλιό παρατηρήθηκαν ἐπισκευές ἡ καί μετατροπές. Στίς ἐπισκευές αὐτές χρησιμοποιοῦνταν ὕλικό ἀπό κατεστραμμένα κτίρια (μεγάλοι δουλεμένοι πωρόλιθοι). Ἡ τελική καταστροφή καί ἡ ἐγκατάλειψή του πρέπει νά ἐγινε στό πρῶτο μισό τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα.

II. Πόδες

α. Μιά κύρια πύλη, ἡ ὁποία ὡδηγοῦσε ἀπό τόν ἀρχαῖο οἰκισμό στήν περιοχή τῶν Πιερίων, βρίσκεται στή νότια πλευρά τοῦ τείχους, στή θέση Παλιόπορτα. Τό λίθινο κατώφλι διατηρεῖται ἀκόμη στή θέση του. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι καί στίς μέρες μας ἀπό τό σημεῖο αὐτό περνάει ὁ δρόμος πού ἐρχεται ἀπό τό ἀνάκτορο καί ὡδηγεῖ στά Πιέρια.

β. Μιά δεύτερη πύλη ἐντοπίστηκε καί ἐρευνήθηκε, κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος, στή βόρεια πλευρά τοῦ περιβόλου τῆς ἀκρόπολης. Ἡ ἀκρόπολη, ἡ ὁποία βρίσκεται στή κορυφή τοῦ λόφου, ὅπου τὰ μαντριά τοῦ Καραμήτσου, ἐπικοινωνοῦσε μέ τόν οἰκισμό μέ τήν παραπάνω πύλη. Ἀριστερά καί δεξιά τῆς πύλης τό τεῖχος προεξέχει σέ μήκος 2 μ., γιά τήν ἀποτελεσματικότερη

προστασία τῆς σέ περίπτωση ἐπίθεσης. Ἕνας μεγάλος διάδρομος, συνολικοῦ μήκους 7 μ. καί πλάτους 3 μ., ὀδηγεῖ στό ἐσωτερικό τῆς ἀκρόπολης (πίν. 58α). Στό διάδρομο αὐτό βρέθηκαν δύο ὑποθεμελιώσεις ἀπό κατώφλια, πού σημαίνει ὅτι εἴχαμε δύο διαδοχικά ἀνοίγματα. Ἡ σκαφή ἔφθασε σέ βάθος 0.80 - 1.20 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Δέν διαπιστώθηκε καμία τεχνητή ἐπίστρωση στό δάπεδο τοῦ διαδρόμου τό ὁποῖο ἀκολουθεῖ τήν κλίση τοῦ ἐδάφους.

Οἱ τοῖχοι τοῦ διαδρόμου εἶναι κτισμένοι μέ καλοδουλεμένες ντόπιες πέτρες, πού συνδέονται μεταξύ τους μέ πηλόχωμα καί ἔχουν διακοσμητικές βελονιές στήν ἐπιφάνειά τους (πίν. 58β). Τό σωζόμενο ὕψος τους δέν ξεπερνᾷ τό 0.80 μ. καί τό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ εἶναι 1.70 μ.

Σύρριζα στήν ἐσωτερική πλευρά τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ διαδρόμου καί σέ ὅλο του τό μήκος, ἀποκαλύφθηκε ἕνας πώρινος ἀποχετευτικός ἀγωγός (πίν. 58α).

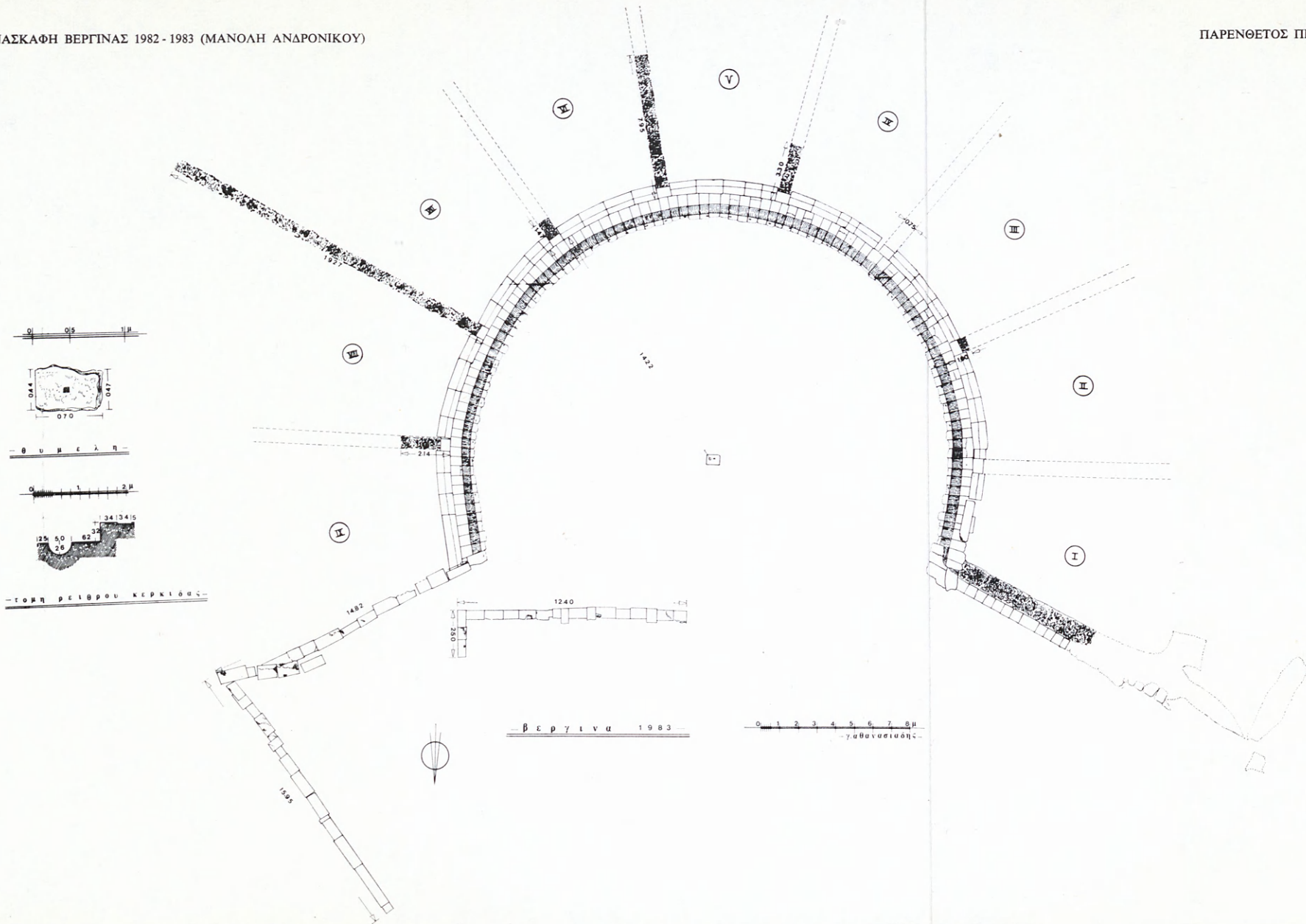
Στήν ἐπίκωση τοῦ διαδρόμου βρέθηκαν ἀρκετά θραύσματα κεραμίδων λακωνικοῦ καί κορινθιακοῦ τύπου, θραύσματα ἀπό δύο ἀνθεμωτούς ἀροκεράμους (πίν. 59α), ὄστρακα ἀπό ἀργεῖα ρυθμοῦ («δυτικῆς κλιτύος», θραύσματα «μεγαρικῶν») σκύφων, μελαμβαφή καί ἄβαφα ὄστρακα, σιδερένια καρφιά, δύο θραύσματα μυλόλιθου ἀπό τραχείτη τῆς Μήλου καί διαλυμένα ὠμά πλιθάρια.

Ἐξω ἀπό τόν διάδρομο (δυτικά καί ἀνατολικά) ἔγιναν δύο ἐρευνητικές τομές, πλάτους 2 μ., γιά νά καθορισθεῖ τό πάχος τῶν τειχῶν τοῦ διαδρόμου, καθῶς καί τοῦ τείχους στό σημεῖο αὐτό. Ἡ τομή στήν ἀνατολική πλευρά ἔφθασε μέχρι τό φυσικό ἔδαφος, μέ μέγιστο βάθος σκαφῆς 1.20 μ. Μέσα στήν ἐπίκωση βρέθηκαν κεραμική τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., πήλινες καί μολύβδινες ἀγνύθες, θραύσματα κεραμίδων, σιδερένια καρφιά, ἕνα σιδερένιο σφυρί, μία πήλινη μήτρα διαμ. 0.71 - 0.75 μ. μέ προτομή Ἀρτέμιδος κ.ἄ. Τό πάχος τοῦ τοῖχου εἶναι 1.70 μ.

Στήν ἐπίκωση πάνω ἀπό τό κατεστραμμένο τεῖχος βρέθηκαν διάφορα μετὰλλινα ἀντικείμενα, μεταξύ τῶν ὁποίων χάλκινη παραγναθίδα κράνους, τμήματα ἀπό σιδερένια περιόνια, μία σιδερένια στελεγγίδα, χάλκινη ἐρακίχη στήλη ὕψους 0.074 μ. (πίν. 59β) κι ἕνα δηνάριο τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

III. Πύργοι

α. Στή δυτική πλευρά τοῦ τείχους, κάτω ἀπό τήν ἀκρόπολη, ἐρευνήθηκε τμήμα ἑνός ὀρθογώνιου πύργου. Ἀποκαλύφθηκε ὁ βόρειος τοῖχος, πάχους 2.45 μ., καί ἕνα τμήμα (μήκους 5.50 μ.) ἀπό τόν δυτικό, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καί τό μέτωπο τοῦ πύργου. Στή συνέχεια, ἀμέσως μετά τή βόρεια πλευρά τοῦ πύργου, ἐρευνήθηκε σέ μήκος 4.70 μ. ἕνα τμήμα τοῦ τείχους. Ἀνάμεσα στό τεῖχος καί τόν πύργο ὑπάρχει ἄνοιγμα πλάτους 1.75 μ., πού ἴσως ἀνήκει σέ βοηθητική πύλη, χρήσιμη γιά τήν προμήθεια νεροῦ. Στόν πύργο διαπιστώθηκαν δύο οἰκοδομικές φάσεις.

β. Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς ἀκρόπολης ἐρευνήθηκε ἓνας πύργος διαστάσεων 7×6 μ. Τὰ λείψανα τοῦ πύργου βρέθηκαν σέ μικρὸ βάθος (0.10 - 0.20 μ.) ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Διαπιστώθηκαν καὶ ἐδῶ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Στὴν πρώτη φάση ἦταν μικρότερος καὶ τετράγωνος, μὲ μῆκος πλευρᾶς 6 μ., ἐνῶ στὴ δεύτερη προστέθηκε στὴ δυτικὴ καὶ ἐν μέρει στὴ νότια καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἓνας τοῖχος πάχους 0.75 - 0.80 μ., αὐξάνοντας ἔτσι τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο πρὸς τὰ δυτικά. Στὴ δεύτερη φάση χρησιμοποιήθηκαν, σέ δεύτερη χρῆση, μεγάλοι δουλεμένοι παρόλιθοι στὴν κάτω σειρά, ἐνῶ πάνω ἀπὸ τοὺς παρολίθους χρησιμοποιήθηκαν ἀδόουλευτες πέτρες καὶ χῶμα. Οἱ τοῖχοι ποὺ ἀνήκουν στὴν πρώτη φάση εἶναι κτισμένοι μὲ δουλεμένες πέτρες, οἱ ὁποῖες συνδέονται μεταξὺ τους μὲ πηλόχωμα. Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τους εἶναι 0.70 μ. Ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος τοῦ πύργου εἶναι παραγεμισμένος μὲ χῶμα καὶ μικρὲς πέτρες.

IV. Σπίτια

α. Πάνω στὸν κατεστραμμένο πύργο, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους κάτω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, βρέθηκαν λείψανα ἀπὸ ἓνα σπίτι τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα. Μέσα στὴν ἐπίχωση, μεταξὺ ἄλλων, βρέθηκαν καὶ δύο μικρὰ θραύσματα ἀπὸ πήλινες μῆτρες «μεγαρικῶν» σκύφων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ τρία μικρὰ πήλινα ἀντικείμενα ποὺ χρησίμευαν γιὰ στηρίγματα στὸ ψήσιμο τῶν ἀγγείων.

β. Λείψανα ἐνός ἄλλου σπιτιοῦ, τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἀποκαλύφθηκαν στὸν χῶρο τῆς πύλης ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἀκρόπολη. Τὰ λείψανα συνεχίζονται καὶ νότια ἀπὸ τὸν διάδρομο τῆς πύλης. Οἱ τοῖχοι τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους σώζονται μόνο τὰ θεμέλια, ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀδόουλευτες πέτρες μὲ πηλόχωμα ὡς συνδετικὸ ὑλικό. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ λίγοι δουλεμένοι παρόλιθοι ἀπὸ δεύτερη χρῆση. Τὰ θεμέλια τῶν τοίχων πατοῦν ἐν μέρει στὴν ἐπίχωση τῆς πύλης καὶ ἐν μέρει στοὺς τοίχους τοῦ διαδρόμου. Ἔχουν πάχος 0.43 - 0.60 μ. καὶ τὸ μῆκος τοῦ πιὸ μεγάλου φτάνει τὰ 10.50 μ.

Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ σπιτιοῦ βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα κεραμίδων, θραύσματα πίθων, πολλές πήλινες ἀγνύθες καὶ λίγες μολύβδινες, ἓνα πήλινο σφονδύλι, μελαμβαφὴ καὶ ἄβαφα ὄστρακα, θραύσματα «μεγαρικῶν» σκύφων (πίν. 59γ), ἓνας πήλινος λύχνος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., χάλκινα νομίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνα τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, στέλεχος ἀπὸ πήλινο θυμιατήριο, ἀρκετὰ σιδερένια καρφιά, μία σιδερένια αἰχμὴ βέλους, μία αἰχμὴ ἀκοντίου, ἓνα σιδερένιο μαχαίρι κ.ἄ.

γ. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης, ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἀλλὰ καὶ πάνω σ' αὐτό, ἐρευνήθηκε τμῆμα ἐνός σπιτιοῦ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (πίν. 60α). Οἱ τοῖχοι, πάχους 0.60 μ., εἶναι κτισμένοι μὲ ἀδόουλευτες πέτρες καὶ χῶμα. Σέ μερικὰ σημεῖα χρησιμοποιήθηκαν δουλεμένοι παρόλιθοι σέ δεύτερη χρῆση.

Οἱ τοῖχοι προχωροῦν πάνω ἀπό τό κατεστραμμένο τεῖχος καί συνεχίζονται στό ἐσωτερικό τοῦ περιβάλου. Κάτω ἀπό τά θεμέλια τῶν τοίχων ἐπισημάνθηκαν δύο φάσεις τοῦ τεύχους. Ἀπό τά εὐρήματα πού βρέθηκαν στήν ἐπίχωση σημειώνουμε ἕνα πῆλινο εἰδῶλιο Κυβέλης, ὕψους μέ τή βάση 0.165 μ., καί ἕνα πῆλινο λύχνο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (πίν. 60β).

Κατά τή ΝΑ πλευρά τοῦ ὀχυρωτικοῦ περιβάλου τῆς ἀκρόπολης, ἀποκαλύφθηκε τμήμα πῆλινου ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος ἔφερεν τό νερό ἀπό τό βουνό στήν ἀκρόπολη (πίν. 60γ). Τμήμα τοῦ ἴδιου ἀγωγοῦ ἐπισημάνθηκε σύρριζα στήν ἐσωτερική πλευρά τοῦ τεύχους, πάνω ἀπό τήν Παλιόπορτα.

Στό ἐσωτερικό τῆς ἀκρόπολης ἔγιναν δύο ἐρευνητικές τομές διαστάσεων 28×1 μ. καί 20×1 μ. Καί στίς δύο ἡ ἐπίχωση ἦταν ταραγμένη καί δέν ἐπισημάνθηκαν θεμέλια κτιρίων.

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ
(παρένθ. πίν. Β')

Ἡ παρατηρητικότητα τοῦ φύλακα καί ἐπιστάτη τῆς ἀνασκαφῆς κ. Κ. Παυλίδη ὀδήγησε τόν Αὐγουστο τοῦ 1982 στή θέση τοῦ θεάτρου τῆς Βεργίνας, λίγα μέτρα κάτω καί βόρεια τοῦ ἀνακτόρου. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ θεάτρου ὁλοκληρώθηκε σχεδόν στίς δύο ἀνασκαφικές περιόδους τῶν ἐτῶν 1982 καί 1983.

Κανένα στοιχεῖο δέν πρόδινε τήν παρουσία ἐνός θεάτρου στή θέση αὕτη, κάτω ἀπό τό ἀνάκτορο, οὔτε ἀκόμη καί ἡ μορφή τοῦ τοπίου, μιά πολύ μαλακή καί πλατιά πλαγιά, πού κατηφορίζει ἀπό τά νότια καί ἀνατολικά πρὸς τά βόρεια, δηλαδή ἀπό τό ἀνάκτορο πρὸς τήν πεδιάδα. Ἡ ἐπίχωση εἶχε καλύψει τά ἐρείπια του καί εἶχε ἀλλάξει ἕως ἕνα σημεῖο καί τό τοπίο. Ἡ μεγάλη ἐπίχωση — καί ἰδιαίτερα ἐκεῖνη πού εἶχαν δημιουργήσει τά ἐρείπια τοῦ ἀνακτόρου — ἔκανε τήν πλαγιά κάτω ἀπό τό ἄνδρρο τοῦ ἀνακτόρου περισσότερο χαμηλή καί μαλακή καί μόνο ἡ ἀνατολική πλευρά πού ὀδηγεῖ στήν εἴσοδο τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κτιρίου, φαινόταν νά ἔχει κάποιον ὕψος. Μετά τήν ἀνασκαφή καί τήν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπίχωσης, φάνηκε ὅτι τό τοπίο εἶχε τά ἴδια χαρακτηριστικά, ἀλλά ἐντονότερα, δηλαδή ψηλότερη καί μεγαλύτερη πλαγιά στά ἀνατολικά καί νοτιοανατολικά, ἀσημάντο ὕψος στά δυτικά.

Εἶναι φανερό ἀπό τά παραπάνω, ὅτι ἡ θέση αὕτη δέν ἐκπληρῶνει καθόλου τίς φυσικές προϋποθέσεις γιά τήν οἰκοδόμηση καί τίς ἀνάγκες ἐνός ἀρχαίου θεάτρου, ὅπως τουλάχιστον προκύπτουν αὐτές ἀπό τόν κανόνα τῶν ἀρχαίων παραδειγμάτων. Ἐπομένως, πρέπει νά ἀναζητηθοῦν ἔξω ἀπό τό φυσικό περιβάλλον οἱ λόγοι ἐκλογῆς τῆς θέσης αὐτῆς. Τούς λόγους αὐτούς προσφέρει ἀκριβῶς ἡ στενὴ γειτονία μέ τό ἀνάκτορο καί τό «ἱερό» στά βόρεια: τό θέατρο θά ἀποτελοῦσε προφανῶς μὲ τὸ ἀνάκτορο ἕνα συγκρότημα, τοῦ ὁποῖου ὅμως τά ὅρια καί τά ἐνδεχόμενα ἄλλα μέρη δέν εἶναι ἀκόμη σαφῆ. Εἶναι ἀκόμη ἄγνωστη ἡ μορφή σύνδεσης τῶν δύο κτιρίων καί ἰδιαίτερα στήν ἀνατολική ράχη πού ὀδηγεῖ στήν εἴσοδο τοῦ ἀνακτόρου.

Ἡ θέση καὶ ἡ μορφή τοῦ θεάτρου ὀρίζονται ἀπὸ τοὺς ἀναλημματικούς τοίχους τῶν παρόδων καὶ τὸ λίθινο ρεῖθρο στὴν περιφέρεια τῆς ὀρχήστρας (παρ. πίν. Β'). Τὸ σχῆμα του εἶναι σχεδὸν πεταλόσχημο. Οἱ ἀκραῖες κεραῖες σχηματίζουν μὲ τοὺς τοίχους τῶν παρόδων ἀμβλείες γωνίες. Ἀνάλογο σχῆμα παρουσιάζουν τὸ θέατρο τῆς Μεγαλόπολης καὶ τῆς Ἐρέτριας, ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ.¹

Ἡ ὀρχήστρα, μὲ διάμετρο 28.44 μ., δέν ἔχει κανένα ἰδιαίτερο «ἀδάπεδο» Στὸ κέντρο της σῶζεται ἡ λίθινη βάση τοῦ βωμοῦ τῆς θυμέλης μὲ διαστάσεις 0.40×0.70 μ. (πίν. 61α). Ἡ βάση αὐτὴ φέρει στὸ ὄρατό της τμήμα τῶν τριῶν πλευρῶν παχὺ κονίαμα. Τὴν περιφέρεια τῆς ὀρχήστρας ὀρίζει ἓνα πλατὺ πώρινο ρεῖθρο, τυφλὸ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο (πίν. 61β). Χρησίμευε γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὑδάτων πρὸς τὰ δυτικά, ἐπεὶδὴ ὅμως τὸ δυτικὸ ἄκρο του δέν σῶζεται, εἶναι ἄγνωστος ὁ τρόπος τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν ὑδάτων ἔξω ἀπὸ τὸ θέατρο. Τὸ ρεῖθρο, ποὺ φέρνει στὸν νοὺ τὸ ρεῖθρο τῆς περιστυλῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου², ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους ἐπιμήκεις λίθους, μὲ ἡμικυκλικὴ κοιλότητα, ποὺ σχηματίζει τὸ αὐλάκι τοῦ ρεῖθρου. Στὴν ἐσωτερικὴν περιφέρεια τοῦ ρεῖθρου, παρατηροῦνται σέ σχεδὸν κανονικὲς ἀποστάσεις μεταξὺ τους 41 βαθιεῖς τετράπλευρες ὀπές, ποὺ πιθανότατα χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη ξύλινων στοιχείων γύρω ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα (θωρακίων;).

Στὴν ἐξωτερικὴν περιφέρεια τοῦ ρεῖθρου ὑπάρχει ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ σειρὰ λίθινων ἐδωλίων (πίν. 62α). Ἀπὸ πωρόλιθο κατασκευασμένα τὰ ἐδῶλια ἔχουν πλάτος 0.68 - 0.70 μ. καὶ ὕψος 0.33 μ. Στὸ πίσω μέρος τῆς ἑνὸς ἐπιφάνειας σχηματίζεται μιὰ χαμηλὴ βαθμίδα-ἐγκοπή, πλάτους 0.35 μ. Τὴ σειρὰ τῶν ἐδωλίων διακόπτουν τὰ «κατώφλια» ὀκτώ διαδρόμων, ποὺ ὀρίζουν καὶ τίς ἐννέα κερκίδες τοῦ κοίλου. Παρὰ τὸν χωρισμὸ τῶν κερκίδων, τὸ ὑπόλοιπο κοῖλο εἶναι χωμάτινο, χωρὶς ἰδιαίτερη διαμόρφωση. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἀνατολικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ κοίλου ἔχουν ἐντονὴ ἐδαφικὴ κλίση, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ δυτικὸ εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι στὸ δυτικὸ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ξύλινα ἱκρίωματα, ἐνῶ στὰ ἀνατολικά θὰ ἀρκοῦσαν ξύλινα σανιδώματα-ἐδῶλια. Τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ δέν βρέθηκε κανένα ἔχνος ξύλινης ἢ λίθινης κατασκευῆς στὸ κοῖλο· ἐκτός ἀπὸ τοὺς διαδρόμους τῶν κερκίδων.

Ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ λιθόστρωτους διαδρόμους τοῦ κοίλου σῶζεται καλύτερα ὁ ἔβδομος (ἀπὸ τὰ δυτικά) (πίν. 62β), ἔχει μῆκος 20 μ., χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιον ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἀρχικὸ μῆκος του, δεδομένου ὅτι εἶναι ἄγνωστη ἡ μορφή τῆς ἐξωτερικῆς περιφέρειας τοῦ κοίλου καὶ τοῦ θεάτρου γενικά. Οἱ ὑπόλοιποι

1. Θέατρο Μεγαλόπολης: E. FIECHTER, Das Theater in Megalopolis (1931) passim καὶ ἰδιαίτερα 27 κέ. πίν. 5. Τὸ θέατρο τῆς Ἐρέτριας φαίνεται ἀκόμη πρὸ ἀνοιχτοῦ· πρβ. E. FIECHTER, Das Theater in Eretria (1973) πίν. 1.

2. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ - Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ - Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, Τὸ ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας (1961) 15 πίν. IV καὶ V.

διάδρομοι σώζονται σέ μικρότερα τμήματα καί μόνον στό κάτω μέρος τους. Τό πλάτος τῶν διαδρόμων εἶναι 0.70 μ. Στήν ἀρχή τους — στό ὕψος τοῦ λίθινου ἐδωλίου — ἔχουν λίθινο κατώφλι, συνεχίζουν ὅμως κατόπιν πρὸς τὰ ἄνω μέ «λιθόστρωτο» ἐπίστρωμα ἀπὸ μικροῦς ἄγριους λίθους, στερεωμένους στό ἀργιλιῶδες ἔδαφος. Ἀνάλογοι λιθόστρωτοι διάδρομοι σημειώνονται στό ἀρχαῖο θέατρο τῆς Ἡλίδας (φάση τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), οἱ ὅποιοι ὅμως, σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ ἀνασκαφέας, ἀποτελοῦν στήν πραγματικότητα τίς θεμελιώσεις λίθινων διαδρόμων-κλιμάκων¹. Ἀντίθετα στό θέατρο τῆς Βεργίνας δέν διαπιστώθηκε ἀνασκαφικά κανένα στοιχεῖο πού θά μπορούσε νά στηρίξει μιάν ἀνάλογη ἐρμηνεία τῶν λιθόστρωτων διαδρόμων.

Ἡ διαφορά στή μορφή τοῦ τοπίου ἀνάμεσα στό ἀνατολικό καί δυτικό μέρος τοῦ κοίλου εἶναι πιθανότατα καί ἡ αἰτία τῆς διαφορετικῆς θεμελίωσης τῶν τοίχων τῶν παρόδων. Ὁ ἀναλημματικός τοῖχος τῆς ἀνατολικῆς παρόδου, μήκους 14.82 μ., μολονότι ἔχει ὑποστῇ ἰσχυρή ὥθηση πρὸς τὰ βόρεια στό κέντρο του, σώζεται καλύτερα καί φτάνει στήν ἀνατολική γωνία του ἕως τοὺς τέσσερις δόμους καί ὕψος πάνω ἀπὸ 2 μ. (πίν. 63α). Φαίνεται ὅτι θεμελιώθηκε στή φυσική κλιτύ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος βαθμιδωτά καί συγκρατοῦσε στά νότιά του τό πολὺ μαλακό κιτρινωπὸ χῶμα τοῦ κοίλου. Στήν ὁρατὴ βόρεια πλευρά του οἱ λίθοι εἶναι λαξευμένοι μέ περιταΐνια². Ἀνάλογα εἶναι τὰ χαρακτηριστικά ἐνός δευτέρου ἀναλημματικοῦ τοίχου, κάθεται στὸν προηγούμενο τῆς ἀνατολικῆς παρόδου. Ὁ δευτερός αὐτός ἀναλημματικός τοῖχος ἔχει κατεύθυνση πρὸς Β καί μήκος 15.23 μ. Θεμελιωμένος κατευθεῖαν μέσα στό χῶμα, συγκρατεῖ ἀπὸ ἀνατολικά τὸ ἔδαφος, συγχρόνως ὅμως καί πρέπει νά ἀνῆκε σέ κάποια εἴσοδο τοῦ θεάτρου μέ μνημειακὸ ἴσως χαρακτήρα. Δυστυχῶς τὰ σημερινὰ σωζόμενα λείψανα εἶναι ἐλάχιστα καί γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι δύσκολο νά φανταστεῖ κανεὶς τὴ μορφή τῆς εἰσόδου αὐτῆς. Ἴσως ἡ ἔρευνα στό χῶρο βορειοανατολικά τῆς σκηνῆς ἔριχνε φῶς στό πρόβλημα αὐτό.

Ὁ τοῖχος τῆς δυτικῆς παρόδου, μήκους 13.85 μ. καί πλάτους 0.60 μ., σώζεται μόνο στό θεμέλιό του, πού ἔχει καί μιὰ διαφορετικὴ μορφή, ἐξαιτίας τῶν διαφορετικῶν φυσικῶν ὁρων. Τὸ ἔδαφος εἶναι σχεδόν ἐπίπεδο καί ὁ τοῖχος δέν εἶχε νά στηρίξει φυσικοὺς χωμάτινους ὅγκους, ὅπως ὁ ἀντίστοιχος τῆς ἀνατολικῆς παρόδου. Ἀντίθετα, δίπλα καί παράλληλα στή θεμελίωση σημειώνεται τὸ κάτω μέρος ἐνός «γεμίματος» ἀπὸ ἄγριους λίθους πλάτους 1 - 10 μ. (πίν. 63β). Κάθετα στὸν τοῖχο βρέθηκε τίς τελευταῖες μέρες τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1983 ἓνα τμήμα ἀργολιθοδομικοῦ τοίχου μέ κατεύθυνση πρὸς τὰ νότια, καθὼς καί ἓνας παράλληλος στά δυτικά, σέ ἀπόσταση 4.10 μ. ἀπὸ τὸν πρῶτο καί μέ τὴν ἴδια κατεύθυνση.

1. ΠΑΕ 1963, 99 κέ. 1966, 133 κέ. πίν. 118· 1967, 21 πίν. 9 - 10· 1969, 70 σχέδιο I· 1973, 112 κέ. πίν. 131 καί 132· 1974, 182 - 3.

2. Πρβ. ΑΝΑΡΟΝΙΚΟΥ - ΜΑΚΑΡΟΝΑ κ.ἄ., ὅπ. πίν. XVIII.

Τὰ λείψανα τῆς σκηνῆς εἶναι ἐλάχιστα: σῶζεται ἡ ΝΑ γωνία μέ τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, μήκους 2.5 μ., καὶ τοῦ νότιου, μήκους 12.40 μ., σέ ὕψος ἐνός μόνον δόμου (πίν. 64α), ἐνῶ εἶναι ἄγνωστη ἡ μορφή τοῦ βόρειου καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς σκηνῆς. Τό στενὸ οἰκοδόμημα τῆς σκηνῆς εἶναι κτισμένο πολὺ κοντὰ στοὺς τοίχους τῶν παρόδων. Στὸν νότιο τοῖχο της φαίνεται ὅτι κτισμένο ἦταν μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, μήκους 5.12 μ. καὶ μέ τὴν ἐπιφάνεια μάλιστα ἐπιχρισμένη μέ λεπτὸ κονίαμα. Τό ἐπόμενο πρὸς τὰ δυτικὰ τμήμα τοῦ τοίχου ἦταν, ὥσως, ἀνοιχτό, μέ κάποια στηρίγματα, ὅπως φανερώνει ὁ τρόπος θεμελίωσης (πεσσοί;). Πιθανῶς νὰ πρόκειται γιὰ μιὰ στοὰ μέ κλειστά τὰ δύο ἄκρα της. Τό δάπεδο τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς σκηνῆς φαίνεται νὰ εἶναι χωμάτινο. Τέλος, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σκηνῆς ἀποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων μέ ἀργολιθοδομή ἀπὸ νεώτερο κτίσμα. Ἀπὸ τὴν ἀνωδομή τῆς σκηνῆς σώθηκαν ὀρισμένα πώρινα μέλη, καὶ κυρίως τμήματα ἐνός στενοῦ γείσου, στὸ πίσω μέρος τοῦ ὁποίου σῶζεται συμφυῆς ὑποδοχὴ γιὰ τὴ στήριξη κεράμων. Ἐνα τμήμα ἀκροκεράμου προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖο πρέπει, σύμφωνα μέ τὰ δεδομένα αὐτά, νὰ θεωρηθεῖ στεγασμένο.

Ἡ εἰκόνα τοῦ θεάτρου, ὅπως περιγράφηκε, εἶναι χρονολογικὰ ἐνιαία. Στὸ σημεῖο πού ἔφτασε ἡ σκαφή, δέν σημειώθηκαν ἐπιχτίσματα καὶ ἀλλοιώσεις ἀπὸ νεώτερη, χρονικὰ φάση, ἐκτός ἀπὸ τὰ λείψανα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σκηνῆς. Ἐπίσης λείπουν τυχόν παλαιότερα στοιχεῖα τοῦ θεάτρου.

Τὰ χρονολογικὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας στὸ θέατρο εἶναι λίγα καὶ ἀφοροῦν κυρίως τὸν χρόνον ἐγκατάλειψής του. Γενικὰ ἡ στρωματογραφικὴ εἰκόνα δέν ὑπῆρξε ἰδιαίτερα πλούσια. Τό πρῶτο στρώμα πού ἀλύψε κυρίως τὴν ὀρχήστρα καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ κοίλου ἦταν τὸ καθαρὸ χῶμα πού δημιουργεῖ τὸ νερὸ τῆς βροχῆς καὶ ἀμέσως μετὰ, σχετικὰ καθαρὸ χῶμα μέ πολὺ μικρὸ ἀριθμὸ ὀστράκων ἀπὸ μελαμβαφὴ ἑλληνιστικὰ ἀγγεῖα. Τὸ ἀμέσως ἐπόμενο πρὸς τὰ ἄνω στρώμα μέ πολλὰ ὀστρακα κάθε μορφῆς (ἑλληνιστικὰ καὶ προϊστορικά) πρέπει νὰ δημιουργήθηκε σέ νεώτερες περιόδους καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ θεάτρου, διότι περιεῖχε μικρὰ θραύσματα κεράμωσης καὶ κονιάματος, ὅμοιο μέ ἐκεῖνα τοῦ ἀνακτόρου. Μέσα στὸ ἴδιο στρώμα παρατηρήθηκαν ἀκόμη σωροὶ λίθων καὶ κεράμων καὶ τμήματα νεωτέρων τοίχων.

Περισσότερο χαρακτηριστικὰ ὅμως εἶναι τὰ νομίσματα πού βρέθηκαν στὸ κατώτατο στρώμα ἢ πάνω στὸ λίθινο ρεῖθρο. Πρόκειται γιὰ μικρὸ ἀριθμὸ χάλκινων νομισμάτων Φιλίππου Β' καὶ Φιλίππου Ε' καὶ χάλκινα κοπῆς Θεσσαλονίκης καὶ Πέλλας (187 - 57 π.Χ.). Πρβ. Gaebler, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands* III.2 (1935) πίν. XIX καὶ XXII. Ἐλάχιστα ρωμαϊκὰ νομίσματα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση πού δημιουργήθηκε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν. Ἀνάλογα πρὸς τὰ νομισματικὰ δεδομένα εἶναι καὶ δύο ἀκόμη ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σκηνῆς καὶ πάνω στὸ χωμάτινο δάπεδο μέσα σέ ἀδιάτρακτο στρώμα βρέθηκαν μαζί θραύσματα πῆλινου ἀρυτήρα

τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ χάλκινο νόμισμα κοπῆς Θεσσαλονίκης (Gaebler, ὁ.π. πίν. XXIII, 21 καὶ 22). Ὁμοίος συνδυασμός παρατηρεῖται στὰ κλειστά χρονολογικά σύνολα τῶν λαξευτῶν τάφων τῆς Βέροιας, στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹ Ἐπίσης στό ἐσωτερικό τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ ρεῖθρου βρέθηκε σέ θαυράσματα ἕνας ἄβαφος μακεδονικός ἀμφορέας μέ τό χαρακτηριστικό χεῖλος (2ος π.Χ. αἰ.)² (πίν. 64β). Τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι, μαζί μέ τά νομίσματα, τά νεότερα στό κατώτατο στρώμα ἐπίχωσης στό θέατρο καὶ αὐτά κάνουν πιθανή τή χρονολόγηση τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ θεάτρου στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα³.

Δύσκολος εἶναι ὁ προσδιορισμός τοῦ χρόνου τῆς κατασκευῆς τοῦ θεάτρου. Ὡστόσο δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἀγνοήσει τίς ὁμοιότητες τῶν δύο κτιρίων, τοῦ ἀνακτόρου καὶ τοῦ θεάτρου στὰ ἐπιμέρους, ὅπως λ.χ. τό ρεῖθρο, ἔτσι ὥστε νά πρέπει νά τοποθετηθοῦν καὶ τά δύο στήν ἴδια περίπου χρονική περίοδο. Τό γεωμετρικό σχῆμα τοῦ θεάτρου, μέ βάση τό ἀνάλογο ὅμοιο τῆς Μεγαλόπολης ἢ καὶ τῆς Ἐρέτριας ὁδηγοῦν ἐπίσης στόν 4ο αἰώνα, μολονότι δέν εἶναι δυνατός ἕνας λεπτομερέστερος προσδιορισμός. Στόν 4ο αἰώνα τέλος καταλήγει καὶ ὁ ἀνασκαφέας του γιά τό θέατρο τῆς Ἡλίδας μέ τούς λίθινους διαδρόμους.

Τό θέατρο στή Βεργίνα σώζει λίγα στοιχεῖα, τόσο μορφολογικά ὅσο καὶ χρονολογικά. Ὅμως ἀκόμη καὶ μέ τά ὑπάρχοντα δεδομένα καὶ κυρίως μέ τή χαρακτηριστική σχέση μέ τό ἀνάκτορο καὶ τό «ιερόν» ἀποτελεῖ μιὰ πολύ σημαντική βάση γιά τή γνώση τῆς ἀρχαίας αὐτῆς πόλης, τῆς πόλης πού τώρα πιά μέ μέγιστη πιθανότητα μποροῦμε νά ταυτίσουμε μέ τίς ἀρχαῖες Αἰγές.

ΤΟ «ΙΕΡΟ»

Στή διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1982, ὕστερα ἀπό μικρή δοκιμαστική τομὴ στόν ἀγρό Β.

Λαζοπούλου, βόρεια ἀπό τό θέατρο καὶ σέ ἀπόσταση 80 μ. ἀπό τήν ἐσωτερική γωνία τῆς δυτικῆς του παρόδου, ἀνασκάφηκε ἐπιφάνεια 100 τ.μ. περίπου, πού ἔφερε στό φῶς εὐρήματα ἰδιαίτερα σημαντικά γιά τήν ἱστορία τῆς ἀρχαίας πόλης. Στήν ἀνασκαφική αὐτή ἔρευνα, πού συνεχίστηκε καὶ τό καλοκαίρι τοῦ 1983, ἐντοπίστηκε καὶ ἀνασκάφηκε τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλης πού ἀνήκει ἴσως σέ κάποιο ἱερό (πίν. 65α).

Ι. Ἀποκαλύφθηκε ἕνας μικρός «ναῖσκος» (πίν. 65β), ἐξωτερικῶν διαστάσεων 8 × 5 μ. μέ πρόσβαση ἀπό τά βόρεια. Οἱ τοῖχοι, χτισμένοι ἐπιμελημένα μέ γωνιασμένους πωρολίθους, διατηροῦνται σέ ὕψος δύο ὁδῶν καὶ ἔχουν πλάτος 50 ἐκ. Ὁ τετράγωνος σῆκος, πλευρᾶς 4 μ., χωρίζεται ἀπό τόν πρόναο, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4 × 2.35 μ., μέ ἕνα θυραῖο τοῖχο, στό κεντρικό τμήμα

1. Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροίας (1980) 82, 95 καὶ 120 κέ.

2. ΔΡΟΥΓΟΥ - ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ὁ.π. 117 κέ.

3. Ἀνάλογη καὶ σύγχρονη φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ἀνακτόρου στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα. Βλ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ - ΜΑΚΑΡΟΝΑ κ.ἄ., ὁ.π. 25.

τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση τοῦ τό μαρμάρينو κατώφλι (πίν. 66α), ποὺ σώζει τοὺς τόρμους ὑποδοχῆς γιὰ τὸν μηχανισμό τῆς πόρτας καὶ τίς ἐπενδύσεις τῶν παραστάδων. Ἐνα πεσσοκράνο ἀπὸ ἀμμόπετρα, ποὺ βρέθηκε στὸν σηκό, σέ ἐπαφὴ μὲ τὸν θυραῖο τοῦχο, ἀνήκει προφανῶς στὴν ἐπίστεψη μιᾶς ἀπὸ τίς θυραῖες παραστάδες. Στό ἐκτεταμένο στρώμα καταστροφῆς τοῦ σηκοῦ, μαζί μὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ λακωνικὲς κυρίως κεράμους, βρέθηκαν κομμάτια πῆλινων εἰδωλίων, ἄβαφα ἀγγεῖα (πίν. 66β) καὶ ἓνα πῆλινο λυχναρί, ποὺ χρονολογοῦν τὴν καταστροφή τοῦ χώρου γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα.

Κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, μέσα στοῦ στρώμα καταστροφῆς, βρέθηκαν πεσμένες συστάδες ἀπὸ τό λευκὸ ἐπίχρισμα τῶν τοίχων, ποὺ ἀποκολήθηκαν στὴ συνέχεια ἀπὸ συντηρητές.

Στό βάθος τοῦ σηκοῦ, μπροστά ἀπὸ τὸν νότιο τοῦχο του, βρέθηκαν στὴ θέση τους δύο ὀρθογώνιες πώρινες βάσεις, μὲ ἐλλειψοειδεῖς βαθύνσεις γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς πλίνθου μαρμάρινων ἀγαλμάτων (πίν. 67α). Ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς βάσεις, στὸν κεντρικὸ ἄξονα τοῦ θαλάμου καὶ σέ σχέση κάθετη μὲ τὸν τοῦχο, βρέθηκαν, στὴ θέση τους, δύο ὀρθογώνιοι πωρόλιθοι μὲ ὁμοίους σχήμους τόρμους ὑποδοχῆς λίθινων πλακῶν (τραπεζοφόρων;) (πίν. 67β). Μπροστά ἀπὸ τίς βάσεις ποὺ ἐφάπτονται μὲ τὸν νότιο τοῦχο τοῦ σηκοῦ, βρέθηκε λατύπη, ἀλλὰ καὶ καλοδουλεμένα κομμάτια μαρμάρου. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μερικὰ θαυύσματα μαρμάρινων γλυπτῶν, ἀνάμεσα στὰ ὅποια τρία προέρχονται ἀπὸ τὸν λαϊμό, τὸν ὄμο καὶ τό δεξιὸ ἄκρο πόδι (πίν. 68α) ἐνός ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, λατρευτικοῦ προφανῶς ἀγάλματος.

Ἡ ἔρευνα στοῦ στρώμα καταστροφῆς τοῦ προνάου, ὅπου ἐκτός ἀπὸ λακωνικὴ βρέθηκαν καὶ μερικὰ κομμάτια κορινθιακῆς κεράμωσης, δέν ἔδωσε συμπληρωματικὰ στοιχεῖα. Ὡστόσο τό εἶδος τῶν εὐρημάτων τοῦ σηκοῦ ἐπιβάλλει νὰ χαρακτηρίσουμε τὸν διθάλαμο αὐτόν «οἶκο» νὰ, ἀφιερωμένο στὴ λατρεία μιᾶς γυναικείας θεότητος.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐξωτερικὰ (βόρεια) ἀπὸ τὸν προθάλαμο τοῦ ναοῦ ἔφερε στοῦ φῶς κάτω ἀπὸ τὴ χαμηλὴ ἐπίχωση, μεγάλες συστάδες ἀπὸ λεπτὴ λατύπη μαρμάρου. Ἐξάλλου, ἐξ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῦχο τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε ἓνα ἀβαθὲς φρεάτιο μὲ περιχέλωμα ἀπὸ ἀργούς λίθους, ποὺ ἔδωσε ἐλάχιστα ὕστρακα μελαμβωφῶν ἀγγείων.

Τὴν ἐρώτητα τοῦ χώρου ἐπιβεβαίωσαν στὴ συνέχεια καὶ ἄλλα εὐρήματα.

II. Σέ ἐλάχιστη ἀπόσταση (μόλις 70 ἐκ.) δυτικὰ ἀπὸ τὸν ναῖσκο, ἀλλὰ μὲ κάθετο σ' αὐτόν προσανατολισμὸ, ἀποκαλύφθηκε ἓνα δεῦτερο κτίσμα, πλάτους 4 μ., μὲ πρόσβαση ἀπὸ τὰ δυτικὰ. Σέ ἀντίθεση μὲ τὸν ναό, τό κτίσμα αὐτὸ εἶναι πρόχειρα δομημένο μὲ ἀργούς λίθους καὶ κομμάτια γωνιασμένων πωρολίθων σέ δευτέρη χρήση. Ὁ οἰκίσκος αὐτός εἶναι μορφικὰ ἀτελής, γιὰτί οἱ δύο μακροὶ τοῦχοι εἶναι ἀνισομήκεις καὶ γιὰτί δέν βρέθηκαν ἴχνη ἀπὸ τὸν θυραῖο τοῦχο στοῦ δυτικοῦ τοῦ πέρας. Παρὰ τὴν προχειρότητα τῆς κατασκευῆς

τους ὁ οἰκίσκος αὐτός ἀποδείχθηκε ἰδιαίτερα σημαντικός: στό βάθος του (ἀνατολικό τμήμα) βρέθηκε συμμετρικά τοποθετημένη ἀνάμεσα στούς δύο μακρούς τοίχους, μιά ὀρθογώνια μαρμάρινη βάση μέ ὕψος 47 ἐκ. καί διαστάσεις ἐπιφανείας 97×143 ἐκ. (πίν. 68β). Ἡ βάση πατᾶ ἐπάνω σ' ἕνα χαμηλό μαρμάρινο «πόδιον» ὕψους 18 ἐκ. καί πλευρῶν 129×178 ἐκ. καί ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερα καλοδοουλέμενα κομμάτια μαρμάρου, πού ἐνώνονται μέ πελεκόσχημους μολυβδοχοημένους συνδέσμους. Οἱ τεχνικές ἐνδείξεις τῆς ἐπάνω πλευρᾶς δηλώνουν ὅτι στήν ἀρχική της μορφή, ἡ βάση θά ἔφερε ἕνα ὑπερκείμενο μέλος, πού θά κάλυπτε σχεδόν ἐξολοκλήρου τήν ἐπιφάνεια αὐτή.

Στό ἐπάνω μέρος τῆς κύριας (δυτικῆς) ὀψῆς τῆς βάσης, μέσα σέ μιά ταινιόσχημη tabula μέ καμπύλες ἀπολήξεις καί χαρακτοῦς ἱμάντες, διατηρεῖται σέ ἄριστη κατάσταση ἡ ἰδιαίτερα καλογραμμένη ἀναθηματική ἐπιγραφή (πίν. 68γ).

ΕΥΡΥΔΙΚΑΣΙΡΡΑΕΥΚΛΕΙΑΙ

Τά κομψότατα γράμματα, ὕψους 2 ἐκ. εἶναι ἀπό τά καλύτερα ἐπιγραφικά δείγματα τῶν μέσων ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα (βλ. π.χ. J. Kirchner, *Imagines Inscriptionum Atticarum*, 1935, ἀρ. 58 πίν. 28, τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα). Τό ὄνομα καί τό πατρώνυμο τῆς ἀναθέτριας εἶναι τόσο χαρακτηριστικά, ὥστε νά ἐπιβάλλουν σχεδόν τήν ταύτιση της μέ τήν Εὐρυδίκη, κόρη τοῦ Σίρρα καί μητέρα τοῦ Φιλίππου Β' (Στράβ. 326. RE VI, 1328 ἀρ. 14). Μέ μιά τέτοια ἐντυπωσιακή ταύτιση τό εὐρημα αὐτό ἀποκτᾶ αὐτονόητα μιάν ἐντελῶς ξεχωριστή ἱστορική σημασία γιά τόν ἀρχαιολογικό γῶρο τῆς Βεργίνας, ἡ ταύτιση τοῦ ὁποίου μέ τίς Αἰγές ξεπερνᾷ πιά τά ὅρια μιᾶς ἀπλῆς ὑπόθεσης.

Ἀπό τό λεπτό στρώμα καταστροφῆς πού κάλυπτε τήν ἐνεπίγραφη βάση καί τόν οἰκίσκο πού τήν περιβάλλει, τά εὐρήματα ἦταν πολύ φτωχά: κομμάτια ἐνός ἀβαφοῦς λύχνου καί ἕνα νόμισμα κοπῆς θεσσαλονικέων χρονολογοῦν τήν καταστροφή γύρω στά μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα. Ὡστόσο στήν ἐπίχωση κάτω ἀπό τό στρώμα καταστροφῆς ἀνάμεσα στήν ἐνεπίγραφη βάση καί τόν βόρειο τοῖχο τοῦ οἰκίσκου της βρέθηκε, σχεδόν ἀκέραιη, μιά πήλινη ἀχροκέραμος πού διατηρεῖ ἀχνά τή γραπτή ἀνθεμωτή της διακόσμηση.

Ἡ διαφορά τῆς ποιότητος ἀνάμεσα στήν ἐνεπίγραφη βάση τῆς Εὐκλείας καί τόν πρόχειρο οἰκίσκο πού τήν περιβάλλει εἶναι τόσο ἐμφανής, ὥστε νά ὑποβάλλει τήν ὑπόνοια πώς ὁ οἰκίσκος χτίστηκε μεταγενέστερα, γιά νά ἀπομονώσει τό ἀνάθημα ἀπό τό ἀρχικό του περιβάλλον. Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ὅχι μόνον ἀπό τή θεμελίωση τοῦ οἰκίσκου, πού βρίσκεται στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ ἐκείνη τῆς μαρμάρινης βάσης, ἀλλά καί ἀπό τά δύο ἀκόλουθα εὐρήματα.

III. Σέ ἐπαφή μέ τήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ οἰκίσκου,

140 εκ. από τό πόδιο της ἐνεπίγραφης βάσης, ἀποκαλύφθηκε στή θέση του ἕνα δευτερο μαρμάρινο «πόδιο», ἐντελῶς ὅμοιο στή μορφή καί ἀπόλυτα ἴσο στίς διαστάσεις μέ τό πρῶτο (ὕψος 18 εκ., διαστάσεις ἐπιφανείας 129×178 εκ.). "Ομοιος ἐπομένως πρέπει νά ἦταν καί ὁ προορισμός του, νά δεχτεῖ δηλαδή μιά βάση ἀναθήματος ἀνάλογη μέ τήν ἐνεπίγραφη.

Ἡ μορφική ὁμοιογένεια τῶν δύο ποδίων, ἡ ταυτότητα τῶν δύο διαστάσεών τους, τό γεγονός ὅτι βρίσκονται στήν ἴδια εὐθεία καί ἔχουν τόν ἴδιο προσανατολισμό δηλώνουν ὅτι ἀρχικά, πρὶν ἀπό τήν κατασκευή τοῦ οἰκίσκου πού ἀπομόνωσε τήν ἐνεπίγραφη βάση, τά δύο ἀναθήματα θά ἦταν στημένα στόν ἴδιο, ἐνιαῖο χῶρο, μέ πρόσβαση ἢ ἀνοιχτό ἀπό τά δυτικά.

Ἐνα τρίτο μαρμάρινο πόδιο, βρέθηκε βόρεια ἀπό τά δύο προηγούμενα, τοποθετημένο στόν ἴδιο ἄξονα (πίν. 69α). κατασκευαστικά ἐντελῶς ὅμοιο μέ αὐτά, διαφέρει μόνον ὡς πρὸς τίς διαστάσεις του: εἶναι τετράγωνο, μέ πλευρά ὡστόσο πού ταυτίζεται μέ τή μεγάλη διάσταση τῶν δύο ἄλλων ὀρθογώνιων ποδίων (178 εκ.) καί ἐλάχιστα ψηλότερο (20 εκ.). Ἡ μορφική ἀλλά καί ἡ κατασκευαστική ὁμοιότητα τῶν τριῶν ποδίων ἐπιβάλλει νά ὑποθέσουμε ὅτι στήθηκαν ταυτόχρονα, στή διάρκεια τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα — ὅπου μᾶς ὀδηγεῖ ἡ ἐπιγραφή τῆς ἐνεπίγραφης βάσης — σ' ἕνα χῶρο, ἡ ἰερότητα τοῦ ὁποίου εἶναι φανερή.

Στόν ἴδιο ἄξονα Β - Ν μέ τρία μαρμάρινα πόδια εἶχε ἐντοπιστεῖ παλαιότερα ἀπό τόν καθηγητή Μαν. 'Ανδρόνικο, κάτω ἀπό τή λεπτή ἐπιφανειακή ἐπίχωση καί ἀποκαλύφθηκε στή διάρκεια τῆς τελευταίας ἀνασκαφικῆς περιόδου, μιά μεγάλη κατασκευή ἀπό γωνιασμένους πωρολίθους, ὕψους 40 εκ., πού δημιουργοῦν μιά πλακόστρωτη ἐπιφάνεια διαστάσεων $6,5 \times 4,5$ μ.: ἐπειδή ὁ τρόπος δόμησής της εἶναι ὅμοιος μέ τίς πώρινες ὑποθεμελιώσεις πάνω στίς ὁποῖες διαπιστώθηκε ὅτι ἐδράζονται τά τρία μαρμάρινα «πόδια», εἶναι θεμιτό νά ὑποθέσουμε ὅτι καί ἡ πώρινη αὐτή κατασκευή ἀποτελεῖ τήν ὑποθεμελίωση ἑνός ἀνάλογου, ἀλλά πολύ μεγαλύτερου ἀναθήματος (εἰκ. 69β).

Ἀντίθετα ἀπό τή λεπτή ἐπιφανειακή ἐπίχωση στό βόρειο τμήμα τοῦ (ἰε-ροῦ) στό νότιο τμήμα τῆς τομῆς, ἐξωτερικά ἀπό τόν οἰκίσκο πού περιβάλλει τήν ἐνεπίγραφη βάση, εἶναι αἰσθητά παχύτερη. Ἡ ἀνασκαφή στό σημεῖο αὐτό ἀποκάλυψε δύο μακροῦς τοίχους μέ κατεύθυνση Α - Δ, δομημένους μέ ἀργούς λίθους ἀλλά καί γωνιασμένους πωρολίθους. Ἀπό τήν ἐπίχωση ἐξωτερικά ἀπό τόν νότιο τοῖχο τοῦ οἰκίσκου προῆλθαν πλῆθος ἀπό ὁστά ζώων, μιά πήλινη λεοντοκεφαλὴ-ὑδρορροή, πού διατηρεῖ ὑπολείμματα τῆς γραπτῆς της διακόσμησης (πίν. 69γ) καί μέρος ἀπό τόν κορμό ἑνός μαρμάρινου ἀγάλματος. Παρόλο πού στό σημεῖο αὐτό ἡ ἀνασκαφή βρίσκεται ἀκόμη στό ἀναγνωριστικό της στάδιο, τά εὐρήματα πού ἔχουν ἔρθει ὡς τώρα στό φῶς βεβαιώνουν ὅτι βρισκόμαστε σ' ἕνα ἰδιαίτερα σημαντικό τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλης.

Ὑστερα ἀπὸ ἐργασία πέντε χρόνων ὁ κ. Γιώργος Πετκίδης, κατόρθωσε νὰ ὁλοκληρώσῃ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τελετουργικῆς ἀσπίδας, τὰ συντρίμματα τῆς ὁποίας εἶχαν βρεθεῖ στὸν θάλαμο τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου. Ἡ ἀσπίδα μεταφέρθηκε στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐκτίθεται μαζί μὲ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τῶν βασιλικῶν τάφων. Μεταφέρθηκαν ἐπίσης στὸ ἴδιον Μουσεῖο καὶ πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὴν ἐλεφαντοστέινη κόσμηση τῶν ξύλινων κλινῶν τῶν βασιλικῶν τάφων.

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ,
ΧΡΥΣ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, ΠΑΝ. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΙΟΥ

(Πίν. 70 - 72)

Οι αρχαιολογικές εργασίες στο Δίον στράφηκαν φέτος προς δύο κατευθύνσεις: α) Συνεχίστηκαν οι προγραμματισμένες ανασκαφές. β) Πραγματοποιήθηκε η έκθεση των εύρημάτων στο 'Αρχαιολογικό Μουσείο του Δίου.

'Ανασκαφές έγιναν στους παρακάτω τομείς:

Στό *ιερό της Δήμητρας* και ειδικά στο βόρειο και δυτικό του τμήμα. 'Ανατολικά βρέθηκε η θεμελίωση για μία τράπεζα και ένα μαρμάρινο αγγυαματίδιο στα χαμηλότερα στρώματα, δυτικά και έξω από τον μακρύ τοίχο, πού υποθέτουμε ότι είναι ο περίβολος του ιεροῦ, σκάφτηκε ένας κεραμικός κλίβανος.

Στό *ιερό της Ίσιδας* έγινε καθαρισμός του χώρου γύρω από τον καλά σωζόμενο περίβολο, απομακρύνθηκε μεγάλος όγκος χωμάτων από τις παρειές του σκάμματος και δημιουργήθηκε ένα προστατευτικό πλάτωμα γύρω από τον χώρο πού έχει ανασκαφεί. 'Αμέσως έξω από τον περίβολο βρέθηκαν κορμοί δένδρων πού αφέθηκαν μέσα στο νερό για να διατηρηθοῦν. 'Υπολείμματα δύο μεγάλων κορμών ανήκουν σέ δένδρα πού βρίσκονταν στό ίδιο επίπεδο μέ τό δάπεδο τῆς αὐλῆς τοῦ ιεροῦ.

'Εγινε καθαρισμός και συντήρηση σέ μεγάλο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους ἐνῶ παράλληλα προχώρησε και ἡ ἐκβάθυνση τῶν τάφρων ἀποχέτευσης τῶν πηγαίων νερῶν.

Στό ρωμαϊκό θέατρο έγιναν πολλές εργασίες. 'Απομακρύνθηκαν τά χώματα τῆς ἀνασκαφῆς πού εἶχαν σωρευτεῖ γύρω ἀπό τό κτίριο κατά τή διάρκεια τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν. 'Ανασκάφηκαν ὅλοι οἱ χώροι πού στεγάζονταν μέ σφηνοειδείς καμάρες, έγινε συντήρηση τῶν τοίχων και ἔχρισε λεπτομερῆς ἀποτύπωση τοῦ συνόλου (πίν. 70α).

'Ερευνήθηκε στό ἐσωτερικό του ὁ ΒΔ γωνιακός πύργος τῆς οχύρωσης (πίν. 70β). 'Η τομή προχώρησε σέ μεγάλο βάθος και ἐφθασε στόν ὀρίζοντα τῆς ἐλληνοιστικῆς φάσης τοῦ τείχους. Μιά μεγάλη δοκιμαστική τομή έγινε στή δυτική πλευρά τοῦ τείχους στό σημεῖο ὅπου τό διατείχισμα συναντᾷ τό ἐξωτερικό τεῖχος τῆς πόλης. Παράλληλα μέ τήν ἀνασκαφή έγινε ἡ ἀρχιτεκτονική ἀποτύπωση τμήματος τοῦ τείχους. Κοντά στό ἀρχαῖο στάδιο ἀποκαλύφθηκε ἀρχαῖο πηγάδι κατασκευασμένο μέ πλίνθους ἐιδικοῦ τύπου, πού παρακολουθοῦν τήν καμπύλη τοῦ στρογγυλοῦ ὀρύγματος.

'Η ἔρευνα προχώρησε μέ ταχύ ρυθμό και στόν τομέα τῆς κοιμητηριακῆς

βασιλικῆς. Ἀποκαλύφθηκε πλήρως ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ Βήματος. Ἀπό τό φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου σώζεται ὁ μαρμαρίνος στυλοβάτης. Ἀνατολικά του τό δάπεδο εἶναι στρωμένο μέ μαρμαρίνες πλάκες διαφόρων χρωμάτων κομμένες ἐτσι ὥστε νά δημιουργοῦνται γεωμετρικά σχήματα: τεμνόμενοι κύκλοι, τετράγωνα, ρόμβοι κ.ἄ.

Δυτικά ἀπό τό φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου ἀποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο. Ἕνας σχεδόν ἀκέραιος κίονας καί ἓνα ἰωνικό κιονόκρανο βρέθηκαν πάνω στό δάπεδο τῆς σολέας. Κοντά στό φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου ἤρθαν στό φῶς ἓνα σχεδόν ἀκέραιο καί ἄλλα ἀποσπασματικά σωζόμενα θωράκια.

Μέσα στήν πόλη ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ κεντρικοῦ δρόμου μέ τήν ἀποκάλυψη ἄλλων 300 περίπου μέτρων ἀπό τό κατάστρωμα καί τά πεζοδρόμια. Διαπιστώθηκαν ἄλλες 5 διασταυρώσεις. Ἕνας ἀπό τοὺς δευτερεύοντες δρόμους, πού συμβάλλει στόν κεντρικό, φαίνεται νά ὀδηγεῖ σέ πύλη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους. Ἀξιοπεριεργο εἶναι ὅτι τό κατάστρωμα τοῦ κεντρικοῦ δρόμου παρουσιάζει βαθύνσεις στά σημεῖα τῶν διασταυρώσεων μέ τοὺς δευτερεύοντες. Πιθανότατα πρόκειται γιά τήν ἐφαρμογή μιᾶς πρακτικῆς λύσης στό πρόβλημα τῶν νερῶν τῆς βροχῆς, πούμποροῦσαν ἐτσι νά κυλοῦν δίχως ἐμπόδια στό κατάστρωμα τῶν ἐγκαρσίων δρόμων ἀποχετεύοντας συγχρόνως καί τόν κεντρικό (πίν. 71α).

Ἰκανοποιητικά προχώρησαν οἱ ἐργασίες στόν τομέα τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου (πίν. 71β), ὅπου πέρυσι εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μιᾶ σειρά καταστημάτων καί ἐργαστηρίων. Φέτος ἔγινε σαφές ὅτι πρόκειται γιά ἓνα δεύτερο ἀξιόλογο συγκρότημα λουτρῶν. Σκάφτηκε τό ὑπόκαυστο ἑνός χώρου γιά θερμό λουτρό, τό στόμιο τροφοδότησής του (praefurnium), μιᾶ μεγάλη αἴθουσα, μιᾶ ἄλλη μικρότερη καί ἓνας διάδρομος στά βόρεια. Τά δάπεδα εἶναι στρωμένα μέ μικρά πολύχρωμα πλακίδια μαρμαρίου καί σώζονται σέ καλή κατάσταση. Βρέθηκαν ἀκόμη κομμάτια ἀπό τήν ὀρθομαρμάρωση τῶν τοίχων.

Στόν τομέα τῶν μεγάλων θερμῶν ἔγινε ἀνασκαφή σ' ὅλο τό μήκος τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἀποκαλύφθηκαν χώροι θερμαινόμενοι ἀπό ὑπόκαυστο. Παράλληλα προχώρησε ἡ ἀποτύπωση τοῦ κτιρίου καί ἡ μελέτη του. Τέλος εἰδικοί τεχνίτες ἀποκόλλησαν καί ἐπανατοποθέτησαν τό ψηφιδωτό δάπεδο στήν εἴσοδο τῶν λουτρῶν.

Ἡ ἔκθεση τοῦ Μουσείου πραγματοποιήθηκε μέ βάση τήν ἀναλυτική πρόταση πού εἶχε ὑποβληθεῖ στό ΥΠΠΕ τό 1982. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1983 καί τελείωσαν στίς 30 Ὀκτωβρίου τοῦ 1983, τήν ἡμέρα πού ἐγκαινίασε τό Μουσείο ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας κ. Κων. Καραμανλῆς. Ὁ ἐκθεσιακός χώρος εἶναι περίπου 1000 τ.μ. Ἡ ἔκθεση (βλ. ἐνδεικτικά πίν. 72α - β) ὀργανώθηκε σέ ἔξι ἐνόητες:

α) Εὐρύ ή μάτα πού σχετίζονται μέ τή λατρεία καί τά ἱερά στό Δίον: Τό σύνταγμα μέ τοὺς Ἀσκληπιάδες, τό λατρευτικό ἄγαλμα τῆς Ἴσιδας καί

τά άλλα ἀναθήματα ἀπὸ τὸ Ἰσεῖον, τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ὑπολυμπιδίας Ἀφροδίτης καὶ τὰ ἀναθήματα ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς, γλυπτὰ, κεραμικά, πήλινα εἰδώλια, ἔργα μικροτεχνίας κ.ἄ. ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Δήμητρας, ἀκόμη εὐρήματα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, τὸ Διονύσιο, τὸ ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὸ τέμενος τοῦ Ὀλυμπίου Διός.

β) Ἡ Νεκρόπολη τοῦ Δίου: Ἐπιτύμβιες στήλεις, ἐπιτύμβιοι βωμοί, ἐπιτύμβιες τράπεζες, σαρκοφάγοι καὶ ἄλλα ταφικά μνημεῖα. Σέ δύο μεγάλες προθῆκες παρουσιάζονται κτερίσματα ἀπὸ τάφους τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.

γ) Ὁ ἐπίλογος τῆς ἀκμῆς τοῦ Δίου. Τὰ ὀψιμότερα σημαντικὰ εὐρήματα ἀνήκουν στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ: χάλκινοι σταυροί, γυάλινη κανδύλη, ἐπιτύμβιες στήλεις κ.ἄ.

δ) Εὐρήματα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Ὀλύμπου Ἅγιος Ἀντώνης καὶ ἀπὸ νεκροταφεῖα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου Δίου. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἐκτίθενται στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ὀρόφου τοῦ μουσείου.

ε) Εὐρήματα ἀπὸ διάφορες θέσεις τῆς Πιερίας. Ἐκτίθενται στὸν ἐπιμήκη χώρῳ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ὀρόφου. Δίνεται στὸν ἐπισκέπτη μιὰ εἰκόνα ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ ὀρίζοντα τοῦ Δίου. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἔκθεσιν αὐτῆς τῆς ἐνόητας εἶχε ἡ ἔφορος κ. Ἰ. Βοκοτοπούλου καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου ἀνέλαβε ἡ ἐπιμελήτρια κ. Ε. Παντερμαλή.

στ) Εὐρήματα ἀπὸ τὸ Δίον ποὺ ἀφοροῦν τῇ δημόσια καὶ ἰδιωτικῇ ζωῇ τῶν ἀρχαίων: Νομίσματα, ἐργαλεῖα, ὕλικά δομῆς, μικροαντικείμενα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὄργανα ἀκριβείας, σκευὴ ἀλόγων, μεταλλικὰ ἐργαλεῖα, ἐπιγραφές καὶ πορτραῖτα.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΠΕΛΛΑΣ

(Παρένθ. πίν. Γ' και πίν. 73 - 81)

Οι ανασκαφές της Πέλλας, πού διενεργούνται μέ τά ειδικά κονδύλια, διήρκεσαν από τίς 29 'Απριλίου ὡς τίς 30 Σεπτεμβρίου 1983. 'Απασχολήθηκαν κατά μέσο ὄρο 40 ἐργάτες.

Οἱ κύριοι ανασκαφικοί τομεῖς ἦταν ἡ 'Αγορά καί ἡ 'Ακρόπολη, ἐνῶ μικρότερης κλίμακας ἔρευνες ἔγιναν σέ μικρό ἱερό, στά βόρεια τῆς 'Αγορᾶς, καί σέ δημόσια κτίρια στίς δύο πλευρές τοῦ τέταρτου δρόμου δυτικά τῆς 'Αγορᾶς, ὅπου τό 1982 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ οἰκοδομικά λείψανα.

Στόν τομέα τῆς 'Αγορᾶς καί τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τήν ανασκαφή ἐπόπτευσε ὁ ἐπιστημονικός συνεργάτης κ. Γ. 'Ακαμάτης, τήν ανασκαφή τοῦ μικροῦ ἱεροῦ καί τῶν δημόσιων κτιρίων, βόρεια καί δυτικά τῆς 'Αγορᾶς, ἡ ἐπιμελήτρια κ. Μ. 'Ακαμάτη, ἐνῶ ἡ ἀρχιτεκτονική ἀποτύπωση ἔγινε ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα κ. Σπ. Σώρα.

Στόν τομέα τῆς 'Ακρόπολης ἐπόπτες τῆς ανασκαφῆς ἦταν οἱ ἐπιμελητές Α. Γουναροπούλου, Π. Χρυσοστόμου καί ὁ ἀρχιτέκτονας κ. Γ. Εὐλογημένος.

ΑΓΟΡΑ ΠΕΛΛΑΣ

Στήν 'Αγορά τῆς ἀρχαίας Πέλλας ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε μέ τή συστηματική ανασκαφή τοῦ βόρειου τμήματος τῆς ἀνατολικῆς Στοᾶς, τή συνέχιση τῆς ἔρευνας στήν ἀνατολική πύλη καί τή διερεύνηση τμήματος τῆς δυτικῆς πύλης (παρένθ. πίν. Γ').

'Αριθμός δοκιμαστικῶν τομῶν πού χαράχτηκαν στόν κεντρικό χῶρο τῆς ἀγορᾶς καί στά βόρεια τῆς ἀπέβλεπαν στή διαλεύκανση προβλημάτων σχετιζομένων μέ τή διαμόρφωση τοῦ κεντρικοῦ χώρου καί τή διασαφήνιση προβλημάτων τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τῆς πόλης στήν περιοχή βορείως τῆς ἀγορᾶς.

'Ανατολική στοά

'Η συστηματική ανασκαφή τῆς 'Ανατολικῆς Στοᾶς συνεχίστηκε μέ τήν ἀποκάλυψη εἴκοσι ἐνός (21) δωματίων στά βόρεια τῆς ἀνατολικῆς πύλης. 'Ετσι ὡς αὕτη τή στιγμή ἔχουν ανασκαφεῖ στήν ἀνατολική στοά 52 δωμάτια. Τά δωμάτια τοῦ βόρειου τμήματος, ὅπως καί αὐτά στά νότια τῆς ἀνατολικῆς πύλης, εἶναι διπλά. 'Επικοινωνοῦν μεταξύ τους μέ ἄνοιγμα πλάτους 1 μ. καί ἀνοίγουν στή στοά στά δυτικά. Τό σύνολο βλέπει στόν κεντρικό χῶρο τῆς 'Α-

γοράς. Ἡ τρίτη σειρά τῶν δωματίων πού ἀνοίγουν στίς ὁδοὺς καί λεωφόρους πού περιβάλλουν τήν ἀγορά δέν διερευνήθηκε καί φέτος. Σέ δέκα ἔξι (16) δωμάτια ἡ ἀνασκαφή προχώρησε ὥς τό ἐπίπεδο τῶν χωματίνων διαπέδων, στά ὑπόλοιπα 5 καθαρίστηκαν μόνον κεραμίδες τοῦ στρώματος καταστροφῆς. Οἱ διαστάσεις τῶν ἀνατολικῶν δωματίων εἶναι 6.90 μ. × 4.90 μ. καί τῶν δυτικῶν 6.90 × 6.90 μ.

Ἀντίθετα μέ τό πλῆθος τῶν εὐρημάτων τοῦ νότιου τμήματος τῆς στοᾶς, στά δωμάτια τοῦ βόρειου τμήματος βρέθηκε περιορισμένος ἀριθμός ἀγγείων καί λίγα δείγματα κοροπλαστικῆς. Μόνο τό δωμάτιο ἀρ. 34 περιεῖχε σημαντικούς ἀριθμούς ἀγγείων καί ἄλλων ἀντικειμένων στό στρώμα καταστροφῆς του. Ἀνάμεσα στά εὐρήματα συγκαταλέγονται ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς, δύο πιθάρια, ἀβαφή ἀγγεῖα, πυξίδες (τμήματα), εἰδώλια, μολύβδινες ἀγνύθες, νομίσματα καί μεγάλα μολύβδινα βάρη (πίν. 73α).

Στρωματογραφική ἐρευνα κάτω ἀπό τό χωματίνο δάπεδο τοῦ δωματίου 1 τοῦ νότιου τμήματος τῆς Ἀνατολικῆς Στοᾶς ἀποκάλυψε ἀποσπασματικά σωζόμενο παλαιότερο πλακόστρωτο δάπεδο ἀπό γωνιόλιθους, μέ φρεάτιο στό ἀνατολικό του μῆμα καί λαξεύματα γιά τήν τοποθέτηση πίθων (;) στήν ἀνατολική (πίν. 73β). Τό φρεάτιο ἐρευνήθηκε σέ βάθος 6.80 μ. Στό γέμισμά του μαζί μέ ἀπανθρακωμένα ὑλικά βρέθηκε μεγάλος ἀριθμός θραυσμάτων μελαμβαφῶν ἀγγείων τοῦ τύπου τῆς «δυτικῆς κλιτύος», θραύσματα λύχνων, τμήματα εἰδωλίων καί δύο μῆτρες εἰδωλίων.

Ἐνα δεύτερο φρεάτιο πού ἀνασκάφτηκε στό δωμάτιο 18 σέ βάθος 13.60 μ. ἔδωσε καί αὐτό ἀνάλογα κεραμικά εὐρήματα.

Ἀνατολική Πύλη

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ἀνατολικῆς πύλης τῆς Ἀγορᾶς μέ τήν ἀνασκαφή τοῦ βόρειου τμήματός της. Ἀποκαλύφθηκε ὁ βόρειος τοῖχος της, πού ἀποτελεῖ καί τόν νότιο τοῖχο τοῦ βόρειου τμήματος τῆς Ἀνατολικῆς στοᾶς, σέ μήκος 13 μ. Ἐχει πλάτος 0.80 μ. ὅπως καί ὁ ἀντίστοιχος νότιος. Σῶζεται τό κατώτερο μέρος του ἀπό καλοδουλεμένους λιθοπλινθούς καί μέρος ἀπό τούς ὀρθοστάτες του. Σέ ἀπόσταση 7.50 μ. νότια τοῦ βόρειου τοίχου τῆς πύλης καί σέ βάθος 0.35 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ στυλοβάτη, ἀποκαλύφθηκε πῆλινος ἀγωγός, πού διασχίζει κατά μήκος τό κεκλιμένο ἐπίπεδο τῆς πρόσβασης τῆς πύλης καί κατευθύνεται πρὸς τήν κεντρική πλατεῖα τῆς Ἀγορᾶς. Στή ΒΑ γωνία τῆς πρόσβασης βρέθηκε ὀρθογώνιο λάξευμα κιβωτιόσχημου τάφου, διαστάσεων 2 × 1 μ., μέ ὀρθογώνιο τόρμο στή νότια πλευρά του γιά τήν τοποθέτηση ἐπιτύμβιου σήματος. Ὁ τάφος ἦταν συλημένος, φαίνεται ὅμως ὅτι ἀνήκει στό παλιότερο νεκροταφεῖο τοῦ τέλους τοῦ 5ου καί α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ., πού μερικῶς ἐρευνήθηκε τό 1980 στά ἀνατολικά τῆς Ἀγορᾶς.

Δυτική Πύλη

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ δοκιμαστικές τομές στὴ δυτικὴ στοὰ ἔφερε στὸ φῶς τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς δυτικῆς πύλης (πίν. 74α). Ἡ πύλη μὲ δύο θυρωρεῖα στίς δύο τῆς πλευρῆς διαμορφώνεται ὅπως ἡ ἀνατολικὴ πύλη ἀνάμεσα σὲ δύο παράλληλους τοίχους ἀνοίγματος 15 μ. καὶ πλάτους 0.80 μ. μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὴ νοητὴ προέκταση τῶν ἀντιστοιχῶν τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἀνοίγματος καταλαμβάνει πλῆθυνος πλάτους 2.45 μ. μὲ κατῶφλι ἀπὸ γωνιόλιθους καλοδοιλεμένους, πού ἀπολήγουν σὲ διαμορφωμένες παραστάδες (πίν. 74β). Οἱ παραστάδες στὴν ἀνατολικὴν τὴν πλευρὰ φέρουν «χοινικίδες» γιὰ νὰ δεχθοῦν τοὺς ὀλμους δίφυλλης πόρτας, πού ἀνοιγε πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ χώρος στὰ ἀνατολικά πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι στρωμένος μὲ προσεκτικὰ ἄρμολομένους λιθόπλινθους. Στίς δύο πλευρῆς τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος σχηματίζονται δύο ὀρθογώνιοι χώροι, προφανῶς θυρωρεῖα, μήκους 4.95 μ.· τὸ πλάτος τους δὲν ἔχει ἀκόμα διευκρινισθεῖ. Ἡ ὑποθεμελίωση τῶν δύο χώρων, πλάτους 0.60 μ., σώζεται σὲ ἄριστη κατάσταση. Ἀποτελεῖται ἀπὸ καλοδοιλεμένους λιθόπλινθους, ἄριστα ἄρμολομένους μεταξύ τους.

Σὲ μεταγενέστερη φάση τὸ ἐπίπεδο τῆς πύλης ἀνυψώθηκε κατὰ τι. Πάνω στὸ πλακόστρωτο τῆς παλαιότερης φάσης τοποθετήθηκαν κροκάλες καὶ ἡ πύλη διαπλατύνθηκε μὲ τὴν τοποθέτηση μεγάλων παραστάδων, μιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες, ἡ βόρεια, ἔχει διαρπαγεῖ. Πιθανῶς στὴ φάση αὕτὴ τὸ νότιο δωμάτιο καταργήθηκε.

Στὰ βόρεια καὶ νότια ἄκρα τῆς πύλης, ἀποκαλύφθηκε μεγάλος ἀριθμὸς θραυσμάτων εἰδωλίων καὶ μητρῶν καὶ εἰδώλια, προφανῶς ἀπορρίμματα τῶν δωματίων τῆς δυτικῆς στοᾶς.

Κεντρικὴ πλατεία ἀγορᾶς

Στὴ μεγάλη πλατεία μεταξύ τῶν στοῶν τῆς Ἀγορᾶς, στίς δύο πλευρῆς τῶν νοητῶν εὐθειῶν μεταξύ τῶν τοίχων τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς πύλης ἔγιναν δοκιμαστικές τομές (5 × 1 μ.) ἀνὰ 20 μ.

Οἱ τομὲς ἀπέδειξαν πὼς ἡ ὁδὸς πού συνέδεε τίς δύο πύλες εἶχε διαμορφωθεῖ στὸν ὑποκίτρινο φυσικὸ βράχο. Στὴν ἄκρη τῆς δυτικῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἐνῶ σὲ ἄλλες τομὲς ἐντοπίστηκε ὕδραυλικὸ σύστημα πηλοσωλῆνων παροχῆς νεροῦ.

Ἀλλῇ σειρά τομῶν πού χαράχτηκαν κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας στοᾶς ἀπέβλεπαν στὸν ἐντοπισμὸ μνημείων ἀνάλογον μὲ τὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε τὸ 1981, ἢ καὶ κτισμάτων. Οἱ τομὲς αὐτές ἀποκάλυψαν μόνον τὸ ρεῖθρο τῆς στοᾶς.

Δρόμος νότια Νότιας Στοᾶς

Στά νότια τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ἀγορᾶς ἀφαιρέθηκε ὡς τό ἀρχικό της ἐπίπεδο ἡ ἐπίκλιση τοῦ δρόμου πού ἔχει κατεύθυνση ἀπό Α πρὸς Δ, πλάτους 6.40 μ., ὁ ὁποῖος χωρίζει τὴν ἀγορά ἀπὸ τὸ τετράγωνο 2 τοῦ τομέα Ι. Στὸ γέμισμα τοῦ δρόμου βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων καὶ θραυσμάτων εἰδωλίων καὶ μητρῶν εἰδωλίων. Παρόμοια στρώματα μέ ἐντελῶς ἀνάλογα εὑρήματα ἔχουν βρεθεῖ στοῦ τετράγωνο 2 τοῦ τομέα Ι.

Ρυμοτομικὸ σχέδιο πόλης

Δοκιμαστικὲς τομές στά βόρεια τῆς ἀγορᾶς βοήθησαν στὸν ἐντοπισμὸ τεσσάρων (4) δρόμων μέ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, πλάτους 6 μ. Δ. Οἱ δρόμοι ἀποτελοῦν τὴν πρὸς Βορρά προέκταση τῶν δρόμων πού ἔχουν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ στά νότια τῆς 'Αγορᾶς, τόσο κατὰ τίς παλιότερες ἀνασκαφές ὅσο καὶ ἀπὸ τίς ἐρευνες τῶν τελευταίων ἐτῶν. Τό πλάτος τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων στά βόρεια τῆς ἀγορᾶς εἶναι 46 - 47 μ., τό μῆκος ὅμως μέ τὰ μέχρι τοῦτῃ τῇ στιγμῇ δεδομένα φθάνει τὰ 152 μ. περίπου.

Μικρὸ ἱερό βόρεια τῆς 'Αγορᾶς (ἀγρός Χατζηελένου-Μπιτσάκη, παρ. πίν. Γ')

Στὸ κεντρικὸ ἀπὸ τὰ πρῶτα οἰκοδομικὰ τετράγωνα στά βόρεια τῆς 'Αγορᾶς ἀποκαλύφθηκε μικρὸς ναῖσκος μέ 2 χώρους, πρόδομο καὶ σηκό καὶ μέ προσανατολισμὸ πρὸς τὰ ἀνατολικά (πίν. 75α). Ἔχει μῆκος 9 μ. καὶ πλάτος 4.60 μ. Στὸ διαχωριστικὸ τοῖχο τῶν 2 χώρων ὑπάρχει καλοδολεμένο κατῳφλι εἰσόδου ἀπὸ τὸν πρόδομο στοῦ σηκοῦ. Στὸ σηκό 2 ὄρθιες πέτρινες πλάκες στήριζαν πιθανόν τράπεζα.

Καὶ στοὺς δύο χώρους βρέθηκε πλῆθος πήλινων εἰδωλίων καὶ δύο πέτρινες ἀναθηματικὲς στήλεις μέ μορφὴ ναῖσκου καὶ παραστάση Κυβέλης, μέ πολὺ πρόχειρη δουλειά. Ἀπὸ τὸν ἴδιο χώρο προέρχεται μαρμαρίνο γυναικεῖο κεφάλι, πιθανόν ἀπὸ ἀνάγκυρη στήλη καὶ μία καλὰ διατηρημένη πήλινη λεοντοκεφαλὴ ὕδροροῆς. Σὲ ἀπόσταση 5.15 μ. βόρεια τοῦ ναῖσκου καλὸ θεμέλιο τοῖχου, πλάτους 0.60 μ., ἀποτελοῦσε πιθανόν τῇ βόρεια πλευρᾷ τοῦ περιβόλου τοῦ ναῖσκου. Ἀμέσως πρὸς Β ἀνασκάφθηκε μέρος οἰκοδομήματος πού καταλαμβάνει ὅλο τό πλάτος τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου καὶ ἀποτελεῖ πιθανότατα μέρος τῶν διαμερισμάτων τοῦ τεμένους.

Ἀποκαλύφθηκε αὐλὴ μέ δάπεδο ἀπὸ κομμάτια κεραμιδιῶν καὶ βωμὸ στή μέση, καθὼς καὶ δεύτερος μεγάλος ὑπαίθριος χώρος μέ ὑπόγεια δεξαμενὴ στά ἀνατολικά (πίν. 75β). Ἀπὸ τὸν τετράγωνο σχεδόν χώρο, στά δυτικὰ της, ἡ εἴσοδος τοῦ ὁποῖου βρίσκεται στὴ νότια πλευρά, ὅπως δείχνουν βάσεις 2 παραστάδων πού βρέθηκαν στὴ θέση τους, προέρχονται λαβὴ μεγάλου χάλ-

κινου ἐλικωτοῦ κρατήρα καί χάλκινο ἐξάρτημα κλίνης. Στόν ἴδιο χώρο βρέθηκαν πολλά πήλινα ἀγγεῖα καί 5 σιδερένιοι ὀβελίες.

Στό στρῶμα καταστροφῆς τοῦ δωματίου ΒΑ τοῦ ναῖσκου βρέθηκε ἓνας μεγάλος ἀριθμός πήλινων εἰδωλίων, πού φαίνεται ὅτι ἦταν τοποθετημένα σέ ξύλινα ράφια (πίν. 70α - β).

Μέ τή φετινὴ ἔρευνα ἀποδεικνύεται ἡ ὕπαρξη λαϊκῆς λατρείας στήν ἀμέσως πρὸς Β τοῦ ἐμπορικοῦ κέντρου τῆς πόλης περιοχῇ.

Κτίρια δυτικά τῆς Ἀγορᾶς (ἀγρός Χρ. Μπαλῆ)

Μέ ἀφορμὴ τὴν ἀνέρεση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στόν ἀγρὸ τοῦ Χρ. Μπαλῆ, τὸν περασμένο χρόνο, ἄρχισε ἐφέτος συστηματικὴ ἀνασκαφὴ πού εἶχε τὰ ἑξῆς ἀποτελέσματα:

Ἐκατέρωθεν δρόμου, πλάτους 6 μ. περίπου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ τέταρτος στὰ δυτικά τῆς Ἀγορᾶς καί ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἀποκαλύφθηκαν 2 συγκροτήματα κτιρίων (πίν. 77α). Τό πρὸς τὰ δυτικά συγκρότημα ἀνασκάφτηκε σέ ὅλο σχεδὸν τό πλάτος τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, σέ ἔκταση 47×28 μ. Οἱ φυτεῖες τῶν βαμβακιῶν ἐμπόδισαν τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ γεωτονικά ἀγροτεμάχια.

Λόγω τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὕλικου καί τῆς περιορισμένης ἔκτασης τῆς ἀνασκαφῆς δέν εἶναι δυνατόν νά δοθεῖ σαφὴς εἰκὼνα τοῦ κτίσματος. Μπορεῖ ἐντούτοις νά διαπιστώσει κανεὶς μία αὐλὴ, πλευρᾶς 14 μ., μέ πηγάδι, στήν ὁποία καταλήγουν 2 σειρές πηλοσωλήνων, πού διασχίζουν τό οἰκοδόμημα καί καταλήγουν σέ πέτρινη διασταύρωση μέ τὸν πήλινο ἀγωγὸ τοῦ δρόμου.

Ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τῆς αὐλῆς ἔχει διασωθεῖ ἐλάχιστο οἰκοδομικὸ ὕλικό. Στὴν κοίτη τῶν θεμελίων τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη βρέθηκε ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀποσπασματικοῦ ὕλικου, τμήματα γείσων μεγάλων διαστάσεων, δωρικά κιονόκρανα, τρίγλυφα, τμήματα ἐπιστυλίων.

Μεγάλῃ αἵθουσα, διαστάσεων 11×6.5 μ., διακρίνεται στὰ ἀνατολικά τῆς αὐλῆς, πού φθάνει ὡς τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοδομήματος. Στὰ βόρεια βρίσκεται πιθανόν ἡ εἴσοδος τοῦ οἰκοδομήματος μέ πλάτος 2.5 μ.

Σέ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι μεταγενέστερης ἐποχῆς. Ἀπὸ τό συγκρότημα ἀνατολικά τοῦ δρόμου ἀνασκάφτηκε μεγάλῃ αἵθουσα διαστάσεων 10×10 μ. μέ θεμελίωση πολὺ καλῆς κατασκευῆς. Σέ ὀρισμένα σημεῖα σῶζεται καί μέρος τῆς ἀνωδομῆς. Ἀσαφῆς εἶναι ἡ ἐρμηνεῖα 8 λαξευμάτων πού ἀνήκουν σέ παλιότερη φάση ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα. Ἐκτείνονται σέ ὅλο τὸν ἀνασκαμμένο χώρο καί ἔχουν προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ.

Τὰ λαξεύματα διακρίνονται σέ ἄνισες ἀποστάσεις ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο καί ἔχουν πλάτος 0.50 - 0.55 μ. καί βάθος 0.50 μ. Ὁ καθαρισμὸς τους δέν ἔδωσε κανένα θετικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τους.

ΑΚΡΟΠΟΛΗ

Ἡ ἀνασκαφή στήν Ἀκρόπολη διενεργήθηκε φέτος σέ πολλούς τομεῖς καί διήρκεσε ἀπό τόν Ἰούνιο μέχρι τόν Σεπτέμβριο, ἀπασχολήθηκαν δέ κατὰ μέσο ὄρο 16 - 18 ἐργάτες.

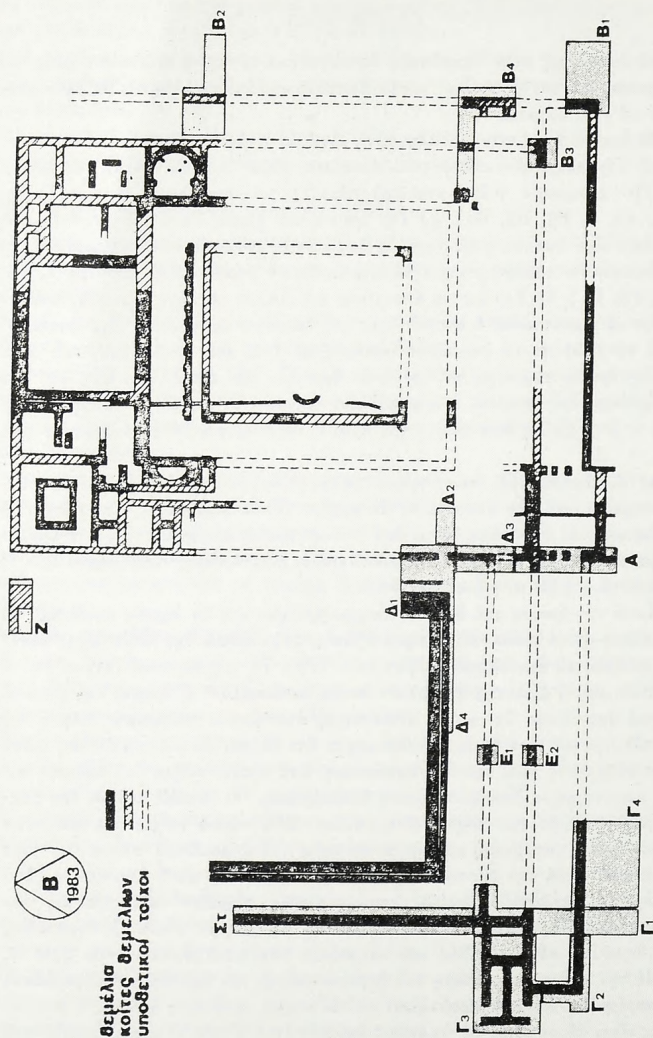
Ἡ ἔρευνα κατὰ τήν περίοδο αὕτη εἶχε ὡς στόχο:

- α) Τήν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ προπύλου (τομή Α στήν ἐκθεση τοῦ 1982).
- β) Τόν καθορισμό τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατος τοῦ ἀνατολικοῦ συγκροτήματος (βλ. εἰκ. 2, Β1, Β2, Β3). γ) Τήν ἔρευνα τοῦ χώρου ὅπου κατὰ τήν περσινή περίοδο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ συστάδα δωρικών σφονδύλων, πού δημιούργησε τήν ἐντύπωση ὅτι τό συγκρότημα ἐκτείνεται ὡς τό σημεῖο αὐτό (βλ. εἰκ. 1, Γ1, Γ2, Γ3, Γ4). δ) Τήν ἔρευνα ἀνατολικά τοῦ διπλοῦ μεγάλου θεμελίου, προκειμένου νά διαπιστωθεῖ ὁ συσχετισμός τοῦ θεμελίου αὐτοῦ, πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τό 1981 μέ τό ἀνατολικό συγκρότημα (βλ. εἰκ. 1, Δ1, Δ2, Δ3, Δ4).
- ε) Τήν ἔρευνα στά νότια τοῦ μεγάλου θεμελίου (βλ. εἰκ. 1, Ε1, Ε2). στ) Τόν συσχετισμό τοῦ δυτικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν (βλ. εἰκ. 1, Στ). ζ) Τή διαπίστωση τοῦ πρὸς Β πέρατος τοῦ μεγάλου θεμελίου (βλ. εἰκ. 1, Ζ).

α) Ἀναλυτικότερα, συνεχίστηκαν φέτος οἱ ἐργασίες στό πρόπυλο τοῦ συγκροτήματος γιά τήν ἀποκάλυψη καταρχήν τοῦ δυτικοῦ ὀρίου. Στή θέση πού ἀναμέναμε, σέ ἀπόσταση 15 μ. ἀπό τόν ἀνατολικό ἰσοδομικό τοῖχο, ἀποκαλύφθηκε ἀντίστοιχος τοῖχος ἀπό καλοδοουεμένες λιθόπλινθους, διαστάσεων 0.50×1.40 μ. - 1.50 μ. μήκος καί 0.50 μ. ὕψος.

Κατά τήν ἔρευνα τοῦ δυτικοῦ τοίχου βρέθηκε καί τό σημεῖο σύνδεσης τοῦ προπύλου μέ τό πῶδιο τοῦ δυτικοῦ ἐξώστη στήν εὐθεία τῆς ἀντίστοιχης θέσης τοῦ ποδίου τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξώστη (πίν. 77β). Τό γεγονός αὐτό δείχνει ὅτι τό πρόπυλο καί ὁ ἐξώστης ἀποτελοῦν ἐνιαία κατασκευή. Ἡ ἔρευνα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀποκάλυψε ὅτι καί ὁ ἀντίστοιχος ἀνατολικός ἰσοδομικός τοῖχος τοῦ προπύλου, πού εἶχε θεωρηθεῖ καταρχήν ὅτι ἀνήκει σέ μεταγενέστερη φάση εἶναι σύγχρονος πρὸς τήν ὅλη κατασκευή. Στό βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου παρατηροῦμε διαφοροποιημένη διαμόρφωση. Ὁ δυτικός τοῖχος δέν φθάνει μέχρι τόν βόρειο τοῖχο τοῦ προπύλου. Στό βόρειο τμήμα τοῦ ἀποκαλύφθηκε ὅμοια κατασκευή μέ τήν ἀντίστοιχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πού εἶχε ἀνασκαφεῖ κατὰ τήν περσινή περίοδο. Ἡ κατασκευή αὕτη ἀποτελεῖται ἀπό ξεχωριστά τμήματα θεμελίου, πού προφανῶς στήριζαν τοὺς πεσσούς τῶν δίδων πρὸς τίς ἐκατέρωθεν τοῦ προπύλου στοές (πίν. 78α). Οἱ διαστάσεις τῶν θεμελίων αὐτῶν, καθῶς καί τά μεταξύ τους κενά ἐλαττώνονται πρὸς Β.

Μέ τήν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ βορείου τοίχου τοῦ προπύλου διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξή δύο τοίχων παραλλήλων καί ἐν ἐπαφῇ, ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ βορειότερος εἶναι ἐδρασμένος σέ ψηλότερο ἐπίπεδο (πίν. 78β). Ὁ κύριος τοῖχος τοῦ

Εικ. 1. Σχέδιο τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν Ἀεροπολὴ.

συγκροτήματος είναι ο νότιος. Στό συμπέρασμα αυτό μᾶς ὀδήγησε ἡ διαπίστωσις ὅτι ὁ τοίχος αὐτός βρίσκεται στήν ἴδια εὐθεία μέ τόν βόρειο τοῖχο τῆς στοᾶς τῆς πρόσοψης, τόν ὁποῖο ἔχουμε ἤδη συναντήσει τόσο στό δυτικό, ὅσο καί στό ἀνατολικό κτίριο.

Συνεχίστηκε ἐπίσης ἡ ἀποκάλυψις τῶν θεμελίων τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ προπύλου. Καί τό θεμέλιο αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό καλοδοουλέμενες λιθόπλινθους (πίν. 77γ).

Ἡ πλευρά αὐτή τοῦ προπύλου βρίσκεται σέ προβολή κατά 2.30 μ., δέν ἀποτελεῖ ὅμως καί τό νότιο πέρας, ἐφόσον οἱ πλευρικοί ἰσοδομικοί τοῖχοι προχωροῦν ἀκόμη νοτιότερα κατά 3 μ., σχηματίζοντας Π. Ἡ τελική διαμόρφωσις τῆς πρόσοψης τοῦ προπύλου θά διαπιστωθεῖ μετὰ τήν ὀλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Ν.

β) Γιά τόν ἐντοπισμό τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατος τοῦ συγκροτήματος συνεχίστηκε συστηματική ἔρευνα σέ ἀπόστασις 62 μ. ἀπό τό πρόπυλο. Τό πρόβλημα τοῦ ἀνατολικοῦ πέρατος δέν ἀποσαφηνίστηκε, ἡ ἔρευνα ὅμως ἐδῶ ἔδωσε ἀριθμὸ σημαντικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως π.χ. δύο τμήματα ἐπίστεψης γείσου μέ τὰ τεκτονικά σημεῖα τῶν τεχνιτῶν καί θαυμάσια λέσβια κυμάτια. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα δωρικοῦ ἐπιστυλίου μέ ἔχνη κόκκινου καί γαλάζιου χρώματος. Σῶζεται σέ ὅλο του τό ὕψος πού ἀνέρχεται σέ 0.53 μ. Μεγάλος ἀριθμός ὀστράκων, γεγονός σπάνιο γιά τήν περιοχὴ τῆς Ἀκρόπολης, βρέθηκε στήν τομὴ αὐτή. Τὰ ὀστρακα ἀνήκουν στὸν 4ο, 3ο καί 2ο π.Χ. αἰῶνα.

γ) Στό τέλος τῆς περσινῆς περιόδου, ὅπως εἶχαμε ἀναφέρει, ἤλθε στό φῶς συστάδα σφονδύλων, κιονοκράνων καί ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (πίν. 79α), πού βρισκόταν στήν ἴδια περιπὶου εὐθεία μέ τόν στυλοβάτη τῆς πρόσοψης καί μᾶς ὀδήγησε στό εὐλογο συμπέρασμα ὅτι ἡ πρόσοψις τοῦ συγκροτήματος ἐκτείνει-ται σέ πλάτος διπλάσιο περίπου ἀπό τὴ μέχρι τότε γνωστὴ πρόσοψη.

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἀποκαλύφθηκε κατασκευὴ παρόμοια πρὸς τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τό ἀρχιτεκτονικὸ ὕλικό. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἀνασκάφτηκε σέ μῆκος 25.50 μ., διαπιστώθηκε δέ ὅτι γωνιάζει πρὸς Βορρά σέ ἀπόστασις 74.70 μ. ἀπὸ τό πρόπυλο, ὅπου ὅπως προαναφέραμε ἀποκαλύφθηκε ἡ σύνδεσίς του μέ τόν δυτικὸ τοῖχο τοῦ προπύλου. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἀνήκει σέ πόδιο, στό ὁποῖο ἐδράζεται ἡ δωρική κιονοστοιχία (πίν. 79β).

Σέ τομὴ πού ἔγινε στὴ ΝΔ γωνία, διαπιστώθηκε ὅτι τό πόδιο σῶζεται σέ 5 δόμους, συνολικοῦ ὕψους 2.10 μ. καί πλάτους 1.10 μ. Τό πόδιο αὐτό ἀποτελεῖ ἀνάλημμα τεχνητοῦ ἀνδῆρου γιά τὴν ἔδραση τῆς στοᾶς, ἐνῶ στό ἀντίστοιχο ἀνατολικὸ τμήμα τό ἄνδρo σχηματίζει ὁ φυσικός βράχος. Ἀπὸ τοὺς 5 δόμους τοῦ ποδίου, οἱ τρεῖς κατώτεροι δέν ἦταν ὀρατοί, ἐνῶ ὁ τέταρτος ἦταν ἐν μέρει ὀρατός. Ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ σῶζονται οἱ ἐσωτερικὲς πλίνθοι,

ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ σώζεται μόνο μία, καλοδοουλεμένη με περιταΐνια καὶ κατασκευασμένη ἀπὸ ὑλικὸ καλύτερης ποιότητος (πίν. 80α). Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Ἡ σειρά αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ τελικὴ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν μοχλοβοθρίων στὴν ἔνω ἐπιφάνεια τῶν πλίνθων. Ἡ κατασκευὴ εἶναι ἡ ἴδια τόσο στὸ νότιο μεγάλο πόδιο, ὅσο καὶ στὸ δυτικὸ τοῖχο πού προχωρεῖ πρὸς Βορρά σέ μήκος 8.5 μ. καὶ ἀποτελεῖ τὸν πλάγιον τοῖχον τῆς στοᾶς. Ἡ στοὰ αὐτὴ ἔχει ἐσωτερικὸ πλάτος 7.5 μ. (πίν. 80β).

Βόρεια ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς στοᾶς, ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιος χώρος, με ἑσωτ. διαστ. 5.25×6.80 μ., πού ἀνήκει στὴν ἴδια φάση με τὸ συγκρότημα, ἐνῶ μεγάλος τοῖχος σέ σχῆμα T εἶναι σαφῶς μεταγενέστερος, ἀνήκει δὲ προφανῶς στὴν τελευταία φάση τοῦ κτιρίου. Ὁ τοῖχος αὐτός εἶναι κτισμένος ἀπὸ τεμαχισμένο ἀρχιτεκτονικὸ ὑλικό, σφονδύλους, γείσα, τρίγλυφα, βάσεις καὶ σφονδύλους ἰωνικῶν πεσσοκίωνων, ἓνα μικρὸ ἰωνικὸ ἡμικίονιο ὀρόφου καὶ ἄλλα. Χρώματα ἔσωζαν πολλὰ ἀπὸ τὰ γείσα, γαλάζιο στοὺς προμήχθους καὶ στίς σταγόνες καὶ κόκκινο στὰ μέτωπα τῶν γείσων (πίν. 81α).

δ) Σέ ἀπόσταση 31 μ. βόρεια τοῦ ποδίου τῆς κιονοστοιχίας τῆς πρόσοψης βρίσκεται τὸ ἰσχυρὸ διπλὸ θεμέλιο, πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στίς ἀνασκαφές τοῦ 1981 καὶ δὲν εἶχε τότε ἀκόμη διασαφηνιστῇ ἡ σχέση του με τὸ ὑπόλοιπο συγκρότημα. Τὴ φετινὴ περίοδο ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ θεμελίου αὐτοῦ σέ ὅλη τὴ νότια πλευρὰ καὶ ἀνασκάφθηκε τμήμα 10 μ. τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (πίν. 81β).

Στὴ μεγάλη τομή πού ἔγινε στὰ ἀνατολικά τῆς ἀνατολικῆς γωνίας τοῦ διπλοῦ θεμελίου καὶ πού ἀντιστοιχεῖ στὴν προέκταση τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ προτύλου παρουσιάστηκαν ἐνδιαφέροντα λείψανα, πού ρίχνουν σημαντικὸ φῶς στὴ διάθροιση τοῦ συγκροτήματος καὶ στὴ μεταξὺ τῶν δύο κτιρίων σχέση. Ἀνατολικότερα τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ διπλοῦ θεμελίου καὶ σέ ἀπόσταση ἴση πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἄλλων δύο στοῶν, βρέθηκε θεμέλιο πλάτους 0.90 μ. Μέσα στὸν ὅσον τῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε πῆλινος ὕδραγωγός, διαμ. 0.30 μ. σέ μήκος 4.80 μ. με σφραγίδες κοντὰ σέ κάθε ἀρμό, πού μοιάζουν με τίς σφραγίδες τοῦ ἀγώγου στὰ βόρεια τῆς οἰκίας 1 τοῦ τομέα Ι, δηλ. τὸ ὄνομα Φίλιππος σέ συμπίλημα.

Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτός ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ προτύλου, ἡ προέκτασή του δὲ πρὸς Βορρά συναντᾷ τὴ λαξευμένη στὸ βράχο κοίτη τοῦ θεμελίου, πού ἀποτελοῦσε τὸ δυτικὸ πέρας τοῦ ἀνασκαμμένου τὰ ἔτη 1961 - 62 κτιριακοῦ συνόλου.

ε) Φέτος ἐρευνήθηκε με τομές ὁ χώρος μεταξὺ τοῦ μεγάλου διπλοῦ θεμελίου καὶ τῆς δυτικῆς στοᾶς τῆς πρόσοψης, προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ἡ μορφή τοῦ κτιρίου στὰ νότια τοῦ δυτικοῦ τοῦ κτιρίου. Διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ δύο θεμελίων, παραλλήλων μεταξὺ τους καὶ πρὸς τὰ προαναφερθέντα θεμέλια.

Ἀπό τὰ θεμέλια αὐτά, τό νότιο ἀνήκει στόν μακρό τοῖχο πού ἀποτελεῖ τό βόρειο τοῖχο τῆς στοᾶς τῆς πρόσοψης καί τοῦ προπύλου, ἐνῶ τό βόρειο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τόν νότιο τοῖχο, τῆς νότιας στοᾶς τοῦ περιστυλίου τοῦ δυτικοῦ κτιρίου. Τό πλάτος τοῦ νότιου θεμελίου φθάνει τό 1.10 μ. ἐνῶ τό βόρειο πού εἶναι κατὰ τι μεγαλύτερο ἔχει πλάτος 1.65 μ. σέ τρεῖς σειρές δόμων, ἀπό καλοδουλεμένες λιθοπλινθους, ἀπό τίς ὁποῖες λίγες εἶναι σέ δεύτερη χρήση.

Δέν ἔχει ἀκόμη ἀποσφραγισθεῖ τί συμβαίνει στό ἐσωτερικό τῶν τριῶν μακρῶν χώρων, πού σχηματίζονται μεταξύ τῶν τεσσάρων παραλλήλων τοίχων. Βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ νότιος ἐπιμήκης χώρος ἀποτελεῖ τή στοά τῆς πρόσοψης, ἐνῶ ὁ βορειότερος ὀρίζει προφανῶς τή νότια στοά τῆς μεγάλης αὐλῆς. Παραμένει ἀγνωστὴ ἡ χρήση τοῦ μεσαίου χώρου, ἡ ὁποία θά ἀποσφραγισθεῖ μετὰ ἀπό συστηματικὴ ἀνασκαφή.

στ) Ἐγινε ἐπίσης φέτος καθαρισμός καί τοῦ μακροῦ τοίχου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1957 (βλ. ΑΔ 16, 1960, 76 πίν. 61). Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτός ἔχει τήν ἴδια περίπου κατασκευὴ μέ τό πόδιο τῆς πρόσοψης, εἶναι ὅμως κατὰ τι στενότερος. Τό πλάτος τοῦ ποδίου τῆς πρόσοψης εἶναι 1.20 - 1.30 μ., ἐνῶ ὁ ἀναλημματικός ἔχει πλάτος 1 μ. Προφανῶς ἀποτελεῖ τό δυτικό πέρασ τοῦ δυτικοῦ κτιρίου, δημιουργεῖται δέ ἐδῶ χώρος ἐπιμήκης (στοά), πλάτους γύρω στά 6 μ., πού εἶναι καί τό πλάτος τῶν ἄλλων στοῶν.

ζ) Τομή στή ΒΔ γωνία τοῦ Δ κτιρίου ἔφερε στό φῶς κοίτη στό βράχο, ὅπου ἐδραζόταν θεμέλιο. Ἀπό τή μελέτη τοῦ διπλοῦ θεμελίου διαπιστώθηκαν τὰ ἑξῆς:

Τό ἐξωτερικό θεμέλιο πού εἶχε πλάτος 1 μ. ἀποτελοῦσε θεμέλιο στυλοβάτη, ἐφόσον κατὰ κανονικά διαστήματα 2.5 μ. περίπου ὑπῆρχαν λιθοπλινθοί, ἐνῶ τὰ μεταξύ τους κενά συμπληρώνονταν μέ μικρότερους λίθους, θραύσματα καί λατύπη. Σ' αὐτό συνηγορεῖ καί ἡ ἀνεύρεση λίγων τεμαχίων ἀπό δωρικούς σφονδύλους. Παραμένει ὅμως προβληματικὴ ἡ χρήση τοῦ ἐσωτερικοῦ θεμελίου, πού εἶναι διπλάσιο σέ πᾶχος καί ἐδραζόταν σέ βάθος 2.5 μ. Τό ἐξωτερικό μῆκος τοῦ στυλοβάτη ἀνέρχεται στά 49.85 μ. Προφανῶς ἔχουμε ἐδῶ μιὰ τεράστια αὐλή, τῆς ὁποίας ὅμως τό βόρειο τμήμα δέν ἐρευνήθηκε ἀκόμη.

Ἵστερα ἀπό τή φετινὴ ἐρευνα ἀποκοτοῦμε μιὰ νέα εἰκόνα τοῦ συγκροτήματος, τό ὁποῖο λόγω τῆς θέσεώς του πάνω στό ὕψωμα πού δεσπόζει στήν πόλη καί τοῦ μεγέθους του, μπορούμε πιά νά ταυτίσουμε μέ τό ἀνάκτορο.

Σύμφωνα μέ τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα ἔχουμε ἓνα συγκρότημα ἀποτελούμενο ἀπό ἓνα κεντρικὸ ἄξονα, προέκταση τοῦ κεντρικοῦ προπύλου, ἐκαστέρωθεν τοῦ ὁποῖου ἀναπτύσσονται δύο ἰσομεγέθη κτίρια μέ πολλές ὁμοιότητες, ἀλλὰ καί σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Ἡ πρόσοψη ὁλόκληρου τοῦ συγκροτήματος εἶναι ἐνιαία καί φέρει ὑπερυψωμένη πάνω σέ πόδιο δωρική κιονοστοιχία μέ μορφὴ ἐξώστη. Πρὸς τό Α κτίριο ἀναπτύσσονται διάφοροι μικροί καί μεγάλοι χώροι γύρω ἀπό κεντρικὴ αὐλὴ στή μορφὴ τῆς ιδιωτικῆς

κατοικίας, ἐνῶ τό δυτικό ἔχει μόνο μία τεράστια κεντρική αὐλή μέ περιστύλιο.

Ἀπό τά λίγα ἀρχαιολογικά στοιχεῖα (κεραμική 4ου αἰώνα π.Χ., νομίσματα, πού τό μεγάλο μέρος ἀνήκει στήν περίοδο τοῦ Φιλίππου Β' καί τό προφίλ τῶν δωρικῶν κιονοκρανῶν τῆς πρόσοψης τοῦ συγκροτήματος) ἡ πρώτη φάση τοῦ συγκροτήματος πρέπει νά χρονολογηθεῖ στά χρόνια τοῦ Φιλίππου Β'. Τό σχέδιο τοῦ ἀνακτόρου τροποποιεῖται καί συμπληρώνεται σέ μερικά τμήματα στήν ἐποχή τοῦ Φιλίππου Ε'.

Πολλά εἶναι τά ὕστραχα τῆς πρώιμης τουρκοκρατίας, κατά τήν ὁποία πρέπει νά ἔγινε συστηματική διαρπαγή λίθων γιά τήν κατασκευή τῆς νέας πόλης τῶν Γιαννιτσῶν, πού βρίσκεται σέ ἀπόσταση 10 χλμ. μόνο ἀπό τήν Πέλλα.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Συνεχίσαμε και φέτος από 20 Αυγούστου μέχρι τέλος Σεπτεμβρίου την ανασκαφή στην Κασσώπη, με τη συνεργασία των αρχιτεκτόνων-αρχαιολόγων του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου του Βερολίνου, Δρος W. Hoepfner και Δρος E. L. Schwandner, και της έπιστημονικής βοηθού του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων κυρίας Ντίνας Γραβάνη¹.

Περατώθηκε η ανασκαφή του σπιτιού 14, άριστερά της κεντρικής όδου, ή όποια στό σημείο αυτό είναι λιθόστρωτη. Κάτω από τό λιθόστρωτο φαίνεται νά διέρχεται αποχετευτικός άγωγός, πού απομάκρυνε τά υμβρια νερά της περιοχής έξω από τόν ανατολικό περίβολο. Μέ την ευκαιρία αυτή επανανοτοθετήσαμε τούς πεσμένους όρθοστάτες της βόρειας πλευράς. Καθιζήσεις και βαθιά ρήγματα του βράχου παρατηρήθηκαν στό σημείο αυτό και ιδίως στην ανατολική πλευρά, πού προκάλεσαν σοβαρές καταστροφές του σπιτιού.

Κατά την άνοικοδόμηση του 3ου π.Χ. αι. χρησιμοποιήθηκαν σέ δεύτερη χρήση όρθοστάτες σέ όλη την έκταση της ανατολικής πλευράς πού βλέπει στη στενωπό και στό ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς πού βλέπει προς τη λεωφόρο. Οί άρχαιότεροι έξωτερικοί τοίχοι του σπιτιού είναι πολυγωνικοί.

Στό σπίτι 4, βόρεια του Καταγωγίου και του σπιτιού 2, ή ανασκαφή περιόριστηκε σέ διερευνητικές τομές. Τό σπίτι άκολουθεί τό γνωστό τύπο της Κασσώπης, μέ κεντρική αΐλη, γύρω από την όποία βρίσκονται 7 - 8 χώροι². Στη βόρεια πλευρά της αΐλης διατηρούνται λείψανα λίθινης κλίμακας πού θά όδηγοΰσε στόν άνω όροφο. 'Η βάση των τοίχων, τό λιθολόγημα, είναι πολυγωνική, αλλά ή άνωδομία αποτελείται από ώμές πλίθρες. 'Από τά εύρήματα και τη στρωματογραφία προκύπτει ότι τό σπίτι 4 κατασκευάστηκε στόν 4ο π.Χ. αιώνα. 'Από τά εύρήματα του σπιτιού σημειώνουμε ήμίτομο χάλκινης προτο-

1. Στην ανασκαφή συνεργάζονται επίσης ό άρχαιολόγος Νέστωρ Μπαμίδης και ό 'Αθ. Τσίγκας του Technische Universität του Βερολίνου. Έλαβαν μέρος οί πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, Μ. Μπακαδήμα, Ζ. Χατζηϊωαννίδου, Χρ. Παπασταμάτη, Κ. Δάλλας και οί τελειόφοιτοι Π. Γιούνη, Δ. Σταυριανός, Α. Μπλανζ, Θεοδ. Λουλοπούλου, Ν. Κυριαζής και ή έπιστημονική βοηθός της έδρας της Μεταλλοτεχνίας του Ε. Μ. Πολυτεχνείου 'Αθηνών Κ. Τσιμίου.

2. ΠΑΕ 1982, 80 - 81.

μῆς λιονταριοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (πίν. 83γ)¹, 36 κωνικές ἀγνύθες ὑφαντικοῦ ἱστοῦ, 4 σιδερένια κλειδιά τοῦ λακωνικοῦ τύπου, ἀργυρή δραχμή τῆς Ἀπολλωνίας, μέ δάμαλη πού θηλάζει τό μοσχάρι τῆς, καί χάλκινη φυλλόσχημη αἰχμή δόρατος, πού τυπολογικά ἀνήκει στούς τελευταίους ὑστεροελλαδικούς χρόνους.

Στή βόρεια Στοά συνεχίσαμε τίς τομές σέ ὅλο τό μῆκος. Βεβαιώθηκε ὅτι τό ἀρχαιότερο οἰκοδόμημα, πού βρέθηκε κάτω ἀπό τό δάπεδο τῆς ἑλληνιστικῆς στοᾶς, ἐκτείνεται σχεδόν σέ ὅλο τό μῆκος τῆς Στοᾶς (εἰκ. 1)². Εἶναι ἓνα στενόμακρο δημόσιο οἰκοδόμημα, πλάτους 8.50 μ., πού χωρίζεται μέ μεσότοιχους σέ ὀρθογώνιους χώρους στή σειρά, πού ἐνίοτε ἔχουν δάπεδο στρωμένο μέ θαλάσσια βότσαλα σέ παχύ κονίαμα.

Ὁ ὑπόνομος, πού ἀποχέτευε τά νερά τοῦ Καταγωγίου ἔξω ἀπό τό νότιο τεῖχος, εἶναι νεώτερη κατασκευή, σύγχρονη μέ τήν ἑλληνιστική Β. Στοά, τήν ὁποία διασχίζει κάθετα στήν προέκταση τοῦ δρόμου 8. Στό μέσον τῆς Ἀγορᾶς περίπου ὁ ὑπόνομος δέχεται τά νερά τοῦ ἀνατολικοῦ ὑπονόμου, πού διασχίζει τήν κύρια ὁδό, παρακάμπτει τήν ἀνατολική στενή πλευρά τῆς Β. Στοᾶς καί μέ ΝΔ κατεύθυνση συναντᾷ τόν παραπάνω ἀγωγό πού ἀποχέτευε τά νερά ἔξω ἀπό τό νότιο τεῖχος (εἰκ. 1). Πρόκειται δηλαδή γιά ἓνα ἄρτιο ἀποχετευτικό σύστημα, πού ἐξυπηρετοῦσε ὁλόκληρη τήν ἀνατολική περιοχή τῆς Κασσώπης³.

Ἐκτός ἀπό τά βᾶθρα πού ἀποκαλύφθηκαν στήν πρόσοψη τῆς Β. Στοᾶς (πίν. 82), ἄλλη μία σειρά ἀπό ἔξι συνεχόμενα βᾶθρα ἤρθε στό φῶς μπροστά ἀπό τήν ἀνατολική πλευρά τῆς Στοᾶς. Ἀπό τίς ἐπιγραφές πού διατηροῦνται ἐν μέρει προκύπτει ὅτι τά βᾶθρα στήριζαν χάλκινους ἀνδριάντες νεκρῶν, πού ἀφίερωσε στούς θεοῦς καί στήν πόλη ἡ οἰκογένεια. Στό τέταρτο καί πέμπτο βᾶθρο (πίν. 83α) ἀναγινώσκουμε: [Παυσανίας Νικομήδε]ος τοῖς θεοῖς καί τῇ πόλει. Ἐπάνω ἀπό τήν ἐπιγραφή αὐτή, ἀριστερά καί δεξιά, εἶναι χαραγμένες ἄλλες ἐπιγραφές μέ μικρότερα ἀμυδρά γράμματα. Ἄνω ἀριστερά, [Νικομήδ]ης Πανσανί[ου], στό μέσον, Πανσα[νίας] τὰν ἰδ[ι]αν/θυγατέ[ρα Φι]λωτέραν, ἄνω δεξιά, [Παυ]σανίας Νικομήδεος - - - -.

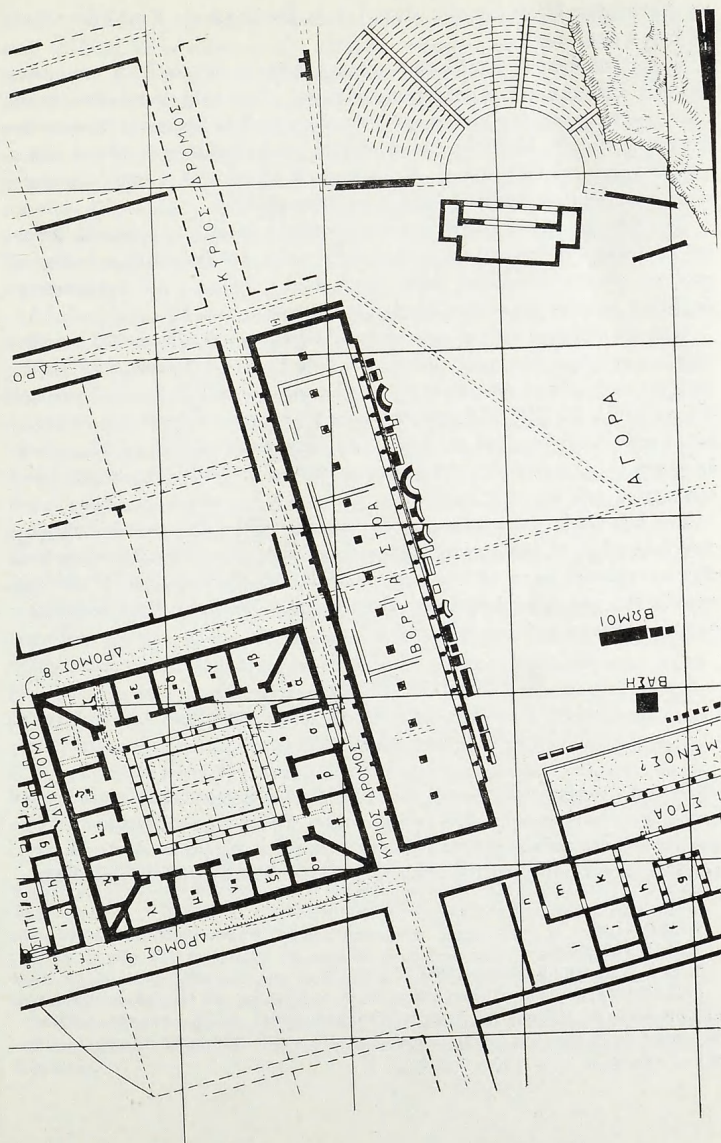
Μέ βάση τή μορφή τῶν γραμμάτων, οἱ ἐπιγραφές ἀνάγονται στό 2ο π.Χ. αἰῶνα καί πιθανότερα μετά τήν καταστροφή τοῦ 167 π.Χ.

Στή δυτική πλευρά τῆς ἀγορᾶς κυριαρχεῖ ἓνα μεγάλο οἰκοδόμημα, διαστάσεων 27.30 × 14.30 (εἰκ. 2). Ἀποτελεῖται ἀπό τήν περίστυλη αὐλή 4.90 × 4.75 μ., πού περιβάλλεται ἀπό τρεῖς στοές σέ σχῆμα Π, μέ τέσσερις δωρικούς κίονες στήν ἀνατολική πλευρά καί τρεῖς στίς δύο κάθετες πού ἀντικρίζουν δύο παραστάδες. Γύρω ἀπό τήν περίστυλη αὐλή (12.20 × 8.40 μ.) εἶ-

1. ΠΑΕ 1982. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Κασσώπη. Νεώτερες ἀνασκαφές 1977 - 1983 (Ἰωάννινα 1984) 48, πίν. 189.

2. Ὁ.π. 23.

3. Ὁ.π. 37.

Εἰς 1. Ἡ ἀγορά τῆς Κασσώπης.

ναι διαταγμένοι ἐξ ἡρώων, οἱ c, d, e, f, i, k. Στούς χώρους f καὶ i δὲν περατώθηκε ἡ ἀνασκαφή¹.

Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα περνᾷ ὁ κάθετος δρόμος 9, ἡ στενωπὸς, πλάτους 4.50 μέτρα, ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ μέχρι τοὺς συνεχόμενους πρὸς Νότο χώρους a καὶ b εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ στοὰ μὲ 13 δωρικοὺς κίονες στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ ἐκτείνεται ὑπαίθριος ὀρθογώνιος χώρος πλακόστρωτος, διαστάσεων 35.50×6.50 μ., ποὺ περικλείεται ἀπὸ χαμηλοὺς λίθινους ὀρθοστάτες, ὕψους 0.70 μ.

Στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ χώρου, ποὺ συμβατικά τὸν ὀνομάζουμε τέμενος, ὑπάρχει λιθόστρωτη πρόσβαση καὶ ἀμέσως δεξιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐννιά βάθρα ἀναθηματικά καὶ μεγάλη μονολιθικὴ βάση διαστ. 2.30×2.40 μ., ποὺ ἐρμηνεύσαμε ὡς βάθρο κάποιου σημαντικοῦ μνημείου τῆς πόλης (εἰκ. 1)².

Πρὸ τοῦ τεμένους καὶ τοῦ μονολιθικοῦ βάθρου ἀποκαλύφθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν στὴ θέση τοὺς τρεῖς βωμοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ βόρειος, ὁ πρὸ μεγάλος (πίν. 83β), φέρει ἐπιγραφή μὲ μεγάλα γράμματα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰώνα, ΔΙΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ³, ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ σπουδαιότητα τῆς λατρείας αὐτῆς στὴν Κασσώπη, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς πληροφορεῖ μία ἄλλη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή [ἐ]πὶ πρυτάνιος / [Ἄ]ριστίππου, ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὸ Καταγώγιο, τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα⁴.

Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ τεμένους ἀποκαλύφθηκαν ἄλλα τρία βάθρα ἀναθηματικά διαλυμένα, τὰ ὁποῖα τοποθετήθηκαν στὴ θέση τοὺς. Ἐνὰ ἀπὸ αὐτά, ποὺ εἶχε καταχωσθεῖ μέσῳ σὲ ἓνα μεγάλο ρῆγμα τοῦ βράχου, μήκους 1.94 μ., στήριζε δύο χάλκινους ἀνδριάντες. Στὴν πρόσθια ὕψη διατηρεῖται ἡ ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα:

Φιλόξενος Πολυξένοντος

Ἰππαρχον Νικ[ίου], Αἰσχροῖαν Ἰππάρχου

τοῖς θεοῖς καὶ τῷ πόλει

Σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς χώρους τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος διαπιστώθηκαν σαφὴ ἔχνη καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά, τέφρα, ἄνθρακες, κοκκινισμένο πηλὸ καὶ στρώση κεραμιδιῶν στέγης ποὺ, σύμφωνα μὲ τὰ εὐρήματα, ὀφείλεται στὴ ρωμαϊκὴ καταστροφή τοῦ 167 π.Χ. Ὁ χώρος c περικλείει ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα

1. Ὁ.π. 27 κέ.

2. ΠΑΕ 1977, 144.

3. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗ, Κασσώπη 1984, 29, πίν. 7β.

4. ΠΑΕ 1954, 206. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς γύρω στὸ 180 π.Χ. P. R. FRANK, Die Antiken Münzen von Epirus (Wiesbaden 1961) 63. P. CABANES, L'Épire, de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272 - 167) (Clermont - Ferrand 1976) 564 - 5 (ἀρ. 42).

(6.56×3.40 μ.), τήν ὁποία περιτρέχει λίθινο πεζούλι, ὕψους 0.25 μ., πλάτους 0.40 μ. Στήν πρόσοψη τῆς ἐξέδρας ὑπῆρχαν δύο ὀρθογώνιοι πώρινοι πεσσοί πού σχημάτιζαν τρία ἀνοίγματα: τό μεσαῖο, πλάτους 1.88 μ., χρησίμευε ὡς εἴσοδος, ἐνῶ τά δύο πλευρικά ἔκλειναν πιθανῶς μέ κιγκλίδωμα, ὅπως στό χωρο κ. Μετά τήν καταστροφή τοῦ 167 ἡ πρόσοψη ἐντοιχίστηκε καί στό μεσαῖο ἄνοιγμα τοποθετήθηκε λίθινο κατώφλι σέ δεύτερη χρήση, ὅταν χρειάστηκε νά κλείσει ἡ ἀνοίχτη ἀνατολική πλευρά τῆς ἐξέδρας. Ὁ χώρος d, διαστάσεων 8.60×8.20 μ., διατηροῦσε λίγες μόνον ἐπιχώσεις πού εἶχαν διαταραχθεῖ. Στό κέντρο περίπου τοῦ δαπέδου διαπιστώθηκαν στρώμα ὀπτοπλίνθων καί σποραδικά κόκαλα ζῶων, ὅστρεα θαλασσινά, ἕνας χαυλιδόντας καί κοινάματα μέ λευκό καί πορφυρό χρῶμα.

Οἱ συνεχόμενοι χώροι e καί f ἐρευνήθηκαν μόνο μέ τοιμές. Ὁ χώρος e, διαστάσεων 4.20×4.70 μ., εἶχε δάπεδο τό φυσικό βράχο, λαξευμένο καί σποραδικά στρωμένο μέ πηλό καί λατύπη, ὅπου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα τῶν Κασσωπαίων τῶν χρόνων περίπου 360 - 342 π.Χ.¹, πάνω ἀπό τόν ὁποῖο μελανή στρώση ἀπό φωτιά καί παχύ στῶμα πηλοῦ ἀπό τή διάλυση τῶν ὀπτοπλίνθων τῆς ἀνωδομίας. Στό χωρο f, διαστάσεων 4.20×7.20 μ., ὑπῆρχε πιθανῶς παραθύρο πρὸς τήν αὐλή γιά φωτισμό². Τό δάπεδο ἀποτελοῦσε ὁ φυσικός βράχος μέ στρωμένη λατύπη γιά τήν ἰσοπέδωση τῶν ἀνωμαλιῶν τοῦ βράχου, μέσα στίς ὁποῖες βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα, ἕνα πιθανῶς τῶν Φιλίππων (c. 356 - 350 π.Χ.)³ καί ἕνα τῶν Κασσωπαίων (περίπου 360 - 342 π.Χ.).

Οἱ ἐσωτερικές διαστάσεις τῶν δύο χώρων e καί f ἦταν κατάλληλες γιά τήν τοποθέτηση 7 καί 10 κλινῶν, διαστάσεων $1.70 - 1.80 \times 0.70$ μ. Ὁ χώρος i δέν ἔχει ἀνασκαφεῖ. Ὁ συνεχόμενος ἀνατολικά χώρος k ἔφερε στή νότια πλευρά, πρὸς τήν αὐλή, τρεῖς κίονες πιθανόν κορινθιακοῦς, τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς βάσεις βρέθηκαν στή θέση τους. Εἶναι κατασκευασμένες ἀπό λεπτόκοκκο ὑποκίτρινο πωρόλιθο, μέ διάμετρο ἄνω ἐπιφάνειας 0.355 - 0.37 μ. καί μεταξόνιο 1.50 μ. περίπου. Κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ χώρου βρέθηκαν δύο κομμάτια ἄκανθας κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀπό ὅμοιο μέ τίς βάσεις πωρόλιθο. Πιθανῶς ἀπό

1. Γιά τή χρονολόγηση τῶν πρώτων νομισμάτων τῶν Κασσωπαίων πρὶν ἀπό τή στρατιωτική ἐπέμβαση τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' στήν Ἡπειρο (343/2 π.Χ.) βλ. Σ. Ί. ΔΑΚΑΡΗ, Κασσώπη 1984, σ. 55 - 57. Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ - ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ, Χάλκινο νόμισμα τῶν Ἡπειρωτῶν ἀπό τίς ἀνασκαφές τῆς ἀρχαίας Κασσώπης, Ἡπειρ. Χρον. 26, 1984, σ. 39 - 42.

2. Ἡ ὑπαρξη τοῦ παραθύρου τεκμηριεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐσωτερικά τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ f βρέθηκαν τρεῖς ὀπτόπλινθοι, πού συνήθως χρησιμοποιοῦνται γιά τίς παραστάδες παραθύρων καί θυρῶν.

3. Σύμφωνα μέ γνωμάτευση τῆς ἐφόρου κ. Μ. Οἰκονομίδου - Καραμεσίνη, διευθύντριας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, πού μελετᾷ τά νομίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κασσώπης.

τά κιονόκρανα αὐτά προέρχεται τό κορινθιακό κιονόκρανο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰώνα, πού εἶχε βρεθεῖ πρό τριακονταετίας στό Καταγώγιο (πίν. 83δ)¹. Πρόκειται δηλαδή γιά προστάδα μέ τρικίονιο μέτωπο, μέ κάποια εἰδική σημασία². Κοντά στό δυτικό τοῖχο βρέθηκαν συντρίμματα μεγάλου πῆλινου εἰδωλίου (θεᾶς;), λυχνάρια, ὕστρακα μεγαρικά τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰώνα³ καί πολλή τέφρα. Ἡ τρικίονια πρόσοψη ἔκλεινε μέ κιγκλίδωμα, ὅπως μπορούμε νά συμπεράνουμε ἀπό τόν ὀρθογώνιο τόρμο πού διατηρεῖ ἡ δυτική παραστάδα.

Τό δάπεδο τῆς περίστυλης αὐλῆς, διαστάσεων 4.90×4.75 μ., ἦταν στρωμένο μέ μικρά λιθαράκια 3 - 4 ἑκατοστῶν σέ ὑπόστρωμα ἀμμοκονίας μέ μεγαλύτερα λιθάρια. Σέ ὅλη τήν ἔκταση διαπιστώθηκε ἐπίσης στρώση μελανή ἀπό φωτιά καί ἀπό λακωνικοῦ τύπου κεραμίδια στέγης. Τά ὕμβρια νερά τῆς αὐλῆς διοχετεύονταν ἀπό ἓνα ἄνοιγμα στή ΒΑ γωνία τοῦ στυλοβάτη καί μέ τή βοήθεια ρεῖθρου, σκαμμένου στό βραχῶδες δάπεδο τοῦ τεμένους. Ὁ ὑπόνομος διέσχισε τήν κεντρική ὁδό δυτικά τοῦ Καταγώγιου, συνέλεγε τά νερά τῶν στενωπῶν τῆς περιοχῆς, καί ὕστερα, μέ κατεύθυνση ΝΑ, περνοῦσε ἀπό τό δάπεδο τοῦ τεμένους καί διοχέτευε τά νερά ἔξω ἀπό τό νότιο τεῖχος.

Ἡ κατασκευή τοῦ οἰκοδομήματος στόν 4ο π.Χ. αἰώνα βεβαιώνεται ἀπό τίς βάσεις τῶν κίωνων καί ἐνδεχομένως ἀπό τό κορινθιακό κιονόκρανο τῆς ἐξέδρας κ, ἀπό τό βωμό τοῦ Διὸς Σωτῆρος καί τό ἀναθηματικό βᾶθρο τοῦ Ἰππάρχου καί τοῦ Αἰσχυρίου, πού προϋποθέτουν τήν ὑπαρξή τοῦ οἰκοδομήματος στόν 4ο π.Χ. αἰώνα. Ἀπό τά νομίσματα, πού βρέθηκαν στό οἰκοδόμημα καί ἔχουν καθαρισθεῖ καί ἀναγνωρισθεῖ ὡς τώρα ἀπό τή διευθύντρια τοῦ Ἑθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μ. Οἰκονομίδου, τά 12 εἶναι τοῦ 4ου αἰώνα. Ἀπό αὐτά ἓνα τῶν Κασσωπαίων καί ἓνα πιθανῶς τῶν Φιλίππων (c. 356 - 350 π.Χ.), τά ὅποια βρέθηκαν στή στρώση λατύπης πού ἦταν στρωμένη στίς κοιλότητες τοῦ δαπέδου τῶν χώρων e καί f, χρονολογοῦνται ἀπό τά μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰώνα.

Κατά τήν πρόχειρη ἀνοικοδόμηση μετά τήν καταστροφή τοῦ 167 π.Χ., τά ἐρείπια δέν ἀπομακρύνθηκαν γιά λόγους οἰκονομίας, ἀλλά παρέμειναν ἐπὶ τόπου καί τό δάπεδο τῆς αὐλῆς, τῶν στοῶν καί τῶν γύρω χώρων ἀνυψώθηκε κατὰ 0.40 - 0.50 μ. Ἡ ἀνοιχτή ὡς τότε ἀνατολική πλευρά τῆς ἀψιδωτῆς ἐξέ-

1. ΠΑΕ 1954, 205 - 6, εἰκ. 5.

2. Γιά τή σημασία τῆς προστάδος ὡς χώρου τοῦ Πρυτανείου, βλ. St. G. MILLER, The Prytaneion. Its Function and Architectural Form (1978) 30 - 31 καί 208 (Α 415). Σέ ἐπιγραφή ἀπό τήν Πτολεμαῖδα (περί τό 239 π.Χ.) ἀναφέρεται προστάς πρυτανείου, ἀναθεῖναι δ' αὐτ[οῦ] / καί εἰκόνα γραττῆν ἐν τῷ προστάδι τοῦ πρυτανείου, C. MICHEL, Recueil d'Inscriptions Greques (Brussels 1900), 1017, 23 - 24.

3. Σύμφωνα μέ τή γνωμάτευση τῆς ἐπιστημ. βοήθοῦ κ. Ντίνας Γραβάνη, πού μελετᾷ τήν ἐλληνιστική κεραμική τῆς Κασσώπης.

δρας c κλείστηκε με τοίχο με θύρα στο μέσον. Οί τρεῖς δωρικές στοές γύρω από τήν αὐλή δέν ἀναστηλώθηκαν· τρία ἀπό τά ἐπιστύλια τοῦ περιστυλίου χρησίμευσαν γιά ἀνάλημμα μπροστά ἀπό τό στυλοβάτη τῆς προστάδος γιά νά συγκρατεῖ τίς ἐπιχώσεις τοῦ ἀνυψωμένου διαπέδου. Οί τρεῖς λίθινοι κορινθιακοί κίονες ἀντικαταστάθηκαν πιθανῶς μέ ξύλινους στύλους, πού πατοῦσαν στίς παλαιές ἰωνικές βάσεις. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἀνυψώθηκε κατὰ 0.40 μ. περίπου καί τό κατώφλι τοῦ χώρου f. Τότε πιθανῶς τοποθετήθηκαν καί οἱ δύο λίθινοι πεσίσκοι γιά τή στήριξη τοῦ προστεγάσματος πού προστάτευε ἀπό τή βροχή τήν ἐξώθυρα (εἰκ. 2), ἐπειδή θά ἔπαυσε νά εἶναι στεγασμένος σάν στοά μεταξὺ τοῦ οἰκοδομήματος καί τοῦ τεμένου δρόμου.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τό σημαντικότερο καί ἀρχαιότερο τμήμα τῆς ἀγορᾶς τῆς Κασσώπης βρισκόταν στή δυτική πλευρά, ὅπου τά ἀρχαιότερα μαρτύρια, οἱ τρεῖς βωμοί, μέ προεξάρχοντα τό βωμό τοῦ Διὸς Σωτήρος τοῦ ὁποίου σύμβολα εἰκονίζονται στά πρῶτα νομίσματα τῶν Κασσωπαίων¹, ἡ μεγάλη λίθινη βάση καί τό ἐντεπίγραφο βάθρο τοῦ Ἰππάρχου καί Αἰσχρίου.

Ὁ τύπος τοῦ οἰκοδομήματος, μέ τήν περίστυλη αὐλή καί τοὺς γύρω χώρους, πού θυμίζει οἰκία, ἡ ὑπαρξή χώρου γιά ἐστίαση πολλῶν προσώπων, ἡ ἀψιδωτή ἐξέδρα c, ἀπ' ὅπου οἱ ἄρχοντες, καθισμένοι στό ἡμικυκλικό ἔδρανο μπορούσαν νά παρακολουθοῦν τά τελούμενα στό τέμενος καί στοὺς τρεῖς βωμούς, καί ἡ προστάς k μέ τήν τρικίονια πρόσοψη τονίζουν τήν ἐπισημότητα τοῦ οἰκοδομήματος καί ἰδιάζουν σέ πρυτανεῖα, πού συνήθως βρίσκονται στήν ἀγορά ἢ κοντά σέ αὐτή². Λεῖπει βέβαια ἡ ἐστία, ἓνα χαρακτηριστικό στοιχεῖο τοῦ πρυτανείου, ὅπου ἔκαιε τό ἄσβεστον πῦρ. Ἴσως ὅμως τά ἔχνη τῆς ἐστίας ἐξαφανίστηκαν ἢ θά πρέπει νά τά ἀναζητήσουμε στή μεγάλη αἶθουσα d, ὅπου παρατηρήθηκε σωρὸς ὀπτοπλίνων στό μέσον τοῦ διαπέδου, πού πιθανῶς προέρχεται ἀπό διαλυμένη ἐστία, ἢ ἀκόμη στήν ὀρθογώνια προστάδα k, μέ τήν τρικίονια πρόσταση, ἡ ὁποία ἐπικοινωνεῖ πρὸς Βορρά μέ τό χῶρο m πού δέν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ.

Ἡ προχειρότητα στήν ἀνοικοδόμησι τοῦ πρυτανείου μετὰ τό 167 μαρτυρεῖ ὅτι τό οἰκοδόμημα χάνει σέ σημασία, σάν νά ἔχει ἀτονήσει ἢ νά ἔχει καταργηθεῖ ὁ θεσμός τῶν πρυτάνεων. Πραγματικά, σέ κανένα ἀπὸ τά βάθρα τῆς ἀγορᾶς, πού διατηροῦν ἐπιγραφή, δέν συναντοῦμε ψήφισμα τῆς πόλης, ἐκτός

1. P. R. FRANKE, ὁ.π. 59.

2. St. G. MILLER, The Prytaneion, 29 - 30. Ἡ ὑπαρξή πρυτανείου στήν Κασσώπη βεβαιώνεται ἀπὸ δύο ἐπιγραφές τοῦ 3ου (IAE 1952, 356 κέ., J. καί L. ROBERT, Bull. épigr. 1956, σ. 142 καί 1959, σ. 230, SEG XV, 1958, σ. 383) καί τοῦ 2ου αἰώνα (βλ. σ. 72), πού βρέθηκαν παλαιότερα στό Καταγώγιο, ὅπου καί τό κορινθιακό κιονόκρανο (πίν. 838), καί ἀναφέρουν πρύτανι, τέσσερις στρατηγούς καί τόν γραμματέα.

ἀπό τήν ἐξέδρα 4¹. Ὅσα διασώζουν ἐπιγραφή ἀνάγονται στό 2ο αἶώνα καί ἀναφέρονται σέ ἀναθήματα ἰδιωτῶν πρὸς νεκροῦς τῆς οἰκογένειας, σημάδι ὅτι οἱ δημοκρατικοί θεσμοί τῆς πόλης ἔπαυσαν νά λειτουργοῦν ἢ λειτουργοῦσαν ὑποτυπωδῶς κατά τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας καί ὥς τό χρόνο πού ἡ πόλη ἐγκαταλείφθηκε ἀπό τοὺς κατοίκους της, οἱ ὅποιοι ὑποχρεώθηκαν νά μετοικήσουν στή Νικόπολη μετὰ τό 31 π.Χ.

Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 84)

Συνεχίσαμε επί 20 μέρες τήν ανασκαφή στό οικοδόμημα Ο, άμέσως νότια τοῦ βουλευτηρίου (εἰκ. 1, πίν. 84α)¹. Ἡ έρευνα περιορίστηκε στή βόρεια καί τήν ἀνατολική πτέρυγα τοῦ Ο1 (Α, Β, Γ, Δ, Ι), πού εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη τῶν χρόνων τοῦ Ἑπειρωτικοῦ Κοινοῦ (232 π.Χ.).

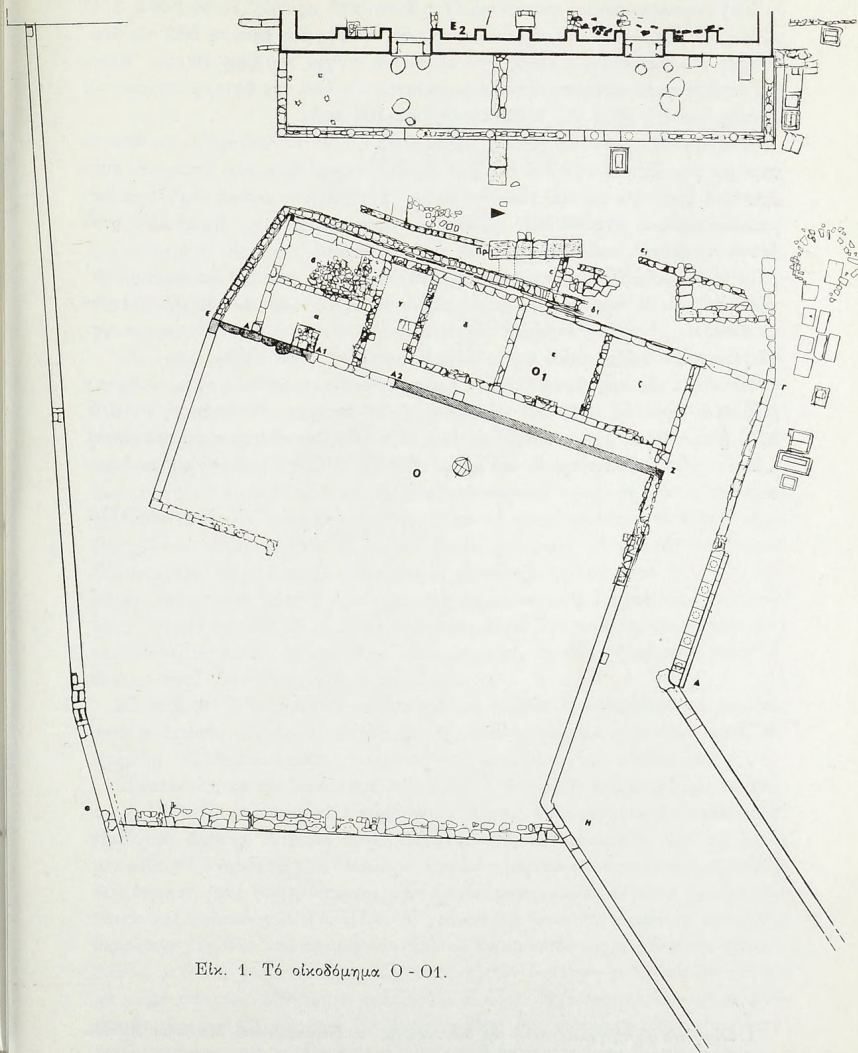
Ἐπίσης έρευνήσαμε σέ βάθος, μέ δύο τομές ὡς τό στερεό, τό δωμάτιο ζ καί τή βορειοανατολική γωνία τοῦ κύριου οἰκοδομήματος Ο (Α2, Ζ, Η) σέ έκταση 6 × 6.5 μ. Καί στούς δύο χώρους οἱ ἐπιχώσεις εἶχαν διαταραχθεῖ ἀπό τίς ἀνασκαφές τοῦ Καραπάνου τό 1875. Μικρή μόνο έκταση, κυρίως στή δυτική πλευρά τοῦ Ο, παρέμεινε ἀδιατάρακτη.

Ἡ προσθήκη Ο1, ἐνῶ στή βόρεια πλευρά σχηματίζει σειρά δωματίων, διαστ. 5.20 × 5.50 μ., καί βοηθητικῶν χώρων γιά τή διαμονή ἐπισκεπτῶν, στήν ἀνατολική πλευρά ἡ προσθήκη διαμορφώνεται ὡς στοά, πλάτους 5.20 μ., ἡ ὁποία παρακολουθεῖ σέ ὅλο τό μήκος τό προϋπάρχον οἰκοδόμημα Ο καί φτάνει πιθανῶς μέχρι τή νότια πύλη τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ. Ἡ κατασκευή τῆς προσθήκης φαίνεται νά ἐμπίπτει χρονικά μετά τή μετατροπή τῆς Συμμαχίας σέ Κοινό τῶν Ἑπειρωτῶν, τό ὁποῖο περιέλαβε περισσότερα Ἑπειρωτικά φύλα.

Ἡ στοά εἶναι κλειστή στή βορειοανατολική πλευρά μέ ἰσοδομικό τοῖχο σέ μήκος 10 μέτρα, ὅπως συμβαίνει συνήθως στίς στοές τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας. Νοτιότερα ὅμως διαμορφώνεται σέ στυλοβάτη μέ δίβαθμη κρηπίδα καί ἰωνική πιθανῶς κιονοστοιχία. Ὁ στυλοβάτης ἀποτελεῖται ἀπό δόμους κα-
νονικούς, μέ σταθερό μήκος 0.86 μ. Ἐπειδὴ οἱ δόμοι τοῦ στυλοβάτη ἔχουν ἐναλλάξ τήν ἄνω ἐπιφάνεια ἄλλοτε τραχιά καί ἄλλοτε λεία ἀπό τή μακρόχρονη τριβή τῶν διερχομένων, μπορούμε νά συμπεράνουμε ὅτι οἱ κίονες τῆς στοᾶς ἔβαιναν κατά τό διλιθικό σύστημα, μέ μεταξόνιο 1.72 μ., ἀφήνοντας μεταξῦ τους ἕνα δόμο ἐλεύθερο².

1. Στήν ἀνασκαφή συνεργάζονται ἡ λέκτωρ κυρία Χρ. Σούλη, ἡ ἐπιστημονική βοηθός κυρία Ἀμ. Βλαχοπούλου, ὁ ἀρχαιολόγος κ. Ν. Μπαμίδης. Πῆραν μέρος οἱ ἑτερεῖς φοιτη-
τές τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Π. Τσιβελεκίδου, Δώρα Παππά, Β. Γούλα καί οἱ τριτοετεῖς Στ. Μετζάλη, Κλ. Ἐξάρχου, Χ. Λάμπρου, Χρ. Παππά.

2. 1.70 μ. εἶναι ἐπίσης τό μεταξόνιο τῶν τριῶν ἰωνικῶν στοῶν τῆς ἱερᾶς οἰκίας, ΑΕ 1959, 1964, 63 - 63.

Ειχ. 1. Τό οικοδόμημα Ο - Ο1.

Στὴ βορειοανατολική γωνία τοῦ Ο ἡ ἀνασκαφή προχώρησε σέ βάθος 2.50 μέτρα. Οἱ ἐπιχώσεις ἐδῶ εἶχαν διαταραχθεῖ σέ μεγάλη ἔκταση ἀπό τίς ἀνασκαφές τοῦ Καραπάνου, ἐκτός ἀπό τό δυτικό τμήμα πού ἦταν ἄθικτο. Ἐτσι, γιά πρώτη φορά ἐπισημαίνεται στρωματογραφία ἀπό τήν ὕστερη ἱστορία τοῦ οἰκοδομήματος, μετὰ τήν καταστροφή τοῦ 167 π.Χ.

Ἀπό τίς ἐνδιάμεσες ἐπιχώσεις, ὕψους 0.35 - 0.40 μ., πού ὀρίζονται ἀπό τό στρώμα φωτιᾶς τοῦ 167 καί ἀπό μία στρώση κεραμιδιῶν, πού ὀφείλεται στήν ὀριστική ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκοδομήματος, προέρχονται μερικά εὐρήματα ρωμαϊκῶν χρόνων, ὀπτόπλινθοι, χάλκινα ἀσάβρια πού φτάνουν ὡς τό τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα¹, καί κομμάτια ἀπό γυάλινα δοχεῖα.

Ὁ τοῖχος τῆς βόρειας πλευρᾶς (Α2, Ζ) πού εἶναι κατασκευασμένος μέ μικρά λιθάρια καί συνδετικό κονίαμα, παρουσιάζει δύο φάσεις. Δύο τουλάχιστον κατασκευές μέ χρήση ἀσβέστης ὡς συνδετικῆς ὕλης καί δύο ὑπερκείμενα κατὰ φάγια παρουσιάζει καί ὁ ἀνατολικός τοῖχος Ζ, Η (πλν. 84β).

Ἐπειδὴ στήν προσθήκη Ο1 δέν παρουσιάζονται ἐπισκευές οὔτε εὐρήματα ρωμαϊκῶν χρόνων, μπορούμε νά δεχθοῦμε ὅτι μετὰ τήν καταστροφή τοῦ 167 π.Χ. ἡ προσθήκη ἐγκαταλείφθηκε, ἐνῶ τό κυρίως οἰκοδόμημα συνέχισε κατὰ κάποιο τρόπο τή λειτουργία του μέχρι τό τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα τουλάχιστον.

Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

1. Σύμφωνα μέ τή γνωμάτευση τῆς διευθύντριας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κυρίας Μ. Οἰκονομίδου - Καραμεσίνη.

Ἡ ἀνασκαφή στήν προϊστορική ἀκρόπολη τῆς Ἐφύρας συνεχίστηκε γιά ἑνατη περίοδο ἀπό τόν ὑπογραφόμενο, ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καί μέ τή συνεργασία τῆς ἀρχαιολόγου Δρ. Λίτσας Κοντορλή-Παπαδοπούλου καί φοιτητῶν. Ἡ ἀνασκαφή χρηματοδοτήθηκε ἀπό τήν Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία καί τό Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων.

Στό χῶρο βόρεια τῶν ταφικῶν τύμβων, ὅπου πέρυσι εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ λείψανα δωματίων ἐλληνιστικοῦ κτιρίου, ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε καί ἐπεκτάθηκε σέ τρία νέα τετράγωνα διαστ. 3×5 μ. (XXXV, XXXVI, XXXVII) μέ ἀποτέλεσμα νά ἀποκαλυφθεῖ σ' ὅλο τό σωζόμενο μῆκος του (11 μ.) ὁ χαμηλός διαχωριστικός τοῖχος Δ, πού διατρέχει τό κτίριο ἀπό Β - Ν, ἐνῶ ἡ ἀνεύρεση πολλῶν ἀγελαιῶν κεραμίδων κορινθιακοῦ τύπου δηλώνουν τόν τύπο καί τόν τρόπο στέγασης τοῦ κτιρίου. Ἀπό τά σημαντικότερα εὑρήματα εἶναι ἕνα χάλκινο νόμισμα (πίν. 85α), τό ὁποῖο, σύμφωνα μέ γωμάτευση τῆς κ. Οἰκονομίδου, θεωρεῖται μακεδονικό καί χρονολογεῖται μετὰ τό 311 π.Χ. περίπου, καί μεγάλη ἀβαθῆς δίωτη λεκάνη μέ αὐλακωτή προχοή τῶν ἀρχαϊκῶν ἴσως χρόνων (πίν. 85β). Βρέθηκαν ἐπίσης λίγα ὄστρακα προϊστορικῶν χειροποίητων ἀγγείων, περισσότερα ἐλληνιστικῶν, ἀγνύθες, ὑφαντικά βάρη, ὀστρεα, ὅστὰ ζῶων καί λίθινα ἐργαλεῖα.

Μεταξυ τοῦ Ν τοίχου τοῦ κτιρίου καί τοῦ τύμβου Α ἀποκαλύφθηκε χαμηλός ἀναλημματικός τοῖχος μέ ἄξονα Β - Ν, πού χρησίμευε γιά προστασία καί στήριξη τοῦ βορειοδυτικοῦ τμήματος τοῦ περιβάλλου τοῦ τύμβου Α.

Παράλληλα μέ τήν ἀνασκαφή τοῦ κτιρίου, ἄρχισε ἡ ἔρευνα χώρου διαστάσεων 10×10 μ. νότια τῶν τύμβων μέ ἄκρως ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. Βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα ἐγχώριας χειροποίητης κεραμικῆς, ἀπό τά ὁποῖα μποροῦν νά ἀνασυσταθοῦν ὀλόκληρα ἀγγεῖα, μερικά μέ ὠραϊότατη πλαστική διακόσμηση (πίν. 85γ), ὄστρακα εισηγμένων μυκηναϊκῶν ἀγγείων (κυρίως κυλίκων καί σκύφων τῶν ΥΕ ΙΙΑ - Γ χρόνων), πήλινα καί στεάτινα σφονδύλια διαφόρων μεγεθῶν καί σχημάτων, πήλινα πηνία, ἀπότμημα χάλκινου σπειροειδοῦς ψελλίου, χάλκινη εὐμεγέθης περόνη τῶν ὑστατων μυκηναϊκῶν χρόνων μέ μικρό σφαιρικό ἐξόγκωμα μεταξύ δύο ὁμάδων ἐγχάρακτων δακτυλίων ἀποκεκρουμένη καί ἐλλιπῆς στά δύο ἄκρα τῆς καί δύο σιδερένια μαχαίριδια ἱστορικῶν χρόνων, πυριτολιθικά ἐργαλεῖα καί διάσπαρτα ὅστὰ ζῶων.

Τό σημαντικότερο εὑρημα τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ἀνασκαφῆς ἀπό τόν χῶρο αὐτόν εἶναι μικρός κιβωτιόσχημος τάφος, διαστάσεων $0.52 \times 0.19 \times 0.21$ μ., ἐπιμελῶς κατασκευασμένος μέ 4 ἀσβεστολιθικές πλάκες, ἀσκεπής καί περιέχων ταφή νηπίου ἀκτέριστη (πίν. 86). Ἡ ἀνέυρεση αὐτοῦ τοῦ τάφου συνδυαζόμενη μέ τήν παρατηρηθεῖσα κυκλοτερή διάταξη μεγάλων ἀκανόνιστων λίθων ὁμοίων μέ ἐκείνους τῶν περιβόλων τῶν τύμβων Α καί Β, ὑποδηλώνει τήν ὕπαρξιν σ' αὐτό τόν χῶρο τρίτου ταφικοῦ τύμβου, ἡ ὁποία ὅμως γιά νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἐρευνα αὐτοῦ τοῦ χώρου κατὰ τήν ἐπόμενη ἀνασκαφική περίοδο.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

Τό 1983 επανελήφθη στόν Θέρμο Αιτωλίας ή άνασκαφή τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος πού εἶχε διακοπεῖ τό 1932¹. Ἡ ἔρευνα διήρκεσε λίγες μόνο ἡμέρες² καί τά ἀποτελέσματά της θά συμπεριληφθοῦν στήν ἔκθεση τοῦ ἐρχομένου ἔτους.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

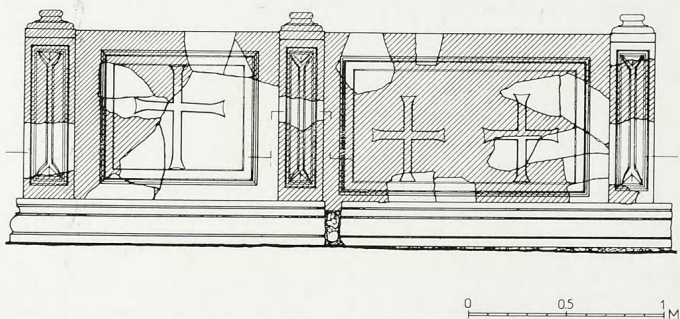
1. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΠΑΕ 1932, 55 - 56.

2. Ἔργον 1983, 45.

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΜΥΤΙΚΑ

(Πίν. 87 - 88)

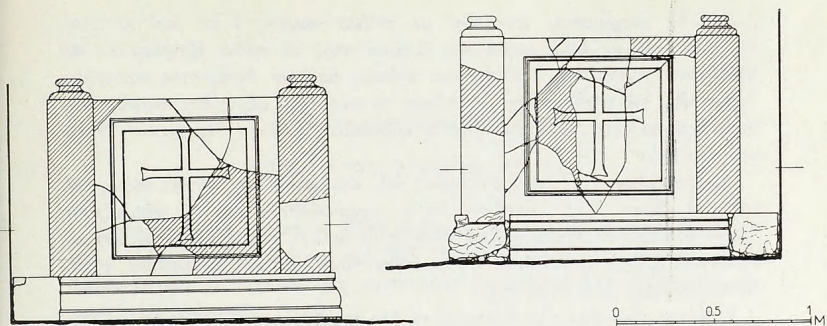
Ἡ ἀνασκαφή τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγίας Σοφίας Μύτικα περιορίσθηκε ἐφέτος σέ ἔρευνα τῶν πλαγίων κλιτῶν καθὼς καί περιοχῶν ἀνατολικά καί βορειοδυτικά τοῦ μνημείου¹. Περαιτέρω σκαφή στά πλάγια κλίτη, σέ βάθος 20 περίπου ἑκατοστῶν, ἀπέδωσε θραύσματα γλυπτῶν — κυρίως

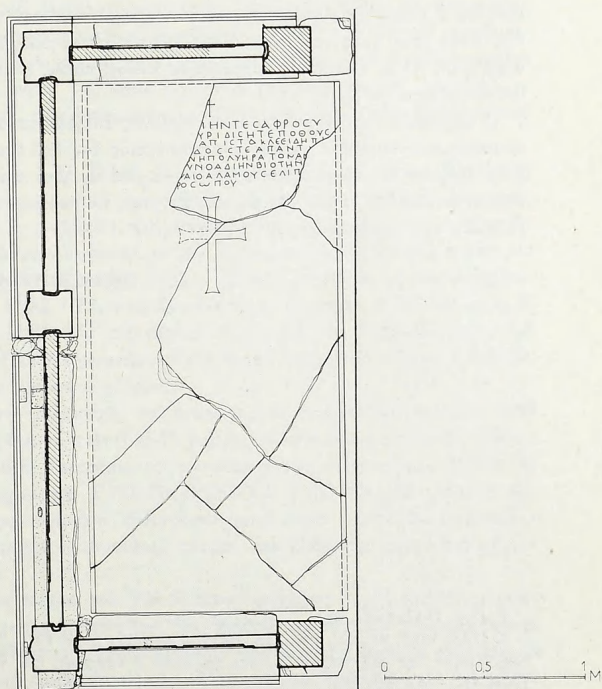
Εἰκ. 1. Ὁ τάφος τοῦ βορείου κλιτοῦ. Γραφικὴ ἀποκατάσταση (νότια πλευρά)
(σχ. Γ. Βελένη).

διατρήτων θωρακίων τοῦ τέμπλου — καθὼς καί κομμάτια ἀπὸ τὸν τοιχοβάτη τῆς ὀρθομαρμαρώσεως. Στὸ νότιο κλίτος, σέ ἀπόσταση 4.45 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικό τοίχο, ἀποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος μήκους 2.12 μ., πλάτους 0.65 μ. καί βάθους 0.88 μ. σκεπασμένος μέ τρεῖς χονδροπελεκημένες λίθινες πλάκες, διαστάσεων 0.80 × 0.85, 0.95 × 0.85 καί 1.35 × 0.62 μ. καί πάχους 7 - 12 ἐκ., ἀνάμεσα στίς ὁποῖες παρεμβάλλονταν κάθετα κομμάτια τού-

1. Στὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ συνεργάσθηκαν καί πάλι ὁ λέκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Γούναρης, ὁ βοηθὸς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς κ. Γεώργιος Βελένης, ὁ ἀρχιτεχνίτης κ. Ἰωάννης Τσεύλικος καί ἡ πτυχιούχος ἀρχαιολογίας δ. Μαρία Πέτσα. Ἐκθέσεις γιὰ τίς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἔχουν δημοσιευθεῖ στά ΠΑΕ 1972, 109 - 113· 1979, 121 - 126· 1980, 34 - 36· 1981, 79 - 81· 1982, 91 - 94.

Εικ. 2 - 3. Ὁ τάφος τοῦ βορείου κλίτους. Γραφικὴ ἀποκατάσταση: 2. Δυτ. πλευρά. 3. Ἀνατ. πλευρά.

Εικ. 4. Ὁ τάφος τοῦ βορείου κλίτους. Γραφικὴ ἀποκατάσταση. Κάτοψη (σχέδια Γ. Βελένη).

βλων. Τά τοιχώματα, κτισμένα μέ τοῦβλα πάχους 3 ἐκ. καί κονίαμα, δέν εἶναι κάθετα ἀλλά συγκλίνουν ἐλαφρά πρὸς τὰ πάνω. Κτερίσματα δέν βρέθηκαν. Ἀνατολικῶς τοῦ βορείου κλίτους βρέθηκε ἀκτέριστος καλυβίτης τάφος. ΒΔ τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε τὸ κατώτερο μέρος δύο πεσσῶν, πού θά ἀνῆκαν σέ στοά συνδεομένη μέ τὸ ἀμφίκολο πρόπυλο τῆς βορείας θύρας τοῦ νάρθηκα.

Διαπιστώθηκε ὅτι μία λιθόπλινθος τοῦ κατωφλίου τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκα, διαστ. $1.15 \times 0.36 \times 0.24$ μ., σχηματίσθηκε ἀπὸ τὴν ἀπολάξευση ἀναγλύφου πού παρίστανε μορφή ντυμένη μέ ἱμάτιο, τῶν αὐτοκρατορικῶν πιθανότατα χρόνων (πίν. 87α). Ἀφοῦ καθαρίσθηκε καί φωτογραφήθηκε, τοποθετήθηκε πάλι στή θέση της.

Ὁ μόνος κίων πού εἶχε διασωθεῖ σέ ὅλο του τὸ ὕψος (2.405 μ.) — ὁ δεύτερος ἀπὸ Δ τῆς νοτίας τοξοστοιχίας¹ — συγκολλήθηκε, συμπληρώθηκε καί στήθηκε στὴν ἀρχικὴ του θέση ἀπὸ τὸν κ. Τσεύλικο. Εἶχαν εὐτυχῶς διασωθεῖ ἀκέραια ἡ βάση, τὸ κιονόκρανο καί τὸ ἐπίθιμά του, πού τοποθετήθηκαν ἐπίσης στὴν θέση τους (πίν. 87β, 88). Ὅλα αὐτὰ τὰ μέλη ἔφεραν τὸ τεκτονικὸ σημεῖο Δ. Ὁ κ. Τσεύλικος συγκόλλησε ἐπίσης πολλὰ γλυπτὰ πού εἶχαν βρεθεῖ παλιότερα (πίν. 87γ - δ).

Ὁ ἀρχιτέκτων-ἀρχαιολόγος κ. Γ. Βελένης ἐπεχείρησε σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου· μελέτῃ ἀναστηλώσεώς του δέν ἔγινε, διότι τὰ σωζόμενα λείψανα δέν εἶναι ἀρκετὰ. Ἐγινε ἀντιθέτως ἀπὸ τὸν κ. Βελένη μελέτῃ ἀνασυνθέσεως τοῦ τάφου τοῦ βορείου κλίτους, τὰ θωράκια τοῦ ὁποίου συγκολλήθηκαν καί συμπληρώθηκαν πέρυσι² (εἰκ. 1 - 4).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. Πρβ. ΠΑΕ 1982, 93.

2. ΠΑΕ 1982, 94, πίν. 69γ. Γιά τὸν τάφο αὐτὸ βλ. ΠΑΕ 1972, 111 - 112, εἰκ. 1, πίν. 88β. Τμῆμα τῆς καλυπτήριας πλάκας του εἶναι ἡ ἐπιγραφή πού δημοσίευσα στὰ ΠΑΕ 1972, 112 - 113, πίν. 90β.

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

(Παρένθ. πίν. Δ' και πίν. 89 - 93)

Συνεχίστηκαν και κατά τό 1983 οι ανασκαφές στο συγκρότημα τής βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου στή Νέα Ἀγχιάλο - Φθιώτιδες Θῆβες, ὑπό τή διεύθυνσή μου, μέ τήν πολύτιμη συνεργασία τῆς ἐπιμελήτριας βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Ἀσπασίας Ντίνα.

Οἱ τομεῖς στούς ὁποίους ἔγινε ἐφέτος ἔρευνα εἶναι πέντε: Τομέας Ρ (TM-P), δυτικά τοῦ αἰθρίου, Τομέας Ν (TM-N), βόρεια τοῦ αἰθρίου, Τομέας Ο (TM-O), βόρεια τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν, ὅπου τό ὑπόκαυστο, Τομέας Α (TM-A) στό μεσαῖο κλίτος ἐμπρός ἀπό τό φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τοῦ θου αἱ. καί Τομέας Φ (TM-Φ) στό ἀπαλλοτριωμένο οἰκόπεδο Γερούκη, νότια τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια (παρένθ. πίν. Δ', κάτωψη).

Τά ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν στούς τομεῖς αὐτοῦς εἶναι περιληπτικά τά ἑξῆς:

ΤΟΜΕΑΣ Ρ
(TM - Ρ)

Ὁ TM-P, ὅπως σημειώθηκε πύό πάνω, ἐκτείνεται δυτικά τοῦ αἰθρίου. Κατά τήν περυσινή ἀνασκαφή (1982) εἶχαν βρεθεῖ στόν χώρο αὐτό: ὁ τοῖχος Ρ/82-T1 πού δέν ἐνώνεται ὀργανικά μέ τόν δυτικό τοῖχο τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου, μικρό τμήμα τοῦ τοίχου Ρ/82 - T2, πού συνδέεται μέ τόν προηγούμενο, τμήμα τοῦ Ρ/82 - T3, πού δέν ἐνώνεται ὀργανικά μ' αὐτούς τούς 2, μικρό τμήμα τοῦ Ρ/82-T4, πού δέν συνδέεται μέ τόν Ρ/82-T3 καί μικρό τμήμα τοῦ Ρ/82-T5, πού γωνιάζει μέ τόν δυτικό τοῖχο τοῦ αἰθρίου Ρ/80-T2, χωρίς νά ἐνώνεται ὀργανικά μ' αὐτόν.

Κατά τήν ἐφετινή ἀνασκαφή, πού ἔγινε σέ ἕνα στῶμα βάθους 0.00 - 0.65 μ., περατώθηκε ἡ ἔρευνα στόν TM-P, ἐκτός ἀπό τήν ἑκτασή του, πού πέφτει στό πλάτος τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια, μέ τήν ἀποκάλυψη τῶν τοίχων: Ρ/83/T1, Ρ/83-T5 ἀντίστοιχου τοῦ Ρ/82-T5, Ρ/83-T2, Ρ/83-T3. Τά χώματα δέν παρυσίασαν στρωματολογικό ἐνδιαφέρον γιατί ἦταν φερτά μέ θαυράσματα κεράμων, συντρίμματα τοιχοποιίας, πέτρες καί ἐλάχιστα κοινά παλαιοχριστιανικά ὄστρακα.

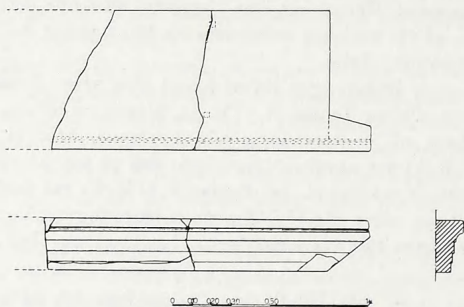
Τά λείψανα τῶν τοίχων τοῦ TM-P εἶναι πρόχειρης δομῆς ἀπό ἀκατέργαστες πέτρες καί χωματολόσπη καί δέν βοηθοῦν μέ σίγουρα καί οὐσιαστικά στοιχεῖα στή σχεδιαστική ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ κύριου συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν. Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιά μετα-

γενέστερες περιοδικές προσθήκες χωρίς οργανική σύνδεση μεταξύ τους και μέ τό αἶθριο. Περισυλλέχτηκε τμήμα στρεπτοῦ κιονίσκου, μήκους 0.58 μ., διαμέτρου 0.21 μ. ἀπό μάρμαρο γκριζόλευκο μέ χρυστάλλους, λεπτόκοκκο.

TOMEAS N
(TM - N)

Ἄ ΤΜ-Ν καταλαμβάνει ἓνα διαμέρισμα δυτικά τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ θου αἱ. καί βόρεια τῆς βόρειας στοᾶς τοῦ αἵθριου (παρένθ. πίν. Δ', κάτωψη).

Μικρά τμήματα τοίχων ἀπό τό διαμέρισμα αὐτό εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στίς ἀνασκαφές τοῦ 1978. Μέ τήν ἐφετινή ἀνασκαφή ἤρθαν στό φῶς καί οἱ 4 τοῦ-

Εἰκ. 1. Τά δύο τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου συναρμολογημένα.

χοι πού τό περιβάλλουν. Πρόκειται γιά ἓνα παράγωνο χῶρο, διαστάσεων 9.30×6 μ., πού προστέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων καί ἐπικοινωνεῖ μόνο μέ τή βόρεια στοά τοῦ αἵθριου. Πάνω στό δυτικό τοῖχο τοῦ διαμερίσματος (N/78-T3 καί N/83-T3) ὑπῆρχαν τά ἀπομεινάρια τῆς ἀπαλλοτριωμένης οἰκίας Ἀσλάνογλου, ἡ ὁποία καταστράφηκε στούς σεισμούς τοῦ 1980. Κατά τή διάλυσή τους περισυλλέχτηκε τμήμα μαρμάρινου ἐπιστυλίου, διαστάσεων: μήκος ἄνω ἐπιφανείας 0.91 μ., κάτω ἐπιφανείας 0.65 μ., πλάτος 0.645 μ. καί ὕψος 0.27 μ. Στήν ὀψή του ἔχει διάκοσμο 4 ὀριζόντιες ταινίες καί κυρτό κυμάτιο (πίν. 89α). Στήν ἀκέραιη στενή του πλευρά σχηματίζεται ἐγκοπή βάθους 0.25 μ., σέ σχῆμα Γ γιά τήν προσαρμογή του σέ ἄλλο μαρμάρينو μέλος.

Ἡ κάτω ἐπιφάνειά του ἔχει ἀφθεῖ ἑλαφρῶς ἀπεργή, προφανῶς γιατί πα- τοῦσε σέ ἄλλο σῶμα καί δέν ἦταν ὁρατή. Γιά τήν προσαρμογή της στό σῶμα αὐτό χρησίμευε τόρμος, διαστάσεων 0.03×0.03 μ. βάθους 0.04 μ., πού ὑπάρχει στό ἄκρο της. Τό τμήμα αὐτό τοῦ ἐπιστυλίου συνανήκει μέ ἄλλο ὅμοιο, πού βρέθηκε στόν ἴδιο τομέα κατά τίς ἀνασκαφές τοῦ 1978 (πίν. 89β, εἰκ. 1). Σημειώνεται ὅτι στήν κάτω ἐπιφάνειά τοῦ τελευταίου αὐτοῦ τμήματος σχη- ματίζεται μέ κουκίδες τό γράμμα Π.

Ἡ ἀνασκαφή ἔγινε σέ 2 στρώματα, συνολικοῦ βάθους 0.80 μ. Στό δεύτερο στρώμα βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν, τά ὅποια προστατεύτηκαν καί ἀποκολλήθηκαν.

Τό πάτωμα τοῦ TM-N εἶναι στρωμένο μέ πῆλινες πλάκες, διαστ. 0.50 × 0.50 μ., σέ κακή διατήρηση, τοποθετημένες πάνω στούς 2 κάθετους ἄξονες Α-Δ καί Β-Ν. Τό πλακόστρωτο πάτωμα συνεχίζεται καί στόν χῶρο βόρεια τοῦ TM-N, ὅπου ὅμως οἱ πλάκες εἶναι τοποθετημένες διαγώνια.

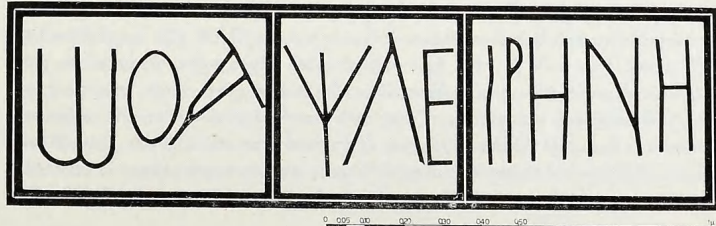
TOMEAS O
(TM - O)

Ὁ Τομέας TM-O βρίσκεται στά βόρεια τοῦ Τομέα TM-Ξ, μέ διαχωριστικό ὄριο τόν τοῖχο Ξ/78 - T14.

Καί οἱ 2 τομεῖς καταλαμβάνουν τόν χῶρο βόρεια τῆς βασιλικῆς. Κατά προηγούμενες ἀνασκαφικές περιόδους (1978 καί 1982) εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στόν TM-O τό ἐνδιαφέρον ὑπόκαιστο καί στά ἀνατολικά του τά εἰρήνια μεταγενέστερων κατασκευῶν (παρένθ. πίν. Δ', κάτωψη).

Ἐπειδή παρατηρήθηκε ὅτι τό ψηφιδωτό δάπεδο, πού ἔχει βρεθεῖ στόν TM-Ξ, συνεχίζεται πρός Βορρά, κάτω ἀπό τόν τοῖχο Ξ/78 - T14, ἐπεκτάθηκε ἡ ἔρευνα στόν Τομέα TM-O σέ μεγαλύτερο βάθος, ἀπό 1 - 1.55 μ. Ἡ ἐπίχωση στό βάθος αὐτό ἦταν χώματα ἀνάμεικτα μέ πέτρες ἄμορφες καί ἀκατέργαστες, θραύσματα πλίνθων καί κεράμων καί συντρίμματα ἀσβεστοκονίας καί κουρασανοῦ. Μέ τή σκαφή ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῆς αἵθουσας, μέρος τῆς ὁποίας ἔχει βρεθεῖ στόν Τομέα TM-Ξ, νότια τοῦ τοίχου Ξ/78 - T14. Ἡ αἵθουσα, ἐλαφρῶς παράγωνη, ἔχει διαστάσεις 9 × 6.00 μ. καί ὀρίζεται στά ἀνατολικά ἀπό τοὺς τοίχους O/83 - T2 καί Ξ/80 - T1, στά βόρεια ἀπό τόν τοῖχο O/78 - T21, στά δυτικά ἀπό τόν ἀγωγό Αγ - 6 καί τόν τοῖχο Ξ/81 - T5 καί στά νότια ἀπό τοὺς τοίχους Ξ/81 - T1 καί Ξ/81 - T4. Τό πάτωμα τῆς αἵθουσας αὐτῆς εἶναι στρωμένο μέ τό ψηφιδωτό Δθ.

Στό κέντρο περίπου τῆς αἵθουσας καί κάτω ἀπό τόν μεταγενέστερο τοῖχο O/82 - T4, διαγράφεται πλαίσιο, μέ διπλή σειρά ἀπό μαῦρες ψηφίδες, σέ σχῆμα ὀρθογώνιου παραλληλογράμμου, διαστ. 1.83 × 0.52 μ., μέ τόν κατά μῆκος ἄξονα Β-Ν. Τό πλαίσιο αὐτό, πάλι μέ διπλή σειρά ἀπό μαῦρες ψηφίδες, χωρίζεται σέ 3 διάχωρα ἄνισα. Στό α διάχωρο ὑπάρχουν 3 γράμματα, στό β ἐπίσης 3 καί στό γ 5 γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς:

Εἰκ. 2. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Εἰρήνης πάνω στό ψηφιδωτό Δθ.

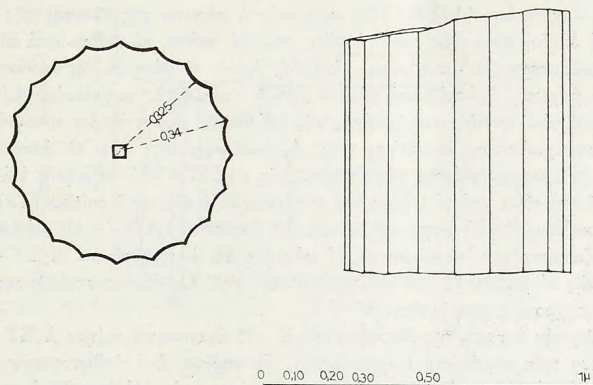
Ὑψος γραμμάτων: 0.33 - 0.36 μ. Τά γράμματα εἶναι μέ μονή μᾶρνη ψηφίδα σέ λευκό κάμπο. Σάν πρώτη, μέ ἐπιφύλαξη, ἐρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς μπορεῖ νά εἶναι: ω = ἐσχάτης, Ο = Ὀλυμπιάδος, Α = πρώτη, Ψ = Ψηφοθέτις, Λ = λουτρῶνος Εἰρήνη. Ὅπως εἶναι γνωστό τό πρῶτο ἔτος τῆς τελευταίας-ἐσχάτης Ὀλυμπιάδας ἀντιστοιχεῖ στό ἔτος 393 μ.Χ.

Τά διακοσμητικά θέματα τοῦ ψηφιδωτοῦ Δθ εἶναι γεωμετρικά: τεμονόμενοι κύκλοι καί καμπυλόπλευροι ρόμβοι στά διαστήματα μεταξύ τῶν τομῶν τῶν κύκλων. Ἀνατολικά ὁμοῦς τῆς ἐπιγραφῆς ὁ διάκοσμος ἀλλάζει καί γίνονται ὀκτάπλευρα σέ διάφορους συνδυασμούς. Ἐπειδὴ τό βόρειο ὄριο τῆς αἵθουσας, δηλαδή ὁ τοῖχος Ο/78 - Τ21, ἔχει καταστρέψει μέρος τῆς ἐξωτερικῆς λωρίδας τοῦ πλαισίου τοῦ ψηφιδωτοῦ, εἶναι πιθανόν αὐτό νά συνεχίζεται ἀκόμη βορειότερα. Κατά μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν τοίχων Ο/83-Τ2 καί Ξ/80 - Τ1, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τό ἀνατολικό ὄριο τῆς αἵθουσας, ὑπάρχει ἐπικλινῆς ζώνη κουρασσανιοῦ-νεροχύτης. Σημειώνεται ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτοί δέν ἐνώνονται ὀρθονικά μέ τούς τοίχους Ο/83 - Τ1 καί Ξ/80 - Τ3, ἀλλ' ἀπλῶς ἐφάπτονται.

Ὅταν ἡ αἶθουσα εἶχε καταστραφεῖ, ἔγιναν στό χώρο τῆς ἄλλης κατασκευῆς, ὅπως: ἡ δεξαμενὴ πού σχηματίζεται ἀπό τούς τοίχους Ο/78 - Τ8, Ο/78 - Τ9 καί Ο/83 - Τ3, τό φρεάτιο πού σχηματίζεται ἀπό τούς τοίχους Ο/82 - Τ3, Ο/83 - Τ3, Ο/82 - Τ1 καί Ο/82 - Τ2, τό ὁποῖο καί κατέστρεψε τό ψηφιδωτό, ἡ δεξαμενὴ Δεξ. 11, ὁ τοῖχος Ο/82 - Τ6, ὁ ἀγωγός Αγ. 10, ὁ τοῖχος Ξ/78 - Τ14 κλπ. (παρένθ. πίν. Δ'). Ἡ τοιχοποιία τῶν κατασκευῶν αὐτῶν εἶναι κοινὴ ἀπὸ ἀκατέργαστες καί ἄμορφες πέτρες μέ ἀββεστοκονία, θεμελιωμένη κατὰ 0.45 - 0.80 μ. ψηλότερα ἀπὸ τό ψηφιδωτό Δθ. Στό χώρο τῆς δεξαμενῆς Δεξ. 11, προσδιορίστηκαν τρία ἀκόμη πατώματα. Τό Δα κατὰ 1.15 μ. ψηλότερα τοῦ Δθ, ἀπὸ ἀββεστοκονία καί βότσαλα, πάχους 0.02 - 0.05 μ. Τό Δβ κατὰ 0.93 μ. ψηλότερα τοῦ Δθ, ἀπὸ πηλόχωμα, πετροῦλες, θραύσματα κεράμων μέ ἔχνη καύσης, πάχους 0.06 μ. Καί τό πάτωμα Δγ σέ ὕψος 0.40 μ. πάνω ἀπὸ τό Δθ, ἀπὸ ἀββεστοκονία, βότσαλα καί κουρασάνι μέ ἔχνη καύσης, πάχους 0.03 μ. Τό πάτωμα αὐτό ἐκτείνεται καί ἔξω ἀπὸ τὸν χώρο τῆς δεξαμενῆς Δεξ. 11, ἀνατολικά ὥς τὸν τοῖχο Ο/83 - Τ1, μέ τό χαρακτηριστικό Δκ (πίν. 90α).

Ὁ ἀγωγός Αγ. 10, πού μέρος του εἶχε βρεθεῖ πέρυσι, ἔχει κατασκευαστεῖ σέ ὕψος 0.56 μ. πάνω ἀπὸ τό ψηφιδωτό Δθ. Ξεκινáει ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ γωνία τῆς δεξαμενῆς Δεξ. 11 καί τοῦ τετραγώνου φρεατίου καί μέ ἐλαφρὰ καμπύλη ὁδεύει στά ἀνατολικά πάνω ἀπὸ τούς τοίχους Ο/83 - Τ2 καί Ο/83 - Τ1. Τό μῆκος του, 6.70 μ., πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μέχρι τώρα, ἀποτελεῖται ἀπὸ 20 κυλινδρικοὺς πῆλινους σωλῆνες, τοποθετημένους ἔτσι ὥστε τό στενότερο ἄκρο νά εἰσχωρεῖ καί προσαρμόζεται στό πλατύτερο τοῦ ἄλλου. Μὲ ἀββεστοκονία καί θηραϊκὴ γῆ ἐπιτυγχάνεται ἡ στεγανότητα τοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 90β). Καταμετρήθηκε, ἀποτυπώθηκε σχεδιαστικά καί φωτογραφήθηκε ὁ σπόνδουλος ἀπὸ πωρόλιθο, πού βρέθηκε πέρυσι ἀνατολικά τοῦ τοίχου Ο/83 - Τ1

(ειχ. 3). Συμπληρωματική έρευνα έγινε καί στή δυτική πλευρά τοῦ ὑποκαύστου τοῦ λουτρικοῦ συγκροτήματος, ὅπου ἀποκαλύφθηκε καί τό δυτικό μισό τῆς ἐστίας, τό ἀνατολικό μισό τῆς ὁποίας εἶχε βρεθεῖ τό 1978. Ἡ πραγματοποίηση τῆς ἀνασκαφῆς στή θέση αὐτή έγινε δυνατή ἀφοῦ πρῶτα διαλύθηκαν τά ἀπομεινάρια τῶν τοίχων τῆς οἰκίας Τζοτζόλα, ἡ ὁποία εἶχε ἀπαλλο-

Ειχ. 3. Σπόνδυλος δωρικοῦ κίονα.

τριωθεῖ καί κατεδαφιστεῖ. Ἡ διάλυση τῶν τοίχων αὐτῶν έγινε μέ δυσκολία γιατί ἡ κατασκευή τους ἦταν κατὰ τήν ἀντισεισμική τεχνική. Ἀπό τό ἀρχαῖο ὕλικό πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στήν τοιχοποιία τῶν διαλυθέντων τοίχων, σημειώνεται πώρινο δωρικό κιονόκρανο, πού σώζεται περισσότερο ἀπό τό μισό μέγεθός του. Ἡ πάνω διάμετρός του εἶναι 0.62 μ., ἡ κάτω 0.54 μ. καί τό ὕψος του 0.26 μ. (πίν. 91α). Ἡ ἐστία πού ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος σ' ὅλη τῆς τήν ἔκταση, εἶναι στήν κάτοψή της παράγωνη. Τό μεγάλο πλάτος τῆς τοιχοποιίας της, 0.80 μ., εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι σκεπαζόταν μέ καμάρα (παρένθ. πίν. Δ'). Σημειώνεται ὅτι ἡ ἐστία αὐτή προστέθηκε μεταγενέστερα στήν ἐξωτερική πλευρά τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ ὑποκαύστου, ὅταν ἀρχηστεύθηκε ἡ ἀρχική ἐστία, πού ἦταν στή νότια κεραία.

Ἀπό τά εὐρήματα τῆς ἐφετινῆς περιόδου σημειώνεται ἀκέραιος παλαιοχριστιανικός λύχνος μέ τό Χρῖσμα στό κοῖλο του, πού βρέθηκε στή βόρεια πλευρά τοῦ ψηφιδωτοῦ Δθ καί σέ ὕψος 0.25 μ. πάνω ἀπ' αὐτό, ὅστρακα καί πολλά θραύσματα μαρμαρίνων πλακῶν, δαπέδου καί ὀρθομαρμαρώσεως, ἰδίως μέσα στό τετράγωνο πηγάδι.

TOMEAS A
(TM - A)

Συνεχίσθηκε καί ἐφέτος ἡ ἔρευνα στήν τομή πού ἔχει γίνηι στό κεντρικό κλίτος τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, ἐμπρός ἀπό τό βόρειο τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου (παρένθ. πίν. Δ', κάτωψη).

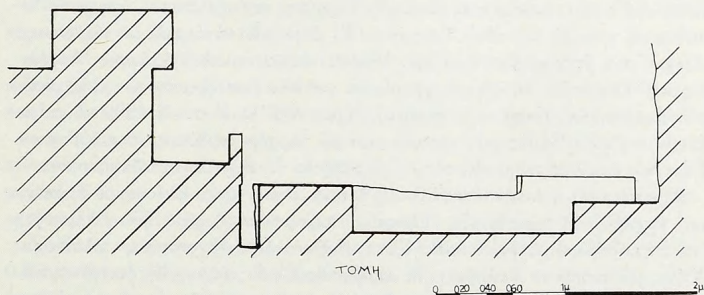
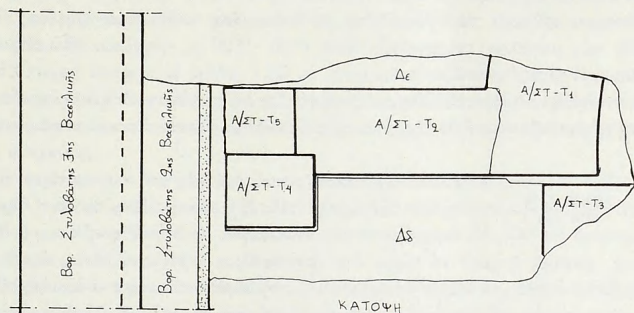
Στήν τομή αὕτη ἔχουν βρεθεῖ: α) Ἡ βόρεια γένεση (Α/ΣΤ - T1) τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ τῆς πρώτης χρονικά βασιλικῆς τοῦ συγκροτήματος. β) Μικρό τμήμα τοιχοποιίας (Α/ΣΤ - T3), κάθετο στό μέτωπο τῆς γένεσης τῆς ἀψίδας, τό ὁποῖο, προφανῶς ἀπό τή θέση του, θά πρέπει νά ἀνήκει στά ἐδῶλια τῶν πρεσβυτέρων τοῦ συνθρόνου. Ἐπειδή, ὅμως, τό μέτωπο τῆς ἀψίδας ἔχει ὀρθομαρμάρωση, ἡ ὁποία καί σώζεται, τό δέ τμήμα τῆς τοιχοποιίας Α/ΣΤ - T3 ἀκουμπάει ἀπλῶς στίς πλάκες τῆς ἐπένδυσης, ἐξάγεται ὅτι τό σύνθρονο εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη (εἰκ. 4, κάτωψη-τομή). γ) Ὁ ἀνατολικός τοίχος τοῦ βόρειου κλίτους τῆς α' βασιλικῆς (Α/ΣΤ - T2), σέ μήκος 1.44 μ., ὅσο δηλαδή εἶναι καί τό μήκος τοῦ ἀντίστοιχου ἀνατολικοῦ τοίχου (T3) τοῦ νότιου κλίτους. δ) Τό ψηφιδωτό δάπεδο Δδ, δυτικά τοῦ Α/ΣΤ - T2, μέ ἀσπρόμαυρο ζατρίνιο γιά διάκοσμο. ε) Τό πάτωμα Δε, ἀνατολικά τοῦ Α/ΣΤ - T2, ἐκτός τῆς α' βασιλικῆς, μέ πήλινες πλάκες. στ) Ὁ βόρειος στυλοβάτης τῆς δεύτερης χρονικά βασιλικῆς.

Σ' ὅλη τήν ἔκταση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Α/ΣΤ - T2 ὑπάρχουν τρία στρώματα ἐπιχρισμάτων. Τό πρῶτο, ἀπό ἀββεστοκονία, πάχους 0.02 - 0.023 μ. ἔχει ἐπικοληθεῖ στήν τοιχοποιία. Ἡ ἐπιφάνειά του δέν ἔχει δουλευτεῖ καλά, ὥστε νά εἶναι λεία. Στό στῶμα αὐτό δέν διακρίνονται ἔχνη χρώματος. Τό δεύτερο, ἀπό θηραϊκή γῆ καί, πιθανόν, μαρμαρῶσκη σέ πολύ ἰσχυρή σύνθεση, ἔχει ἐπιστρωθεῖ στό πρῶτο, χωρίς ὅμως νά ἔχει συνδεθεῖ ἀπόλυτα μ' αὐτό. Ἔτσι σέ πολλά σημεῖα δημιουργήθηκαν κενά-ἀποκαλλήσεις. Ἡ ἐπιφάνειά του, καλά δουλεμένη καί λεία, εἶναι κατάλληλη γιά ζωγραφική. Τό πάχος του εἶναι 0.005 μ. Τό τρίτο στῶμα, πάχους 0.004 μ., ἀπό ἀββεστοκονία, εἶναι ἀμελέστερης κατασκευῆς. Καί αὐτό δέν ἔχει συνδεθεῖ καλά μέ τό δεύτερο καί γι' αὐτό δημιουργήθηκαν ἀποκαλλήσεις.

Ἡ ἔρευνα ἐφέτος ἐπετελέσθη βορειότερα. Σέ ἀπόσταση 1.70 μ. ἀπό τόν Α/ΣΤ - T3 (σύνθρονο) βρέθηκε ἡ παραστάδα Α/ΣΤ - T4, πού ἔξχει 0.42 μ. δυτικά τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Α/ΣΤ - T2 καί ἔχει μήκος (B - N) 0.70 μ. Στήν πραγματικότητα ἡ παραστάδα αὕτη εἶναι ἕνας τετράγωνος πεσσός, διαστάς. 0.70×0.565 μ., πολύ ἰσχυρῆς τοιχοποιίας, πού ἔχει σφηνωθεῖ στή ΒΔ γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Α/ΣΤ - T2. Τοῦτο φυσικά σημαίνει ὅτι ἀνήκει σέ μιά μεταγενέστερη κατασκευή (εἰκ. 4). Τά δύο ἀπό τά τρία ἐπιχρίσματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου Α/ΣΤ - T2, τό α καί τό β, συνεχίζονται καί στίς δύο πλευρές, νότια καί δυτική, τῆς παραστάδας Α/ΣΤ - T4. Ποιός ὁ λόγος τῆς κατασκευῆς τῆς παραστάδας - πεσσοῦ καί μάλιστα στή θέση αὕτη, ἐμπρός δηλαδή ἀπό τή θύρα, πού ἀνοίγταν ἀρχικά στόν ἀνατολικό τοῖχο

Α/ΣΤ - Τ2 και σε ποιά άλλη κατασκευή αντιστοιχούσε, δέν είναι δυνατό για τήν ώρα νά καθοριστέι, γιατί τά περιορισμένα, αναγκαστικά όρια τής τομής δέν επιτρέπουν τήν επέκταση τής έρευνας.

'Η άρχική θύρα τοῦ ανατολικοῦ τοίχου φράχθηκε, σε κάποια εποχή, μέ τόν τοίχο Α/ΣΤ - Τ5, πού κόλλησε στο βόρειο άκρο τοῦ ανατολικοῦ τοίχου Α/

Είλκ. 4. 'Ο χώρος τής βόρειας γένεσης τής άψίδας τής α' βασιλικῆς. Κάτοψη, τομή.

ΣΤ - Τ2 και στην ανατολική πλευρά τής παραστάδας-πεσσοῦ Α/ΣΤ - Τ4. Τό φράξιμο αυτό πάντως έγινε πρίν από τήν ανέγερση τής δεύτερης βασιλικῆς, ό βόρειος στυλοβάτης τής όποιας κατέστρεψε τόν τοίχο Α/ΣΤ - Τ5. 'Η προσθήκη τοῦ Α/ΣΤ - Τ5 δέν κατέστρεψε τό έπίχρισμα τής βόρειας πλευρᾶς τοῦ ανατολικοῦ τοίχου Α/ΣΤ - Τ2, τό όποιο σώζεται ακόμη στο σημείο τής έπαφῆς τους.

Τό ψηφιδωτό δάπεδο Δδ συνεχίζεται σ' ὅλο τόν χώρο πού ἐρευνήθηκε, μέ τή διαφορά ὅτι σέ απόσταση 0.15 μ. ἀπό τήν παραστάδα Α/ΣΤ - Τ4 τό ζα-
τρίκιο σταματᾷ καί ὁ διάκοσμος μετατρέπεται σέ συνθέσεις γεωμετρικῶν σχη-
μάτων. Μέ δύο σειρές μαῦρες ψηφίδες σχηματίζονται τετράγωνα, διζστ. $0.29 \times$
 0.29 μ., μέ λευκό κάμπο, στό μέσο τοῦ ὁποίου διαγράφεται τετράγωνο μέ μία
σειρά μαῦρες ψηφίδες. Μέ δύο διαγώνιες γραμμές τό τετράγωνο χωρίζεται
σέ τέσσερα τρίγωνα πού γεμίζονται μέ κεραμιδιές καί μαῦρες ψηφίδες. Τό
μεταξὺ τῶν μεγάλων τετραγώνων κενό 0.28 - 0.29 μ. γεμίζουν γεωμετρικά
σχέδια, τρίγωνα, τραπέζια κ.ἄ.

Τά στοιχεῖα πού ἀποκαλύφθηκαν κατά τήν ἐρευνα στή θέση αὐτή δείχνουν ὅτι ἡ
πρώτη χρονικά βασιλική θά εἶχε ὑποστεῖ μία καί δύο ἀλλοιώσεις καί μετατροπές.

ΤΟΜΕΑΣ Φ
(ΤΜ - Φ)

Κατά τίς μακροχρόνιες ἐρευνες στό συγκρότημα τῶν
τριῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, εἶχε δημι-
ουργηθεῖ στόν ἀνασκαφέα ἡ πεποιθήση ὅτι οἱ δύο

πρῶτες χρονικά ἔπρεπε νά εἶχαν ἓνα βαπτιστήριο σύγχρονό τους, ἀφοῦ τό
μικρό βαπτιστήριο, πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στή βόρεια πλευρά τοῦ ἐξωνάρθηκα
ἀνήκει, χωρίς ἀμφιβολία, στήν τρίτη βασιλική τοῦ βου αἰῶνα. Ἀπό παρατη-
ρήσεις πού ἔγιναν στήν κτιριακή διάταξη τοῦ συγκροτήματος δημιουργήθηκε ἡ
γνώμη ὅτι τό βαπτιστήριο αὐτό θά ἔπρεπε νά ἀναζητηθεῖ στά νότια τοῦ αἰ-
θρίου καί συγκεκριμένα στό οἰκόπεδο Γερούκη, πού βρίσκεται στή νότια οἰ-
κοδομική γραμμή τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια. Τό οἰκόπεδο αὐτό μαζί μέ τό διώροφο
οἶκημα πού ὑπῆρχε ἐκεῖ ἔχει πρό πολλοῦ ἀπαλλοτριωθεῖ ἀπό τήν Ἀρχαιο-
λογική Ὑπηρεσία. Τό οἶκημα χρησίμευε γιά τήν ἀποθήκευση τῶν εὐρημάτων
τῶν ἀνασκαφῶν. Κατά τούς σεισμούς ὅμως τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1980 τό κτίριο
ἔπαθε σοβαρές ζημιές καί χαρακτηρίστηκε ὡς «ἐπικινδύνως ἐτοιμόρροπον».
Γι' αὐτό, ἀφοῦ μέ κόπο καί φόβο ἀφαιρέθηκαν τά ἀρχαῖα, κατεδαφίστηκε.

Τήν εὐκαιρία γιά τήν ἀνασκαφική ἐρευνα στόν χώρο ἔδωσαν οἱ ἐργασίες
πού ἄρχισε ἡ Ὑπηρεσία (7η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Λαρίσης),
ὅπο τήν ἐπίβλεψη τῆς ἐπιμελήτριας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀσπασίας
Ντίνας, μέ σκοπό νά διαλυθοῦν τά ἀπομεινάρια τῶν τοίχων τῆς κατεδαφισμέ-
νης οἰκίας Γερούκη, νά ἀπομακρυνθοῦν τά μπάζα καί ἄλλα ὑλικά καί νά δια-
μορφωθεῖ τό οἰκόπεδο. Ἡ διάλυση τῶν τοίχων ἔγινε προσεκτικά, γιατί
παρατηρήθηκε ὅτι στήν τοιχοποιία εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀρχαῖο ὑλικό: κομ-
μάτια μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μαρμαροθετήματα κ.ἄ. Γρήγορα
διαπιστώθηκε ὅτι οἱ τοῖχοι τῆς διαλυομένης οἰκίας Γερούκη εἶχαν ἐδραστεῖ
σέ μικρό βάθος (0.30 μ.) πάνω σέ τοιχοποιία διαφορετικῆς δομῆς καί διαφορε-
τικοῦ προσανατολισμοῦ. Μικρή ἐρευνα ἔδωσε τή βεβαιότητα ὅτι ἡ τοιχοποιία
αὐτή (τοῖχος Τ1) ἀνῆκε στό ζητούμενο βαπτιστήριο. Τό οἰκόπεδο χαρακτη-
ρίστηκε ὡς Τομέας Φ (ΤΜ - Φ). Σύμφωνα μέ τόν προσανατολισμό τοῦ τοί-

χου Τ1 τοῦ βαπτιστηρίου, ὁ χώρος διαιρέθηκε μέ δύο εὐθεῖες γραμμές, διασταυρούμενες κάθετα σέ τέσσερις ὑποτομεῖς: τόν ΥΠ - Φ1, πού ἀντιστοιχεῖ στό ΒΑ τέταρτο τοῦ χώρου, τόν ΥΠ - Φ2, πού ἀντιστοιχεῖ στό ΒΔ τέταρτο, στόν ΥΠ - Φ3 στό ΝΑ καί στόν ΥΠ - Φ4, πού ἀντιστοιχεῖ στό ΝΔ τέταρτο.

Ἐφέτος ἡ ἀνασκαφή ἔγινε στόν ΥΠ - Φ1, σέ ἔκταση 5.30×5.50 μ., σέ ζώνη πλάτους 1.20 μ. τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ΥΠ - Φ2 καί σέ ἔκταση σέ σχῆμα τριγώνου, διαστάσεων $4.55 \times 3.20 \times 2.80$ μ., τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ΥΠ - Φ3.

Ἡ σκαφή ἔφτασε σέ βάθος 1.35 μ. Χώματα ἐλαφρά, ἀνόμια, ἀνάμεικτα, μέ συντρίμματα τοιχοποιίας, πέτρες, κομμάτια τούβλων καί κεραμιδιῶν, ἀβροστοκοινάματα κατὰ τόπους, συντρίμματα κουρασανοῦ κλπ. ἦταν ἡ σύσταση τῆς ἐπίχωσης.

Στήν ἔκταση πού ἔγινε ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφή ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἑξῆς:

α) Οἱ τοῖχοι, ἀνατολικός Τ1 καί βόρειος Τ7, πού γωνιάζουν σέ ὀρθή γωνία καί σχηματίζουν διαγώνια τό ΒΑ μισό τετράγωνου κτιρίου μέ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 9.20×9.20 μ. (εἰκ. 5).

β) Τό μισό περίπου κυκλικό ὑπερυψωμένου στυλοβάτη, διαμ. 4.50 μ. μέ τίς 3 ὀρατές πλευρές του ντυμένες μέ μαρμάρινες πλάκες. Χαρακτηριστικό Τ5.

γ) Λίγο περισσότερο ἀπὸ τό μισό ὀκτάγωνης κολυμβήθρας, πού ἐγγράφεται στό κέντρο τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη.

δ) Διάχωρα μέ πολύχρωμα μαρμαροθετήματα, μέ τὰ ὅποια εἶναι στρωμένο τό πάτωμα τοῦ μνημείου (πίν. 91β, 92α).

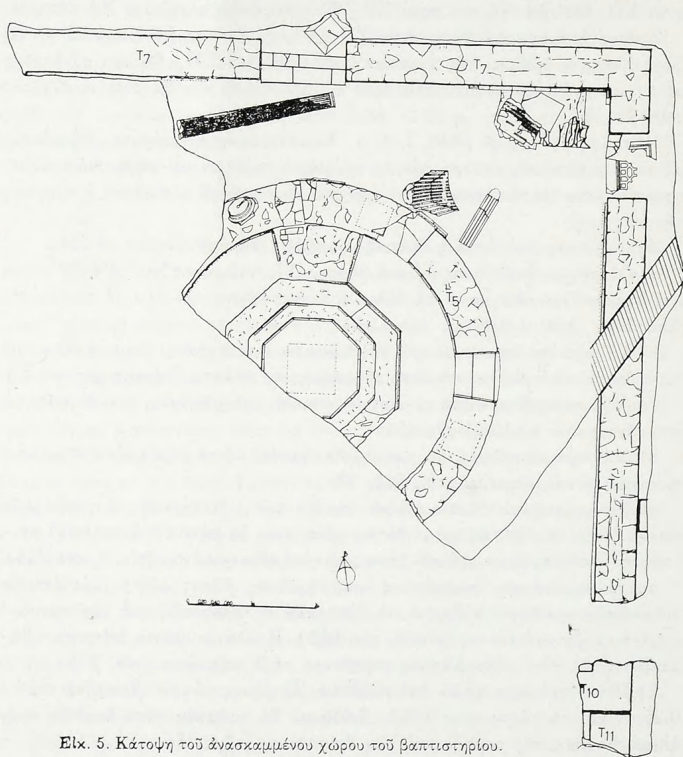
ε) Δύο μαρμάρινες βάσεις κίωνων, σχεδόν καλῆς διατήρησης, ἡ γωνία μιᾶς τρίτης βάσης *in situ*, ὡς καί οἱ θέσεις πάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη, ὅπου πατοῦσαν οἱ ὀκτὼ βάσεις τῶν ἰσάριθμων κίωνων (εἰκ. 5, πίν. 92β).

στ) Ἕνας ἀκέραιος μαρμάρινος ἰωνικός κίονας, ὕψους 2.50 μ. Δύο ἀπὸ τίς αὐλακώσεις του ἔχουν λαξευτεῖ σέ ὕψος 0.76 μ., προφανῶς γιά τήν προσαρμογή ἐκεῖ κιγκλιδώματος (εἰκ. 6, πίν. 91β). Πολλά κομμάτια διάτρητων θωρακίων (πίν. 93α). Μαρμάρινος πεσσίσκος σέ 2 κομμάτια (πίν. 93β).

ζ) Πέντε τμήματα τόξων ἀπὸ πλίνθους. Τό μῆκος τῶν πλίνθων εἶναι 0.24 - 0.25 μ. καί τό πᾶχος τους 0.025 - 0.035 μ. Τά τμήματα αὐτὰ βοηθοῦν στήν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς καί τῶν διαστάσεων τῶν τόξων.

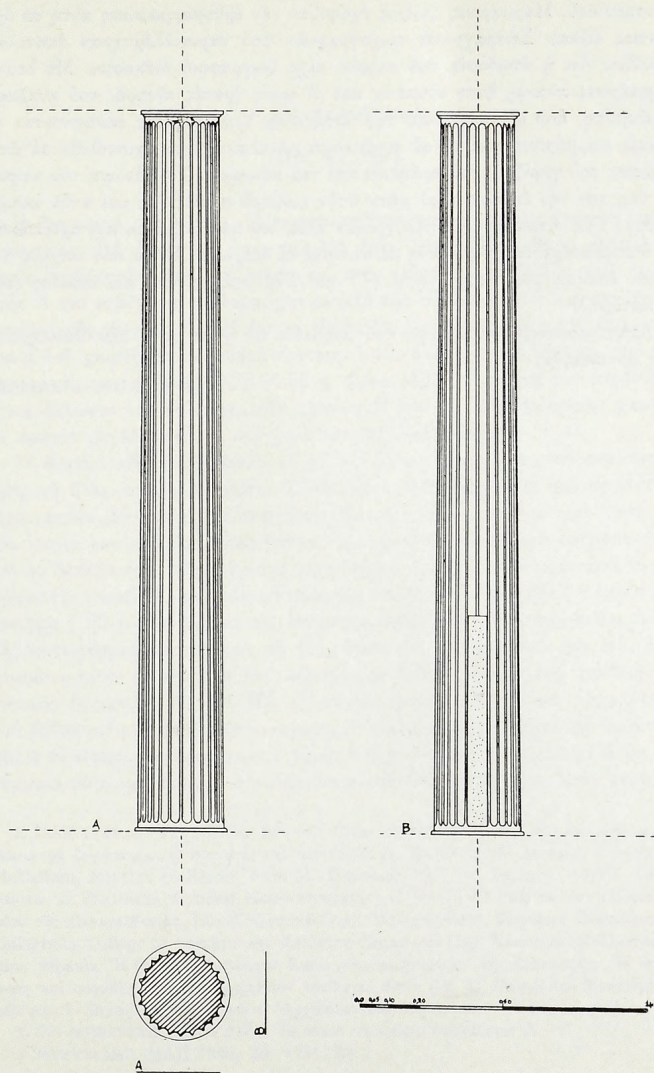
Τά στοιχεῖα πού μέ συντομία ἀναφέρονται ἐδῶ δέν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι τό κτίριο πού ἀνασκάπτεται εἶναι τό βαπτιστήριό τῶν δύο πρώτων βασιλικῶν. Ἄν αὐτό ἀνήκει στήν πρώτη ἢ στή δεύτερη βασιλικὴ εἶναι δύσκολο γιά τήν ὥρα νά καθοριστεῖ, γιατί μιὰ ἔκταση ἄσκαφτη ἀκόμη καί ἡ ὁδὸς Τσιτίνια πού μεσολαβοῦν, δέν ἐπιτρέπουν τή σύνδεσή του μέ τό κτιριακό συγκρότημα τῶν βασιλικῶν. Τά στοιχεῖα ὅμως πού ἔχουμε μέχρι τώρα στή διάθεσή μας εἶναι ἀρκετά γιά τή σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση, σέ γενικὲς γραμμές, τοῦ κτιρίου. Εἶναι ὀρθογώνιο, ἐσωτ. διαστάσεων 9.20×9.20 μ. Στό

τετράγωνο αὐτό ἐγγράφεται ὑπερυψωμένος κτιστός κυκλικός στυλοβάτης. Πάνω στό στυλοβάτη πατοῦσαν ὀκτώ ραδινοί ραβδωτοί κίονες μέ ἰωνικές βάσεις καί ἰωνικά κιονόκρανα καί ἐλαφρώς τραπεζοειδή ἐπιθήματα, πού ὑποβά-

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου τοῦ βαπτιστηρίου.

σταζαν ἰσάριθμα τόξα ἀπό πλίνθους. Στό ἀνατολικό τμήμα τοῦ στυλοβάτη ὑπάρχει ἀνοιγμα-θύρα, μήκους 0.625 - 0.75 μ. Στό κέντρο τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη ὑπάρχει ὀκτάγωνη κολυμβήθρα μέ δύο σκαλιὰ. Στό πάτωμα τῆς κολυμβήθρας ἔχει μείνει ἄστροτος τετράγωνος χῶρος, διαστάσεων 0.755 X 0.77 μ., στόν ὁποῖο, πιθανόν, νά ἦταν ἐδρασμένο βᾶθρο γιά τίς τελετουργικές ἀνάγκες τοῦ βαπτίσματος. Ὅλες οἱ ἐσωτερικές ἐπιφάνειες τοῦ μνημείου ἦταν ντυμένες μέ μαρμάρινες λευκές πλάκες ἐδρασμένες πάνω σέ παχύ στρώμα

Εικ. 6. Μαρμάρινος ιωνικός κίονας.

κουρασανιοῦ. Μαρμάρινες ζεύξεις ἐχώριζαν τήν ὀρθομαρμάρωση αὐτή σέ ὀριζόντιες ζῶνες. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν πού περισυλλέχτηκαν ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἀνωδομία τοῦ κτιρίου εἶχε ζωγραφικό διάκοσμο. Μέ λευκές μαρμάρινες πλάκες ἦταν ντυμένες καί οἱ τρεῖς ὀρατές πλευρές τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη, ἐνῶ οἱ ἐπιφάνειες τῆς ὀκτάγωνης κολυμβήθρας καλύπτονταν μέ λευκές μαρμάρινες πλάκες σέ συνδυασμό μέ πλάκες ἀπό σχιστόλιθο σέ ἀποχρώσεις τοῦ γκρίζου, τοῦ πράσινου καί τοῦ κόκκινου. Τό πάτωμα τοῦ κτιρίου σέ ὅλη του τήν ἔκταση (καί μέσα στόν κυκλικό στυλοβάτη καί στήν κολυμβήθρα) ἦταν στρωμένο μέ πολύχρωμα πλακίδια ἀπό μάρμαρο καί σχιστόλιθο, σέ διάφορα σχέδια, χωρισμένα μέ πλαίσια σέ διάχρωμα. Στούς δύο τοίχους πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ μέχρι τώρα (T1 καί T7) ὑπάρχει ἀπό μία εἴσοδος (εἰκ. 5, κάτωψη).

Λεπτομερέστερη περιγραφή τοῦ μνημείου θά γίνει μετὰ τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς.

ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΛΑ

(Πίν. 94 - 98)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ κτιρίου Η συμπληρώθηκε φέτος¹ μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ τελευταίου, ΒΑ δωματίου του, τοῦ Η4 (πίν. 94α). Ἐρευνήθηκε ἐπίσης μέ τομές ὁ χώρος ἀνάμεσα στό κτίριο καί στόν τοῖχο τοῦ περιβόλου πρὸς Α καί πρὸς Ν του καθὼς καί τό διάστημα μεταξύ τῆς Β πλευρᾶς του καί τοῦ γειτονικοῦ οἰκοδομήματος Κ². Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ὁ περίβολος εἶχε καί ἐδῶ ὅπως καί ἀλλοῦ χτιστές προεκβολές³ πλάτους 1.10 - 1.25 μ., πού ἐξεῖχαν ἀπό τήν ἐσωτερική του πρόσοψη 0.35 - 0.55 μ. (πίν. 94β). Ὁ τοῖχος τοῦ περιβόλου, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ τοῖχοι τῶν κτιρίων Η καί Κ, ἦταν χτισμένος χαμηλά μέ ἀρκετά μεγάλες πέτρες καί ψηλότερα μέ ὠμές πλῖθες.

Τό δωματίο Η, ἐσωτ. διαστ. 17.50 × 6.23 μ., εἶναι ὁμοιο καί συμμετρικό πρὸς τὰ ἄλλα τρία τοῦ κτιρίου. Οἱ ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ de Ridder εἶχαν σκάψει δύο τάφρους στό πλάτος του καί, καθὼς φαίνεται, μία τομή στή ΒΑ γωνία του καί εἶχαν παραβιάσει ὄχι μόνο τήν ἐσωτερική ἐπίχωση ἀλλά καί τό δάπεδό του. Εἶχαν ἐπίσης μετακινήσει καί μερικές πέτρες ἀπό τό κατώφλι τῆς μοναδικῆς του πόρτας πρὸς τόν κεντρικό διάδρομο Η3 ἡ ὁποία ἔχει ἄνοιγμα 1.69 μ. καί βρίσκεται, ἔκκεντρη, κοντά στή ΝΔ του γωνία. Λόγω τῆς κατωφέρειας τοῦ βράχου τό Η4, ὅπως καί τό γειτονικό του Η5, ἦταν χτισμένο πάνω σέ κρηπίδα ἀπό λιθολόγημα πού τό ἔφερε στή στάθμη τῶν δυτικῶν δωματίων Η1 καί Η2. Οἱ πέτρες τοῦ λιθολογήματος, μεγαλύτερες στό βάθος καί μικρότερες στήν κορυφή, ἀποτελοῦσαν τό δάπεδο τοῦ δωματίου, χωρίς ἰδιαίτερη διαμόρφωση καί χωρίς κανενός εἶδους ἐπίστρωση. Μέσα στό γέμισμα αὐτό, μέ πυθμένα τήν ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἦταν χτισμένη

1. ΠΑΕ 1981, σ. 92 - 95, πίν. 84 - 91· 1982, σ. 105 - 108, πίν. 73 - 79. Στή φετινή ἀνασκαφή ἐργάστηκαν οἱ φοιτητές καί φοιτήτριες Δ. Χανιώτης, Ε. Μπάνου, Lucinda R. McCallum, Martha L. Risser, Jean M. Donohoe, Mary G. Ciaccio, Roy C. Green, Steven L. Stuzinski, Cynthia Κωνστανταράκη καί David L. Patrick τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πεννσυλβανίας, ἔξω Κοψίνη τοῦ Bryn Mawr College, Μαρίαννα Οἰκονόμου τοῦ University College of London καί Καλλιόπη Σαρρῆ καί Παρ. Κωσταῶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἡ Ruby J. Levesque ἔκανε χρέη φωτογράφου τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ συντήρηση καί συγκόλληση τῶν εὐρημάτων ὀφείλεται στούς κ.κ. Π. Βαλμᾶ τοῦ Μουσείου Ὁθίων καί Ἱ. Μιχαηλίδη τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

2. Βλ. ΘΡΕΨΙΑΔΗ, ΠΑΕ 1961, 39, ὅπου τό κτίριο ὀνομάζεται Δ.

3. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1960, 30· 1961, 28.

ἡ συνέχεια τοῦ ὀχετοῦ πού ἄρχιζε ἀπό τό H1, περνοῦσε κάτω ἀπό τό δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ διαδρόμου H3 καί ἐβγαίνει στό ὑπαιθρο ἐξω ἀπό τό H4 (βλ. πίν. 94α). Ὁ ὀχετός βρέθηκε νά περιέχει κεραμική πού πρέπει νά ἀναχθεῖ στό τέλος τῆς περιόδου τῆς χρήσεως καί στή φάση τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ κτιρίου. Ἀλλη κεραμική, ὑπό μορφή χιλιᾶδων ὀστράκων, μαζεύτηκε ἀπό τίς σπασμένες καί λιωμένες πλῖθες τῶν τοίχων πού ἀποτελοῦσαν τήν κυριότερη ἐπίχωση τοῦ δωματίου. Ἀρκετά ὄστρακα, μαζί μέ ἀπανθρακωμένους σπόρους δημητριακῶν, μαζεύτηκαν καί ἀπό τό στρώμα στάχτης πού σκέπαζε τό δάπεδο (πίν. 95) καί πού σχηματίστηκε κατὰ τήν καταστροφή τοῦ κτιρίου. Τέλος, ἀπευθείας ἐπάνω στό δάπεδο καί σέ μιά ζώνη πλάτους 2 - 3 μέτρων ἀπό τό N τοῖχο βρέθηκαν διάσπαρτα μικρά κομμάτια ζωγραφιστό κόνιαμα πού δείχνουν ὅτι ἡ πλευρά αὐτῆ τοῦ δωματίου ἦταν τοιχογραφημένη.

Ἡ τοιχογράφηση δέν εἶναι τό μόνο στοιχεῖο πού ξεχωρίζει τό H4 ἀπό τά ἄλλα δωμάτια τοῦ κτιρίου. Κατά μήκος τοῦ B τοίχου του, κομμένο σέ τρία σημεῖα ἀπό τίς δοκιμές τοῦ de Ridder, ὑπῆρχε θρανίο πλάτους 0.65 - 0.70 μ. καί διατηρημένου ὕψους 0.75 μ., πού εἶχε χτιστεῖ ἀπό πλῖθες τοποθετημένες σέ ἐπτά κανονικούς ὀριζοντίους δόμους μέ λάσπη στούς ἄρμους (πίν. 96α). Ὁ κορυφαῖος δόμος, ἀμέσως κάτω ἀπό τή σημερινή ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, σώθηκε πού καί πού μόνο (πίν. 96β) καί οἱ δύο χαμηλότεροι ἔλιωσαν ἀπό τήν ὑγρασία τοῦ ἐδάφους καί δέν διακρίνονται, οἱ ἐνδιάμεσοι ὅμως διατηρήθηκαν καί ξεχωρίζουν πολύ καλά.

Τό θρανίο καί ὁ τοιχογραφημένος N τοῖχος σημαίνουν πιθανότατα ὅτι τό δωμάτιο H4 ἐξυπηρετοῦσε κάποιον ιδιαίτερο σκοπό, οἱ καμένοι σπόροι ὅμως, τά κομμάτια πύθων καί οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς πού βρέθηκαν στήν ἐπίχωση καί στό ἐσωτερικό τοῦ ὀχετοῦ του, δείχνουν ὅτι ἦταν καί αὐτό χῶρος ἀποθηκεύσεως ὅπως καί τά ἄλλα. Ἴσως χρησίμευε γιά ἔδρα τοῦ ἀποθηκαρίου.

Τά εὐρήματα παρουσιάζουν φέτος ἄρκετή ποικιλία. Τά ἐντυπωσιακότερα εἶναι ἴσως τρία μεγάλα φύλλα μολύβι διαστάσεων 1.03×0.45 μ. (πίν. 97α), πού ἦσαν ἀκουμπισμένα στήν ἀρχαία ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους μεταξύ τῶν κτιρίων H καί K, παράλληλα καί ἐπικαλυπτόμενα στό μήκος τους. Δίπλα τους ὑπῆρχε ἄλλο ἓνα, μικρότερο καί χωρίς καθαρές ἀκμές. Ἐπιπλέον βρέθηκαν μερικά μικρά κομμάτια στό ἐξωτερικό στόμιο τοῦ ὀχετοῦ.

Τά κομμάτια τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι πολύ λίγα, πολύ μικρά καί πολύ διάσπαρτα ὥστε νά δώσουν σαφεῖς ἰδέα γιά τή διακόσμηση τοῦ τοίχου. Τά περισσότερα ἔχουν ἀπλῶς ἓνα ἢ δύο χρώματα (κόκκινο, κίτρινο, γαλάζιο ἢ καστανό ἀνοιχτό σέ ἀπόχρωση ξύλου), ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλα μέ σειρά κύκλων, ζώνη ροδάκων, πιθανῶς γωνία κτιρίου μέ ξυλοδεσιά καί, τέλος, ἓνα γυναικεῖο κεφάλι καί ὁ αὐχένος ἐνός ἄλλου σέ κατατομή, μέ κυματοειδεῖς βοστρύχους ἐμπρός ἀπό τά αὐτιά (πίν. 97β). Τό μέγεθος τοῦ κομματιοῦ αὐτοῦ εἶναι 0.064×0.05 μ.

Ἡ κεραμική πού συγκεντρώθηκε ἀπό τὰ στρώματα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωματίου (τό σκοῦρο ἐπιφανειακό, τό πολύ παχύτερο καί ξανθότερο μεσαῖο πού σχημάτισαν οἱ πεσμένες πλῖθες τῶν τοίχων καί τῇ λεπτῇ στρώση τοῦ δαπέδου) εἶναι λιγότερη σέ ποσότητα ἀλλά ὅμοια σέ εἶδος μέ τήν κεραμική τῶν ἄλλων χώρων τοῦ κτιρίου. Ἐπικρατοῦν ἀπολύτως οἱ ἄβαφες κύλικες μέ σχετικά χαμηλό πόδι καί κοίλωμα στή βάση τους καί τὰ λεκανίδια. Ὑπάρχουν ἀρκετοί σκύφοι διακοσμημένοι κυρίως μέ σπεῖρες, ἀπό τούς ὁποίους μερικοί, καί ἰδίως οἱ τελευταῖοι, εἶναι ἐσώβαφοι (πίν. 98α). Ἀπό τόν ὀχετό, ἀπό τή φάση τῆς χρήσεως δηλαδή, προέρχονται τὰ κομμάτια δύο μεγάλων ψευδοστόμων τύπου Καδμείου, ἐν μέρει καμένων (πίν. 98β), ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας σώζει στήν κοιλιά τρεῖς κατακόρυφες παράλληλες γραμμές βαμμένες μέ ἄσπρο χρῶμα (πίν. 98γ), πού ἀποτελοῦσαν κατά πᾶσα πιθανότητα τό κάτω τμήμα χαρᾶκτηρα τῆς γραμμικῆς Γραφῆς Β, τοῦ - ru, τοῦ du ἢ τοῦ - wa¹. Ὅμοια κεραμική, ὅπως ἡ ἀρύταινα καί ὁ ὄμος μικροῦ ψευδοστόμου μέ χωριστούς δακτυλίους στό στόμιο καί στό στέλεχος τοῦ δίσκου τῶν λαβῶν καί ἐνάλληλες γωνίες ἀνάμεσά τους βρέθηκαν καί ἔξω ἀπό τό κτίριο. Στό σύνολό της δηλαδή ἡ κεραμική ἀνήκει στήν πρώτη φάση τῆς ΥἚ ΙΙΒ περιόδου, χωρίς τίποτε παλαιότερο καί μέ πολύ λίγα κομμάτια πού θά μπορούσαν νά προέρχονται ἀπό κάπως πιό προχωρημένους χρόνους.

ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

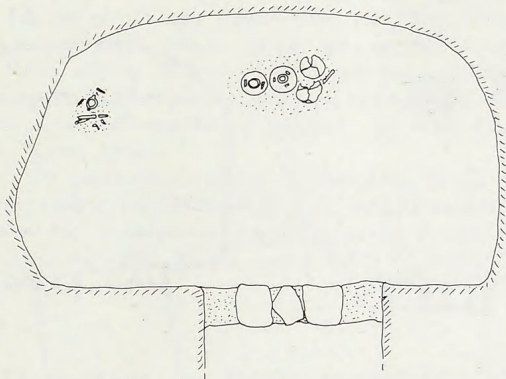
1. Πρβ. Α. SACCONI, Corpus delle iscrizioni vascolari in Lineare B (Roma 1974) πίν. σ. 199.

Στό μεγάλο νεκροταφείο τῆς θέσεως «Δένδρο», συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή θαλαμοειδῶν τάφων, στήν προέκταση τῆς ΝΔ πλευρᾶς τῆς περυσινῆς ἔρευνας. Ἡ ἐπίχωση πού καλύπτει τούς τάφους φθάνει τά 0.50 μ. καί δέν παρουσιάζει στοιχεῖα ἢ ἐνδείξεις γιά χρήση μεταγενέστερη τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου. Γιά τή χωροταξία τοῦ μεγάλου νεκροταφείου ἔχουμε καί παλαιότερα μιλήσει. Διάσπαρτοι στούς ἀγρούς βρίσκονται λίγοι μεγάλοι ὀγκόλιθοι, πού ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἔρευνάς μας τούς εἶχαμε ἐπισημάνει σάν πιθανά ὄρια τοῦ νεκροταφείου ἢ σάν σήματα καί ἀναγνωριστικά ὁρόσημα τῶν συστάδων μάλλον παρά τῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου. Ἡ μετακίνησή τους ἢ καί ἡ ἀλλαγὴ θέσεως πλῶν ἀπό αὐτούς δέν ἐπιτρέπει τή σύλληψη τῆς ἀρχικῆς ἰδέας διάταξής τους, παρά ταῦτα ὅμως ἀξίζει ἡ μνεῖα πού κάνουμε ἐδῶ σάν ἐπισήμανση μιᾶς πρακτικῆς πού ἔχει περισσότερα ἢ λιγότερα ἀνάλογα σέ ὅμοιες περιπτώσεις. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τό μεγάλο νεκροταφείο τῆς θέσεως «Δένδρο» βρίσκεται πρὸς τό τέλος τῆς ἐξερευνήσεως καί ἀνασκαφῆς του. Σέ διαδοχικές ἐκθέσεις ἔχουμε ὑπογραμμίσει τή διαφορὰ τῶν κεντρικῶν ἀπό τούς περιφερειακοὺς τάφους μέ βάση τό σχῆμα, τίς διαστάσεις καί τόν πλοῦτο τῶν κτερισμάτων τους καί ἔχουμε παραλληλίσει τήν εἰκόνα αὐτή πρὸς ἀνάλογη διάταξη, οἰκιστική καί ἀξιολογική, τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ τῆς Τανάγρας. Ἡ φετινὴ συστάδα περιλαμβάνει τούς τάφους 131 - 134. Ὁ πρῶτος τάφος εἶναι ἀπό τούς μεγάλους τοῦ νεκροταφείου καί τῆς συστάδας πού ἀνασκάψαμε. Ἡ μεγάλη διάμετρος τοῦ θαλάμου του φθάνει τά 4.50 μ. Τά μορφολογικά καί κατασκευαστικά στοιχεῖα τοῦ τάφου τὸν κατατάσσουν στούς χρόνους τῆς ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Τανάγρας. Ὁ θάλαμός του εἶναι ἀκκονόιστα περιφερῆς, τό μέτωπο τῆς εἰσόδου κατακόρυφο καί λίγο λοξό πρὸς τά μέσα, τά σκέλη τοῦ δρόμου συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τά ἄνω καί τό δάπεδο τοῦ δρόμου ἔχει βαθμιαία καί μικρὴ κλίση πρὸς τό στόμιο τοῦ τάφου. Τῇ μακρᾷ χρήσῃ τοῦ τάφου ὑπογραμμίζουν δύο ἀκόμα μορφολογικά καί λειτουργικά γνωρίσματα, ἡ κόγχη τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τοῦ δρόμου καί ὁ μεγάλος ἀποθέτης τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ θαλάμου του. Τό συνολικὸ βᾶθος τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου φθάνει τά 1.80 μ. Τό πλάτος τοῦ στομίου του τό 1 μέτρο καί τό ὕψος του τά 1.20 μ.

Ἐν τούτοις ὁ τάφος 131 δέν παρουσίασε σπουδαία κτερισματικὴ περιουσία.

Ἡ πλευρική του κόγχη παρά τίς μεγάλες διαστάσεις της καὶ τῇ συμπαγῇ κατασκευῇ τῆς ξερολιθίας της δέν ἔδωσε κανένα κτερίσμα, οὔτε καν λείψανα ὀστέων. Διερωτᾶται κανεῖς ἂν οἱ κόγχες αὐτές εἶχαν πάντοτε χρησιμοποιηθεῖ γιά ταφές στή διάρκεια χρήσεως τοῦ τάφου ἢ ἀνοίγονταν μαζί μέ τόν τάφο καί προορίζονταν γιά κάποια μελλοντική ταφή.

Στό ἀριστερό μισό τοῦ θαλάμου ἀποκαλύφθηκαν σέ ὁμάδα σκελετικά λείψανα καί λιγοστά κτερίσματα (βλ. παρακ.) ἐνῶ ὁ εὐρύχωρος ἀλλά ἀβαθής (0.15 - 0.20 μ.) ἀποθέτης τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τοῦ θαλάμου ἔδωσε σκελε-

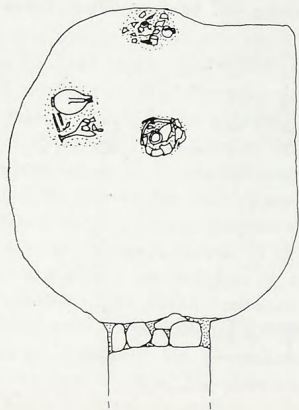

Εἰκ. 1. Τάφος 132.

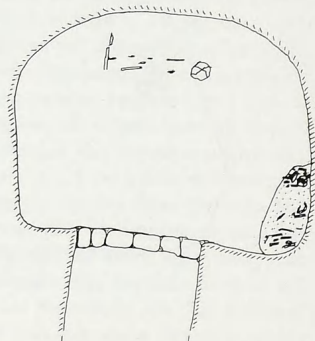
τικά λείψανα καί ἐλάχιστα κτερίσματα. Πλουσιότερος σέ κτερίσματα ἂν καί μικρότερος σέ διαστάσεις ὑπῆρξε ὁ τάφος 132, πού βρέθηκε λίγα μέτρα δυτικότερα ἀπό τόν προηγούμενο. Καί τῶν δύο ἡ ὀροφή εἶχε καταρρεύσει, ὅπως ἄλλωστε τοῦ μεγίστου ἀριθμοῦ τῶν Ταναγραϊκῶν μυκηναϊκῶν τάφων. Ἡ κατάρρευση τῆς ὀροφῆς τοῦ τάφου κατέστρεψε καί τό ὑπέρθυρο τοῦ στομίου, ἐνῶ ἡ ξερολιθιά ἔμεινε ἀνέπαφη. Ὁ τραπεζιόσχημος θάλαμος δέν παρουσίαζε ἔχνη τῆς τελευταίας ταφῆς. Στό ἔναντι τῆς ξερολιθίας τμήμα τοῦ θαλάμου, κοντά στά τοιχώματα τοῦ τάφου, ἀποκαλύψαμε δύο κρανία καί δύο ὠραῖα ἀγγεῖα. Προφανῶς ἔχουμε ἐδῶ ἀνακομιδῇ προγενέστερων ταφῶν καί περιορισμό τους σέ μέρος τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου. Τά κτερίσματα περιλαμβάνουν ἀλάβαστρο μεγάλου σχήματος καί τρίωτη πυξίδα, ἐνῶ παραπέρα πρὸς Α (εἰκ. 1,) ἐλάχιστα σκελετικά λείψανα συνοδεύονται ἀπό μικρό προχυτικό κύπελλο.

Ὁ τάφος 133 ὑπῆρξε ὁ πλουσιότερος τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ὀροφή του εἶχε ἐπίσης καταρρεύσει καί κατεκάλυψε τά θαυμάσια κτερίσματα, πού

συνόδευαν τὶς ἀνακομιδές τοῦ θαλάμου. Τὰ σκελετικά λείψανα ἔχουν διαταχθεῖ σὲ τρεῖς κύριες ομάδες μέσα στὸ θάλαμο τοῦ τάφου. "Όλες οἱ ομάδες συνοδεύονται ἀπὸ ὠραῖα καὶ γενικά καλοδιατηρημένα ἀγγεῖα καὶ ἄλλα κτερίσματα, χαρακτηριστικά τῶν ΥΕ IIIA καὶ IIIB χρόνων. Ὁ τάφος μαρτυρεῖ τὴν ἀκμαία κεραμικὴ παραγωγὴ τῶν ἐργαστηρίων τῆς Τανάγρας τῶν χρόνων ἀνθησης καὶ σταθερότητας τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (βλ. παρακ.) (εἰκ. 2, πίν. 99α).

Εἰκ. 2. Τάφος 133.

Εἰκ. 3. Τάφος 135.

Οἱ τάφοι 134 καὶ 135 ἀνήκουν σὲ μικρὴ ομάδα ΝΔ ἀπὸ τὴν ομάδα τῶν τριῶν προηγούμενων. Ὁ 134 εἶναι μικρὸς τάφος, ποὺ διατήρησε τὴν ὀροφή του. Ὁ δρόμος του φέρει μικρὸ ἀναβαθμὸ καὶ ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ θαλάμου, χωρὶς νὰ ὑποδηλώνονται παραστάδες. Στὸν μικρὸ αὐτὸ τάφο δὲν βρέθηκε κανένα κτερίσμα, οὔτε καὶ σκελετικά λείψανα (πίν. 99β).

Τέλος ὁ τάφος 135 ἀποτελεῖ ἀπλό περιφερὲς ὄρυγμα μὲ πεσμένη τὴν ὀροφή του. Παρουσιάζει τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῆς ὑστερομυκηναϊκῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἔδωσε λίγα σκελετικά λείψανα στὸ νότιο (εἰκ. 3) μέρος του σὲ διάταξη ποὺ ὑπαγορεύει ταφὴ ἐκτάδην, ἐνῶ σὲ μικρὸ ἀποθέτη δεξιὰ τῆς εἰσόδου βρέθηκαν λείψανα ἀνακομιδῆς καὶ πτωχὰ κτερίσματα.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τάφος 131 (πίν. 100ε)

Ἀπὸ τὸν θάλαμο τοῦ τάφου προέρχονται ἑνδεκα ψῆφοι μικρές, σφαιρικές ἀπὸ ἀμέθυστο, δύο κυλινδρικές μὲ ραβδώσεις καὶ μία σὲ σχῆμα κοιτῆς ἀπὸ

κυανή υαλόμαξα· επίσης ψήφος σέ σχῆμα κριθῆς ἀπό ὀρεία κρύσταλλο, διάτρητη. Δύο κομβία ἀπό στεατίτη, κολουροκωνικά (βλ. "Εργον 1983).

Τάφος 132 (πίν. 100ε)

Πυξίδα, τρίωτη, τῆς λείπει ἡ μία ἀπό τίς ὀριζόντιες λαβές. Σχῆμα κυλινδρικό, κωνικό, βάση ἐξέχουσα, λαιμός χαμηλός. Πηλός κίτρινος. Τό σκεῦος διακοσμεῖται μέ καστανόμαυρες ταινίες καί ὀμόκεντρος κύκλους στή βάση. Στό ὕψος τῶν λαβῶν τό κύριο διακοσμητικό θέμα εἶναι σιγμοειδεῖς γραμμές. "Υψ. 0.075, διάμ. βάσης 0.10, διάμ. χείλους 0.05 μ. (βλ. "Εργον 1983).

Ἀλάβαστρο, σχεδόν ἀκέραιο. Σχῆμα σφαιρικό, πεπλατυσμένο, λαβές ὀριζόντιες. Πηλός κίτρινος, διακόσμηση μέ καστανόμαυρο χρῶμα. "Ολο τό ἀγγεῖο διακοσμεῖται μέ λεπτότερες καί παχύτερες ταινίες. Κύριο διακοσμητικό μοτίβο στούς ὤμους θαλάσσια ὕστρεα (murex). "Υψ. 0.15, διάμ. χείλους 0.11 μ. (βλ. "Εργον, 1983).

Ποτήρι μέ γεφυρόστομη προχή, συγκολλημένο. Σχῆμα κυλινδρικό, κωνικό. Πηλός ἐρυθρός, χεῖλη ἐλαφρῶς ἐξέχοντα, λαβή κατακόρυφη ταινωτή, βάση δακτυλιοειδής. Διακοσμεῖται μέ γραπτές ταινίες, τό χεῖλος ὀλόβαφο, βαμμένη ἡ ράχη τῆς λαβῆς, γραπτή θηλειά ἔναντι τῆς λαβῆς. "Υψ. 0.06, διάμ. χεῖλ. 0.085 μ.

Τάφος 133

Ἀμφορέας ψευδοστομός. Συγκολλημένος ἀλλά πλήρης. Σχῆμα σφαιρικό, πεπλατυσμένο, βάση δακτυλιοειδής, δίσκος ψευδοῦς στομίου ἐπίπεδος, λαβές κατακόρυφες ταινωτές. Πλαστικός δακτύλιος στή βάση τοῦ ψευδοῦς στομίου, πηλός κίτρινος μέ ροδίζον ἐπίχρισμα, διακόσμηση μέ καστανοκόκκινη λαβή. Στό ψευδές στόμιο ἐνάλληλες καί ἀντίνωτες γωνίες, περιβαλλόμενες ἀπό γραπτό κύκλο. Στούς ὤμους τό κύριο μοτίβο φοίνικα, φύλλο παπύρου καί κιάδος μέ φύλλα παπύρου. Στή βάση τῶν λαβῶν ἀλυσίδα γραμμῶν, στό ὑπόλοιπο σῶμα ὁμάδες γραπτῶν ταινιῶν πού διακόπτονται στό μέσον ἀπό ταινία μέ γραπτές ἐνάλληλες γωνίες ἀνισοσκελεῖς. "Υψ. 0.211, διάμ. βάσεως 0.08 μ. (πίν. 100α).

Κύλικα ὑψίποδη, συγκολλημένη, σχεδόν πλήρης. Σώζει τή μία ἀπό τίς δύο κατακόρυφες ταινωτές λαβές, πού ἐξέχουν ἐλαφρά πάνω ἀπό τά χεῖλη. Σῶμα κωνικό μέ κατακόρυφο κυλινδρικό λαιμό καί ἐλαφρῶς ἐξέχοντα χεῖλη. Πόδι κυλινδρικό λεπτό, βάση δισκοειδής, κοίλη, μέ βάθυνση τοῦ στελέχους. Πηλός κιτρινωπός, ἄβαφος (πίν. 100β). "Υψ. 0.18, διάμ. χείλους 0.161 - 0.164, διάμ. βάσεως 0.075 μ.

Κύπελλο, ἀκέραιο. Σχῆμα κωνικό μέ ἐξέχοντα χεῖλη, βάση δακτυλιοειδής, λαβή κατακόρυφη πού ἐξέχει ἐλαφρά πάνω ἀπό τά χεῖλη. Πηλός

ἐρυθρός, διακόσμηση με καστανή βαφή. Στό κάτω μέρος τοῦ σώματος ομάδες λεπτῶν γραπτῶν ταινιῶν, τό χεῖλος ὀλόβαφο μέσα καί ἔξω. Τῆς λαβῆς περιγράφονται τά πέρατα, ἐνῶ τό μέσον γράφεται με ἐπάλλληλες ταινίες. "Υψ. 0.042, διάμ. χεῖλ. 0.0125, διάμ. βάσης 0.025 μ. (πίν. 100γ).

Κύπελλο ἀκέραιο, ἄριστης διατήρησης με ἀκριβή λεπτά περιγράμματα, τοῦ γνωστοῦ τύπου Kefti. Τά χεῖλη του εἶναι ἐλαφρῶς συμπεσμένα πρὸς τό μέρος τῆς λαβῆς. Τά χεῖλη περιγράφονται μέσα καί ἔξω με καστανή ταινία. "Υψ. 0.055, διάμ. χεῖλ. 0.075 - 0.08 διάμ. βάσεως 0.06 μ. (βλ. "Εργον 1983).

Προχοῖσκη ἀκέραιη, ἄριστης διατήρησης, σχῆμα ἀμφικωνικό, βάση δακτυλοειδῆς, λαβή κατακόρυφη ταινιωτή. Πηλός κίτρινος, διακόσμηση με καστανόμαυρη βαφή. Διακοσμεῖται με γραπτές ταινίες σέ ομάδες στό σῶμα καί στούς ὤμους με γραπτό κόσμημα ρακέτας. "Υψ. 0.081, διάμ. χεῖλους 0.04, διάμ. βάσεως 0.03 μ.

Ὅπισθότμητη πρόχους, ἀκέραιη, ἄριστης διατήρησης. Σχῆμα ὠοειδές, πλαστικός δακτύλιος στή βάση τοῦ λαιμοῦ, βάση δισκοειδῆς, λαβή κατακόρυφη ταινιωτή. Πηλός ἐρυθρός, διακόσμηση με καστανέρυθη βαφή. Τό χεῖλος βαμμένο ἐσωτερικά καί τό σύνολο τοῦ λαιμοῦ ἐξωτερικά. Στό σῶμα ομάδες γραπτῶν ταινιῶν καί στούς ὤμους κυματοειδεῖς ταινίες. "Υψ. 0.265, διάμ. βάσεως 0.07 μ. (πίν. 100δ).

Τάφος 135

Σφονδύλι κωνικό ἀπό στεατίτη, ὑποπράσινου χρώματος.

Σφονδύλι κολουροκωνικό ἀπό στεατίτη μαύρου χρώματος.

Μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε προσωρινή συντήρηση θραυσμάτων λαρνάκων πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τό ἔτος 1974 στό ἴδιο νεκροταφεῖο καί ἔμειναν ἀποθηκευμένες καί ἀκαθάριστες στίς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Θηβῶν. Καθαρίστηκαν τά θραύσματα πού περιγράφουμε παρακάτω.

Λάρνακα κιβωτίσχημη μικρῶν διαστάσεων. Πηλός κόκκινος με πυρήνα μαῦρο καί ρόδινο ἐπίχρισμα στήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια. Φέρει τέσσερις κατακόρυφες μικρές λαβές με πλατιές βάσεις, δύο στίς στενές καί δύο στίς μακρές πλευρές.

Πρώτη μακρά πλευρά. Διατηρεῖται σχεδόν ὁλόκληρη. Στά πόδια ζωγραφίζεται με κόκκινο ζωηρό χρῶμα ζώνη διπλῶν κεράτων σέ ἐπάλλληλη διάταξη. Ἡ ἐπιφάνεια χωρίζεται σέ δύο πλατύτερα καί ἓνα στενότερο μετοπικά ἀνοίγματα. Τά δύο ἀκραῖα διακοσμοῦνται με ἀνθεμοειδή καί σπειροειδή κοσμηματα, τό μεσαῖο με ζευγος κατακόρυφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν.

Πρώτη στενή πλευρά. Εἶναι ἡ καλύτερα διατηρημένη ὅλου τοῦ σκεύους. Τό ἓνα της πόδι διακοσμεῖται με διπλά κέρατα σέ ἐπάλλληλη διάταξη καί τό

ἄλλο μέ ἐπάλληλη σειρά γραπτῶν γωνιωδῶν σχημάτων. Στό μέσον ζωγραφίζεται φυτικό κόσμημα μέ ἐκβλαστήσεις πού κρέμονται ἀπό τή λαβή τῆς λάρνακας.

Δεύτερη στενή πλευρά. Τά πόδια κοσμοῦνται μέ ἐπάλληλα διπλά κέρατα καί τό σῶμα τῆς λάρνακας μέ τό ἴδιο μοτίβο τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς.

Δεύτερη μακρά πλευρά. Στά πόδια κέρατα σέ ἐπάλληλη σειρά καί στό διατερούμενο τμήμα τοῦ σώματος μετόπη μέ ἐλικοειδή φυτική διακόσμηση.

Μῆκος τῆς λάρνακας 0.66, πλ. 0.28, ὕψος 0.32, ὕψος ποδιῶν 0.125 μ. Ἡ ὥραία αὕτη λάρνακα, παρά τήν ἀποσπασματική της διατήρηση, εἶναι καλό δεῖγμα πυκνῆς διακοσμητικῆς πληρότητας καί χρωματικῆς ζωηρότητας. Τά λατρευτικά σύμβολα τῶν διπλῶν κεράτων προσδίδουν στό σκεῦος θρησκευτική προστασία, ἀπό τήν ὁποία δέν λείπει ἡ συνειρμική νοηματική προέκταση τῆς μεταθανάτιας ψυχαγωγίας (ψυχήν-ἄγω).

Ἀπό συλημένο τάφο προέρχεται μία ἄλλη λάρνακα σέ ἀποσπασματική κατάσταση. Ὁ πηλός της εἶναι κόκκινος καί στήν ἐξωτερική της ἐπιφάνεια φέρει ἀνοιχτό κόκκινο ἐπίχρισμα, ἐνῶ ἡ διακόσμησή της ἔγινε μέ καστανοκόκκινη βαφή. Στό μέσον τῆς μακρᾶς πλευρᾶς φέρει ἀνάγλυφη προεξοχή σάν σανίδα, ἀνάλογη καί ὁμόροπη μέ τίς ἀκραῖες προεξοχές τῶν ποδιῶν. Μικρή προεξοχή παρουσιάζει ἐπίσης τό χεῖλος καί ὁ πυθμένας τοῦ σκεύους. Ἐτσι σχηματίζονται δύο κοῖλα ὀρθογώνια, τά ὁποία ὀρίζονται μέ γραπτές κόκκινες καί μαῦρες ταινίες καί εἰκονογραφοῦνται μέ γυναικεῖς μορφές στή γνωστή χειρονομία τοῦ θρήνου. Τά πόδια διακοσμοῦνται μέ χιαστί γραμμές ἐνῶ τό χεῖλος ζωγραφίζεται μέ ἀραιές παράλληλες γραμμές. Τό μῆκος τῆς μακρᾶς εἶναι 0.102 μ., τό ὕψος της 0.048 μ. καί τό ὕψος τῶν ποδιῶν 0.10 μ.

Ἡ μία στενή πλευρά τῆς ἴδιας λάρνακας φέρει τό ἴδιο ἀνάγλυφο πλαίσιο ἐκτός ἀπό τή βάση, ἡ ὁποία ὀρίζεται μέ κοίλη γραμμή. Στά πόδια ζωγραφίζεται ρομβοειδές κόσμημα καί στό κέντρο φοινικοειδές μέγιστο πλάτος ὡς ἔγγιστα τό πραγματικό 0.355 μ. Ἀπό τήν ἄλλη στενή πλευρά διακοσμεῖται μεγάλο τμήμα, ἡ διακόσμηση τοῦ ὁποίου δέν εἶναι ἐμφανής, ἀντιγράφει ὅμως κατὰ πάσα πιθανότητα τό θέμα τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς. Μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.40 μ.

Ἀπό τήν ἄλλη μακρά πλευρά ἔχουν διασωθεῖ τμήματα μέ τή γνωστή ἀνάγλυφη προεξοχή τῶν ἀκραιῶν πλευρῶν διακοσμημένων ἐπίσης ἀλλά μέ ἀκαθόριστο θέμα, γιατί τό χρῶμα ἔχει ἀποπέσει σχεδόν ἐντελῶς. Οἱ γυναικες τῆς μακρᾶς πλευρᾶς ἀντιπροσωπεύουν τή ζωγραφική καί αἰσθηματική ἰδιομορφία τῆς ταναγραϊκῆς μυκηναϊκῆς τέχνης, πού μᾶς κληρονόμησε μιάν ἄλλη ἀποψη τῆς μυκηναϊκῆς καλλιτεχνίας. Ἡ ἀνθρώπινη μορφή ὑπηρετεῖ τή συγκινησιακή ἀποτύπωση τῆς λαϊκῆς ψυχογραφίας. Ἡ γυναικα δέν εἶναι θρηναδός, ἀλλά σύμβολο καί ἐκφραση τοῦ πόνου. Τό ψυχικό ἄλγος ὑπηρετεῖται μέ τήν ἀλλόκοτη παραμόρφωση καί τήν ἐξπρεσιονιστική ἀσυμμετρία τῶν

ἀνθρώπων μελῶν. Τό ἀνθρώπινο σῶμα δέν ἐνδιαφέρει τόν καλλιτέχνη, τό ἀποδίδει ἐννοιογραφικά, μέ διαγραμματική συνοπτικότητα. Τήν ἀκρίβεια ἀντικαθιστᾷ ὁ ἰδεογραφισμός τῶν «λειτουργικῶν» μελῶν τοῦ σώματος. Ὁ πανύψηλος λαϊμός ὑποδηλώνει τήν εὐθραυστη τρυφερότητα τῆς γυναικείας αἰσθαντικότητος, ἡ μακριά κοτσίδα τή φιλάρεσκη περηφάνεια της. Τό πρόσωπό της εἶναι σχηματικό προσωπεῖο τοῦ πόνου καί τοῦ χρέους, ἀπαρέμφατη συμπλήρωση τῆς ἀνάτασης καί τῆς ὑπέρβασης τοῦ ἀνθρώπινου πόνου. Τῇ μετεωριζόμενη γυναικεία κεφαλῇ συγγρατεῖ γραφικά τό χέρι ἢ τά χέρια τῆς μορφῆς πού ὑψώνονται σταθερά σέ ἀτέρμονη ἀνάταση. Θεληματικότητα καί ἄφηση, διαμαρτυρία καί ἐπικλήση συνοψίζουν τήν ἀνθρώπινη μοίρα, αἰσθητοποιοῦν τό ἀνθρώπινο πεπρωμένο.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Παρένθ. πίν. Ε' - ΣΤ' και πίν. 101 - 110)

Συνεχίστηκε για ένατη χρονιά ή ανασκαφή και έρευνα του Ραμνουντος από τόν υπογραφόμενο μέ συνεργάτες τήν κυρία Έλένη Θεοχαράκη, ή οποία είχε τήν άμεση και συνεχή έποπτεία τής ανασκαφής και τόν ζωγράφο κ. Κωστή 'Ηλιάκη. Έργάστηκε επίσης στόν Ραμνουντα ό ζωγράφος κ. Γιάννης Γιαρμενίτης. Τή διεύθυνση του ανασκαφικού συνεργείου είχε ό κ. 'Ιωάννης Καραμήτρος και τών μαρμαρυγιών έργασιών ό κ. Νικόλαος Καραμαλλής.

Φέτος έγινε ανασκαφή στό ιερό τής Νέμεσης και καθαρισμός του ανατολικά του ιεροῦ χώρου.

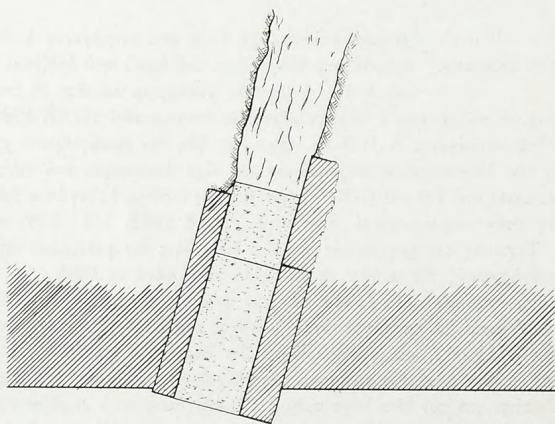
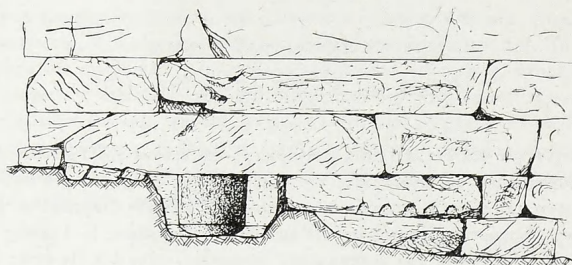
Η φετινή ανασκαφή έγινε στά τετράγωνα Α-Δ 8-12, ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ δηλαδή στό ΒΑ τμήμα του ιεροῦ πού όρίζεται από Β και Α από τό μεγάλο άνάλημμα και από Ν από κρυπτό άνάλημμα του όποίου ή ύπαρξη είχε ήδη έπισημανθεί (ΠΑΕ 1981, 121 ειχ. 2). Στά τετράγωνα Α-Δ 8-12 είχε γίνει ήδη τόν προηγούμενο χρόνο ή άφαίρεση τών επιφανειακών στρωμάτων και είχε ανασκαφεί στό τετράγωνο C9 και μερικώς στό D9 και C-D10 μέχρι βάθους 9.30 μ. όρθογώνια δεξαμενή λαξευμένη στόν μαρμαρυγιικό σχιστόλιθο (ΠΑΕ 1982, 131 - 135, παρένθ. πίν. Δ'). Τεχνικές και χρηματικές κυρίως δυσκολίες δέν επέτρεψαν τή συνέχιση τής ανασκαφής τής κρήνης, ή όποία θά γίνει κατά τό 1984.

Η φετινή ανασκαφή δέν έφθασε ως τόν βράχο στά τετράγωνα Α 8 - 12, Β-С 11 - 12 γιατί θά καταστρεφόταν ό τοίχος τής στοῶς πού βρίσκεται στά τετράγωνα Β 11 - 12, και γιατί κρίθηκε ότι έπρεπε νά άφεθοῦν για πιθανή μελλοντική μελέτη όρισμένα τμήματα τής έπίχωσης άπείρακτα. "Ασκαφο έπίσης έχει μείνει για τόν ίδιο λόγο τμήμα τής έπίχωσης πού χωρίζει τήν ανασκαφή του 1981 από του 1983, πλ. 2 μ. περίπου, τό όποιο άποτελεῖ τό δυτικό μισό τών τετραγώνων Α-Δ 8 (παρένθ. πίν. Ε').

Η κ ρ η ν η. "Όπως ειπώθηκε δέν ανασκάφηκε τό έσωτερικό τής κρήνης, έξωτερικώς όμως τής βόρειας πλευράς της άποκαλύφθηκε πρόχειρος τοίχος πάχους 0.80 μ. περίπου, ή όποιος προστάτευε τόν τοίχο τής κρήνης από τίς πιέσεις τής έπίχωσης του άνδέρου και από τίς δονήσεις πού θά προκαλούσε σ' αυτόν τό άδειασμα τών φορτίων τών λίθων στό σημείο εκείνο (πίν. 101α).

Ο λίθινο ς κρυπτός ό χ ε τ ό ς. Τό σπουδαιότερο κέρδος τής έφε-

τινῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἡ εὕρεση λίθινου κρυπτοῦ ὀχετοῦ (μεταχειρίζομαι τὴν ἔκφραση τῆς ἐπιγραφῆς IG VII 4255 = Syll³ 973) μὲ τὸν ὁποῖο γέμιζε ἡ δε-

0 0.50 1μ

Εἰκ. 1. Τὸ ἀνατολικό στόμιο τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ (σχ. Ι. Γιαρμενίτη).

ξαμενὴ τῆς κρήνης (ΠΑΕ 1982, 131 - 135) μὲ νερό. Ὅπως θὰ δεῖχθεῖ, ἡ ἀποκάλυψή του διέλυσε παλαιὰς πλάνες καὶ ἔθεσε νέα προβλήματα (παρένθ. πίν. Ε').

Τοῦ ὀχετοῦ τό τελευταῖο μέρος, ἄγνωστο σέ μᾶς ἐντελῶς καί ἀθέατο ἀπό τούς ἀρχαίους, πού καλυπτόταν ἀπό τήν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ, τό μήκος εἶναι 10.65 μ. Ἡ ἀρχή του βρίσκεται κάτω ἀπό τό βραχύ ἀνατολικό ἀνάλημμα καί τό τέρμα του στή δεξαμενὴ τῆς κρήνης. Ἐχει κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ μέ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς Β. Τὸν ὀχετὸ ἀποτελεῖ τάφρος σκαμμένη στὸν σκληρὸ μαρμαρυγιακὸ σχιστόλιθο, πλ. κάτω 0.57 ἄνω 0.67 καί βᾶθ. 0.50 μ., ἡ ὁποία συμπληρώνεται κατὰ τό ὕψος μέ πλευρικοὺς τοίχους (πίν. 101β, 102α - β) ἀπὸ πέτρες δουλεμένες στήν ἐσωτερικὴ ὄψη μέ τό σφυρί χωρὶς σφῆνες, ὕψ. 0.85 μ., ἔτσι ὁ ὀχετός ἔχει βᾶθος 1.35 μ. Πάνω στοὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ ὀχετοῦ ἀκουμποῦν ὡς καλύμματα του μεγάλες ἀκατέργαστες καί ἀκανόνιστες πλακοειδεῖς πέτρες μέ κατεύθυνση Β - Ν. Τὰ μεταξὺ τους κενὰ συμπληρώνονται μέ μικρὲς πέτρες (πίν. 103α).

Ὁ ὀχετός κατασκευάσθηκε πρὶν ἀπὸ τήν οἰκοδόμησιν τοῦ βραχέος ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος καί συνεπῶς καί τοῦ μεγάλου βορείου, δηλαδή πρὶν ἀπὸ τήν κατασκευὴν τοῦ ἀνδῆρου. Τό ἀνατολικὸ στόμιο τοῦ ὀχετοῦ βρίσκεται στὸ κατώτατο σημεῖο τοῦ βραχέος ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος (εἰκ. 1, πίν. 103β) καί ἔχει ὡς δάπεδο δύο μαρμάρινες πλάκες δουλεμένες μέ τό βελόνι, κοῦλες, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ ἐξωτερικὴ ἔχει μήκος 1.05 μ. καί ἡ ἐσωτερικὴ 0.48 - 0.59 μ. Στίς ἄκρες τους, βόρεια καί νότια, πατοῦν ὡς πλευρές, ἀνά δύο ὄρθιοι μαρμαρόπλινθοι δουλεμένες ἐπίσης μέ τό βελόνι, οἱ ὁποῖες ἐπιστέφονται μέ μεγάλη μαρμαρόπλινθο τοῦ ἀναλήμματος. Τό στόμιο ἔχει ὕψ. 0.42 καί πλ. 0.49 μ. Ὅπως εἶναι φανερό ὅταν κατασκευαζόταν ἡ εἴσοδος τοῦ ὀχετοῦ, ὁ τεχνίτης δέν ἔλαβε ὑπόψιν του τῇ μελλοντικῇ κατεύθυνσιν τοῦ βραχέος ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος, μέ ἀποτέλεσμα τό στόμιο τοῦ ὀχετοῦ νά εἶναι λοξά τοποθετημένο ἐν σχέσει, μέ τό ἀνάλημμα καί νά ἐξέχει τῆς καθέτου τοῦ τοίχου 0.20 μ. ἡ βόρεια πλευρά τοῦ στομίου καί ἡ πλάκα τοῦ δαπέδου καί 0.07 μ. ἡ νότια πλευρά.

Τό τέρμα τοῦ ἀγωγοῦ ἀρχίζει νά διαμορφώνεται σέ ἀπόσταση 0.65 μ. πρὶν ἀπὸ τήν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς δεξαμενῆς μέ τήν κατασκευή, στή βόρεια ἐσωτερικὴ πλευρά του, τοίχου μήκους 1.25 μ. Ἐτσι στήν ἀρχή τοῦ τοίχου τό πλάτος τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι 0.55 μ. ἐνῶ στό δυτικὸν τέρμα του, στήν ἐκροή δηλαδή πρὸς τῇ δεξαμενῇ, 0.25 μ.

Μέ τὸν τοῖχο αὐτὸν ἐλαττώνεται τό πλάτος τοῦ ὀχετοῦ καί ἐπιτυγχάνεται ὥστε ἡ βόρεια ἐσωτερικὴ παρειά του νά συμπίπτει μέ τήν ΒΑ ἐσωτερικὴ γωνία τῆς δεξαμενῆς. Στό σημεῖο ὅπου ὁ σφηνοειδὴς τοῖχος τέμνει τὸν τοῖχο τῆς δεξαμενῆς, ὁ ὀχετός στεγάζεται μέ ὀρθογώνια λιθοπλινθο, ὕψ. 0.25 μ., συνεχίζεται δέ μέ κατεύθυνσιν ΝΔ σχηματίζοντας ἔτσι ἀμβλεία γωνία φυσικὰ στενότερος (εἰκ. 2). Τὸν πυθμένα τοῦ τμήματος τοῦ ὀχετοῦ μέσα στὸν τοῖχο τῆς δεξαμενῆς τὸν ἀποτελεῖ πώρινη πλάκα κοίλη σχήματος τραπέζιου, μήκους 0.67, πλ. ἀνατολ. 0.29, πλ. δυτ. 0.12, τοποθετημένη πάνω στό βράχο, ἡ ὁποία καταλήγει στό ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς. Ἐμπρὸς ἀπὸ τήν πλάκα, ἀνατολικότερα,

Εἰκ. 2. Τό δυτικό στόμιο τοῦ κρυπτοῦ ὄχου (σχ. Ι. Γιαρμενίτη).

υπάρχει σκαμμένο στόν βράχο κοίλωμα μήκους 0.90, πλ. 0.30 - 0.40 μ. και βάθ. 0.10 μ., πού χρησίμευε γιά τή συγκράτηση τῆς ἰλῦς πού ἔφερνε τό νερό. Τό τελευταῖο μέρος τοῦ ὀχετοῦ ὕψ. 0.72 μ. στό τέρμα του στέφεται μέ λαξευμένη πυρόπλινθο, πού συνεχίζει τή λιθόπλινθο πού μνημονεύτηκε ἤδη. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τά πουριά γιά τό δάπεδο τοῦ ὀχετοῦ καί τήν ἐπίστεψή του ἀνήκουν σέ δεύτερη χρήση καί θά προέρχονται ἀπό τά παλιότερα καταστραμμένα οἰκοδομήματα τοῦ ἱεροῦ. Ὁ κρυπτός ὀχετός βρέθηκε ἐπιχωσμένος μέ ἰλύ.

Ὁ κρυπτός ὀχετός δέν εἶναι ὁ μόνος. Πρίν ἀρχίσει ἡ ἐπίχωση τοῦ ἱεροῦ καί πιθανόν πρίν ἀρχίσει ἡ κατασκευή τοῦ μεγάλου βόρειου ἀναλήμματος, λάξευσαν οἱ ἀρχαῖοι στόν βράχο ὀχετό μέ κατεύθυνση ΒΑ - ΝΔ, μήκους 11 μ. περίπου, πλ. 0.50 καί βάθ. 0.30 μ. περίπου. Τό ἀνατολικό τμήμα του δέν ἀνασκάφηκε, ὅπως εἰπώθηκε στήν ἀρχή τῆς ἐκθεσης. Ὁ ὀχετός αὐτός βρέθηκε ἐπιχωσμένος μέ χῶμα καί χαλίκι μέσα στό ὅποιο ὑπῆρχαν λίγα ὄστρακα, ἀπό τά ὁποῖα χαρακτηριστικά εἶναι θραύσματα ἀπό δύο κορινθιακοῦς ἀρυβάλλους, ἕνα μελανόμορφο μέ παράσταση κεφαλιοῦ καί μέρους τοῦ στήθους σφίγγας τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. καί βάση ἀγγείου τοῦ τέλους τοῦ 6ου - ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἐξω τοῦ βραχέος ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος καθαρίστηκε ὁ βράχος ὅπου αὐτό πατάει καί ἀποκαλύφθηκαν λαξεύματα πού ἀνήκουν στοὺς δύο ὀχετοὺς, τόν κρυπτό καί τόν παλαιότερο. Σέ ἀπόσταση 5.70 μ. ἀπό τήν γωνία τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος ὑπάρχει στό βραχῶδες ἔδαφος τεχνητή κοιλότητα διαμ. 1 μ., ἡ ὁποία πρὸς Β καί Α ἔχει βελτιωθεῖ μέ τήν κατασκευή μικροῦ πρόχειρου τοίχου. Ἡ κοιλότητα βρέθηκε γεμάτη μέ ἰλύ. Ὅσο μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει φαίνεται ὅτι πρὸς Ν τῆς κοιλότητος ὁ βράχος ἦταν λαξευμένος στήν ἀρχαϊότητα ὥστε τά νερά πού ἔρχονταν ἀπό Ν νά συγκεντρώνονται εὐκολότερα μέσα σ' αὐτήν τῆς ὁποίας ὁ πυθμένος βρίσκεται στό ἐπίπεδο ὅπου ἐδράζεται ἡ θεμελίωση τοῦ βραχέος ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος. Στά χῶματα καί στή λάσπη πού κάλυπταν τήν κοιλότητα καί τό πρὸς Ν λάξευμα τοῦ βράχου βρέθηκαν θραύσματα μελανόμορφης λουτροφόρου τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Ἡ πρὸς Α συνέχεια τοῦ κρυπτοῦ ἀγωγοῦ στό τετράγωνο D 12 - 13 εἶναι τάφρος λαξευμένη στό βράχο μήκ. 2.90 μ., πλ. 0.60 μ., καί βάθ. 0.20 - 0.50 μ. Ἡ διακοπή τῆς καί ἡ ἔλλειψη ἄλλων σχετικῶν ἰχνῶν δείχνει πῶς ὁ ὀχετός συνεχίζόταν ὡς τεχνικὴ κατασκευή, ἡ ὁποία καταστράφηκε. Τό λαξευμένο αὐλάκι βρέθηκε ἐπιχωσμένο μέ ἰλύ καί πέτρες στό κατώτερο μέρος του καί χῶμα ὑψηλότερα. Ἀπὸ τό στρῶμα τῆς λάσπης τοῦ τετρ. D 12 προέρχεται κεραμικὴ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. καί κυρίως τῆς περιόδου 480 - 470 π.Χ. χωρίς νά λείπουν ὄστρακα τῶν ὁποίων ἡ χρονολογία μπορεῖ νά φθάσει μέχρι τὸ 450 π.Χ. Ἀκέραιη σχεδόν εἶναι συγκολλημένη κύλικα χωρίς πόδι (πρβ. The Athenian Agora XII, ἀρ. 454 fig. 12).

Πρῶτος ὁ Α. Ὁρλάνδος περιέγραψε ἀνατολικά τῶν δύο ναῶν τοῦ ἱεροῦ δύο τοίχους παράλληλους σχεδόν, τοὺς ὁποίους θεώρησε ὡς ἀρχαῖκό περίβολο, ἀκριβέστερα δὲ κατὰ τοὺς λόγους του, si l'on examine de près le côté Est du péribole archaïque, l'on constatera que ce péribole ne fut pas construit lui-même d'une seule fois. En effet, le mur est bâti avec deux parements parallèles et tangents, qui, cependant, ne sont pas organiquement liés; ceci amène à supposer que la partie extérieure fut ajoutée postérieurement et servait à renforcer l'autre (BCH 48, 1924, σ. 308 -

Εἰκ. 3. Τομή ἀπὸ Α πρὸς Δ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης (βωμὸς ἔξω τοῦ ἱεροῦ, μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα, ὄχρετός, πρόχειρο ἀνάλημμα, θεμέλιο τοῦ βωμοῦ τοῦ ἱεροῦ, νὰός τῆς Νέμεσης (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

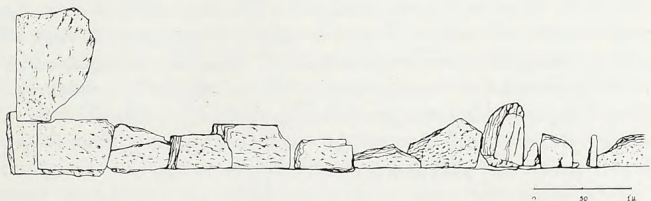
309). Ἡ κατάσταση τοῦ ἱεροῦ ὅμως τὸ 1923 δὲν ἐπέτρεψε πιθανόν στὸν Ὁρλάνδο νὰ ἰδεῖ ὅτι οἱ δύο τοῖχοι δὲν ἔχουν σχέση, ὅτι μεταξὺ τους ὑπάρχει κενό, περίπου 1 μέτρου στὸ τετράγωνο F 13, καὶ ὅτι καὶ μεταξὺ τοῦ δεύτερου, τοῦ ἀνατολικοῦ, τοῖχου καὶ τοῦ μακροῦ ἰσοδόμου ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος ὑπάρχει ἐπίσης κενό, τὸ ὁποῖο μνημόνευσε (σ. 308) χωρὶς νὰ ἐρμηνεύσει, δὲν ἦταν ἄλλωστε δυνατόν (εἰκ. 3).

Κατὰ τίς φετινὲς διαπιστώσεις, πού βασίζονται στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶναι πρόχειρο ἀνάλημμα πού κρατοῦσε τὰ χώματα τῆς περιοχῆς τοῦ βωμοῦ μέχρι τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάλου ἰσοδόμου (πίν. 104α). Τὸ ἀνάλημμα αὐτὸ εἶναι σύγχρονο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τοιχοδομίαν, μὲ τὸ καμπύλο τῶν τετραγώνων D 12 - 13 (L - C τοῦ Ὁρλάνδου), τὸ ὁποῖο ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ μου συνεχιζόταν πρὸς Δ σὲ μήκος 20 μ. καὶ πλέον (ΠΑΕ 1981, 121 εἰκ. 2). Τοῦτο ἦταν χρήσιμο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατασκευῆς τῆς κρήνης, τοῦ κρυπτοῦ ὄχρετοῦ καὶ τοῦ ἀνδῆρου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅμως ὅτι τὸ νότιο ἄκρο τοῦ καμπύλου ἀναλήμματος εἶναι διαφορετικῆς τοιχοδομίας, ὅμοιας μὲ τοῦ δεύτερου τοῖχου, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει λόγος τώρα.

Ὁ δεῦτερος αὐτὸς τοῖχος, ὁ μεσαῖος, ἀποδίδεται κακῶς σὲ κάτοψη ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο, ὁ ὁποῖος δὲν τὸν ξεχωρίζει σχεδὸν καθόλου ἀπὸ τὸ ἰσόδομο ἀνάλημμα (πίν. 104β). Ἐχει μήκος 18 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μικρὲς πέτρες κατὰ τὸ πλεῖστον ὀρθογώνιες, δουλεμένες μὲ τὸ σφυρί. Πολλὲς ἔχουν ὑποστειῖ κατεργασία μὲ τὸ βελόνι. Παρατηρεῖται μεγάλη χρῆση βυσμάτων καὶ πλακοειδῶν λίθων γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν κενῶν.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο καὶ ἀπὸ μικρὴ ἀνασκαφικὴ τομὴ ὁ τοῖ-

χος αρχίζει από τό επίπεδο τοῦ βράχου, μεγάλο δηλαδή μέρος του κρύβεται σήμερα. Ποιός ἔμως ἦταν ὁ ἀρχικός προορισμός του; Ὁ Ὀρλάνδος τόν θεωρεῖ ὅπως εἴπαμε ὡς ἐνίσχυση τοῦ ἀρχαικοῦ, κατ' αὐτόν, ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Θέμιδος. Ἀπό τήν προσεκτική μελέτη του ἔμως ἀποδεικνύεται ὅτι ἀποτελοῦσε τή δυτική παρειά ὀχετοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνατολική παρειά σώζεται ὡς ἐσωτερική ἐπένδυση τοῦ ἰσοδομοῦ ἀναλήμματος στά τετράγωνα I-J-K 12 - 13. Ἐτσι λοιπόν τό σωζόμενο μέρος τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ ἀρχίζει, ὅπως

Εἰκ. 4. Ὁψη καί κάτωψη πολυγωνικοῦ κτίσματος (σχ. I. Γιαρμενίτη).

φαίνεται σαφῶς στό σχέδιο τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς, ἀπό τό τετράγωνο L 12 μέ λάξευμα στό βράχο καί τοῖχο ἀνατολικά καί συνεχιζόταν ἀπό τό τετράγωνο J 12 ὡς κανονικός κτιστός ὀχετός. Σήμερα σώζονται καί οἱ δύο πλευρές τοῦ ὀχετοῦ μόνο στά τετρ. I-J 12 - 13 καί μόνον ἡ δυτική πλευρά στά τετρ. E-H 13, στά ὁποῖα ἡ ἀνατολική πλευρά καταστράφηκε ἐξαιτίας τῆς πτώσης τῶν λιθοπλίνθων τοῦ ἰσοδομικοῦ ἀναλήμματος (παρένθ. πίν. Ε').

Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τή δυτική πλευρά τοῦ ὀχετοῦ στά τετράγωνα I-J 12 - 13 ἀποτελεῖ πολυγωνικός τοῖχος, μήκ. 6.10 μ. καί ὕψ. σωζ. 0.60 - 1 μ., ἀπό ντόπιο μάρμαρο. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν λίθων εἶναι δουλεμένη μέ τό σφυρί, ὅπως τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος (εἰκ. 4, πίν. 105α). Οἱ δύο ἀκραίες νότιες λιθοπλίνθοι εἶναι ἐπιμήκεις καί ὀρθογωνισμένες καί συνδέονται τεκτονικά μέ λιθοπλίνθο κάθετη πρός αὐτές πού ἐκτείνεται πρός τά δυτικά. Δέν ὑπάρχουν ἔχνη ἢ ἐνδείξεις ὅτι ὁ τοῖχος αὐτός ἀποτελοῦσε μέρος κάποιου μικροῦ οἰκοδομήματος. Ἡ θέση του ἄλλωστε σέ συνάρτηση μέ τήν τοιχοδομία πού δείχνει

παλαιότητα, ξενίζει γιατί ἔστω καί στό ἀρχαῖο ἱερό δέν περιμένουμε ἐκεῖ κάποιο οἰκοδόμημα. Μήπως ἀποτελεῖ τήν ἀρχή τοῦ ὀχετοῦ ὁ ὁποῖος συνεχίστηκε μέ διαφορετική τοιχοδομία;

Ἡ συνέχεια τῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ ὀχετοῦ εἶναι γνωστή: εἶναι ἐκεῖνη πού ἀπό τόν Ὁρλάνδο γιά πρώτη φορά (BCH 48, 1924, 307-309 εἰκ. 2) θεωρήθηκε ὡς ἐνίσχυση τοῦ ἀρχαίου ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Θέμιδος. Ὁ τελευταῖος μελετητής τοῦ ἱεροῦ, ἡ M.M. Miles (The Temple of Nemesis at Rhamnous σ. 4 κέ. fig. 1) θεωρεῖ τή δυτική παρειά τοῦ ὀχετοῦ ὡς τό ἀρχαῖο ἀνάλημμα πού συνεχίζεται καμπύλο καί κατόπιν ἐκτείνεται πρὸς Β. Τό καμπύλο ἀνάλημμα ὅμως ἀποτελεῖ συνέχεια (μέ διακοπή 5.50 μ. περίπου στά τετράγωνα D-F 13) τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐνῶ ἡ ὄψη τοῦ μεσαίου τοίχου πού ἀνήκει στόν ὀχετό ἀπέχει ἀπό τήν ὄψη τοῦ καμπύλου 1 μ. Πρέπει μόνο νά τονιστεῖ ὅτι ἡ τοιχοδομία τῆς ἀρχῆς τοῦ καμπύλου τοίχου στά τετρ. D-E 13 εἶναι ὅμοια μέ τήν τοιχοδομία τοῦ μεσαίου τοίχου (πίν. 105β). Πρόκειται γιά τμήμα τῆς παρειᾶς τοῦ ὀχετοῦ, γιατί τό κομμάτι αὐτό τοῦ τοίχου γωνιάζει ὀργανικά μέ μικρό τοῖχο ὅμοιο στήν τοιχοδομία καταστραμμένο σήμερα, πού εἰκονίζεται ὅμως στή φωτογραφία DAI Rhamnous 10 νά σφραγίζει τόν χῶρο ἀνάμεσα στό ἰσόδομο μακρό ἀνατολικό ἀνάλημμα καί τήν ἀρχή τοῦ καμπύλου ἀναλήμματος πού μνημονεύθηκε. Ἡ λήψη τῆς φωτογραφίας θά ἐγινε τό 1890, γιατί δείχνει πρόσφατη τήν ἀνασκαφή τοῦ ἱεροῦ, πιθανόν τό φθινόπωρο ἢ ἀρχές χειμῶνα τῆς χρονιάς αὐτῆς. Ὁ Στάης μάλιστα πού εἰκονίζεται μπρὸς στό ἀνατολικό σκέλος τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος φοράει πανωφόρι. Οἱ θάμνοι φανερώνουν πρόσφατη πυρκαϊά, πιθανόν σκόπιμη.

Τό κατώτερο μέρος τοῦ κenoῦ, ἀνάμεσα στίς δύο παρειές τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ ὀχετοῦ εἶναι γεμισμένο μέ ἀργές πέτρες σφιχτά τοποθετημένες. Τό γέμισμα αὐτό φθάνει ὡς τόν βράχο ὅπου ἐδράζεται ὁ ἰσόδομος τοῖχος. Οἱ ἀρχαῖοι ἀπέφυγαν νά γεμίσουν τό κeno μέ χῶμα γιά νά μή δημιουργοῦνται ἐσωτερικές πιέσεις στόν ὀχετό καί στόν ἰσόδομο τοῖχο. Τά κενά ἀνάμεσα στίς πέτρες ἔκλεισαν σιγά σιγά μέ τήν ἄργιλο πού παρέσυρε τό νερό καί ἔτσι δημιουργήθηκε πλήρης στεγανότητα. Ἡ ἔλλειψη καταλοίπων τοῦ νεροῦ στήν ὄψη τοῦ ἰσόδому ἀναλήμματος ἐξηγεῖται ἀπό τό ὅτι ἡ στεγανότητα τοῦ ὀχετοῦ ἦταν ἐντελής καί ἀπό τό ὅτι ὁ ὀχετός εἶχε νερό μόνο σέ καιροῖς βροχῶν, δηλαδή γιά σύντομα χρονικά διαστήματα. Τότε ἀναγκαστικά καί ἂν ἀκόμη ὑπῆρχαν διαρροές ἀπό τό ἐσωτερικό τοῦ ὀχετοῦ πρὸς τά ἔξω τά τυχόν ἄλλατα ἢ ἰζήματα τοῦ νεροῦ πού μπορούσαν νά δημιουργήσουν ἀσβεστώδεις ἀποθέσεις στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἀναλήμματος ξεπλένονταν ἀπό τή βροχή.

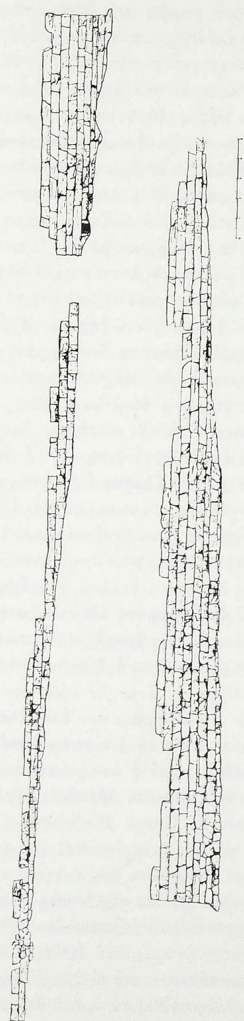
Ὁ δυτικός τοῖχος ἀποτελεῖται ἀπό ἀργές πέτρες, ὄχι στρογγυλές, διαφόρων εἰδῶν, γαλάζιες ντόπιες μαρμαρόπετρες σπασμένες, χωρίς ἐπεξεργασία, κομμάτια μαρμαρυγιακοῦ σχιστόλιθου τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ καί κοινές πέτρες τῆς ἐπιφάνειας, ὅλες τοποθετημένες χωρίς ἰδιαιτέρη ἐπιμέλεια. Ὁ τεχνίτης

δέν προσπάθησε νά δώσει καμιά μορφή στό ἔργο του πού προδίδει βιασύνη καί τό ὅποιο δέν ἐπρόκειτο νά μείνει γιά πολύ χρόνο θεατό. Μέ τόν ἴδιο τρόπο εἶναι χτισμένος ὁ καμπύλος τοῖχος, πλήν τῆς Ν ἄκρης του ὅπως καί τό βόρειο κρυπτό ἀνάλημμα Ν τῆς κρήνης καί τοῦ ὀχετοῦ, πού εἶναι κατασκευασμένο ἀπό σπασμένη γαλάζια ντόπια μαρμαρόπετρα μικροῦ μεγέθους. Δέν διαφέρουν οἱ τοῖχοι αὐτοί καθόλου ἀπό τά ἀρχαῖα ἤ καί σημερινά ἀνάλημματα τῶν ἐπικλινῶν χωραφιῶν ἤ τίς πεζοῦλες τῶν δένδρων. Κατασκευάζονται χωρίς ἐργαλεῖα, χωρίς νῆμα τῆς στάθμης, μέ τίς πέτρες πού βρίσκονται γύρω (πίν. 104α).

Ἀπό τήν ἀνατολική παρεῖα τοῦ ὀχετοῦ σώζεται τμήμα 15 μ. στά τετρ. I-L 12-13, τοῦ ὁποῦ ἡ τοιχοδομία εἶναι ὅμοια μέ τῆς δυτικῆς. Ἡ ὀργανική σχέση τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας μέ τό μακρό ἀνατολικό ἀνάλημμα ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι οἱ δύο τοῖχοι εἶναι σύγχρονοι καί ὅτι τό ἀνατολικό ἀνάλημμα κτίστηκε διαφορετικά ἀπό τό βόρειο γιατί ἔπρεπε νά δεχθεῖ ἐσωτερικῶς τό τοίχωμα τοῦ ὀχετοῦ. Τοῦ μεγάλου βόρειου ἀναλήμματος οἱ λιθόπλινθοι εἶναι ἀκατέργαστοι ἐντελῶς ἐσωτερικῶς καί ἐξέχουν ἀκανόνιστα, ἐνῶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἔχουν περιορισμένες στήν πίσω ὄψη διαστάσεις.

Δέν εἶναι δυνατόν νά ὁρίστεῖ ὁ τρόπος κατὰ τόν ὅποιο γινόταν ἡ σύνδεση τῶν δύο σκελῶν τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ στό τετρ. D 13. Κανένα λείψανο κατασκευῆς δέν σώθηκε οὔτε λάξευμα στό ἔδαφος ἄλλο ὑπάρχει πλέον ἐκεῖνων πού εἰκονίζονται στό σχέδιο τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 106α). Δέν εἶναι ἐπίσης δυνατόν νά ἀποδειχθεῖ ἂν ὁ ὀχετός πίσω ἀπό τό μακρό ἀνατολικό ἀνάλημμα ἦταν ἀρχικά ἀπλό χαντάκι στόν βράχο, πού ἀργότερα ὑψώθηκε ἐξαιτίας τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀναλήμματος ἤ ἀκόμη ὁ ἴδιος ὁ βράχος ὁ ὁποῖος σ' ὅλο τό μήκος τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος ἀποτελεῖ στενή ὁμαλή φυσική κοίτη πού καί σήμερα μαζεύει τά νερά τῆς βροχῆς καί ἀποτελεῖ τήν ἀρχή τῆς ρεματιᾶς μέσα στήν ὁποία κατασκευάστηκε ὁ βόρειος δρόμος καί οἱ ἐκατέρωθεν ταφικοί περίβολοι.

Ἀνατολικό μακρό ἀνάλημμα. Τοῦ ἀνατολικοῦ μακροῦ ἀναλήμματος πού ἔκρυβε καί προστάτευε τό ἀντίστοιχο σκέλος τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ δέν ἔχει δοθεῖ ὡς τώρα περιγραφή ἢ καλή ἀπεικόνιση (Orlandos, BCH 48, 1924, 307 πίν. XII· Wrede, Attische Mauern, 28, 32 πίν. 65· M. Miles, ὁ.π. 6 φωτ. 8 πρβ. Seranton, E. Greek Walls 88). Ὁ τοῖχος ἔχει μήκ. 36.50 μ. καί ἡ ἀρχική του μορφή ἔχει ὑποστεῖ δύο ἐπισκευές, τουλάχιστον στό νότιο μέρος του. Ἀπό τά σωζόμενα λείψανά του προκύπτει ὅτι εἶχε ἐξιδόμους ὄχι σ' ὅλο τόν μήκος ἐξαιτίας τῆς ἔντονης κατωφέρειας ἀλλά μόνον στό βόρειο μέρος ἐνῶ στό νότιο ἄκρο σώζονται δύο δόμοι καί ἡ πρώτη λιθόπλινθος, ὄχι ἀκέραιη, τοῦ τρίτου (εἰκ. 5, πίν. 104α, 106α). Ἐχει ληφθεῖ πρόνοια ὅμως ὄχι μόνον νά μή συμπέσουν ποτέ οἱ ἄρμοι ἀλλά νά μήν εἶναι ποτέ ἀρκετά κοντά. Ἡ ὄψη τῶν λίθων εἶναι αὐτή πού δημιουργήθηκε μέ τό λατομικό σφυρί ἐνῶ οἱ πλευρές εἶναι γωνιασμένες πλήρως καί οἱ παρυφές, ὀρισμέ-

Εἰκ. 5. Τὰ ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης: μακρὸ ἀνατολικό, βραχὺ ἀνατολικό, βόρειο (σγ. Ι. Γιαρμενίτη).

νες, εἶναι λοξὰ κομμένες (φαρσί). Οἱ γύρω ὕψεις εἶναι ἐπεξεργασμένες γιὰ πλήρη ἐπαφή, ἡ πάνω καὶ ἡ κάτω ἔχουν καλὰ ἐπεξεργασμένες ἑδρες ἐνῶ οἱ πλαϊνές ἐφάπτονται κατὰ μία ταινία στὴν ἄκρη τῆς ὕψης. Τό ὑπόλοιπο μέρος τῶν πλάγιων ἐπιφανειῶν εἰσέχει.

Τό πάχος (βαθ.) τῶν λιθοπλινθῶν εἶναι ± 0.50 μ. Πολλές ἔχουν μοχλοβόθρια γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ὑπερκειμένων καὶ μία (τετρ. Η 13) σώζει μέρος ἀπὸ τίς ἐντομές γιὰ τίς ξύλινες σφῆνες μέ τῇ βοήθειᾳ τῶν ὁποίων κόπηκε (φάλικα). "Ομοιες ἐντομές ὑπάρχουν στὴ λιθοπλινθο πού βρίσκεται πλάι καὶ βορείως τῆς εἰσόδου τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ, στό βραχὺ ἀνατολικό ἀνάλημμα καὶ σέ τρίτη, στό ἐσωτερικό τῆς κρηπίδας τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ἐξαιτίας τῆς ἐντομῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους οἱ κατώτεροι δόμοι εἶναι βαθμιδωτοὶ καὶ ὄχι πλήρεις σέ ὅλο τό μῆκος τοῦ τοίχου. Οἱ νοτιότερες κατώτατες λιθοπλινθοὶ εἶναι πάντα βραχύτερες κατὰ τό ὕψος.

Τό τμήμα τοῦ τοίχου πού περιλαμβάνεται στὰ τετρ. Ε-Ζ ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ καὶ παρουσιάζει ὁμοιομορφία σ' ὅλο τό μῆκος του. Τό ὑπόλοιπο πλὴν τῶν τριῶν ἀκραίων ἐπαλλήλων νοτίων λιθοπλινθῶν εἶναι κατασκευασμένο μέ ἀσύμμετρες λιθοπλινθούς μέ λοξοὺς ἀρμούς καὶ μέγωνιόλιθους ἐπεξεργασμένους μέ τό βελόνι ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο τῆς ἀγ. Μαρίνας, ἢ γαλάζιο ντόπιο σέ δευτέρη χρήσι.

Σ' ἓνα τμήμα (τετρ. Μ 12) ὑπάρχει δευτέρη ἐπισκευὴ πρόχειρη μέ μικρά καὶ μεγαλύτερα μάρμαρα, ἐπεξεργασμένα σέ δευτέρη χρήσι καὶ μικρές σφῆνες ἀνάμεσα. Ἡ δευτέρη λιθοπλινθος μάλιστα τοῦ κατώτερου δόμου πού ἀνήκει ὅπως φαίνεται ἀπὸ τό σχῆμα τῆς στὴν πρώτη ἐπισκευή, δέν εἶναι τοποθετημένη ὀριζόντια.

Στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ ἀνήκουν οἱ τρεῖς ἐπάλληλες νότιες ἀκραιῖς λιθοπλινθοὶ. Ἡ μεσαία καὶ ἡ ἀνώτερη βρέθηκαν σκορπισμένες καὶ τοποθετήθηκαν στὴ θέση τους τελευταῖα. Καὶ οἱ τρεῖς (ἡ κατώτερη μόνο στό ἀνώτερο μέρος) ἔχουν στὴ ΝΑ γωνία τους δόντι, ὅπως καὶ ἡ ΒΑ γωνία τοῦ μεγάλου ἀναλήματος. Ἡ νότια ὕψη ἐπίσης τῆς μεσαίας καὶ τῆς ἀνώτερης εἶναι διακοσμημένη μέ κάθετες πυκνές κινησιές μήκ. 0.03, πού ἀπέχουν μετὰξὺ τους 0.018 μ. περίπου.

Τό ὑλικὸ ἀπὸ τό ὅποιο ἀρχικὰ κατασκευάστηκε ὁ τοῖχος εἶναι τό γαλάζιο ντόπιο μάρμαρο τοῦ ὁποίου χρήσι ἔχει γίνει καὶ σέ ἄλλα κτίσματα τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι ἰσόδομος μέ ὕψος δόμων ὄχι ὁμοιόμορφο κατὰ σειρὰν ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω 0.48, 0.44, 0.44, 0.41, 0.35, 0.40. Ὑπάρχει μικρὴ ἀλλὰ προοδευτικὴ μείωσις τοῦ ὕψους ὄχι αἰσθητὴ ἐκ πρώτης ὀψεως, ὅπως συμβαίνει σ' ὅλους σχεδὸν τοὺς μνημειώδεις ταφικούς περιβόλους τοῦ δήμου. Τό μῆκος ἐπίσης τῶν λιθοπλινθῶν δέν εἶναι ὅμοιο, ἀλλὰ ποικίλλει σύμφωνα μέ τό μέγεθος τῶν λίθων πού ἐξορύσσονταν.

Τό πάχος τῶν λιθοπλινθῶν εἶναι περίπου τό ἴδιο 0.44, 0.50, πού μέ τὴν προσθήκη τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας γίνεται 0.65, πάχος μικρὸ γιὰ ἀνάλημμα.

Ὁ συνδυασμός τοῦ ἀνάλημματος μέ τόν κρυπτό ὀχετό ὑπῆρξε καί ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ πρώτου. Πολύ γρήγορα ὁ ὀχετός θά γέμισε χῶμα ὅπου ἀναπτύχθηκε φυτεία ἔσπρωξε τίς λιθοπλίνθους πρός τά ἔξω. Τό μεγάλο ἀνάλημμα παρά τό μεγαλύτερο ὕψος του, 3.10 στή ΒΑ γωνία του, διατηρήθηκε ἀκλόνητο ἐξαιτίας τοῦ τρόπου ἐπίχωσης τοῦ ἀνδῆρου πού δέν ἐπέτρεψε τήν ἀνάπτυξη φυτείας.

Μέ τό μακρό ἀνατολικό ἀνάλημμα οἱ ἀρχαῖοι ἐπεδίωξαν περισσότερο τή μνημειακή διαμόρφωση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ, τό κρύψιμο τοῦ ὀχετοῦ, καί τήν ὑποχρεωτική πρόσβαση στό ἱερό ἀπό μία εἴσοδο, τή ΝΑ, παρά τήν ὑποστήριξη τοῦ ἀνδῆρου τό ὁποῖο μπορούσε νά ἐπεκταθεῖ ἀκόμη πρός Α καί νά βῇσει ὁμαλά χωρίς τήν κατασκευή τοῦ τοίχου.

Τό ἀνατολικό ἀνάλημμα δέν εἶναι εὐθύ ἀλλά θλάται ἐλαφρά, ὅπως παρατήρησησε πρώτος ὁ Ὁρλάνδος (ἔ.π. σ. 307 πίν. VIII), σέ δύο σημεῖα. Ἐτσι ὁ τοίχος στρέφεται πρός τά ΝΔ καί δημιουργεῖ μέ τό ἀνάλημμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου δρόμου τήν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ.

Στήν ἀνασκαφή τοῦ ἀνδῆρου βρέθηκε λιθόπλινθος τοῦ ἀνατολικοῦ μακροῦ ἀναλήμματος, μήκ. 0.90, βάθ. 0.36 καί ὕψ. 0.44 μ., ἡ ὁποία στήν πάνω ὀψη τῆς σώζει μέσα σέ τώρμο πλ. 0.08 καί μήκ. 0.35 τό κάτω μέρος στήλης ἀπό ντόπιο μάρμαρο στερεωμένο μέ μολυβδοχόηση. Ἡ στήλη πάχ. 0.065 ἔβλεπε πρός τ' ἀνατολικά, δηλαδή ἄν εἶχε ἰδρυθεῖ στή λιθόπλινθο ἔταν αὕτη ἦταν στή θέση τῆς στό ἀνάλημμα, διαβαζόταν μόνο ἀπό τόν δρόμο κάτω ἀπό τό ἀνάλημμα. Τό ὕψος τῆς τῶν 0.44 μ. τήν τοποθετεῖ στόν δεύτερο ἢ τόν τρίτο δόμο ἀπό κάτω, τοῦτο δέ σημαίνει ὅτι τό ἀνάλημμα ἦταν βαθμιδωτό κατὰ τό μήκος του, κάτι δύσκολο νά ἀποδειχθεῖ. Πιθανόν ἡ λιθόπλινθος νά χρησίμευσε ὡς βατήρας σέ δεύτερη χρήση, μετά δηλαδή τήν κάποια φθορά τοῦ ἀναλήμματος.

Τό μακρό ἀνατολικό ἀνάλημμα ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπό τόν Ὁρλάνδο (ἔ.π. 307) στά τέλη τοῦ 5ου αἰ. ἤ λίγο πρίν, χρονολόγηση πού δέχεται ὁ Wrede (ἔ.π. σ. 28 ἄρ. 65). Παρά τό ὅτι ἡ ἀκριβής χρονολόγηση τῶν ἀναλημμάτων θά καθοριστεῖ μετά τήν πλήρη ἀνασκαφή τῆς κρήνης, τῆς ὁποίας ἡ κατασκευή εἶναι προϋπόθεση τῆς κατασκευῆς τῶν ἀναλημάτων, μπορούμε νά θεωρήσουμε ὅτι τό ἀνατολικό εἶναι νεώτερο τοῦ μεγάλου βόρειου καί ὅτι χρονολογεῖται πρίν ἀπό τόν μεγάλο νάβ, πιθανόν στά μέσα τοῦ 5ου αἰ. ἢ καί παλαιότερα. Τό συμπέρασμα αὐτό ἰσχύει κυρίως γιά τό βόρειο ἀνάλημμα στό ἄνδρo τοῦ ὁποίου δέν ἔχει βρεθεῖ κεραμική νεώτερη τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ.

Ἐσωτερικό τοῦ ἀνδῆρου. Ἀπό τή φετινή ἀνασκαφή τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ βόρειου μέρους τοῦ ἀνδῆρου περιγράφηκε μέρος τῆς κρήνης καί ὁ κρυπτός ὀχετός.

Ἡ ἐπίχωση ἦταν θραύσματα πουριῶν, λατύπη ἀπό τήν ἐπεξεργασία τους, ἄργοι λίθοι καί χῶμα (εἰκ. 6, πίν. 106β). Μέ τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς

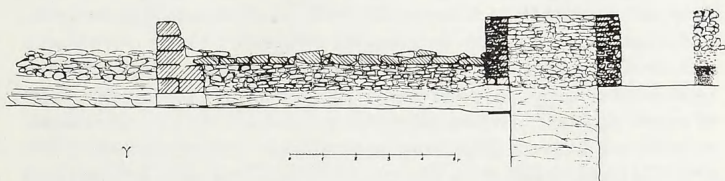
τοῦ ἀνδῆρου θά δοθεῖ ἐκτενὴς ἔκθεσις μέ σχέδια καὶ κατάλογος τῆς κεραμικῆς, τῆς ὁποίας ἡ μελέτη καὶ ἡ συγκόλλησις δέν εἶναι δυνατόν νά γίνει ἀκόμη πλήρως γιατί κομμάτια τοῦ ἴδιου ἀρχαίου ἔχουν βρεθεῖ στήν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆ-

α

β

γ

Εἰκ. 6. Τομές τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης: α. ἀπό Ν πρὸς Β· πρόχειρο ἀνάλημμα ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου, βόρειο ἰσοδομικὸ ἀνάλημμα. β. ἀπό Β πρὸς Ν· βόρειο ἰσοδομικὸ ἀνάλημμα, ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου, πρόχειρος καὶ κρυπτός ὀχετός, πρόχειρο ἀνάλημμα. γ. ἀπό Α πρὸς Δ βραχὺ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα, κρυπτός ὀχετός, δεξαμενὴ κρήνης, ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου (σχ. Ι. Γιαρμενίτη).

ρου, σέ διάφορα σημεῖα καὶ στήν ἐπίχωση τῆς κρήνης. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς εἰκόνας τῆς κεραμικῆς θά βραδύνει λίγο ὅπως καὶ ἡ συναγωγή συμπερασμάτων γιὰ τή δραστηριότητα τῶν Ραμνουσίων στό ἱερό τῆς Νέμεσης κατά τόν 6ο αἰ. καὶ τό πρῶτο μισό τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Οἱ πρῶτες γενικοῦ χαρακτήρα διαπιστώσεις, ὡς πρὸς τήν κεραμική εἶναι τοῦτες: Ἐφθονα ὑπῆρξαν τά θραύσματα λακωνικῶν κεραμίδων μέ μαῦρο βερνίκι, ὅπως ἡ κεραμίδα μέ τήν ἔντυπη παράσταση λιονταριοῦ (ΠΑΕ 1982, 135 - 6 πίν. 91γ), ἐπίσης θραύσματα ἀπό λακωνικές κεραμίδες χωρίς βερνίκι, καθὼς καὶ ἀπό κορινθιακές.

Ἡ διακοσμημένη κεραμική πού βρέθηκε στήν ἀνασκαφή χρονολογεῖται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ὡς τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. Τά θραύσματα τῆς παλαιότερης κεραμικῆς εἶναι περισσότερα καί ἀνάμεσά τους κυριαρχοῦν θραύσματα ἀπό ἀγγεῖα τοῦ ζωγράφου τοῦ πόλου καί τοῦ ἐργαστηρίου του. Συχνά εἶναι τά θραύσματα πινακίων ὡς καί κλειστῶν ἀγγείων. Μερικά ὅστρακα ἀνήκουν στό Swan Group. Σέ θραῦσμα λαίμου λουτροφόρου σῴζεται μέρος παραστάσεως πομπῆς γυναικῶν μέ ἱμάτιο (Penguin), ἡ ὁποία πιθανόν ἀνήκει στό Group E.

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον ἔχει τό ὅτι ἀρκετά συχνά εἶναι τά θραύσματα τῶν λουτροφόρων, λαβές, χεῖλη, τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ἡ χθόνια σημασία τους πρέπει νά συνδεθεῖ μέ τίς ιδιότητες τῆς Νεμέσεως.

Θραῦσμα ἀπό πινάκιο ἀνήκει στήν ὁμάδα τοῦ ζωγράφου τοῦ Λούβρου καί χρονολογεῖται γύρω στό 540 π.Χ. ἡ λίγο ἀργότερα, ἐνῶ θραύσματα ἀπό δύο ἄλλα πινάκια εἶναι ἔργα πιθανόν τοῦ ζωγράφου τοῦ Serpent Ponctué (τέλος 6ου - ἀρχές 5ου αἰ. π.Χ.).

Στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. ἀνήκουν θραύσματα ἀπό ὄψιμες κύλικες τῆς ὁμάδας Leafless καί πολλά μελαμβραφή ὅστρακα. Ὡραῖο καί πολύ καλά διατηρημένο πόδι ἐρυθρόμορφης κύλικας χρονολογεῖται στό 470 - 460 π.Χ. (πρβ. The Athenian Agora XII, ἀρ. 436 πίν. 20), ἰδιαίτερα σημαντικό ὡς παρουσία τῆς ἐρυθρόμορφης τεχνικῆς στήν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου.

Ἀπό τά ἄλλα εὐρήματα σημαντικές εἶναι σείρα ἀτέχνων μικρῶν πωρίνων ἐρμαϊκῶν στηλῶν (ἀρ. 584 - 590 πίν. 107α), ἔργα πιθανόν τῶν ἀρχαίων τεχνιτῶν κατὰ τίς ὥρες τῆςσχόλης τους ("Ἔργον 1983 εἰκ. 69). Ἀντίθετα ἱκανότητα τεχνική δείχνουν ζευγος πωρίνων πελμάτων ἢ καττυμάτων (ἀρ. 591, πίν. 107β) μήχ. 0.178, 0.18, μέγ. πλ. 0.065, 0.072 πάχ. 0.023, 0.03 ("Ἔργον 1983 εἰκ. 70). Ὑποθέτω ὅτι καί αὐτά εἶναι ἔργα τῶν τεχνιτῶν τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τή διάρκεια τῆς κατασκευῆς τῶν ἀναλημμάτων, χωρίς νά ἀποκλείω ὅτι ἦταν δυνατόν νά ἀποτελοῦν ἀναθήματα, κάτι τό σύνηθες.

Μεταξύ τῶν θραυσμάτων τῶν πουριῶν βρέθηκαν καί ἀρκετά μολύβια τῶν ὁποίων ἡ μορφή εἶναι ὅμοια μέ αὐτήν πού ἔχουν τά λεγόμενα γυφτόκαρφα, δηλαδή ὄχι κυλινδρική ἀλλά ὀρθογώνια, χωρίς ὅμως κεφάλι. Τοποθετοῦνταν ἀνάμεσα στούς γωνιολίθους, στούς ὀριζόντιους ἀρμούς, μέσα σέ ὑποδοχές λαξευμένες ἐπίτηδες γιά νά ἐμποδίζουν κάθε μετακίνηση τῶν γωνιολίθων οἱ ὁποῖοι δέν συνδέονταν μέ κονίαμα; Ὅμοια τεχνική ἐφαρμοζόταν στούς γωνιολίθους τῶν παραστάδων τῶν θυρῶν ἢ τῶν λαμπάδων τῶν παραθύρων, μέ σιδερένιες σφῆνες ὅμως, καί στήν Ἑλλάδα, στά χωριά τουλάχιστον, ὅπου μπορεῖ κανεῖς ἀκόμη καί τώρα νά τό διαπιστώσει.

Κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ 1981 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στό τετράγωνο Β 7 χαμηλός τοῖχος ἀπό ξερολιθιά (ΠΑΕ 1981 σ. 121 εἰκ. 2). Φέτος βρέθηκε στό τετράγωνο Β 8 - 11 συνέχεια του μήκους 12 μ., στό τελευταῖο δέ, τό ἀνα-

τολικότερο τμήμα του μήκους 4 μ., έχει χτιστεί επάνω του, 0.20 μ. βορειότερα, άλλος χαμηλός τοίχος, ακόμη άμελέστερος. Ο μακρός χαμηλός τοίχος είναι, πιθανόν, πρόχειρο ανάλημμα που κατασκευάστηκε κατά τις εργασίες της κρήνης, του όχτου και του βόρειου ανάλημματος (πίν. 106β).

Τό μέγαλο ανάλημμα. Τό μεγάλο βόρειο ανάλημμα του ιεροῦ και τό ανατολικό του σκέλος μνημονεύτηκαν από τόν Gandy (Unedited Antiquities of Attica² σ. 42), ό όποῖος παραθέτει (πίν. 13) άνακριβές σκαρίφημα του βόρειου τμήματος του ανατολικού σκέλους. Πρώτος ό Όρλάνδος (β. π. σ. 306 - 307 πίν. VIII και XI) τό περιγράφει σύντομα, δημοσιεύει μάλιστα τήν ώραία φωτογραφία και τών δύο πλευρών DAI Rhamnus 23 και τόν άκολουθεῖ ό Wrede (Attische Mauern 32, άρ. 81). Τό ανατολικό σκέλος έχει μήκος 12 μ., τό βόρειο 38.50 μ. και τό ύψος στή ΒΑ γωνία είναι 3.50 μ. Η άνω επιφάνεια της άνωτατης γωνιακής πλίνθου της βόρειας πλευράς βρίσκεται 0.885 μ. χαμηλότερα της εύθυντηρίας του μεγάλου ναού. Έπειδή σέ καμιά από τίς άνώτατες λιθοπλίνθους του βόρειου ανάλημματος δέν υπάρχουν μοχλοβόθρια υποθέτουμε ότι ό δόμος αυτός ήταν και ό τελευταῖος. Στή ΒΑ γωνία τό ανάλημμα έχει έννέα δόμους οι όποῖοι μειώνονται προοδευτικά όσο τά σκέλη του ανάλημματος εκτείνονται προς Ν και Δ.

Ἀνατολικό σκέλος. Τό ανατολικό σκέλος από τό όποῖο θά άρχίσει ή περιγραφή, διατηρεῖται σχεδόν άκέραιο πλην μιᾶς λιθοπλίνθου που λείπει στόν άνώτατο δόμο και τριών στό νότιο άκρο (εικ. 5, πίν. 108α). Είναι κατασκευασμένο, όπως και τό βόρειο σκέλος, από λευκό μάρμαρο της άγίας Μαρίας από τό όποῖο κατασκευάστηκε ό μεγάλος ναός. Τό σύστημα της κατασκευής όπου οι λιθοπλίνθοι τοποθετοῦνται σέ συνεχείς ισούψεις ή σχεδόν ισούψεις στρώσεις, τό όνομάζει ό Όρλάνδος ισόδομον τραπεζιόσχημον μέ επιφάνειαν λατομείου στήν όρατή ύψη. Οι άνω και κάτω μακρές πλευρές τών λιθοπλίνθων είναι κατεργασμένες μέ βελόνι, ή πίσω πλευρά έντελώς άκατέργαστη, πολλές φορές μάλιστα εξέχει ως έμβολο και οι πλάγιες είναι σχεδόν άκατέργαστες, όρισμένες, και σέ άλλες έργασμένη μέ τό βελόνι μιá λωρίδα στήν άκρη πλ. 0.10 - 0.20 μ. Οι στενές πλευρές δέν είναι κατακόρυφες παρά σέ λίγες σχετικά περιπτώσεις, αλλά κεκλιμένες άλλοτε προς τά δεξιά άλλοτε προς τ' άριστέρα της κατακόρυφου. Στήν ιδιουπία αυτή δέν υπάρχει κανένα σύστημα μέ τήν εφαρμογή του όποῖου νά επιδιώκεται αισθητικό αποτέλεσμα. Αντίθετα μάλιστα, ό δεύτερος από πάνω δόμος έχει τούς άρμούς άριστεροκλινείς, ό τρίτος άριστεροκλινείς και δεξιοκλινείς, ό τέταρτος επιπλέον και κατακόρυφος. Ο τεχνίτης επιδιώκει νά προσελκύσει τήν προσήχη στό σύνολο της κατασκευής ή όποία δίνει τήν εικόνα της δυνάμειος και της στερεότητας μέ τήν άκατέργαστη ύψη τών λιθοπλίνθων και δημιουργεί τό αἶσθημα της ασφαλείας του όλου έργου παρά τό ότι είναι αισθητές οι πιέσεις που ασκούνται στό ανάλημμα και ή αντίδραση που αυτό εκδηλώνει μέ τό μέγεθος και τό βά-

ρος του. Ἐτσι τὸ ἀνάλημμα, ὅταν τὸ κοιτάζει κανεὶς ἀπὸ μακριά, εἶναι ἡ εἰκόνα ἑνὸς μεγάλου βάλθρου τοῦ ναοῦ, εἰκόνα δική μας ὅμως γιατί στὴν ἀρχαϊότητα ὑψώνονταν στὸ ἀνδρὸ καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα, κυρίως ἡ στοὰ καὶ ὁ βωμός πού τάραζαν τὴν εἰκόνα αὐτή.

Οἱ δόμοι στῇ ΒΑ γωνία εἶναι ἑννέα καὶ τὸ ὕψος τους καὶ ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἄνω εἶναι 0,40, 0,37, 0,29, 0,34, 0,35, 0,44, 0,45, 0,45, 0,41 μ. Ὁ κατώτατος δόμος εἶναι τὸ θεμέλιο καὶ εἶναι τοποθετημένος ἐπάνω στὸ βράχο, ἐξέχει μάλιστα πρὸς τὰ βόρεια. Ὁ δόμος αὐτός ἔχει μόνο τέσσερις λιθόπλινθους ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ τρεῖς πρῶτες εἶναι τοποθετημένες βαθμιδωτά. Τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ὁ κάτω ὀριζόντιος ἄρμός τοῦ δευτέρου δόμου (πέντε λιθόπλινθοι) νὰ εἶναι κι αὐτός ἀνάλογα βαθμιδωτός ἢ μάλλον οἱ λίθοι νὰ ἔχουν διάφορο ὕψος. Ὁ τρίτος δόμος ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ στὸ νότιο μέρος τοῦ σκέλους τοῦ ἀναλήμματος δόμο θεμελίου πάσχει καὶ αὐτός ἀπὸ τὴν ἀνωμαλία τοῦ ἐδάφους, ἡ ἄνω πλευρὰ του ὅμως εἶναι ὀριζόντια. Ὁ τέταρτος δόμος γίνεται καὶ αὐτός δόμος θεμελίου στὸ ἄκρο τοῦ τοίχου καὶ τερματίζει στῇ βόρεια πλευρὰ τῆς εἰσόδου τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ. Ἡ τελευταία του λιθόπλινθος μάλιστα ἔχει στὸ κάτω μέρος της τὴν ἀνάγλυφη ὀδόντωση πού ὀφείλεται στὸ σύστημα κοπῆς τοῦ μαρμάρου στὸ λατομεῖο μέ ξύλινες σφῆγες (φάλλα) πού συναντήσαμε στὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα καὶ στὸν μεγάλο ναό. Οἱ ὑπόλοιποι δόμοι φθάνουν ὡς τὸ ἄκρο τοῦ ἀναλήμματος χωρὶς νὰ παρουσιάζουν καμιά ἰδιωτυπία. Ὁ ἕκτος μόνον ἔχει τίς δύο τελευταῖες, νότιες, λιθοπλινθους χαμηλότερες κατὰ 0,04 μ. ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες τελευταῖες λιθόπλινθοι τοῦ πέμπτου δόμου εἶναι ὑψηλότερες κατὰ 0,04 μ. Στὴν κάτω πλευρὰ τῆς τρίτης ἀπὸ τὸ τέλος λιθοπλίνθου τοῦ πέμπτου δόμου σχηματίζεται γι' αὐτὸ τὸν λόγον δόντι μήκους 0,34 καὶ βάθους 0,04 μ.

Στῇ γωνία τοῦ ἀναλήμματος ὑπάρχει ἑκατέρωθεν τῆς ἀκμῆς ἀπὸ μίαν ταῖνία λαξευμένη βαθύτερα τῆς ἐπιφανείας τῶν λιθοπλίνθων πλ. $\pm 0,04$ πού συναντήσαμε στὸ νότιο ἄκρο τοῦ μεγάλου ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος (Ὁρλάνδος, BCH 48, 1924, σ. 306 εἰκ. 1. Τὰ Ὑλικά Δομῆς, 2 σ. 259).

Βόρειο σκέλος. Τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδρῶν, τριπλάσιο σέ μήκος ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος, παρουσιάζει περισσότερες καὶ ἐντονότερες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸ ἰσόδομο σύστημα παρὰ τὸ ἀνατολικό. Οἱ λιθόπλινθοι τῶν τεσσάρων πρώτων δόμων εἶναι ποικίλων μεγεθῶν καὶ σχημάτων, πλὴν τῶν ἀκραίων ἀνατολικῶν, ὥστε ἕνα τμήμα τοῦ τοίχου νὰ παρουσιάζει στοὺς δόμους αὐτοὺς σύστημα πολυγωνικὸ (εἰκ. 5, πίν. 108β).

Ὁ δόμος τοῦ θεμελίου ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ μικρὲς πέτρες οἱ ὁποῖες ἀκουμποῦν στὸ βράχο χωρὶς νὰ σχηματίζουν κανονικοὺς ἄρμους μέ τίς πλαῖνές τους. Ἡ ἐπόμενη στρώση ἔχει μεγαλύτερες λιθοπλινθους μεταξὺ τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται σημαντικὰ κενὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου. Τὸ ἰσόδομο τραπεζίσχημο σύστημα ἐμφανίζεται κανονικὰ μέ τὸν πέμπτον δόμον

ὁ ὁποῖος συνεχίζεται ὡς τό τέλος σχεδόν. Οἱ ὑπόλοιποι δέν παρουσιάζουν καμιά ιδιοτυπία ἐκτός ἀπό δύο μικρές τριγωνικές συμπληρώσεις σέ λιθοπλίνθους τοῦ ἔκτου δόμου.

Οἱ ἄνω ἐπιφάνειες τῶν λιθοπλίνθων εἶναι ἐπίπεδες καί δουλεμένες μέ τό βελόνι. Οἱ ἄνω ἐπιφάνειες ὅμως τῶν κατώτερων δόμων ἔχουν μοχλοβόθρια μήκους περίπου 0.05 μ., τά ὁποῖα διαπιστώνονται στόν δεύτερο δόμο ἀπό πάνω. Ὅσες λιθοπλινθοὶ βρίσκονται σέ δεύτερη σειρά, ἐσωτερικά, δέν εἶναι ἐξισωμένες καί δουλεμένες μέ τό βελόνι σ' ὅλη τους τήν ἔκταση ἀλλά μόνο τό βόρειο τμήμα τους. Ἐτσι τό πρὸς Νότο τμήμα τους μένει ἀκατέργαστο καί ὑψηλότερο καί δημιουργεῖται ἡ εἰκόνα κοίτης πού θά δεχθεῖ τή λιθοπλινθο τοῦ ἀμέσως ἀνωτέρου δόμου.

Οἱ ἐλλείψεις τοῦ βόρειου σκέλους εἶναι σημαντικές. Λεῖπουν ἀρκετές λιθοπλινθοὶ ἀπό τόν ὕψος καί τόν ἔνατο δόμο, πιστεύω ὅμως ὅτι εὐκόλα θά βρεθοῦν ἀνάμεσα σ' αὐτές πού κείτονται βόρεια τοῦ ἀναλήμματος καί ὅτι θά καταλάβουν τελικά τήν ἀκριβή θέση τους στόν τοῖχο ὁ ὁποῖος θά ἀποκτήσει τήν ἀρχική μορφή του.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος. Γιά τόν χρόνο κατασκευῆς τοῦ ἀναλήμματος δέν εἶναι σύμφωνοι οἱ μελετητές. Ὁ Ὀρλάνδος, (BCH 48, 1924, 306 - 307) τόν ὁποῖο ἀκολουθεῖ ὁ Scranton (Greek Walls 88), χρονολογεῖ τό ἀνάλημα στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ ὁ Wrede (Attische Mauern 32 ἀρ. 81) στόν 4ο αἰ. Τή γνώμη τοῦ Wrede ἀκολουθεῖ καί ἡ M.M. Miles (The Temple of Nemesis at Rhamnous σ. 6 - 8) βασιζόμενη, ὅπως καί ὁ Wrede, στή μελέτη τῆς τοιχοδομίας.

Ἀπόλυτο κριτήριο γιά τή χρονολόγησις τοῦ ἀναλήμματος δέν ὑπάρχει. Ἀπό τή σχέση τῶν μνημείων μεταξύ τους, ὅπως τήν ἀποκαλύπτει ἡ ἀνασκαφή, προκύπτει ὅτι κατασκευάστηκε πρώτη ἡ κρήνη, ἀκολούθησε ὁ κρυπτός ὄχτος, τήν ἀποπεράτωση τοῦ ὁποῖου ἀκολουθεῖ ἡ κατασκευή τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος. Τό μακρό ἀνατολικό ἀνάλημα πού κάλυπτε ἡ καλύτερα ἔκρυβε τό ἀνατολικό σκέλος τοῦ κρυπτοῦ ὄχτου κατασκευάστηκε μετά τό μεγάλο, ἴσως ὄχι σέ μεγάλη χρονική ἀπόσταση. Ὅπως ὅποτε χωρίζονται χρονικά ἀπό τή διαφορετική τοιχοδομία καί τό διαφορετικό οἰκοδομικό υἷλο.

Στήν ἀνασκαφή τοῦ ὕδραγωγοῦ χαντακιοῦ πού βρίσκεται στό τετρ. D 12 βρέθηκε στήν ἀρχαία ἰλύ, στό στρώμα χρήσης δηλαδή, κεραμική τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ διακοσμημένη καί ἐκλεκτικά καθαρισμένη κεραμική πού βρέθηκε στίς ἐπιχώσεις τοῦ ἀνδῆρου κατά τό 1983 ἀνήκει καί αὕτη, ἡ νεώτερη, στό πρῶτο μισό τοῦ 5ου αἰ. Ὑπάρχει βεβαίως ἡ πιθανότητα νά βρεθεῖ μετά τόν καθαρισμό ὅλης τῆς κεραμικῆς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀνδῆρου νεώτερη κεραμική, κάτι πού θά γνωρίζουμε μέ ἀπόλυτη ἀσφάλεια κατά τή σύνταξη τῆς ἔκθεσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1984, ἡ ὁποία θά περιλάβει καί τά ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς κρήνης ἀπό τήν ἀκριβή τῆς χρονολόγησις

ὁποίας θά ἀποκτήσουμε ἰσχυρή βάση γιά τή χρονολόγηση καί τῶν ἄλλων μνημείων τοῦ ἱεροῦ.

Μικρός νάός. Χάρη στήν εὐγενική καλωσύνη τῆς Διευθύνσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κατασκευάστηκαν πιστά ἀντίγραφα, ἀπό εἰδικό τσιμέντο, τῶν δύο θρόνων πού βρίσκονταν στόν πρόδρομο τοῦ μικροῦ ναοῦ (IG II² 4838 βλ. ΠΑΕ 1982, 148), τά ὁποῖα καί τοποθετήθηκαν στή θέση πού εἶχαν βρεῖ τά πρωτότυπα οἱ Dilettanti (πίν. 109α).

Οἰκήματα ΒΑ τοῦ ἱεροῦ. Ἦχει ἤδη διαπιστωθεῖ (ΠΑΕ 1976 σ. 20-21 πίν. 10α· 1978 σ. 4 εἰκ. 4· ΑΕ 1979 σ. 12-16 εἰκ. 8) ὅτι τόν γύρω ἀπό τό ἱερό τῆς Νέμεσης τόπο κατελάμβαναν οἰκήματα ἰδιωτικά καί δημοτικά. Ἡ σημερινή εἰκόνα τοῦ χώρου εἶναι ἀπατηλή γιατί ἡ θαμνώδης φυτεία καλύπτει τό ἔδαφος ὅπου σώζονται πυκνά λείψανα θεμελίων. Καθαρισμός ἀπό τή φυτεία τῆς ἐπίπεδης ἔκτασης ΒΑ τοῦ ἱεροῦ ἀποκάλυψε οἰκοδομικό συγκρότημα τοῦ ὁποῖου οἱ τοῖχοι εἶναι κατασκευασμένοι ἀπό πέτρες ἐπιφανειακές, ἀκατέργαστες, χωρίς συνδετικό κονίασμα. Στόν χώρο δὲν ἔγινε ἀνασκαφή ἀλλά ἀπό τά ὀστρακα πού βρέθηκαν πλάι στοὺς τοίχους, τό συγκρότημα χρονολογεῖται σά κλασικά ἢ τά ἐλληνιστικά χρόνια. Βόρεια του ὑπάρχει σχεδὸν ἄδεια ὑδροδεξαμενὴ λαξευμένη στόν βράχο (παρένθ. πίν. ΣΤ').

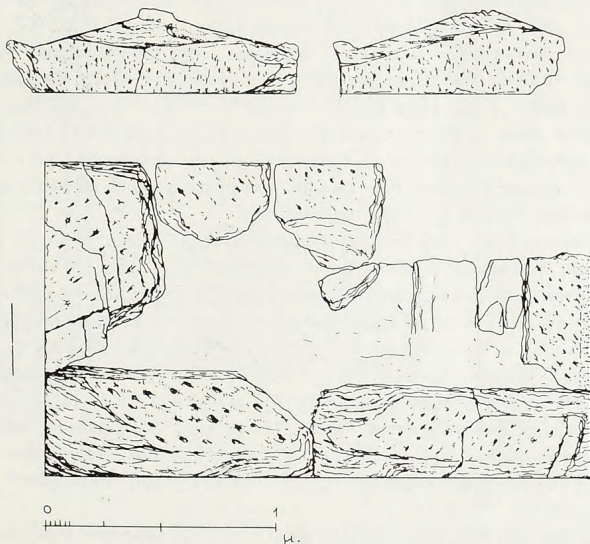
Βωμός ἀνατολικῶς τοῦ ἱεροῦ. Σέ μικρὴ ἀπόσταση, ἀνατολικά ἀπὸ τό μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα ὑπῆρχαν θεμέλια ἀκαθόριστα τά ὁποῖα δηλώνονται στὸ σχέδιο ΑΕ 1979, 13 εἰκ. 8. Ὁ καθαρισμός τους ἀποκάλυψε τὸν πρῶτο δόμο ὕψ. 0.50 μ., ὀρθογώνιου βωμοῦ διαστ. 1.25 (Α-Δ) × 2.32 (Β-Ν). Οἱ λιθόπλινθοι του εἶναι ἀπὸ μάρμαρο ἀγίας Μαρίας, ὀρθογώνιες καί δουλεμένες μέ τό βελόνι. Ὁ σωζόμενος δόμος ὁ δυτικὸς, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο λιθοπλίνθους ὕψ. 0.50, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς εἶναι χαμηλότερος καί ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερες λιθοπλίνθους. Σήμερα σώζονται τρεῖς καί ὑπῆρχε ὁπωσδήποτε τέταρτη. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βωμοῦ εἶναι γεμισμένο μέ χώμα, ἀργές πέτρες τοποθετημένες μέ τάξη καί θραύσματα ἀπὸ δουλεμένες λιθόπλινθους. Ὁ πρῶτος δόμος εἶναι τοποθετημένος πάνω στὸ βράχο τὸν σκεπασμένο ἀπὸ ἐλάχιστο κόκκινο χώμα. Δὲν ὑπῆρχαν ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις πού νά βοηθοῦν στόν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου κατασκευῆς του. Ἡ χρονολόγηση στόν 4ο ἢ 3ο αἰ. π.Χ. φαίνεται πρῶς πολὺ πιθανή (εἰκ. 7 πίν. 109β).

Σέ μικρὴ ἀπόσταση, πρὸς τὰ βόρεια κείτονται δύο μαρμάρινοι κρατευτές. Ὁ ἕνας, ἀκέραιος, ἔχει μῆκος 1.26 μ., ὕψ. 0.39 μ. καί πλάχ. 0.20 μ. Ἡ μία του ὕψη εἶναι δουλεμένη μέ τό βελόνι ἐνῶ ἡ ἄλλη εἶναι μόνον ξεκαθαρισμένη. Ὁ δεῦτερος κρατευτής εἶναι λιγότερο καλὰ διατηρημένος (εἰκ. 7, πίν. 110α).

Τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ νότιου δρόμου. Τὸ τέλος τοῦ νότιου δρόμου πλασιώνεται στή δυτικὴ του πλευρὰ ἀπὸ ἀνάλημμα, σχεδὸν καταστραμμένο. Ἡ ἔκταση δυτικὰ τοῦ ἀναλήμματος σχηματίζεται ἐπίπεδη, δὲν ἔχει ὅμως ἀκόμη ἐρευνηθεῖ.

Τό ἀνάλημμα σώζεται μόνο στοῦ κατώτερο μέρος του καί ἀποτελεῖται ἀπό μεγάλους ἀκανόνιστους ἀπό ντόπιο πέτρωμα λίθους μεταξύ τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται καί μικρότεροι. Ὅπως σήμερα ἐμφανίζεται ὁ τοῦχος εἶναι ἀποτέλεσμα κάποιων πρόχειρων ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν πού ξεγελοῦν τόν ἀνίδεο παρατηρητή.

Ὁ τοῦχος ἔχει δύο σκέλη. Τό πρῶτο μήκ. 53 μ. ἀρχίζει ἀπό τό ξύλινο φυ-

Εἰκ. 7. Βωμός ἀνατολικῶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

λάκιο τῆς εἰσόδου καί φθάνει ὡς τήν εἴσοδο σχεδόν τοῦ ἱεροῦ, κάμπτεται σέ ὀρθή γωνία πρὸς Δυσμᾶς σχηματίζοντας ἐσοχή βάρ. 1.65 καί κάμπτεται πάλι πρὸς Β καί συνεχίζεται ἐπὶ 8.35 μ. (πίν. 110β). Τό τελευταῖο αὐτό τμήμα δέν ἔχει τόν προσανατολισμό τοῦ πρώτου σκέλους ἀλλὰ ἀποκλίνει πρὸς Α, ἔτσι γίνεται παράλληλο ἐπὶ 2.50 μ. πρὸς τό νοτιότερο μέρος τοῦ μεγάλου ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος μέ τό ὅποιο πλαισιώνει τήν εἴσοδο στοῦ ἱεροῦ, ἡ ὁποία ἔχει πλάτος 4.70 μ. Τό βραχύ σκέλος τοῦ ἀναλήμματος ἔχει διάφορη τοιχοδομία ἀπό τό ὑπόλοιπο. Ἀποτελεῖται ἀπό οἰκοδομικό ὑλικό σέ δεύτερη χρήση, λιθόπλινθους ἀπό γαλάζιο ντόπιο μάρμαρο μέ μικρότερες ἐπάλληλες ἐργασμένες πέτρες ἁγ. Μαρίνας ἀνάμεσά τους, μιά ὀρθογώνια λιθόπλινθο ὕψ. 0.30, πλ.

0.49, βάθ. 0.30 - 0.39, πού χρησίμευε ὡς βατήρας ἀναθήματος μέ ὀρθογώνιο τόρμο 0.07×0.018 , βάθ. 0.07 στὸν ὁποῖο σῶζεται ἡ μολυβδοχόηση, καὶ δίπλα του κυκλική κοιλότητα ἴσως γιὰ θυρόφυλλο, καὶ μιὰ ὀρθογώνια βάση μέ μεγάλο τόρμο στήν πάνω ἐπιφάνεια, διαστάσεις τόρμου 0.21×0.34 , βάθ. 0.07, ἴσως γιὰ νὰ δεχθεῖ πεσσόσχημο βάθρο.

Ἐμπρός ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ἀναλήμματος βρίσκονται ἀκόμη στὴ θέση τους δύο βάθρα, τοποθετημένα σέ ἐπαφή. Τὸ πρῶτο, τὸ ἀριστερὰ εἶναι ὀρθογώνιο ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.42, πλ. 0.72, βάθ. 0.60, μέ ἐλλείψεις ἄνω ἐμπρός καὶ ἀριστερά. Ἔχει μεγάλο τόρμο, 0.30×0.44 βάθ. 0.13 ὅχι ὀρθογώνιο στό βάθος του. Ἴσως κι ἐδῶ εἶχε ἰδρυθεῖ πεσσόσχημο βάθρο. Γύρω-γύρω εἶναι δουλεμένο μέ βελόνι. Ἀποκάτω εἶναι διαμορφωμένο ὅπως οἱ βάσεις τῶν ἐπιτυμβίων ναϊσκων, εἶναι δηλ. λοξότμητο. Ἦταν σφηνωμένο μέ πέτρες καὶ θραύσματα μαρμάρου δουλεμένο μέ ντεσιλίδικο. Ὁ τόρμος ἀποπάνω ἔχει λειανθεῖ σάν νὰ πατοῦσαν ἢ καλύτερα σάν νὰ ἀκουμποῦσαν στάμνες γιὰ νερό καὶ τριβόταν.

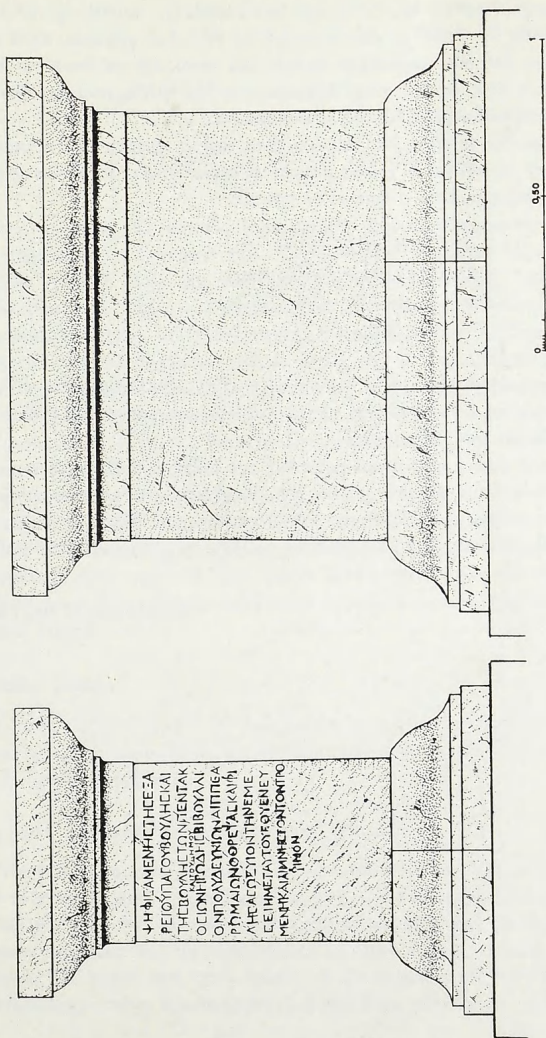
Τὸ δεύτερο βάθρο ἀπὸ γαλάζιο μάρμαρο εἶναι ὀρθογώνιο λεῖτο στήν πάνω ἐπιφάνεια, δουλεμένο μέ βελόνι ψιλὸ γύρω-γύρω, ὕψ. 0.275, πλ. 0.795, βάθ. 0.57 καὶ φέρει στήν πάνω του ἐπιφάνεια ὀρθογώνιο τόρμο 0.11×0.075 , βάθ. 0.02 καὶ γόμφο. Γιὰ νὰ τὸ ὀριζοντιώσουν τὸ ἔχουν σφηνώσει μέ πέτρες.

Τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πολυδεύωνος (IG II² 3969 Pouilloux, ἀρ. 50). Τοῦ γνωστοῦ αὐτοῦ μνημείου τοῦ Ραμνοῦντος βρίσκονται κατὰ διαστήματα κομμάτια τοῦ κορμοῦ τὰ ὁποῖα τὸ συμπληρώνουν τεκτονικά καὶ ἐπιγραφικά. Φέτος ταυτίστηκαν μέρη ἀπὸ τὸ ὑπόβαθρο καὶ τὸ ἐπικράνι του καὶ τὸ βάθρο, πού τώρα βρίσκεται στεγασμένο στήν ἀποθήκη τοῦ ἱεροῦ, ἀπόκτησε τὴν πραγματικὴ του μορφή, τουλάχιστον γραφικῶς (εἰκ. 8).

Τὸ βάθρο (ἀρ. 505) ἔχει συνολικὸ ὕψος 1.54 (0.38 ἐπικράνο, 0.83 κορμός, 0.33 ὑπόβαθρο), μῆκος 1.74 (ἄβαξ ἐπικράνου), 1.865 (πλίνθος ὑποβάθρου), 1.38 (κορμοῦ), πλάτος 0.945 (ἄβαξ ἐπικράνου) 1.075 (πλίνθος ὑποβάθρου), 0.59 (κορμοῦ).

Τὸ ἐπικράνο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄβακα ὕψ. 0.11, κυρτόκοιλο κυμάτιο, ὕψ. 0.14, δεύτερο χαμηλὸ ἄβακα (0.02) κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο στενεύει καὶ γίνεται πλ. 0.595. Ἡ διαφορὰ πλάτους μισοῦ ἑκατοστοῦ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό κατώτερο μέρος τοῦ ἐπικράνου καὶ τὸν κορμὸ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ κορμὸς στέφεται γύρω-γύρω μέ ἐξέχουσα ταινία, στοιχεῖο πού σέ παλιότερες ἐποχὲς ἀποτελοῦσε ὀργανικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἴδιου τοῦ κορμοῦ, ὅπως στό βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἰσαυρικοῦ στό Ἀμφιάρειο Ὤρωποῦ (Β. Πετράκου, Ὁ Ὤρωπός καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, 167 εἰκ. 43). Ὁ κορμός εἶναι ἐντελῶς ἀκόσμητος, χωρὶς τόρμους ἄνω γιὰ τὴ σύνδεση μέ τὸ ἐπικράνο.

Τὸ ὑπόβαθρο ἀποτελεῖται ἀπὸ κυμάτιο κυρτόκοιλο (ὁμοῖοι μέ τοῦ ἐπικρά-

Εἰκ. 8. Τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πολυδευκίονος (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

νου ἀλλά μεγαλύτερου, ὕψ. 0.195 καὶ ἀντίστροφου), πλίνθο ὕψ. 0.035 καὶ δεύτερη πλίνθο ὕψ. 0.095 μ. Δέν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μάρμαρο ἀλλὰ ἀπὸ 5 τοποθετημένα ἀνά δύο παράλληλα ἐμπρός καὶ πίσω, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ καθένα ἔχει τὸ μισὸ πλάτος καὶ ἓνα στενὸ ἀνάμεσα στὶς δύο ομάδες πού εἶχε ὁλόκληρο τὸ πλάτος τοῦ ὑπόβαθρου.

Τὸ κείμενο τῆς ἀνάθεσης ἂν καὶ δέν εἶναι ἀκόμη πλήρες, μέ τὰ κομμάτια πού βρέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια μπορεῖ νά συμπληρωθεῖ μέ ἀπόλυτη ἀσφάλεια. Οἱ τέσσερις πρῶτοι στίχοι εἶναι τοῦτοι:

Ψηφ[ισα]μένης τῆς ἐξ Ἀ-
[ρείου Πάγ]ου βουλῆς καὶ
[τῆ]ς βουλῆ[ς τῶ]ν πεντακ-
καὶ τοῦ δ[ήμο]υ

Ὁ τέταρτος στίχος ὕψ. γρ. 0.018, οἱ ἄλλοι 0.03 - 0.032 μεταστ. 0.02, εἶναι τοποθετημένος, ὅπως φαίνεται καὶ στό σχέδιο, στό κέντρο τοῦ βάθρου, καὶ δέν ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἄλλη λέξη.

Τὸ ἐπὶ κράνο σώζει στήν πάνω ἐπιφάνειά του λείψανα τέρμου γιὰ μαρμάρينو ἀνάθημα τοῦ ὁποίου ἡ ἀκριβὴς μορφή δέν εἶναι δυνατὸν νά προσδιοριστεῖ ἀκόμη. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἀνάθεσης προκύπτει ὅτι στό βάθρο ἦταν ἰδρυμένη εἰκόνα τοῦ Πολυδευκίωνος. Τὸ μῆκος τοῦ βάθρου ὅμως δηλώνει ὅτι ὁ μαθητὴς τοῦ Ἡρώδου δέν εἰκονιζόταν μόνος του.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

19. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΤΡΙΑ

(Παρένθ. πίν. Ζ' και πίν. 111 - 123)

Στήν επιτυχία τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας οὐσιαστική ἦταν καί πάλι ἡ συμβολή τῶν ἔμπειρων νέων ἀρχαιολόγων Πολυξένης Ἀραχωβίτη, Χαρίκλειας Λαναρά, Εὐῆς Λεμπιδάκη, Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη, Ἀφροδίτης Παπαδοπούλου καί Στέλλας Ραυτοπούλου. Συνεργάστηκαν ἐπίσης ὁ Ἀγγελος Ριτσώνης, φοιτητής τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Salzburg, ὁ Hugo Lars, φοιτητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Στοκχόλμης καί ἡ Μαρία Perstedt, φοιτήτρια τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου. Ὁ ἀρχιτέκτων Δῆμος Σβωλόπουλος ἀνέλαβε τὰ γενικά σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνῶ ἡ Εὐῆ Λεμπιδάκη τὰ ἐπὶ μέρους. Οἱ φωτογραφίες εἶναι ἔργο τοῦ Βασίλη Σταματόπουλου. Ὁ γεωλόγος Εὐάγγελος Καμπούρογλου, βοηθούμενος ἀπὸ τὴ σύζυγό του ἀρχιτέκτονα Σπυριδοῦλα Κυρίτση-Καμπούρογλου, συνέβαλε στὴν ἐπίλυση ὀρισμένων γεωλογικῶν προβλημάτων στὰ πλαίσια μελέτης, πού ἔχει ἀναλάβει, τοῦ εὐρύτερου Ἑρετριακοῦ χώρου. Οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων καί ἰδιαίτερα ὁ Ἀχιλλέας Κατσαρέλιας διευκόλυναν μὲ κάθε τρόπο τὸ ἔργο μας.

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε παράλληλα τόσο στό Δυτικό, ὅσο καί στόν Ἀνατολικό Τομέα.

Δυτικός Τομέας

Στόχος τῆς ἐρευνας στό Δυτικό Τομέα ἦταν ἡ πληρέστερη κατὰ τὸ δυνατόν ἀποκάλυψη τῶν κτισμάτων τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου καί ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησή τους.

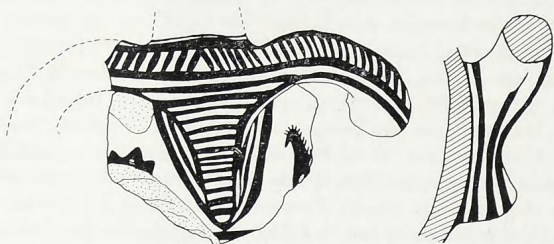
Ἀψιδωτὸ ἢ ἑλλειψοειδὲς κτίσμα γ - γ' (παρένθ. πίν. Ζ')

Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ χώρου Η εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1978 σὲ βάθος 1.28 μ. ἀπὸ τὸ σχετικὸ μηδέν τμῆμα καμπύλου τοίχου γ, σῶζ. μήκ. 1.40 μ. καί πλ. 0.40 - 0.45 μ., ΒΑ - ΝΔ κατεύθυνσης¹ κατασκευασμένου ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες μέτριου μεγέθους, πού εἶχε ἀποδοθεῖ σὲ ἀψιδωτὸ κτίσμα ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ ἀψίδα του, πού πρέπει νὰ βρισκόταν στόν τριγωνικὸ χῶρο Δ ἀνατολικότερα, εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ ἀποθέτες τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου καί τοῦ

1. ΠΑΕ 1978, 19, πίν. 10α.

4ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ οἱ ἐπιχώσεις του εἶχαν διαταραχθεῖ ἀπὸ τίς οἰκοδομικές δραστηριότητες τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Φέτος κρίθηκε σκόπιμο νά ἐρευνηθοῦν σέ βάθος οἱ χώροι H/N καὶ Δ2 μέ στόχο ἀφ' ἐνός τήν ἀποκάλυψη τῆς πρὸς N συνέχειας τοῦ καμπύλου ὕψους γ καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλου κτίσματος τῆς ἴδιας περιόδου.

Δοκιμαστική τομή στό χώρο H/N ἔφερε πράγματι στό φῶς σέ βάθος 1.28

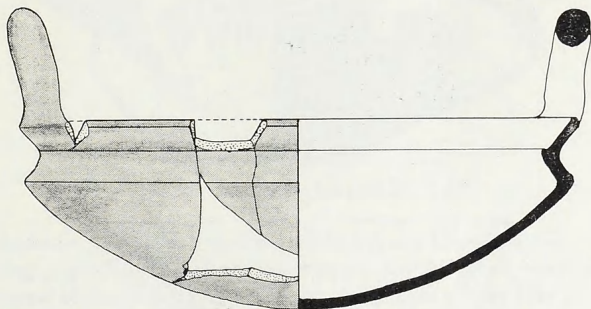

Εἰκ. 1. Λαβή ὕψους κρατήρα.

μ. τήν πρὸς N συνέχεια τοῦ καμπύλου τοίχου γ, σέ μήκος 1.30 μ. (πίν. 111α). Πρόκειται γιά θεμελίωση μέ δύο στρώσεις λίθων μέτριου μεγέθους (μεγαλύτερων στίς παρειές, μικρότερων στό γέμισμα), πού εἶχε ἐν μέρει καταστραφεῖ ἀπὸ δύο μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις (ἐκσκαφές γιά τήν ἀπόθεση ὑλικῶν), μία τῶν πρώιμων κλασικῶν χρόνων καὶ μία ἐλληνιστική. Ὑπολείμματα ὠμοπλίνθων τῆς ἀνωδομῆς, πού βρέθηκαν σφηνωμένα μεταξύ τῶν λίθων τῆς θεμελίωσης, ἦταν ἐρυθροπά ἀπὸ τήν ἐπίδραση φωτιᾶς, γεγονός πού θά μπορούσε νά σημαίνει ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ ἁψιδωτοῦ κτίσματος ὀφείλεται σέ πυρκαγιά.

Τά ὀστρακα πού συγκεντρώθηκαν, ἰδιαίτερα στά ἀνατολικά τοῦ τοίχου γ, δηλαδή στό ἐσωτερικό τοῦ κτίσματος, ἦταν λίγα ἀλλά χαρακτηριστικά τῆς ὕστερης γεωμ. περιόδου. Ἰδιαίτερα σημειώνουμε τήν παρουσία ἐνός θραύσματος ἀπὸ λαβή ὕψους κρατήρα μέ δύο ὀριζόντιες κεραίες κυκλικῆς διατομῆς καὶ μία κατακόρυφη ταινιωτή, τῆς ὁποίας ἡ μεσαία προσαρμογή ἔχει τό τριγωνικό σχῆμα σχηματοποιημένης κεφαλῆς ταύρου (βουκράνου) (εἰκ. 1, πίν. 111β) διακοσμημένης μέ ὀριζόντιες ἐπ'ἀλλήλῃ γραμμές. Στή ράχη της ἐγκάρσιες γραμμές πού συγκλίνουν ἐλαφρά πρὸς τό κέντρο σχηματίζοντας τρίγωνο στό μέτωπο τοῦ βουκράνου. Στό ἀριστερό τῆς προσαρμογῆς, πάνω στόν ἐδαφόχρωμο ἐπιχρισμένο κορμό τοῦ κρατήρα, ὑπόλειμμα ἀκτινωτοῦ μοτίβου, ἐνῶ στό δεξιό της τμήμα ζώου (;).

Δοκιμαστική τομή στο στενό τριγωνικό χώρο Δ2, ανάμεσα στο έλληνιστικό οικοδόμημα και τό «ρωμαϊκό τέμενος» (παρ. πίν. Ζ'), έφερε στο φώς, σέ βάθος - 1.28 μ. τμήμα ελαφρώς καμπύλου τοίχου, μήκ. 1.40 μ. και πλ. 0.40 - 0.42 μ. Β - Ν κατεύθυνσης (πίν. 112α-β). Είναι κτισμένος από άργούς λίθους μέτριου μεγέθους (μεγαλύτερους στίς παρειές, μικρότερους στο γέμισμα) σέ δύο στρώσεις και σώζει στο νότιο άκρο του μέρους τής ώμοπλίνθινης άνωδομής. Υπολείμματα πυρακτωμένων ώμοπλίνθων παρατηρήθηκαν κι έδω μεταξύ

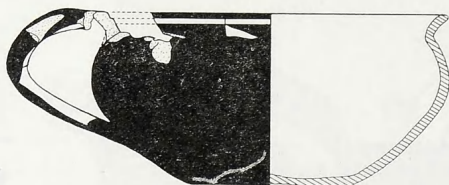
Εικ. 2. Όψη και τομή λοπάδος.

των λίθων τής εύθυντηρίας. Είναι βέβαιο ότι έχουμε νά κάνουμε μέ μέρος του ανατολικού τοίχου του ίδιου κτίσματος των ύστερων γεωμετρικών χρόνων, του όποιου ό δυτικός τοίχος γ - γ' άποκαλύφθηκε στους χώρους Η και Η/Ν. 'Η πανομοιότυπη κατασκευή, τό ίδιο πλάτος και τό ίδιο βάθος (- 1.28 μ.) δέν αφήνουν περιθώρια άμφιβολιών. Δέν είναι ακόμη βέβαιο άν τό κτίσμα του όποιου τό πλάτος έσωτερικά φθάνει τά 4.40 μ. είναι άψιδωτό ή έλλειψοειδές σέ κάτοψη.

Οί μεταγενέστερες έπεμβάσεις στίς υπερκείμενες επιχώσεις δέν έφταναν έδω σέ μεγάλο βάθος και δέν έθιζαν τόν ανατολικό τοίχο στο βαθμό που έθιζαν τόν δυτικό γ - γ'. Διαπιστώθηκε πάντως ότι συντελέστηκαν στίς ίδιες χρονικές περιόδους, τόν 5ο π.Χ. αϊ. και στά έλληνιστικά χρόνια. Στην περίοδο τής πρώτης διατάραξης του 5ου π.Χ. αϊ. άνήκει ή λοπάς τής εικ. 2 (πίν. 113α) από έρυθρωπό πηλό, που κατατάσσεται ανάμεσα στά καλύτερα δείγματα οικιακών σκευών και μπορεί νά συγκριθεϊ μέ άθηναϊκά παραδείγματα¹. 'Η άνασκαφή προχώρησε σέ βάθος έκατέρωθεν του τοίχου, όσο επέτρεπε τό περιορι-

1. Agora XII, 227, πίν. 94.

σμένο τοῦ χώρου. Στ' ἀνατολικά του, σέ βάθος - 1.38 μ. (10 ἐκ. χαμηλότερα ἀπό τήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου) ἤρθαν στό φῶς δύο ἀκέραια σχεδόν, μονόχρωμα καστανέρυθρα κύπελλα (εἰκ. 3, πίν. 113β - γ) τοποθετημένα ὀριζόντια πάνω σέ στρώμα πατημένης γῆς καί χαλικιῶν, πού ἀποτελεῖ τό δάπεδο τοῦ ὑπαίθριου χώρου ἔξω ἀπό τό κτίσμα. Εἶναι παρόμοια στό σχῆμα καί σύγχρονα μέ τά δέκα κύπελλα, πού βρέθηκαν τό 1979 καί τό 1980 1 μ. ἀνατολικότερα, μέσα σέ λάκκο πού εἶχε ἀναγνωριστεῖ ὡς τάφος¹. Ὁ τύπος αὐτός μόνωτου,

Εἰκ. 3. Μονόχρωμο κύπελλο ΥΓ χρόνων.

μονόχρωμου κυπέλλου μέ χαμηλό χεῖλος, γνωστός ἀπό ἀρκετά παραδείγματα στό συνοικισμό Ξερόπολη τοῦ Λευκαντί καί τήν ἴδια τήν Ἑρέτρια, χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 8ου π.Χ., γύρω στό 700 π.Χ.² Τά δικά μας θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.³

Ἡ ἀνασκαφή στά δυτικά τοῦ ΥΓ τοίχου, δηλ. στό ἐσωτερικό τοῦ κτίσματος, προχώρησε ὡς βάθος - 2.20 - 2.30 μ., ὅπου συνάντησε τό γνωστό φυσικό στρώμα (παλαιοέδαφος) ἐρυθρογῆς. Τά ὑποκείμενα στρώματα ἀκολουθοῦν κι ἐδῶ τή γνωστή ἀπό προγενέστερες στρωματογραφικές τομές σειρά⁴. Πάνω στό παλαιοέδαφος terra rossa ἐπικάθονται τρεῖς φυσικές χαλαρές χαλικώδεις στρώσεις, πάχους ἀπό 15 - 35 ἐκ. περίπου μέ μειούμενη πρὸς τά κάτω συνεντικότητα (πίν. 114α - β). Στό σημεῖο ἐπαφῆς τῶν δύο φυσικῶν στρωμάτων βρέθηκε νεολιθικός πέλεκυς, διαστ. $4.6 \times 3.4 \times 2$ ἐκ., ἀπό μελάνθ λίθο σέ ἄριστη κατάσταση διατήρησης (πίν. 115β). Πάνω στό ἀνωτάτο τρίτο στρώμα ἐπίχωσης (ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του σέ βάθος - 1.35 μ. περίπου), πού περιέχει περισσότερο ἄργιλο καί εἶναι πιό συμπαγές ἀπό τά δύο ὑποκείμενα, ἐδράζεται ὁ τοίχος τοῦ ΥΓ κτίσματος χωρίς τάφο θεμελίωσης. Ἀκολουθεῖ στρώμα ἀπό ἀργιλῶδες γῶμα, πάχους 7 - 8 ἐκ. περίπου (πίν. 114α - β ἀρ. 5), πού ἀπαντᾷ μόνο στό ἐσωτερικό τοῦ κτίσματος, πλοῦσιο σέ ὀργανικές οὐσίες

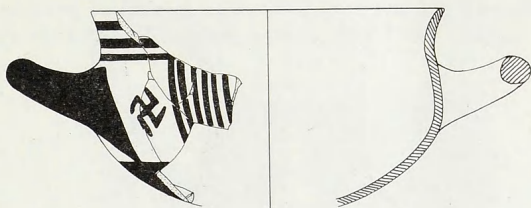
1. ΠΑΕ 1979, 52 - 53, εἰκ. 4 - 6, πίν. 78α. ΠΑΕ 1980, 97, εἰκ. 5, πίν. 81 καί 82.

2. Lefkandi I, 58, πίν. 43, ἀρ. 61, 62 καί πίν. 62 ἀρ. 97. Α. ΑΝΔΡΕΙΜΕΝΟΥ, ΑΣΑτene 59 NS 43 (1981), 1983, 211 κέ., εἰκ. 56α.

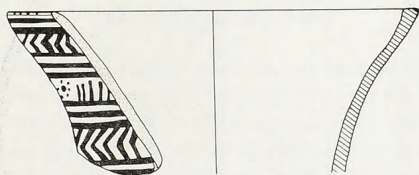
3. Eretria V, 1976, 49, κέ. Beilage 11.

4. ΠΑΕ 1982, 164, εἰκ. 2 καί 169, εἰκ. 4.

καί κεραμική. Τό στρώμα αὐτό (ἀρ. 5) εἶναι ἔργο τοῦ ἀνθρώπου κι ὄχι τῆς φύσης, ἀποτελεῖ γέμισμα γιά τή δημιουργία σταθεροῦ δαπέδου στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ἀργολιθοδομῆς τοῦ θεμελίου (βάθος - 1.24 ἕως - 1.28 μ.). Ἀκολουθεῖ ισόπαχο περίπου στρώμα τῆς ἴδιας σύστασης μέ

Εἰκ. 4. Ὑστερογεωμετρικός σκύφος.

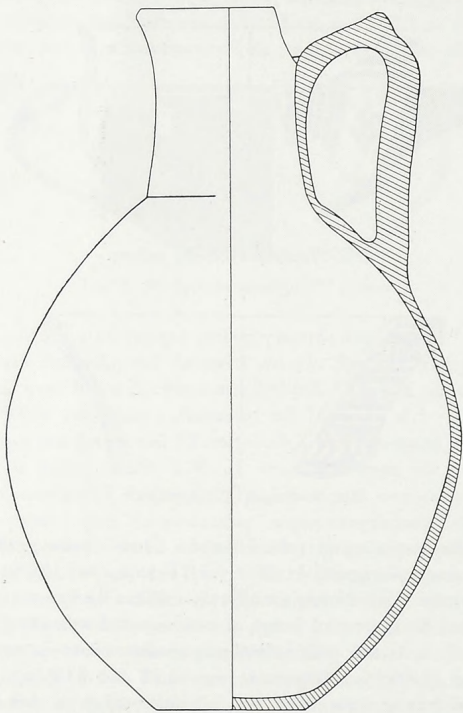

Εἰκ. 5. Λαμὲς ΥΓ ἀμφορέα.

ἐπίστρωση καθαρότερου πηλοῦ (πίν. 114α, ἀρ. 4) ποῦ δημιουργήθηκε σέ μιά δεύτερη φάση ὑπερύψωσης τοῦ δαπέδου τοῦ ΥΓ κτίσματος (βάθος - 1.13 μ.). Πάνω στό δεύτερο αὐτό δάπεδο ἐπικάθεται στρώμα ἐρυθροῦ πηλοῦ, πάχους 10 ἐκ., ποῦ δέν ἔρχεται σέ ἐπαφή μέ τόν τοῖχο τοῦ κτίσματος (πίν. 114α, ἀρ. 3). Δίνει τήν ἐντύπωση μιᾶς ὀρθογώνιας πλινθοκατασκευῆς στό ἐσωτερικό τοῦ κτίσματος (βάθος ἄνω ἐπιφανείας τῆς - 1.03 ἕως 1.09 μ.). Ἀκολουθεῖ στρώμα ἱκανοῦ πάχους (πίν. 114α, ἀρ. 2), ποῦ προέρχεται ἀπό τήν κατάρρευση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτίσματος καί ἀπό τίς ἐπιχώσεις ποῦ δημιουργήθηκαν μέ τήν ἐγκατάλειψή του. Μέσα στό στρώμα αὐτό ἔχουν κατά κύριο λόγο εἰσχωρήσει οἱ ἐπεμβάσεις τῶν κλασικῶν καί ἐλληνιστικῶν χρόνων ποῦ σημειώσαμε παραπάνω (πίν. 114α, ἀρ. 1).

Εἶναι προφανές ὅτι πρέπει νά προσγράψουμε δύο τουλάχιστον φάσεις στήν οἰκοδομική ἱστορία τοῦ ΥΓ κτίσματος, ὅπως μαρτυροῦν οἱ δύο ἐπ'ἀλλήλες στρώσεις τοῦ δαπέδου του. Μέσα στό γέμισμα τοῦ δαπέδου τῆς πρώτης φάσης, ποῦ φαίνεται σύγχρονο μέ τήν κατασκευή τοῦ κτίσματος, βρέθηκαν ἀρκετά

ὅστρακα ἀγγείων τόσο χειροποίητων, ὅσο καὶ τροχήλατων γραπτῶν. Εἰκονίζουμε: α) Τμῆμα δίσκου σκύφου μέ τρεῖς ὀριζόντιες ταινίες γύρω στό χεῖλος, zwastika δεξιά κι ἀριστερά ἀπό τίς προσαρμογές τῶν λαβῶν καί δέσμες ἀπό κατακόρυφες γραμμές στό πεδίο μεταξύ τῶν λαβῶν (πίν. 115α, εἰκ. 4). β)

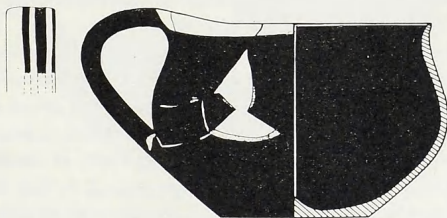

Εἰκ. 6. Μονόχρωμη ὀπισθότμητη οἰνοχόη.

Τμῆμα ἀπό τό λαιμό ἀμφορέα πού φέρει διακόσμηση ἀπό ἐπάλληλες γωνίες καί ἐναλλάξ δέσμες κυματοειδῶν καί εὐθύγραμμων ραβδίων μέ τήν παρεμβολή στικτῶν ροδάκων σέ τρεῖς ἐπάλληλες ζῶνες (εἰκ. 5, πίν. 115α). γ) Ἄνω μισό καστανόχρωμης οἰνοχόης μέ λοξότμητο πίσω λαιμό καί μαστοειδή ἀπόφυση στή ράχη τῆς λαβῆς (εἰκ. 6, πίν. 115γ), πού φαίνεται νά ἔχει εἰσαχθεῖ στήν Ἑρέτρια ἀπό βορειότερες περιοχές τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, πιθανῶς τή Θεσσα-

λία. Καί τά τρία παραδείγματα ἀνήκουν στήν ὕστερη γεωμετρική περίοδο, τελευταῖο τέταρτο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ.

Πάνω ἀπό τό δάπεδο τῆς δεύτερης φάσης στό ὕψος τῆς πλινθοκατασκευῆς (πίν. 114α, ἀρ. 3) βρέθηκε μονόχρωμο, σχεδόν ἀκέραιο κύπελλο πού καλύπτεται ἐξωτερικά καί ἐσωτερικά ἀπό μελανό, κατά τόπους ἐξίτηλο γάνωμα, ἐκτός ἀπό λεπτή ταινία κατά μήκος τοῦ χείλους πού παραμένει ἐθαφόχρωμη στή ράχη τῆς λαβῆς κατακόρυφες γραμμές (εἰκ. 7, πίν. 114β).

Εἰκ. 7. Μονόχρωμο κύπελλο.

Ἡ παρουσία τοῦ ἀκέραιου αὐτοῦ κυπέλλου στό ἐπίπεδο τῆς δεύτερης φάσης τοῦ δαπέδου σέ συνδυασμό μέ τήν εὕρεση *in situ* τῶν δύο ἀκέραιων ἐπίσης ἐρυθρόβαφον κυπέλλων ἔξω ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ ὙΓ κτίσματος, ἐνισχύουν τήν ὑπόθεση ὅτι τό κτίσμα ἐγκαταλείφθηκε βιαστικά ἀπό τοὺς ἐνοίκους του κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Στό ἴδιο συμπέρασμα μᾶς ὡδήγησε καί ἡ ἀπόκρυψη τοῦ σκύφου μέ τά κατάλοιπα ἐργαστηρίου χρυσοχοῦς στό κτίσμα δ - δ' βορειότερα¹. Ἡ πρώτη οἰκοδομική φάση τοῦ οἰκοδομήματος φαίνεται νά τερματίζει μέ μιᾶ βίαιη καταστροφή ἀπό φωτιά, ὅπως δείχνουν ὑπολείμματα πυρακτωμένων ὠμοπλίνθων πάνω στήν ἀργιλιθοδομή, τόσο τοῦ δυτικοῦ τοίχου γ - γ' ὅσο καί τοῦ ἀνατολικοῦ. Εἶναι γεγονός πάντως ὅτι ἀνοικοδομήθηκε καί ξανακατοικήθηκε ἀμέσως μετά τήν πρώτη καταστροφή.

Γεωμετρικό ἀνάλημμα β - β'

Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε καί στό χῶρο Β (παρ. πίν. Ζ'), πού ὀρίζεται Α ἀπό τό γεωμετρικό ἀνάλημμα β - β' καί δυτικά ἀπό τό ἀψιδωτό (ἢ ἑλλειψοειδές κτίσμα) πού περιγράψαμε παραπάνω. Ἡ περιοχή αὕτη ἦταν ἐλεύθερη κατασκευῶν, ἀποτελοῦσε ὑπαίθριο χῶρο πού χρησιμοποιοῦνταν κατά τά ὕστερα

1. ΠΑΕ 1980, 88, πίν. 71 - 72. P. THEMELIS, «An 8th century Goldsmith's Workshop at Eretria», The Greek Renaissance of the 8th c. B.C. Proceedings of the 2nd International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1 - 5 June 1981, Stockholm 1983, 160.

γεωμετρικά χρόνια. Σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου, σέ βάθος - 1.38 μ. περίπου, διαπιστώθηκε ἡ παρουσία λεπτοῦ στρώματος πατημένης γῆς μέ διάσπαρτα ὄστρακα, ὅσθ' αὖ ζώων, χαλίγια καί διαλυμένες ὀργανικές οὐσίες. Στό ἴδιο ἐπίπεδο σέ βάθος - 1.38 μ. βρέθηκαν ἀποθετιμένα ἔξω ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος γ - γ' καί τά δύο ἐρυθρόβαφα κύπελλα πού περιγράψαμε παραπάνω. Βεβαιώθηκε ἀκόμη ὅτι τό ἀνάλημμα β - β' λειτουργοῦσε ὡς τά ὕστερα γεωμετρικά χρόνια ὀρίζοντας καί προστατεύοντας τόν ὑπαίθριο χώρο κατὰ τή διάρκειά τῆς πρώτης τουλάχιστον οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ κτίσματος γ - γ'. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἄλλωστε τοῦ ἀναλήμματος β - β' βρίσκεται σέ βάθος - 1.28 μ., στό ἴδιο δηλαδή ἐπίπεδο μέ τήν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς εὐθυνηρίας τοῦ κτίσματος γ - γ'. Ἡ κατασκευή τοῦ ἀναλήμματος εἶναι φυσικά ἰσχυρότερη, προχωρεῖ σέ βάθος 55 ἐκ. περίπου καί ἔχει πλ. 0.48 - 0.50 μ. Ἡ ἐξωτερική (ἀνατολική) παρειά του ἔχει τήν ὕψη κυκλώπειου μέ δύο σειρές ἀκατέργαστων ἀσβεστολιθικῶν ὀγκόλιθων (πίν. 116α), σέ ἀντίθεση μέ τήν ἐσωτερική (δυτική), πού εἶναι κτισμένη ἀκανόνιστα μέ πολλές ἀκατέργαστες πέτρες μέτριου μεγέθους. Τό ἀνάλημμα εἶναι θεμελιωμένο σέ βάθος - 1.85 μ. περίπου πάνω σέ στῶμα φυσικῆς ἐπίχωσης, τῆς ὁποίας ὁ σχηματισμός δέν μπορεῖ νά εἶναι προγενέστερος τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., σύμφωνα μέ τά ὡς τώρα δεδομένα τῶν στρωματογραφικῶν σέ βάθος τομῶν μας γιά τούς χρόνους δημιουργίας τῶν φυσικῶν ἐπιχώσεων πάνω στό παλαιοέδαφος ἐρυθρογῆς (terra rossa)¹.

Ἐγινε ἀκόμη φανερό φέτος ὅτι τό ἀνάλημμα β - β' δέν καταστράφηκε ἀπό ὑπερχερίση τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου, τοῦ ὁποίου οἱ μικροῦ πάχους ἀμώδεις ἀποθέσεις ἐγγίζουν τήν ἐξωτερική παρειά τοῦ ἀναλήμματος ἀλλά συκρατοῦνται ἀπ' αὐτό καί δέν τό υπερκαλύπτουν.

² Αποθέτης γεωμετρικῶν χρόνων

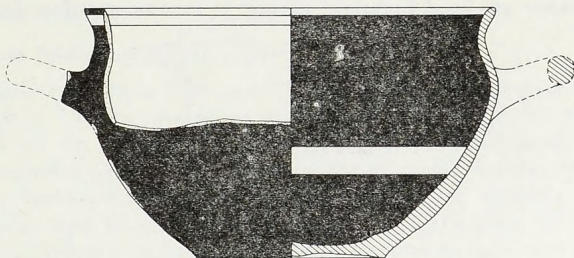
Στή ΝΑ γωνία τοῦ χώρου Β, σέ ἐπαφή μέ τήν ἐσωτερική (δυτική) παρειά τοῦ ἀναλήμματος β - β', ἀποκαλύφθηκε καί ἐρευνήθηκε ἀποθέτης, πού εἶχε τή μορφή κυκλικοῦ λάκκου διαμ. 1.50 μ. καί βάθους 1 μ. περίπου (πίν. 116β, 117α). Μέρος του εἶχε ἀνασκαφεῖ τό 1979 καί εἶχε ἐσφαλμένα ἀποδοθεῖ σέ στῶμα κατοίκησης (ἢ καταστροφῆς), σχετιζόμενο μέ τόν τοῖχο β - β'². Ὁ ἀποθέτης περιεῖχε τά προϊόντα καταστροφῆς ἀπό φωτιά κάποιου κτίσματος τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου, πιθανῶς τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ παρακείμενου κτίσματος γ - γ'. Περιεῖχε ἑκατοντάδες θραύσματα ἀγγείων χειροποίητων καί γραπτῶν τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., λίθους διαφόρων μεγεθῶν, πλῆθρες πυρακτωμένες καί μή, στάχτες, κάρβουνα, ὅσθ'

1. ΠΑΕ 1982, 164 καί 169 κέ. Πρβ. καί ΠΑΕ 1981, 150 - 151.

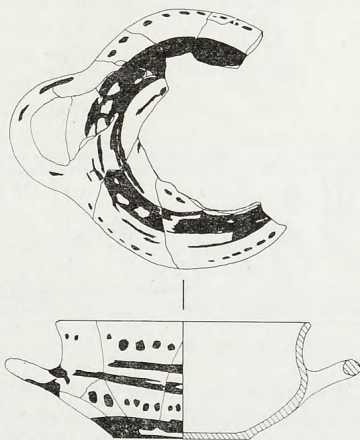
2. ΠΑΕ 1979, 48 - 49, πίν. 29, 30 καί 31α: κεραμική ἀπό τόν ἀποθέτη.

ζώνων, κελύφη ὀστρακόδερμων, ὀξιδώσεις χαλκοῦ καὶ τὸ πάνω μισό πίθου (πίν. 117α).

Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἀγγεῖα τοῦ ἀποθέτη οἱ σκύφοι ἐκπροσωποῦνται μὲ μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων. Εἰκονίζουμε δύο μόνο παραδείγματα: ὁ ἓνας μεγάλ-

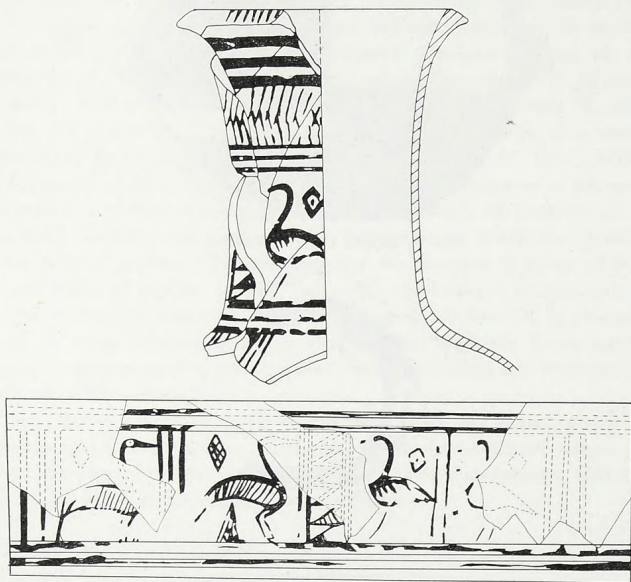
Εἰκ. 8. Σκύφος ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

Εἰκ. 9. Σκυφίδιο ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

λων διαστάσεων καὶ βαθύς, καλύπτεται ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά ἀπὸ μελανὸ γάνωμα καὶ φέρει ἐδαφόχρωμη ταινία γύρω στὸ χεῖλος ἔξω καὶ μέσα καὶ ἐδαφόχρωμη ζώνη χαμηλὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοιλίας (εἰκ. 8, πίν. 117β). ὁ δεύτερος, μικρότερος καὶ χαμηλός φέρει ἀμελὴ διακόσμηση ἀπὸ μελανές στιγμές σὲ δύο ἐπάλληλες ζῶνες πού διαχωρίζονται ἀπὸ διπλὴ γραμμὴ (εἰκ. 9, πίν. 117γ). Ἐνδιαφέρον, λόγω τῆς σπανιότητος τοῦ σχήματος, παρου-

σιάζει λαιμός ὑδρίας μέ τέσσερα ὑδρόβια πτηνά σέ μετόπες (εἰκ. 10α - β, πίν. 117δ). Ἀξιόλογα εἶναι τρία θραύσματα ἀπό μεγάλα ἀγγεῖα μέ εἰκονιστικές παραστάσεις (πίν. 118α), πολεμιστῆς ὁδηγεῖ ἄλογο, γυναῖκες θρηνωδοί¹ (εἶναι τό δεύτερο ἐρετριακό παράδειγμα), ἄλογο. Τά θραύσματα τοῦ πίν. 118β ἀνήκουν στό λαιμό ἀμφορέα ἢ οἰνοχόης μέ παράσταση δένδρου ζωῆς καί

Εἰκ. 10. Λαιμός ΥΤ ὑδρίας ἀπό τόν ἀποθέτη καί ἀνάπτυγμα τῆς παράστασης.

κερασφόρων ζώων μέ τά μικρά τους (τό ἓνα θηλάζει) ἐκατέρωθεν². Ἀρκετά ἦταν καί τά θραύσματα μεγάλων κρατῆρων καί δίνων πού ἡ πυκνή διακόσμησή τους χαρακτηρίζεται ἀπό αὐστηρό γεωμετρισμό, ὅπου προέχει τό μοτίβο τοῦ μαιάνδρου σέ διάφορες παραλλαγές. Θραύσματα τριῶν τουλάχιστον διαφορετικῶν ἀγγείων, κυρίως ἀμφορέων, φαίνονται εἰσηγμένα πιθανῶς ἀπό τήν Κύ-προ³. Μέ μικρό ἀριθμό ὁστράκων ἐκπροσωποῦνται τά χειροποίητα ἀγγεῖα.

1. Πρβ. ΑΑΑ 3, 1970, 317, εἰκ. 2.

2. Πρβ. ΠΑΕ 1979, 49, πίν. 30, ἀρ. 2 γιά τόν χαρακτήρα τοῦ ιδιόμορφου στυλ τῆς παράστασης.

3. Πρβ. ΠΑΕ 1981, πίν. 105.

Σημειώνουμε τέλος τήν παρουσία πολυάριθμων θραυσμάτων από πύραυρα πού εἶναι καί τά μόνα γνωστά τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου ἀπό τήν 'Ερέτρια (πίν. 119α).

'Ανατολικός Τομέας

'Υπόγειος θάλαμος ρωμαϊκῶν χρόνων

'Ολοκληρώθηκε φέτος ἡ ἔρευνα τοῦ ὑπόγειου θαλάμου τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, ὁ ὁποῖος μετὰ τήν κατάρρευση τοῦ βόρειου τοίχου του στά μέσα περίπου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., πιθανῶς ἀπό σεισμό, χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθήκης παντοειδῶν ὑλικῶν¹. Ἐκτός ἀπό πέτρες καί χῶμα, περιεῖχε καί πάλι δεκάδες θραύσματα ἀγγείων καθημερινῆς χρήσης, λίγα κεραμίδια στέγης καί ἀρκετά ὅστα ζῶων, κυρίως βοοειδῶν. Ὡς οἰκοδομικό ὑλικό τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὑπογείου πού κατέρρευσε εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ, ἐκτός ἀπό ποικίλα ἀρχιτεκτονικά μέλη πρωιμότερων κτισμάτων, καί τά ἐξῆς ἐνδιαφέροντα:

1. Τό ἄνω τμήμα ἀκέφαλης ἐρμαϊκῆς στήλης, σωζ. ὕψ. 0.175 μ., πλ. κάτω 0.106, πᾶχ. κάτω 0.092 μ., ἀπό μάρμαρο (πίν. 119β). 2. Δύο συνανήκοντα θραύσματα μαρμαρίνης βάσης μέ μικρό μέρος τῆς ἐγκοπῆς γιά τήν ἔνθεση πλίνθου ἀγαλματιδίου, σωζ. μήκ. 0.20 μ., πλ. 0.15 μ., πᾶχ. 0.066 μ. (πίν. 120α). 3. Θραῦσμα μαρμαρίνης ἡμικυκλικῆς πλίνθου ἀγάλματος μεγ. μήκ. 0.33 μ. (πίν. 120α). 4. Ἄνω τμήμα ἐπιτύμβιας στήλης μέ ἀετωματική ἀπόληξη, σέ δύο συνανήκοντα θραύσματα, διαστ. 0.45×0.42 μ., πού φέρει τήν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφή:

Τιμόνοθος

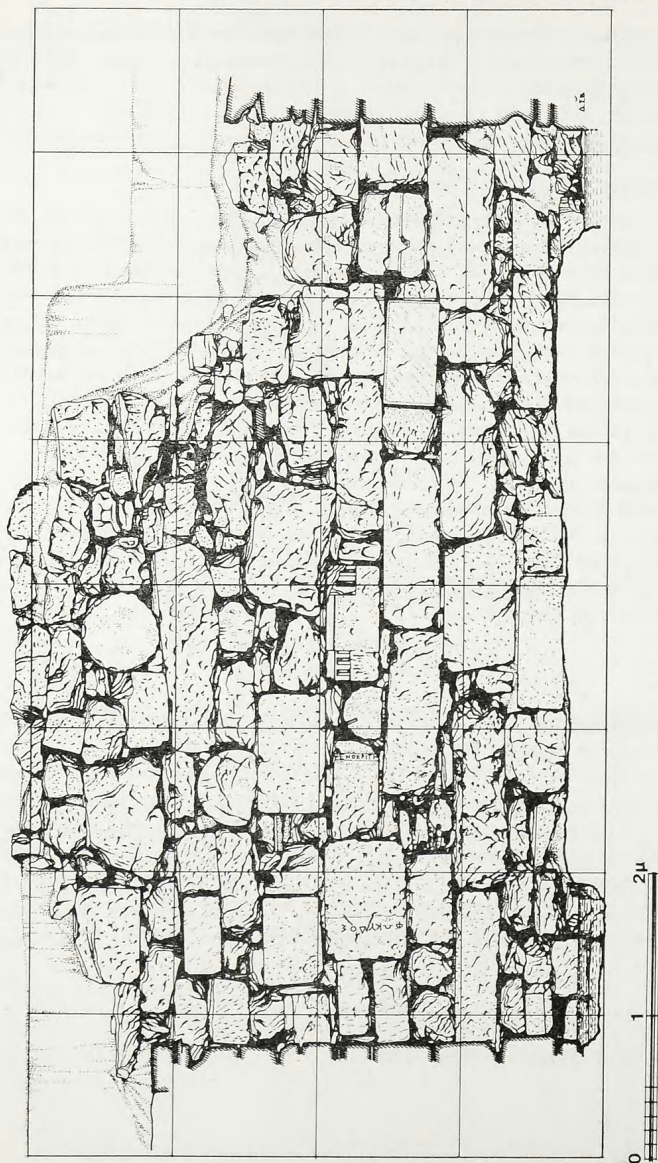
Τίμονος

Γραφή μάλλον ἀμελῆς, γράμματα ἀνισομεγέθη μέ ἔντονους ἀκρέμονες, τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. πιθανῶς (πίν. 120β).

Οἱ ὀφεις τοῦ νότιου μακροῦ (πίν. 121α) καί τοῦ ἀνατολικοῦ στενοῦ τοίχου τοῦ ὑπόγειου ὙΡ θαλάμου σχεδιάστηκαν μέ κάθε δυνατή λεπτομέρεια ἀπό τόν ταλαντοῦχο ἀρχιτέκτονα Δῆμο Σβωλόπουλο (εἰκ. 11 καί 12). Μιά ἀκόμη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή βρίσκεται ἐντοιχισμένη στό νότιο τοῖχο τοῦ ὑπογείου, δίπλα στήν περσινή τῆς «Ξενοκρίτης» (εἰκ. 13, τέταρτη σειρά ἀπό κάτω). Ἐχει τή μορφή ἀπλῆς, χωρίς ἐπίστεψη, ὀρθογώνιας στήλης, ὕψ. 0.86 μ., πλ. 0.56 μ. Στό πάνω ἐπιμελέστερα λειασμένο τμήμα φέρει τήν ἐπιγραφή:

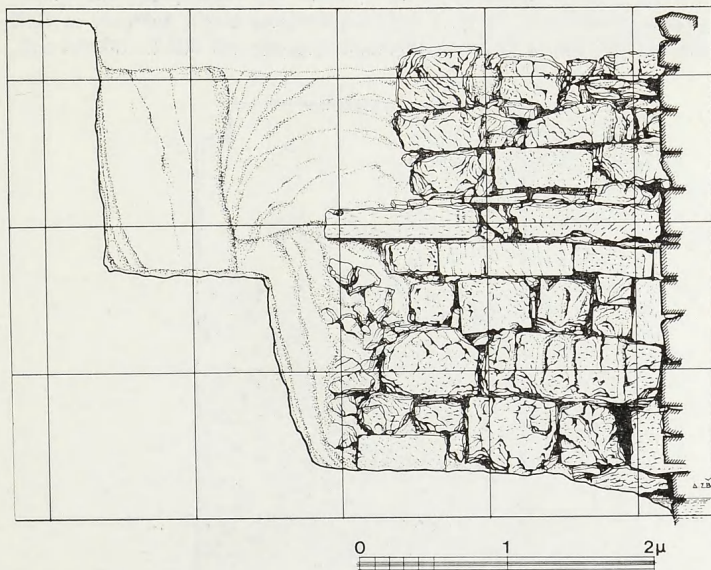
ΦΩΚΥΛΟΣ

Φωκύλος

Εἰκ. 11. Νότιος μακρὸς τοῖχος τοῦ γρ ὑπόγειου θαλάμου.

Γραφή ἐπιμελημένη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 13). Ὡς ὕλικό τῆς στήλης ἔχει χρησιμοποιηθεῖ πωρόλιθος, πού σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τῆς Chr. Dunant, δέν ἀπαντᾷ μετά τό τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹ Τό ὄνομα Φωκύλος ἀπαντᾷ γιά πρώτη φορά στήν Ἑρέτρια, ἐνῶ μαρτυρεῖται ἄπαξ στά Στύρα τῆς Εὐβοίας σέ μολύβδινη πινακίδα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.²

Εἰκ. 12. Ἀνατολικός στενός τοῖχος τοῦ ὑπόγειου ὙΡ θαλάμου.

Ἑλληνιστικά κτίσματα

Ἡ ἀνασκαφή τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῆς κλασικῆς-ἐλληνιστικῆς περιόδου προχώρησε ἐπίσης σημαντικά μέ στόχο τήν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τῶν κτισμάτων, τή μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν τους φάσεων καί τήν ἐρμηνεία τῆς λειτουργίας τους.

Τέσσερα οἰκοδομήματα (τό Βόρειο, τό ΒΑ, τό Κεντρικό καί τό ΝΑ) συνωστίζονται μέσα στά περιορισμένα ὅρια τοῦ Ἀνατολικοῦ Τομέα καί ἐντάσσονται

1. Eretria VI, 22.

2. IG XII, 9 Styra n. 56, 418.

στό ἴδιο πολεοδομικό πρόγραμμα τοῦ πρώτου καί τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. "Όλα τὰ οἰκοδομήματα ἐμφανίζουν ἔχνη βίαιης καταστροφῆς (πυρπόλησης) πού μπορεί νά τοποθετηθεῖ χρονικά στά μέσα περίπου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.¹ "Όλα τὰ οἰκοδομήματα, μέ ἐξάιρεση τό ΒΑ ἐπισκευάστηκαν μετά τήν πρώτη καταστροφή χωρίς μετατροπές καί ξανακατοικήθηκαν, ἀφοῦ προηγουμένως ἀπομακρύνθηκαν τὰ προϊόντα τῆς καταστροφῆς καί ἀπορρίφθηκαν σέ ἀποθέτες. Σέ τρεῖς ἀπό τούς ἀποθέτες αὐτούς βρέθηκαν τό 1969 καί τό 1976 καί οἱ ἑννέα παναθηναῖκοι ἀμφορεῖς τοῦ 363/2 - 360/59 π.Χ.

Εἰκ. 13. Ἐπιτύμβια ἐπιγραφή.

Ἐξάιρεση, ὅπως εἴπαμε, ἀποτελεῖ τό ΒΑ οἰκοδόμημα, ἓνα ἀπό τὰ ἐπισημότερα τῆς συνοικίας, τό ὁποῖο γιά ἄγνωστους λόγους δέν ξανακατοικήθηκε μετά τήν καταστροφή τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Τό ἴδιο φαίνεται πώς συνέβη μέ τή λεγόμενη «οἰκία τῶν μωσαϊκῶν», πού ἔφεραν στό φῶς οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἑλβετικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς λίγα μέτρα βορειότερα, ἡ ὁποία παρέμεινε ἐπίσης ἀκατοίκητη μετά τήν πυρπόληση τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Φέτος καθαρίστηκε ἡ εἴσοδος τῆς ἡμιυπόγειας ἀποθήκης μέ τό λίθινο κλιμα-

1. Πρβ. ΠΑΕ 1982, 178.

κοστάσιο καί τόν πεσό (πίν. 121β), ἡ ὁποία ἀνήκει στό ΒΑ οἰκοδόμημα.

Ἰδιαίτερα εὐπρόσδεκτη ἦταν ἡ ἀποκάλυψη ἀποθήκη κάτω ἀπό τή θεμελίωση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς ἡμιυπόγειας ἀποθήκης (πίν. 122α), τοῦ ὁποίου μικρό μόνο μέρος ἐρευνήθηκε, γιατί ὑπάρχει κίνδυνος κατάρρευσης τοῦ τοίχου. Εἰκονίζουμε ὁρισμένα μόνο ἀπό τά πολυάριθμα θραύσματα ἀγγείων πού μεταξὺ ἄλλων περιεῖχε (πίν. 122β) καί πού μᾶς προσφέρουν ἓνα σίγουρο χρονολογικό στοιχεῖο, ἓνα *terminus post quem* γιά τήν ἀρχική κατασκευή τοῦ ΒΑ οἰκοδομήματος μέ τήν ἡμιυπόγεια ἀποθήκη στό πρῶτο μισό τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Μία δευτέρα καταστροφή πού ἄφησε καί πάλι ἔντονα τά ἔχνη της ἦρθε νά σωριάσει γιά δευτέρα φορά σέ ἐρείπια τά ἐπισκευασμένα οἰκοδομήματα. Τά τεκμήρια (κεραμική, νομίσματα) ἐπιτρέπουν ν' ἀποδοθεῖ ἡ δευτέρα αὐτή καταστροφή στήν κατάνκτηση τῆς πόλης ἀπό τοὺς Ρωμαίους τό 198 π.Χ.

Τό Κεντρικό καί πληρέστερα διατηρημένο οἰκοδόμημα τῆς ἀνασκαφῆς ἐπισκευάστηκε ἐκ νέου μετά τή ρωμαϊκή καταστροφή καί χρησιμοποιήθηκε σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 2ου ὡς καί τόν 1ο π.Χ. αἰ. Οἱ ἐπισκευές αὐτῇ τή φορά δέν ἦταν ἰδιαίτερα ἐπιμελημένες, στήν ἀνωδομή τῶν τοίχων χρησιμοποιήθηκαν λίθοι τῆς προηγούμενης φάσης καί σπασμένα κεραμίδια. Οἱ νέοι τοῖχοι τῆς δευτέρας αὐτῆς φάσης ἐπισκευῶν ἄλλοῦ ἐδράζονται πάνω στοὺς παλιούς καί ἄλλοῦ ὄχι, δίνοντας ἔτσι μιά νέα μορφή στό οἰκοδόμημα, ἐλαφρῶς παραλλαγμένη ἀπό τήν προηγούμενη. Μετατροπές ἔγιναν καί στό αἶθριο τοῦ Κεντρικοῦ οἰκοδομήματος· ὁ στουλοβάτης τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀντικαταστάθηκε ἀπό πεσσοστοιχία.

Τό ΝΑ οἰκοδόμημα, ἀπό τό ὁποῖο σώζονται δύο μόνο εὐρύχωρα δωμάτια, εἶχε τήν πρόσοψή του στραμμένη πρὸς τό ἴδιο αἶθριο καί ἀποτελοῦσε ἐνιαία μέ τό Κεντρικό οἰκοδόμημα ἀρχιτεκτονική ἐνότητα.

Κεραμοσκεπεῖς τάφοι

Δύο κεραμοσκεπεῖς τάφοι, πού ἀνήκουν στό γνωστό περιορισμένης ἔκτασης νεκροταφεῖο παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἀνασκάφηκαν φέτος. Ὁ ἓνας (Τ. 16) βρισκόταν μέσα στό κυκλικό ἐλληνιστικό κτίσμα τοῦ τρίστρατου καί εἶχε ἀποικοπεῖ κατὰ τό ἥμισυ ἀπὸ σύγχρονο πηγάδι¹. Περιεῖχε τό κάτω μισό παντελῶς ἀκτέριστου σκελετοῦ (πίν. 123α). Ὁ δευτερός τάφος (Τ. 17), ἔξι μέτρα βορειότερα ἀπὸ τόν προηγούμενο, ἦταν ἄθικτος ἀπὸ νεώτερες ἐπεμβάσεις (πίν. 123β-γ). Εἶχε σκαφεῖ μέσα στό σκληρό ὁδόστρωμα καί ἔφερε γέμισμα ἀπὸ πέτρες κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν γιά ἀντιστήριξη τῶν καλυπτήριων κεραμίδων (πίν. 123β). Περιεῖχε σκελετό νεαροῦ ἀτόμου μέ σπασμένο τό κρανίο, χωρίς κτερίσματα (πίν. 123γ).

1. ΠΑΕ 1982, 171, εἰκ. 5.

Τά Νομίσματα

Δέκα ὀκτώ χάλκινα νομίσματα βρέθηκαν φέτος στήν ἀνασκαφή. Ἡ ταύτιση τους ὀφείλεται καί πάλι στήν κυρία Μ. Οἰκονομίδου καί τοὺς συνεργάτες της. Ἐκτός ἀπὸ ἓνα (ἀρ. 18) τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα (ἀρ. 1 - 17) εἶναι ἀρχαῖα ἐλληνικά καί σχετίζονται μέ τίς οἰκοδομικές φάσεις τῶν κτισμάτων καί τίς ὁμάδες κεραμικῆς. Ἐνα (ἀρ. 1) τοῦ 379 - 338 π.Χ. ἀνήκει στήν περίοδο ἀνέγερσης τῶν οἰκοδομημάτων τῆς συνοικίας, ὀκτώ (ἀρ. 2 - 9) χρονολογοῦνται στήν περίοδο ἀκμῆς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἓνα (ἀρ. 10) στή μεταβατική περίοδο μετά τήν πρώτη καταστροφή τῶν μέσων περίπου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καί τή δεύτερη καταστροφή τῆς ρωμαϊκῆς κατάκτησης τοῦ 198 π.Χ., ἐνῶ δύο (ἀρ. 11 - 12) τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. σχετίζονται μέ τήν τρίτη πιά ταπεινή οἰκοδομική φάση, πού ἀκολοῦθησε τῇ ρωμαϊκῇ καταστροφῇ.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Εὐβοέων (ἀρ. 2, 6, 7 - 9) καί τῆς Ἑρέτριας (ἀρ. 11 - 12) που ὑπερέχουν, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀριθμητικά, ἀπαντοῦν καί τὰ ἑξῆς: ἓνα Βοιωτῶν (ἀρ. 1), ἓνα Κορίνθου (ἀρ. 3), δύο Αἰτωλῶν (ἀρ. 4 καί 15), τρία Μακεδόνων (ἀρ. 5, 10, 13) καί ἓνα (ἀρ. 17) Πτολεμαίου Α' καί Β'.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ νομίσματα βρέθηκε στό χωρο Χ/ΝΔ (ΟΜ 58α) καί ἓνα μολυβδινό σύμβολο σέ σχῆμα νομίσματος πού φέρει ἔκτυπη κεφαλὴ βοδιοῦ καί τήν ἐπιγραφή ΕΡΕ(τριέων) (πρβ. Ι. Ν. Σβορώνος, Κατάλογος μολυβδίνων συμβόλων τοῦ Ε.Ν.Μ., Δ. Ἐφ. Ν. Ἀρχ. 3 Ἀθήνα 1900, 322 κέ.).

Ἀρχαῖα ἐλληνικά

1. (N16. ΟΜ 3β. Η/Ν): Κοινοῦ Βοιωτῶν 379 - 338 π.Χ. S.N.G. Cop. ἀρ. 372.
2. (N17. ΟΜ 31. IVβ): Κοινοῦ Εὐβοέων 304 - 290 π.Χ. Picard, πίν. XXX, 19.
3. (Τυχαιό): Κορίνθου 4ος/3ος π.Χ. αἰ. S.N.G. Cop. ἀρ. 169 - 185.
4. (N4. ΟΜ 24. Ν/Ν): Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας 279 - 168 π.Χ. S.N.G. Cop. ἀρ. 28 κέ.
5. (N5. Τυχαιό): Ἀντιγόνου Γονατᾶ 277 - 239 π.Χ. S.N.G. Cop. ἀρ. 1905 κέ.
6. (N2. ΟΜ 23α, Ν): Κοινοῦ Εὐβοέων 264/3 - 245 π.Χ. Picard, πίν. XXX, 23 κέ.
7. (N14. Ἐπιφανειακό, VIII): Κοινοῦ Εὐβοέων 254/3 - 245 π.Χ. Picard, πίν. XXX, 24.
8. (N1. ΟΜ 23. Ν): Κοινοῦ Εὐβοέων, 3ου π.Χ. αἰ. Wallace, NNM 134, 128, ἀρ. 3, πίν. XIV, 1.

9. (N17. OM 4.H/N): Κοινοῦ Εὐβοέων, 3ου π.Χ. αἰ. Wallace, ὁ.π. 128.
10. (N10. OM 37ζ. IX/N): Μακεδονίας, Δημητρίου Β' 239 - 229 π.Χ. S.N.G. Corp., ἄρ. 1224.
11. (N12. OM 52. Τετρ. H1): 'Ερετριέων 197 - 146 π.Χ. Picard, 196. B.M.C., πίν. XXIII, 13. S.N.G. Corp., ἄρ. 502 - 3.
12. (N8. OM 33 VIβ): 'Ερετριέων 192 π.Χ. Picard, πίν. XXX, 1α - 11ε.

Φθαρμένα ἀρχαῖα ἑλληνικά

13. (N15. OM 1, H/N): 'Ισως Φιλίππου Ε'. S.N.G. Corp., ἄρ. 1247.
14. (N3. OM 23α): Αἰτωλῶν (;).
15. (N9. OM 42. Ξ/Δ): ἑλληνικῆς πόλεως.
16. (N11. OM 44): ἑλληνικῆς πόλεως.
17. (N13. OM 52γ. H1/A): Πτολεμαίου Α' ἢ Β'.

Αὐτοκρατορικῶν χρόνων

18. (N6. OM 26. N/N): Σηστέρτιος Φαυστίνας Β' 161 - 176 μ.Χ. H.C.C. II, ἄρ. 53 - 54.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

(Πίν. 124)

Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα καὶ μελέτη τῶν ἐρειπίων τῆς Ἐλευσίνας γιὰ νά ἐξακριβωθοῦν ὀρισμένες λεπτομέρειες τῆς τοπογραφίας τοῦ Ἱεροῦ.

Καλλιχόρον Φρέαρ (πίν. 124)

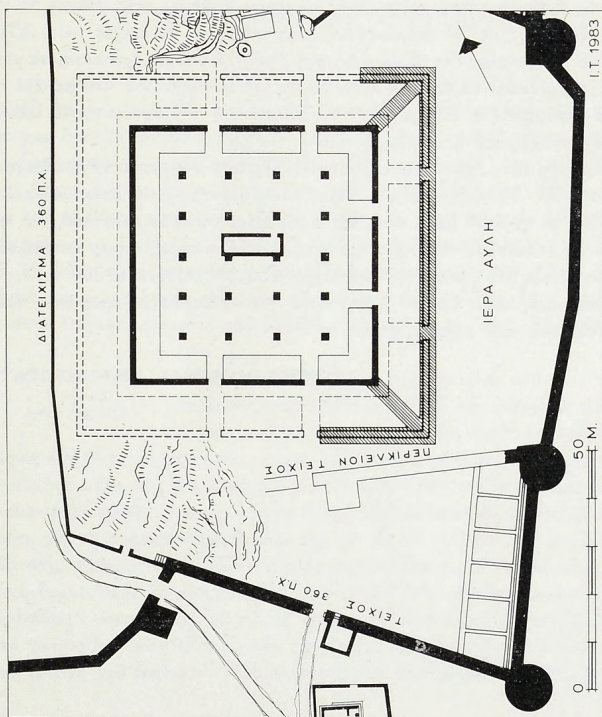
Ἡ ἔρευνα στήν περιοχή τοῦ Καλλιχόρου Φρέατος ἀπέδειξε ὅτι γιὰ τήν κατασκευή τοῦ θεμελίου, πού σώζεται κοντά στή ΒΔ γωνία τοῦ μεγάλου πύργου τοῦ τείχους τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου, εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ Καλλιχόρου Φρέατος. Βρέθηκε ἓνα ἀκέραιο πώρινο γεῖσο, μήκους 1.285 μ., καί τρία κομμάτια, ἓνα εὐθύγραμμο καί δύο καμπύλα, ἀπό ισάριθμα πώρινα γεῖσα.

Τόσο τό ἀκέραιο γεῖσο ὅσο καί τά κομμάτια προέρχονται ἀπό τήν ἐπίστεψη τοῦ τοίχου πού περιβάλλει τό Καλλιχόρον Φρέαρ. Τό πλάτος τοῦ γείσου εἶναι 0.37 μ., ὅσο δηλαδή εἶναι καί τό πάχος τοῦ τοίχου (0.36 μ.), καί προεξέχει στίς δύο πλευρές κατὰ 0.10 μ.

Γίνεται πλέον φανερό ὅτι τό Καλλιχόρον Φρέαρ δέν ἦταν ἓνα στεγασμένο οἰκοδόμημα, ὅπως παλιότερα πιστεύαμε. Ὁ τοῖχος πού σώζεται ἀποτελοῦσε ἓναν ὀρθογώνιο περίβολο πού στή βόρεια πλευρά του, ἐκεῖ ὅπου ἀνοίγονται οἱ τρεῖς θύρες, κατέληγε σέ ἡμικύκλιο.

Τελεστήριο (εἰκ. 1)

Οἱ Κ. Κουρουνιώτης καί Ἱ. Τραυλός, σέ εἰδική μελέτη τους (Συμβολή εἰς τήν οἰκοδομικήν ἱστορίαν τοῦ Ἐλευσινιακοῦ Τελεστηρίου, ΑΔ 1935 - 36, σ. 1 - 42) ἀπέδειξαν ὅτι τά περίεργα θεμέλια μέ τούς διαγώνιους τοίχους πού σώζονται ἔξω ἀπό τή ΝΑ καί ΒΑ γωνία τοῦ Τελεστηρίου δέν ἀνήκουν στήν Περίκλειο ἐποχή. Ἡ μελέτη ὅμως αὐτή κυκλοφόρησε ἐπίσημα μόλις τό 1962 μέ ἀποτέλεσμα οἱ μελετητές τῆς Ἐλευσίνας γιὰ πολύ καιρό ἀκόμη νά ἀναφέρονται στή θεωρία πού εἶχε διατυπώσει ὁ Ρ. Noack (Eleusis, 1927, πίν. 9), ὅτι δηλαδή τά θεμέλια αὐτά ἀνῆκαν στό μεγάλο Τελεστήριο πού εἶχε σχεδιάσει ὁ Ἰκτίνος. Ὡστόσο τά θεμέλια χρονολογοῦνται τό 360 π.Χ. περίπου καί ἔχουν χτιστεῖ μέ λίθους τοῦ Περικλείου τείχους πού κατεδαφίστηκε ἐκείνη τήν ἐποχή γιὰ νά ἀνεγερθεῖ ὁ νέος περίβολος, ὁ λεγόμενος συνήθως Λυκούργιος περίβολος.

Εβ. 1

Πράγματι τό θεμέλιο στή ΝΑ γωνία τοῦ Τελεστηρίου εἶναι χτισμένο ἐξ ὁλοκλήρου μέ μεγάλους ἐλευσινιακοὺς λίθους καί παρόλιθους πού προέρχονται, ὅπως διαπιστώσαμε, ἀπό τήν κατεδάφιση τοῦ τμήματος τοῦ Περικλείου τείχους πού περνοῦσε ἐκεῖ κοντά.

Ὅσον ἀφορᾷ στόν προσρισμό τῶν θεμελίων αὐτῶν δέν πιστεύουμε πλέον ὅτι ἔγιναν ὡς ἀναλημματικοί τοῖχοι ἑνός μεγάλου ἀνδῆρου στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ Τελεστηρίου. Ἡ ἐπιμελημένη κατασκευή καί τό πάχος τους, 3.70 μ., καθὼς καί τό γεγονός ὅτι ἐδράζονται στό βράχο, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σέ μεγάλο βάθος, δείχνουν ὅτι τά θεμέλια αὐτά θά πρέπει νά ἀνήκουν σ' ἓνα μεγάλο οἰκοδόμημα, προφανῶς σ' ἓνα μεγαλύτερο Τελεστήριο πού σχεδιάστηκε, ἀλλά τελικά δέν προχώρησε ἡ οἰκοδομή του.

Τήν ἄποψη αὐτή ἔχει διατυπώσει καί ὁ Kristian Jeppesen (Paradeigmata, 1958, σ. 105 - 106, εἰκ. 70), ὁ ὁποῖος ὅμως δέχεται ὅτι ἡ ἐπέκταση τοῦ Τελεστηρίου θά γινόταν μόνο στίς τρεῖς πλευρές. Φαίνεται, ὥστόσο, ὅτι πρόεβλεπαν νά ἐπεκταθεῖ τό κτίριο καί στή δυτική πλευρά, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ θέση τοῦ Διατειχίσματος μετατέθηκε τό 360 π.Χ., σ' ἀρκετή ἀπόσταση πίσω ἀπό τό Τελεστήριο, γιά νά περιλάβει προφανῶς καί τήν ἐπέκταση πρὸς τήν πλευρά αὐτή.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ

21. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Παρένθ. πίν. Η' και πίν. 125 - 137)

Ἡ ἔρευνα στό Ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου συνεχίστηκε τό 1983 ἀπό τόν καθ. Β. Λαμπρινουδάκη καί τούς συνεργάτες του¹ κατὰ τό διάστημα ἀπό 25 Ἰουλίου μέχρι 20 Αὐγούστου στούς ἀκόλουθους τομεῖς: α) στό γέμισμα τοῦ κλασικοῦ ναοῦ κοντά στή ΝΑ του γωνία (παρ. πίν. Η', Τομ. Ξ 18), β) στό ἄνδρo πού σχηματίζεται σέ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀμέσως πρὸς τὰ νότια τοῦ κλασικοῦ ναοῦ (Τομ. Μ/Ν 18/25), γ) στήν πλατεῖα τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ στούς τομεῖς Μ 14/15, δ) στά θεμέλια τοῦ μνημειώδους βωμοῦ (Τομ. Μ/Ξ 13/14), ε) στήν περιοχὴ δύο μικρῶν χτιστῶν βωμῶν, ὅπου ἀναγνωρίσθηκε τέμενος τῶν Μουσῶν τῶν κλασικῶν χρόνων (Τομ. Κ/Ν 10/12) καί στ) στήν ἐπίχωση βορείως τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος (Τομ. Τ/Γ 10/12).

Ι. ΝΑΟΣ
ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

Μετά τὴν ἀνασκαφὴ τῶν θεμελιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος τό 1977 καί 1978 προτάθηκε ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κτιρίου μέ ἐξάστυλη πρόστυλη πρόσοψη καί 4 κίονες στή θέση τοῦ θυραίου τοίχου τοῦ σηκοῦ, μέ βάση: α) τὰ μέτρα ἀπὸ τὰ ρυθμικά μέλη τῆς ἀνωδομῆς, β) τὰ λείψανα ἀπὸ τῆ θεμελίωση τῶν δύο μεσαίων ἐσωτερικῶν κιόνων, γ) μιὰ διπλὴ πλάκα δαπέδου μέ ἐγχάρακτη σημείωση γιὰ τὴ στήριξη κίονα ἐπάνω της καί δ) τὰ λείψανα ἀπὸ μιὰ ἐγκάρσια σειρὰ στῖς πλάκες τοῦ δαπέδου ἀνάμεσα στῖς βάσεις τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων καί τῇ θεμελίωση τῆς κρηπίδας στήν πρόσοψη². Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ ἐκφράσθηκαν ἀμφιβολίες σέ εἰδική συζήτηση³ ὡς πρὸς δύο σημεῖα: α) τὸ στενὸ μετακίονιο τῶν 0.87 μ. πού προκύπτει γιὰ τὴν πρόστυλη πρόσοψη καί β) τὴ μορφή τοῦ κιονωτοῦ διαφράγματος πού θεωρήθηκε ὅτι ἀντικαθιστοῦσε

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν οἱ λέκτορες τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Αἰκ. Δανάλη-Γκιολέ, Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Ὁ. Παλαγγιᾶ, Α. Παλιακοκρασσᾶ, ἡ βοηθός κ. Ρ. Πέππα-Παπαϊωάννου, ὁ ἀρχιτέκτονας κ. Γ. Μαυροματιδῆς καί πολλοὶ φοιτητές τῆς Ἀρχαιολογίας. Ἐπίσης τὴν ἀνασκαφὴ παρακολοῦθησαν σέ δεκαπενθήμερα διαστήματα οἱ J. McK Camp II, A. Adams, S. Heuck Allen, L. Ike τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν. Ἡ συμβολὴ ὧων στὴν ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν πολὺτιμη.

2. ΠΑΕ 1976, 204. 1977, 188 κέ. 1978, 113 - 119, εἰκ. 2 καί 3.

3. Κατὰ τὴν παρουσίαση τοῦ θέματος στὰ «Μαθήματα Ἑμβοθύνσεως Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς» τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου στῖς 9 Δεκ. 1982.

τόν θυραῖο τοῦχο τοῦ σηκοῦ. Ἐτσι κρίθηκε χρήσιμη μιὰ ἐπανεξέταση τῶν δεδομένων γιά τόν κλασικό ναό καί μιὰ προσπάθεια νά κερδηθοῦν συμπληρωματικά στοιχεῖα. Ὡς πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ οἰκοδομήματος, στὰ γνωστά ἤδη μεγέθη προστέθηκε ἓνα τεμάχιο πόρινου δωρικοῦ κίονα (πίν. 125β) — τό πρῶτο πού οἱ διαστάσεις του ἀντιστοιχοῦν στίς διαστάσεις τοῦ κλασικοῦ ναοῦ. Βρέθηκε στὴν ἐπίκωση στὴν ἀπότομη πλαγιά τοῦ λόφου, στὰ βόρεια τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος, ὅπου φαίνεται ὅτι ἔπесαν πολλὰ ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς καταστροφῆς τῶν κλασικῶν οἰκοδομημάτων τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸν 1ο π.Χ. αἰ. (βλ. κατ., παρ. 6). Ὅπωςδὴποτε ὅλα τὰ στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐξάστυλη πρόστυλη πρόσοψη, ἀφοῦ τὰ βέβαια μεγέθη ἀποκλείουν τίς ἄλλες λύσεις, ἐκτός ἴσως τῆς πρόσοψης μέ τέσσερις κίονες ἐν παραστάσι, πού ὅμως θά φαινόταν ἰδιαίτερα περιέργη στόν δεδομένο τόπο καί χρόνο. Πάντως τό στενὸ μεταξόνιο δέν μπορεῖ πιά νά ἀμφισβητηθεῖ.

Ὡς πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονες ἡ μόνη ἐλπίδα νά κερδηθοῦν νέα στοιχεῖα ἦταν νά ἐρευνηθεῖ ἡ ἐπίκωση κάτω ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τῆς κάτω στρώσης τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου στὴ ΝΑ γωνία τῶν θεμελίων, σὸ σημεῖο, ὅπου θά ἔπρεπε νά σώζεται, ἂν ὑπῆρχε, ἡ θεμελίωση τοῦ πρώτου κίονα κοντὰ στόν νότιο τοῦχο τοῦ σηκοῦ. Ἡ ἐρευνα, πού ἔγινε μέ πολλή προσοχή, ὥστε νά μή καταστραφοῦν τὰ σαθρά λείψανα τῆς πόρινης πλακόστρωσης, ἔδειξε ὅτι τέτοιο θεμέλιο δέν ὑπάρχει. Ἡ πόρινη λατύπη μέ τό στρώμα τῆς τέφρας τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ, πού ὑπῆρχε γενικά σὸ ἐσωτερικὸ τῆς θεμελίωσης τοῦ ναοῦ, συνεχιζόταν κι ἐδῶ σέ ὅλη τὴν ἔκταση (πίν. 125α). Ἐτσι ἀντὶ τῶν τεσσάρων κιόνων πού προτάθηκαν στὴ θέση τοῦ θυραίου τοίχου τοῦ σηκοῦ πρέπει στὴν ὀριστικὴ ἀποκατάσταση νά ἀναζητηθοῦν λύσεις μέ μόνους τοὺς βεβαιωμένους ἀπὸ τὰ θεμέλιά τους καί τὴ διπλὴ πλάκα - βάση δύο μεσαίους κίονες.

Σχετικὰ μέ τὴν καταστροφή τοῦ ναοῦ ὁ J. Camp παρατήρησε ὅτι οἱ λίθοι πού σώθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνωδομή του¹ ἔχουν φθαρεῖ ἔντονα καί ὁμοιόμορφα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά τους, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες καί ἰδιαίτερα οἱ ἐπιφάνειες τῶν ἀρμῶν διατηροῦνται σέ πολὺ καλὴ κατάσταση. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ υποδηλώνει τὴν ἐνέργεια φωτιάς, πού φαίνεται ὅτι κατέστρεψε τὰ ξύλινα μέρη τοῦ ἐσωτερικοῦ καί κυρίως τῆς στέγης τοῦ κτιρίου κατὰ τὴ μεγάλη ἐπιδρομὴ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

1. ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ
ΑΝΔΡΟ ΚΑΙ ΒΩΜΟΣ
ΥΣΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ἡδη τὸ 1981 διαπιστώθηκε ὅτι πάνω σὸ εὐρὺ ἀνδρο πού ὑψώνεται ἀμέσως πρὸς τὰ νότια τοῦ κλασικοῦ ναοῦ ἐγκαταστάθηκε κατὰ τοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους ὑπαίθριος βωμὸς θυσιῶν, ὅπου, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν κλασικῶν οἰκοδομημάτων, συνεχίστηκε ἡ ἀρχαία παρά-

1. ΠΑΕ 1981, 158, πίν. 124α.

δοση τῆς λατρείας μέ ἔμπυρες θυσίαι στό 'Ιερό¹. Ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀπέδειξε ὅτι τό ἄνδρo αὐτό, πού οἱ μέχρι τώρα ἀναφορές στό 'Ιερό καί τά σχετικά σχέδια χαρακτηρίζαν ὡς ὕστερο τοῖχο², κατασκευάστηκε στους πρώιμους μυκηναϊκοὺς χρόνους καί ἀποτελεσε ἀπό τότε βασικό στοιχεῖο τῆς μορφῆς τοῦ 'Ιεροῦ. Βασικό στοιχεῖο τοῦ ἀνδρoοῦ εἶναι ἰσχυρός ἀναλημματικός τοῖχος, ἀπό μεγάλους ἀδρά τετραγωνισμένους λίθους τῆς περιοχῆς σέ μία ἔως δύο στρώσεις στήν πρόσοψη (πίν. 126α) καί πλακοειδεῖς λίθους πού ἰσοπεδώνουν τόν ἀκανόνιστο βράχο ἐσωτερικά (πίν. 126β), πού ὀρίζει τό ἄνδρo πρὸς τήν κατωφέρεια στά βόρεια. Ὁ τοῖχος αὐτός διατηρήθηκε σέ μήκος 27 μ. σέ εὐθεῖα γραμμή, μετά τά ὁποῖα, ἀκολουθώντας τό ἔδαφος, κάμπτεται δυτικά μέ καμπύλη χορδῆς μήκους 4.5 μ. πρὸς τά νότια, ὅπου ἡ ἀνασκαφή τόν παρακολούθησε σέ μήκος 2.5 μ. (παρ. πίν. Η'). Πρὸς τά ἀνατολικά ὁ τοῖχος διακόπτεται στήν προέκταση ἀκριβῶς τῆς πρόσοψης τοῦ κλασικοῦ ναοῦ, ἐνῶ στό σωζόμενο τμήμα λείπει μία μόνο πέτρα, ἡ τρίτη ἀπό τά δυτικά στήν πρόσοψη³. Ἡ παραπάνω εἰκόνα, σέ συνδυασμό μέ τό γεγονός ὅτι ὁ λίθος πού χρησιμοποιήθηκε στή θεμελίωση τοῦ νότιου ἐσωτερικοῦ κίονα τοῦ ναοῦ (βλ. παρ. 1, πίν. 125α) φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκεῖνος πού λείπει ἀπό τό ἀνάλημμα, δείχνει ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ τελευταίου πρὸς τά ἀνατολικά, στήν περιοχή μπροστά στόν ναό, ὀφείλεται στήν ἰσοπέδωση τῆς πλατείας τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ κατὰ τόν 4ο π.Χ. αἰ. καί ἔγινε κατὰ καί μετά τό χτίσιμο τοῦ ναοῦ.

Τό νότιο τμήμα τοῦ ἀνδρoοῦ σχηματίστηκε μέ λάξευση τοῦ βράχου σέ πλάτος 8.5 - 9 μ. ἀπό τήν πρόσοψη τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοῖχου. Τά χώματα τοῦ λόφου, πού ἀνεβαίνει ἀπότομα πρὸς τά νότια, κρατοῦσαν καί ἀπό τή νότια πλευρά τοῦ ἀνδρoοῦ ἀναλήμματα διαφόρων ἐποχῶν πού δέν ἐρεύνησε ἀκόμη ἡ ἀνασκαφή. Τό ἄνδρo αὐτό εἶχε ἤδη στήν ἀρχική του μορφή περισσότερα ἐπίπεδα: 5.5 μ. πρὸς τά δυτικά ἀπό τό σημεῖο πού διακόπτεται, τό ἔδαφος ἀνέβαινε κατὰ ἓνα δόμο ψηλότερα καί συγκρατιόταν, κατὰ τό βόρειο τουλάχιστο τμήμά του, ἀπό ἓνα μικρότερο ἐγκάρσιο ἀνάλημμα μήκους 3.5 μ. (παρ. πίν. Η', Τομ. Ν 19, πίν. 127α). Ἡ ἔρευνα δέν κατόρθωσε ἀκόμη νά δώσει σαφῆ στοιχεῖα γιά τή συγκεκριμένη χρῆση αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἀνδρoοῦ κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Πάντως τά ἀγγεῖα πού βρέθηκαν πάνω στό σκληρό δάπεδο τῆς κατασκευῆς, πού σωζόταν ἐν μέρει στό βόρειο τμήμα της, ἦταν στήν πλειονότητά τους χρηστικά ἀκόσμητα (πίν. 126γ) σέ ἀντίθεση μέ τό γνωστό περιεχόμενο τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ καί τῶν ἱερῶν κτισμάτων κάτω ἀπό τόν κλασικό ναό, λίγα μέτρα βορειότερα. Γύρω τους διαπιστώθηκαν ἐπίσης ὑπολείμματα πλίνθων.

1. Αὐτόθι: 179 κέ., πίν. 140.

2. IG IV² 1, Tab. 3. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ χωρίς στοιχεῖα χαρακτηρισμός του ὡς γεωμετρικοῦ ναοῦ, AM 88, 1973, 186 κέ.

3. Βλ. ΠΑΕ 1981, πίν. 123, πρβ. ΠΑΕ 1978, πίν. 90.

Τό ἐπίπεδο τοῦ ἀνδῆρου αὐτοῦ δέν ἀνέβηκε σέ καμιά ἐποχή πολύ ψηλά. Αὐτό φαίνεται ἀπό τήν εὐθυνηρία τοῦ ἡμικυκλικοῦ βάθρου στήν προέκταση τοῦ μικροῦ ἐγκάρσιου ἀνδῆρου πρὸς τά νότια¹, πού δέν εἶναι πολύ ψηλότερα ἀπό τό μυκηναϊκό ἐπίπεδο, καί τά ὑπολείμματα ἄλλου τετραγώνου ἀναθήματος χαμηλότερα, μπροστά ἀπό τό ἐγκάρσιο ἀνάλημμα (πίν. 127α). Τά ἀναθήματα αὐτά «ἐκλείσαν» φαίνεται τόν 4ο ἡδὴ π.Χ. αἰ. τήν πλατεῖα τοῦ ἱεροῦ πρὸς τά ἀνώτερο, δυτικό τμήμα τοῦ ἀνδῆρου. Ὅταν στούς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους ὁ δυτικότερος αὐτός χώρος κρίθηκε ὅτι προσφέρεται γιά τήν τέλεση τῶν θυσιῶν, πάνω στό ἀρχαῖο ἀνάλημμα χτίστηκε ἓνας χαμηλός, στενότερος τοῖχος μέ δυό ὕψεις (πλ. 0.80 μ.) καί μικρότερες, κανονικά δουλεμένες πέτρες, γιά νά συγκρατήσῃ τίς στάχτες πρὸς τά βόρεια, πού στό σημεῖο συνάντησης τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος μέ τό ἐγκάρσιο καμπτόταν πρὸς τά νότια, ἀκολουθώντας τό τελευταῖο καί ἀφήνοντας ἓνα πέρασμα πλάτους 1.5 μ. μεταξύ του καί τῆς ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας πρὸς τόν χώρο τῶν θυσιῶν πάνω στό ἄνδρρο. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στό τμήμα τοῦ βόρειου ἀναλήμματος πρὸς τά δυτικά τοῦ ναοῦ, ὅπου δέν ὑπῆρχαν κατασκευές στήν κατωφέρεια γιά νά συγκρατήσουν τήν κατωλίσθηση, μιὰ λεπτή σειρά πλακῶν τοποθετήθηκε κάτω ἀπό τό νέο τμήμα τοῦ τοίχου, γιά νά ἰσοπεδώσῃ τήν παλιά, καθισμένη βάση (πίν. 126α, πρβ. παρ. πίν. Η').

3. ΝΑ ΤΜΗΜΑ
ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΚΛΑΣΙΚΟΤ
ΙΕΡΟΥ

Προκειμένου νά ἐξοικονομηθεῖ χώρος γιά τήν τοποθέτηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ πού θά προέκυπταν ἀπό τήν περαιτέρω ἔρευνα τῶν λειψάνων του, ἀποφασίσθηκε νά ἀνασκαφεῖ ὁ τομέας M 15, γιά νά ἐπιβεβαιωθεῖ ὅτι ὁ χώρος M/Ξ 15/16, ὅπως ὑπῆρχαν ἤδη ἐνδείξεις, δέν ἔκρυβε ἀρχαῖα, ἀλλά εἶχε μόνο λεπτή ἐπίχωση πάνω ἀπό τόν φυσικό βράχο. Πράγματι, στούς τομεῖς M 14/15, πού ἐρευνήθηκαν μέχρι τό σκάμμα τοῦ μνημειώδους βωμοῦ, δέν διαπιστώθηκε κανένα θεμέλιο στήν ἐπίχωση βάθους 0.30 - 0.40 μ. Ὁ βράχος κατεβαίνει ὁμαλά πρὸς τά ΒΑ. Ἡ ἐπίχωση περιεῖχε ὅστρακα ὅλων τῶν ἐποχῶν καί ἡ μόνη ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση ἦταν ἡ αὐξημένη ποσότητα ὑστέρων λύχων στήν περιοχή, πού προέρχονται ἴσως ἀπό τή δραστηριότητα τῶν ὑστέρων χρόνων μεταξύ σκανᾶς καί τοῦ χώρου θυσιῶν τῆς παρ. 2.

4. ΜΝΗΜΕΙΩΔΗΣ
ΚΛΑΣΙΚΟΣ ΒΩΜΟΣ

Στούς τομεῖς M/Ξ 13/14 περατώθηκε οὐσιαστικά ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορίας τοῦ μνημειώδους κλασικοῦ βωμοῦ². Κατά τούς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας, πιθανότατα ἀμέσως πρὶν ἀπό τήν ἐποχή πού μαρτυρεῖται ἡ ἀρχή τῶν θυσιῶν σέ

1. W. Peek, Abh. Sächs. Akad. der Wiss. 63, 1972, 9, 9. Ὁ Peek ἀνέγνωσε τό ὄνομα τῆς Θηβαίας(;) Καλλιστράτας στό βᾶθρο.

2. ΠΑΕ 1981, 160 - 179.

νέο χώρο (βλ. παρ. 2), δηλ. κατά τήν επιδρομή τῶν Κιλικίων πειρατῶν λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 80 π.Χ.¹, ὁ κλασικὸς βωμός — ὅπως καὶ ὁ ναὸς καὶ ἡ βόρεια στοά (βλ. κατ. παρ. 6) — καταστράφηκε μέ μανία καὶ οἱ καταστροφεῖς τοῦ ἔσκαψαν κάτω ἀπ' αὐτόν σέ βάθος πολὺ χαμηλότερο ἀπὸ τὰ θεμέλιά του (2 περ. μ. στὸ βόρειο τμήμα), ἀνατρέποντας τοὺς λίθους τῆς κρηπίδας καὶ σπάζοντας σέ πολὺ μικρὰ κομμάτια τὴ μαρμαρίνη ἐπένδυση τῆς τράπεζας, ὥστε σήμερα ἡ εἰκόνα τῶν θεμελίων νά ἀποκαθίσταται μέ πολλὴ δυσκολία καὶ ὄχι πάντοτε στίς λεπτομέρειες (πίν. 127β). Παρὰ τὴν ἰδιαίτερα δύσκολη στρωματογραφία τοῦ λάκκου ποὺ δημιουργήσαν οἱ καταστροφεῖς κάτω ἀπὸ τὴν τράπεζα τοῦ βωμοῦ — ἀπὸ τὴ βάση τῆς ὁποίας σώθηκαν στὴ θέση τους μόνο λίγοι πῶροι στὸ ΒΑ τμήμα — ὁ πυθμένος αὐτῆς τῆς παραβίασης ἀναγνωρίσθηκε (πίν. 129β καὶ 130β) καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἀκολουθοῦσε περίπου τὴν κατωφέρεια τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸς τὰ ΒΑ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τομ. Μ 13, ὅπου διατηρήθηκε (πατώντας στὸ βράχο) καὶ ἓνας πῶρος ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς θεμελίωσης (πίν. 130β). Ὁ βωμός εἶχε κατασκευαστεῖ, ὅπως ἀποδείχθηκε, ἐπάνω σέ ἀμειγρὴ σχεδὸν μυκηναϊκὰ χρώματα, ποὺ εἶχαν ἀπλωθεῖ ἐκεῖ κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ τὴν ὑστεροκλασικὴ διαμόρφωση τῆς πλατείας τοῦ Ἱεροῦ. Ὅταν ὁ βωμός κατασκάφηκε, ρίχτηκαν ξανά μέσα στὸν λάκκο ποὺ δημιουργήθηκε, — ὅπως καὶ στὸν λάκκο μέσα στὸν ναό² — τόσο τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ βωμοῦ καὶ ἑκατοντάδες μικρὰ θραύσματα τῶν μαρμαρίνων ὀρθοστατῶν τῆς τράπεζας (πίν. 128α - β, 129α), ὅσο καὶ τὸ ἴδιο τὸ χῶμα ποὺ εἶχε ἐξορυχθεῖ ἀπὸ κάτω τους μαζί μέ τὸ μυκηναϊκὸ περιεχόμενόν του (κυρίως ὄστρακα καὶ τεμάχια εἰδωλίων). Ἐλάχιστα μόνο ρωμαϊκὰ ὄστρακα ἀναμείχθηκαν κατὰ τὸ σκέπασμα τοῦ λάκκου. "Ὅτι ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ λεπτὸ στρώμα καθαρῆς μυκηναϊκῆς ἐπιχωσης, ποὺ βρέθηκε σέ ὁρισμένα σημεῖα πάνω ἀπὸ τὸν βράχο (πίν. 129β), καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα τῆς παραβίασης κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ βωμοῦ ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἀνοίχτηκε μέσα σέ ἓνα καθαρὸ καὶ βαθύ στρώμα τέφρας καὶ λίθων πλούσιο σέ ἀντικείμενα μυκηναϊκῶν καὶ παλαιότερων χρόνων (πίν. 130α), ὅπως ἐνδιαφέρον εἰδῶλιο ἡνιόχου πάνω στὸ δίφρο (πίν. 137α), κ.ἄ. Οἱ νέες ποσότητες τῆς τέφρας ποὺ ἔχουν σφραγισθεῖ στὰ ἀνατολικά τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ καὶ τὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ ἄνδρηο ποὺ ἀναγνωρίσθηκε στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἱεροῦ (βλ. παρ. 2) προσθέτουν νέο βάρος στὴ σημασία τοῦ μυκηναϊκοῦ κέντρου τοῦ Κυνορτίου.

Ἀπὸ τὸ γέμισμα συγκεντρώθηκαν πολλὰ μέλη τοῦ βωμοῦ ποὺ πλουτίζουν τίς ὁμάδες ποὺ διακρίθηκαν ἤδη τὸ 1981, καθὼς καὶ τεμάχια τῶν μαρμαρίνων ὀρθοστατῶν. Ἐνα σημαντικὸ τεμάχιο ὀρθοστάτη βρέθηκε στὸ στρώμα

1. Αὐτόθι: 161 καὶ 180.

2. ΠΑΕ 1977, 190, πίν. 118α.

καταστροφῆς βορείως τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος (βλ. παρ. 6). Μέσα στό γέμισμα τοῦ λάκκου ἀνοίχτηκαν, ὅπως ἦταν φυσικό, καί στούς μεταγενέστερους χρόνους νέοι λάκκοι, προφανῶς γιά τήν ἀφαίρεση χρησίμων λίθων. Δυό τέτοιους λάκκους διαπίστωσε μέ βεβαιότητα ἡ ἀνασκαφή. Ὁ ἕνας περιεῖχε καί βυζαντινά ὄστρακα.

5. TEMENOS
ΤΩΝ ΜΟΥΣΩΝ

Κατά τήν πρόοδο τῆς μελέτης τῶν λίθων πού ἀνήκουν στόν μνημειώδη βωμό ἀναγνωρίσθηκαν καί ἀποκαταστάθηκαν στή θέση τους μέ βάση τίς φωτογραφίες ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ Καββαδία στήν Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία οἱ λίθοι τοῦ χαμηλότερου τμήματος μιᾶς κλίμακας πού ὡδηγοῦσε στούς χώρους τοῦ ὀρόφου τοῦ ρωμαϊκοῦ κτιρίου πάνω ἀπό τή δεξαμενή τοῦ Ἀντωνίνου στά ἀριστερά τῆς πρόσοψης τῆς ρωμαϊκῆς κρήνης (παρ. πίν. Ζ', Τομ. I 12, πίν. 127β καί πίν. 131α στό βάθος). Τρεῖς ὀρθοστάτες ἀπό τή βόρεια πρόσοψη τῆς κατασκευῆς καί δύο βαθμίδες ἀπό τήν κλίμακα τοῦ δυτικοῦ μέρους βρέθηκαν γύρω ἀπό τό οἰκοδόμημα, ταυτίσθηκαν καί στερεώθηκαν ἀπό τόν τεχνίτη τῆς Ἐφορείας Ναυπλίου κ. Γ. Κατσαρό στή θέση τους.

Παράλληλα, μέ τήν ἀναγνώριση τῆς πλάκας πού ἀποτελοῦσε τή μονοιλιθική πρόσοψη ἐνός ἀπό τοὺς δυό «ἀγροτικούς βωμούς» πού εἶχαν ἐντοπίσει ἤδη ὁ Καββαδίας, ἀλλά καί ὁ G. Roux¹ στό ΝΑ μέρος τῆς πλατείας τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ὁποία ἀπλῶς ἦταν πεσμένη μπροστά στόν βωμό (πίν. 131β), ἔγινε ἕνα πολύ σημαντικό βῆμα στή γνωριμία καί τήν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τοῦ κλασικοῦ Ἱεροῦ, ἀλλά καί τῆς λατρείας πού ἐτελεῖτο μέσα σ' αὐτό. Ὁ βωμός, τοῦ ὁποίου τό σῶμα ἀπό ὀρθοστάτες καί κυβολίθους ἀποκαταστάθηκε μετὰ τό εὑρημα αὐτό (πίν. 132α), μέ διαστάσεις 1.20 × 0.75 μ. καί ὕψος 0.74 μ., ἀνατέθηκε τόν 4ο π.Χ. αἰ. στίς Μοῦσες, ὅπως δηλώνει ἡ ἐπιγραφή *Μοσᾶν* στό ἄνω ἀριστερό μέρος τῆς πρόσοψης. Ὁ δεύτερος, μικρότερος βωμός πού ὑπάρχει στά βόρεια τοῦ πρώτου δέν εἶναι δυνατό νά ταυτισθεῖ, ὅμως μέ ἀφετηρία τόν βωμό τῶν Μουσῶν ἀναγνωρίσθηκε ἕνα μικρό τέμενος τῶν Μουσῶν, ἕνα μικρό *Μουσεῖον*, πού διευθετήθηκε στό ἀριστερό μέρος τῆς εἰσόδου τοῦ κλασικοῦ Ἱεροῦ τόν 4ο π.Χ. αἰ. (παρ. πίν. Η', Τομ. K/N - 10/12, πίν. 131α). Τό τέμενος αὐτό κατελάμβανε ὅσο 13.70 μ. στήν πρόσοψή του, πού προεξέτεινε τή γραμμή τῆς ἀνώτερης βαθμίδας τῆς κλίμακας εἰσόδου τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὰ νότια, ἐπὶ 3.70 μ. στό βάθος του, τό ὅποιο ὀριζόταν βόρεια ἀπό τό νότιο φράγμα τῆς κλίμακας εἰσόδου καί ἀνατολικά καί νότια ἀπό λίθους, στούς ὁποίους δόθηκε ἡθελημένα ἡ μορφή σπηλαιώδους βράχου, ἀνάλογου μέ αὐτοὺς τοὺς ὁποίους θεωροῦσαν οἱ ἀρχαῖοι ὅτι οἱ Μοῦσες προτιμοῦσαν γιά κατοικία τους.

1. L'Architecture de l'Argolide (1961) 398 - 400. Παρ. IG IV² 1, Tab. 3, ὅπου σημειώνονται οἱ δύο βωμοί.

Ἡ πρόσοψη κλεινόταν μέ κιγκλίδωμα, πού τό ἀποτελοῦσαν ἑπτὰ τουλάχιστο λίθινοι πεσσίσχοι ὕψους 1 μ. καί πλάτους 0.285 μ., σέ ἀπόσταση 1.40 μ. ὁ ἓνας ἀπό τόν ἄλλο, πού εἶχαν ἀπό τρεῖς ὁπές στά πλάγια γιά τή στερέωση ξύλινων ὀριζοντίων ράβδων καί πίσω διατηροῦσαν τή φυσική σχεδόν ἐπιφάνεια τῆς πέτρας. Οἱ ἑπτὰ βάσεις τῶν πεσσίσχων καί ἓνα μεγάλο τμήμα τῶν «βράχων» τοῦ τεμένου ἔχουν μείνει στή θέση τους καί σημειώνονται ἤδη στά σχέδια τοῦ Καββαδία. Ἀπό τοὺς πεσσούς ταυτίσθηκαν τρεῖς, δύο πού εἶχαν ξαναχρησιμοποιηθεῖ στήν Σκανά γιά τή χάραξη ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν (ὁ ἓνας σώζεται ὁλόκληρος μέ τήν ἐπιγραφή: IG IV² 1, ἀρ. 555, ὁ ἄλλος κατὰ τό ἡμισυ) καί στερεώθηκαν ξανά στή βάση τους (πίν. 131α) καί ἓνας πού ἔχει μεταφερθεῖ στό 'Επιγραφικό Μουσεῖο τοῦ 'Ασκληπείου καί ἐκτίθεται στήν ἐξωτερική ΒΑ του γωνία (πίν. 132β: ὁ λίθος αὐτός ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιά ἀναθηματική ἐπιγραφή τρεῖς φορές, IG IV² 1, ἀρ. 500. W. Peek, Abh. Sachs. Akad. der Wiss. 1972, ἀρ. 56). Τό νότιο τμήμα τοῦ τεμένου, τόσο ὁ περίβολος τῶν «βράχων» ὅσο καί τό κιγκλίδωμα τῆς πρόσοψης πίσω ἀπό τόν βωμό τῶν Μουσῶν καί τόν δίδυμό του, ὅπου πιθανότατα ὑπῆρχε ἡ εἴσοδος, δέν σώζουν σαφεῖς ἔχνη. Πάντως ἀπό τό τέμενος αὐτό προέρχονται ἀσφαλῶς τρεῖς μικροί μονόλιθοι βωμοί πού βρέθηκαν στήν περιοχή ἀπό τόν Καββαδία. Δύο ἀπό αὐτούς ἀνήκουν στόν 4ο π.Χ. αἰ. Ὁ ἓνας εἶναι ἀφιερωμένος στόν Μουσαγέτη Ἀπόλλωνα (Ἀπ'όλλωνος Μῶσαγέτα)¹, καί ὁ ἄλλος στή Μνημοσύνη². Ὁ τρίτος βωμός ἀνατέθηκε, ὅπως ἀναγνώρισε πρόσφατα ὁ Μ. Μιτσός ('Αρχαιολ. Ἐφημ. 1974, 75), στόν Λίνο, παιδί τοῦ Ἀπόλλωνος καί μιᾶς ἀπό τίς Μοῦσες (πίν. 133β: *Λίνου/Αἰλίνου*), ἤδη τόν 5ο π.Χ. αἰ., τόν 4ο ὅμως ξαναχρησιμοποιήθηκε, ἴσως ἐπειδὴ ἡ πρόσοψή του εἶχε φθαρεῖ, μέ τήν ἴδια ἀνάθεση στό ἀντίθετο μέρος τῆς πίσω πλευρᾶς του (πίν. 133α). Ὅπως δὴποτε ὁ βωμός αὐτός ἀποδεικνύει τήν ὑπαρξή τῆς λατρείας στόν χώρο καί πρίν ἀπό τή διευθέτησή τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Μολονότι ἡ καταστροφή τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ Μουσείου ἔγινε ἀσφαλῶς πρίν ἀπό τό τέλος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. (ἀπό τότε ἀρχίζουν τά μέλη του νά χρησιμοποιοῦνται ὡς φορεῖς ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν), ὅμως ἡ λατρεία τῶν Μουσῶν στόν χώρο φαίνεται ὅτι συνεχίστηκε. Ἐνα βᾶθρο ἀγάλματος πού βρέθηκε μπροστά ἀπό τό κιγκλίδωμα ξαναχρησιμοποιήθηκε δύο φορές κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅπως μᾶς δείχνουν δύο ἀναθέσεις πού χαράχθηκαν ἐπάνω του — ἡ μιὰ χρονολογεῖται στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.³ — καί πού ἀναφέρονται καί οἱ δύο στίς Μοῦσες (πίν. 134α).

Ἡ ἰδιαίτερη λατρεία τῶν Μουσῶν, τῆς μητέρας τους Μνημοσύνης, τοῦ Μου-

1. W. PEEK, ὁ.π. 7, ἀρ. 1.

2. IG IV² 1, 303. Δέν μπορέσαμε νά τόν ξαναβροῦμε στό Ἱερό.

3. W. PEEK, ὁ.π. 7, ἀρ. 4.

σηγέτου Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Λίνου στό Ἱερό τοῦ Κυνορτίου εἶναι ἀπόλυτα κατανοητή. Σύμφωνα μέ τόν ὕμνο τοῦ Ἰσύλλου¹, ὁ Ζεὺς ἔδωσε στόν πρόγονο τοῦ Ἀσκληπιοῦ Μάλο τήν Ἑρατώ ὡς σύζυγο. Κόρη τους ἦταν ἡ μητέρα τοῦ Ἐπιδαύριου θεοῦ, ἡ Κορωνίς. Τό στοιχεῖο αὐτό τῆς λατρείας ἀφ' ἑνὸς ἐπιβεβαιώνει τίς τάσεις πού ἐπισημάνθηκαν ἤδη ἀπό τήν ἔρευνα γιά τίς προσπάθειες σύνδεσης τῆς λατρείας τῆς Ἐπιδαύρου μέ τόν Πύθιο Ἀπόλλωνα τῶν Δελφῶν²—ιδιαίτερα συγγενή πρός τίς Μοῦσες—κατά τήν ἀρχαιότητα καί ἀφ' ἑτέρου προσθέτει ἕνα πρῶιμο παράδειγμα στίς σπάνιες περιπτώσεις Μουσείων πού γνωρίζει ἡ ἔρευνα³.

6. ΤΟ ΜΕΓΑ
ΑΝΑΛΗΜΜΑ

Στούς τομεῖς T/Y - 10/11 ἐρευνήθηκε τό στρῶμα καταστροφῆς στά βόρεια τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος στήν περιοχή τῆς ἑβδομης καί τῆς ὄγδοης πρός τά ἀνατολικά ἀντηρίδας. Ἐτσι τό συνολικό μήκος τοῦ τμήματος τοῦ ἀναλήμματος τοῦ τοίχου πού ἔχει μέχρι σήμερα ἀποκαλυφθεῖ εἶναι 31,30 μ. Ἡδη ἀπό τήν ἔρευνα πού προηγήθηκε στό δυτικότερο τμήμα διαπιστώθηκε ὅτι ὑπάρχουν δύο φάσεις στήν ἱστορία τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κτιρίου⁴: Ἡ παλαιότερη, στήν ὁποία ἀντιστοιχοῦν οἱ πολύ καλά διατηρημένοι χαμηλότεροι δόμοι, πού ἐπιχώσθηκαν νωρίς ἀπό μιά μερική καταστροφή τοῦ κτιρίου, καί ἡ νεώτερη, πού διακρίνεται ἀπό τούς πολύ φθαρμένους ἀπό τή μακροχρόνια ἔκθεση στίς καιρικές συνθήκες ὑψηλότερους δόμους καί ἀπό ἐπισκευές στίς ἀντηρίδες μέ ἀπλές πέτρες καί κονίαμα. Τό 1981 φάνηκε ὅτι, ἡ πρώτη αὐτή καταστροφή πρέπει νά ἦταν στό ἀνατολικό μέρος τοῦ κτιρίου πολύ σοβαρή, γιατί ἡ ἔκτη ἀντηρίδα βρέθηκε ἀνακατασκευασμένη ἐξ ὀλοκλήρου ἀπό σπασμένους πώρινους κυβοπλίνθους, τυχαῖες πέτρες καί κονίαμα⁵. Ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα ἀποδείχθηκε, προωθώντας αὐτές τίς παρατηρήσεις, ἰδιαίτερα σημαντική γιά τή γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ Ἱεροῦ: Καί ἡ ἑβδομη ἀντηρίδα βρέθηκε ξαναχτισμένη ἀπό τήν ἀρχή μέ πρόχειρα ὕλικά, ἐνῶ μεγάλες ἐπιφάνειες τῆς προσόψεως τοῦ ἀναλήμματος ἀνέμεσα στήν ἔκτη καί τήν ἑβδομη ἀντηρίδα παρουσιάσθηκαν φθαρμένες σέ μεγάλο βάθος. Ὅμως πρός τά ἀνατολικά, ἐνῶ τό χαμηλότερο τμήμα τοῦ ἀναλήμματος, ὅπως καί δυτικότερα, διατηρήθηκε σέ ἄριστη κατάσταση μέχρι τό ὕψος τοῦ «δέκατου» δόμου⁶, τό ψηλότερο βρέθηκε κυριολεκτικὰ διαλυμένο καί, τό κυριότερο, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ὄγδοη ἀντηρίδα δέν ἐπισκευάσθηκε ποτέ καί ἀφέθηκε καταχωσμένη (πίν. 134β, 136α-β). Μέσα στήν

1. IG IV² 1, 541 - 542. Ἀρχαιολογία 1, 1980, 40.

2. Αὐτόθι 50. 56. 59.

3. Βλ. σχετ. Ρ. ΒΟΥΑΝΣΕ, Le culte des Muses, 1937. BCH 78, 1954, 22 κέ.

4. ΠΑΕ 1974, 96. 1975, 164.

5. ΠΑΕ 1981, 181.

6. ΠΑΕ 1976, 203.

επίχωση γύρω από την έβδομη άντηρίδα βρέθηκαν πάλι αρχιτεκτονικά μέλη του αναλήμματος και τής στοάς πού υπήρχε πάνω του (πίν. 135α - β, 136α), συγχρόνως όμως και ένα μεγάλο τμήμα σπονδύλου κίονα από τόν κλασικό πιθανότατα ναό (βλ. άν. παρ. 1) και ένα μεγάλο θραῦσμα από τόν μαρμάρινο όρθοστάτη του μνημειώδους βωμοῦ (πίν. 135β). Έτσι φαίνεται ότι ή πρώτη καταστροφή του αναλήμματος και τής στοάς πού στηριζόταν επάνω του ήταν πρὸς τὰ ανατολικά τόσο μεγάλη, ώστε ή έπισκευή του κτιρίου έγινε μόνο μέχρι τήν έβδομη άντηρίδα, ενώ τό ανατολικό του τμήμα εγκαταλείφθηκε. Η εύρεση μελῶν από τόν κατεστραμμένο ναό και τόν βωμό στό ίδιο σημείο κάνει έξ άλλου πολύ πιθανά τόν συσχετισμό τής καταστροφής του ναοῦ, του βωμοῦ και τής στοάς και τήν απόδοσή της στους Κίλικες πειρατές πού αναφέρεται ότι λεηλάτησαν τό Έιρό κατά τήν περίοδο τῶν Μιθραδατικών πολέμων. Πρὸς τή χρονολογία αὐτή ὀδήγησε ή έρευνα στὸν βωμό¹. Η περαιτέρω μελέτη τής ἐπιχώσεως γύρω από τήν ὀγδοη άντηρίδα του αναλήμματος ἀναμένεται νά προσφέρει νέα στοιχεία γιά τόν ἀκριβέστερο καθορισμό τής ἀποφασιστικῆς αὐτῆς καταστροφῆς του ιεροῦ.

Τά κινητά εὑρήματα από τήν ἀνασκαφή περιλαμβάνουν και αὐτή τή φορά πλούσιο ὕλικό προϊστορικῆς κεραμεικῆς και πηλίνων ειδωλίων (πίν. 137α), πηλίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν και ὕστερης κεραμεικῆς πού χρονολογεῖ τίς τελευταῖες περιόδους του Έιροῦ (πίν. 137β).

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

1. ΠΑΕ 1981, 161 και 180. Βλ. άν., παρ. 2 και 4.

22. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΙΚΥΩΝΟΣ

Συνεχίστηκε καί κατά τό 1983 ἡ παλαιά ἀνασκαφή τῆς Ἑταιρείας στό χῶρο τῆς ἀρχαίας Σικυῶνος.

Ἐξαιτίας ξαφνικῆς κατάρρευσης τῆς στέγης τοῦ Μουσείου τῆς Σικυῶνος δέν ἔχω τή δυνατότητα νά δώσω περισσότερα στοιχεῖα σχετικά μέ τήν ἀνασκαφή, γιατί τά εὐρήματα ἔχουν μεταφερθεῖ σ' ἓνα μικρό κοινοτικό κτίριο, ὅπου εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀναζήτηση τῶν ἀρχαίων (ὀστράκων καί νομισμάτων). Περισσότερα στοιχεῖα γιά τήν ἀνασκαφή τοῦ 1983 ἐπιφυλάσσομαι νά δώσω εἰς τόν ἐπόμενο τόμο τῶν Πρακτικῶν, τοῦ 1984.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ - ΒΟΤΣΗ

23. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΣΤΥΜΦΑΛΟ

(Παρένθ. πίν. Θ')

1. Προσθῆκες στή χαρτογράφηση τῆς τοποθεσίας σέ κλίμακα 1:500 πού εἶχε γίνει στόν προηγούμενο χρόνο. Ὡς ἀποτέλεσμα τῶν διαφόρων βλαστήσεων στούς ἀγρούς καί λόγω τῶν ἐνδείξεων βλαστήσεων πού παρατηρήσαμε καί πού ἦταν ἀποτελέσματα τῆς ξηρασίας, μπορέσαμε νά προσθέσουμε μερικές δεκάδες νέων τοίχων στό χάρτη τῆς τοποθεσίας. Μπορέσαμε ἰδιαίτερα νά ἐντοπίσουμε τή ΝΑ περιοχή τῆς πόλεως ὅπου οἱ ἐνδείξεις τῆς βλαστήσεως ἀποκάλυψαν τήν ὕψαξη τουλάχιστο ἑπτά ἀρχαίων οἰκιστικῶν τετραγώνων.

2. Ἐρευνες μέ μαγνητόμετρο καί μέ ὄργανο μετρήσεως εἰδικῆς ἀντιστάσεως σέ ἐπιλεγμένες περιοχές. Ἐρευνήσαμε πάνω ἀπό 12.000 μ² μέ τό μαγνητόμετρο καί πάνω ἀπό 22.000 μ² μέ τό ὄργανο μετρήσεως εἰδικῆς ἀντιστάσεως, συγκεντρώνοντας τίς προσπάθειές μας στή ΝΑ περιοχή τῆς πόλεως. Τά ἀποτελέσματα τῆς μετρήσεως εἰδικῆς ἀντιστάσεως ἐπεξεργάσθηκαν ἀμέσως ἐπὶ τόπου μέ τή βοήθεια του μικρο-ὕπολογιστῆ Erson E×20 καί καταγράφηκαν μέ τή μέθοδο κατανομῆς πυκνότητος κοκκίδων. Ἡ μέθοδος αὐτή ἀποκάλυψε πολλές ὁδικές γραμμές, κτίρια ὡς ἀκόμη καί αὐλές, ἰδίως στά μέρη ὅπου ἡ σημερινή καλλιέργεια δέν ἔχει προξενήσει ζημιές στά ἐρείπια πού βρίσκονται ἀμέσως κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια.

3. Καθαρισμός ἀπό θάμνους καί ἀγριόχορτα σέ ἐπιλεγμένες περιοχές τῆς πόλεως. Μπορέσαμε νά ἀποκαλύψουμε ὁλόκληρη τή νότια ὄψη τοῦ τείχους τῆς πόλεως κατὰ μῆκος τῆς ἀκροπόλεως, καθὼς καί νά ἐντοπίσουμε τμήματα τοῦ τείχους τῆς πόλεως σέ ἄλλα μέρη. Καθαρίσαμε ἐπίσης τήν περιοχή τοῦ ἀρχαίου θεατρικοῦ χώρου πού σχηματίζεται ἀπό καθίσματα λαξευμένα μέσα στό βράχο στή ΝΑ ἄκρη τῆς ἀκροπόλεως καί ὀρισμένες μεριές τῆς ἀκροπόλεως. Αὐτός ὁ καθαρισμός ὄχι μόνο ἔδωσε τή δυνατότητα νά σχεδιάσουμε τίς περιοχές μέ ἀκρίβεια, ἀλλά ἐπίσης βελτίωσε τήν ὄψη τους γιά τόν ἐπισκέπτη, ἡ δέ ἀπομάκρυνση μεγάλων θάμνων καί ριζῶν ἀπέτρεψε περαιτέρω ζημιές στά ἀρχαῖα ἐρείπια.

4. Συλλογή καί καταγραφή μέ σχέδια καί φωτογράφηση ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν θραυσμένων τεμαχίων κλπ. πού εἶχαν ἐμφανισθεῖ τελευταίως μετά

τό ὄργωμα τῆς περιοχῆς. Τριάντα ἀπό τὰ τεμάχια αὐτά μεταξὺ τῶν ὁποίων καί πέντε μέ ἐπιγραφές (τέσσερις ἐπιτύμβιες στήλες καί μία Ἑρμῇ) μεταφέρθηκαν, μέ τήν ἄδεια τῆς Ἐφορείας καί ὑπό τήν ἐπίβλεψη ἐνός φύλακα ἀπό τή Φενεό, στήν περιφραγμένη περιοχή τοῦ φράγκικου μοναστηριοῦ καί τοποθετήθηκαν στόν πύργο τῆς πύλης. Ἡ συλλογή αὐτή περιλάμβανε καί μερικά δωρικά καί ἰωνικά κιονόκρανα καθῶς καί τεμάχια ἀπό κίονες, τρίγλυφα κλπ.

5. Τοπογραφική ἔρευνα τῆς περιοχῆς. Χάρη στίς πληροφορίες τῶν χωρικῶν τῆς περιοχῆς μπορέσαμε νά ἀνακαλύψουμε δύο νεκροπόλεις καί τό ὑπόγειο τμήμα τοῦ Ἀδριάνειου ὕδραγωγείου κοντά στό σημερινό χωριό. Μπορέσαμε νά ἀκολουθήσουμε τά ἔχνη τοῦ ὕδραγωγείου μέσω τῶν ἐνδείξεων τῆς βλαστήσεως μέσα ἀπό τήν πεδιάδα μέχρι τή σήραγγα ἀπ' ὅπου ξεκινάει τό σημερινό ἀρδευτικό αὐλάκι πού φθάνει στήν Κόρινθο. Ἐντοπίσαμε ἐπίσης μία τρίτη νεκρόπολη μόλις βορείως τῆς ἀρχαίας πόλεως (ἀπ' ὅπου προέκυψαν τρεῖς ἀπό τίς ἐπιτύμβιες στήλες πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω).

HECTOR WILLIAMS
(Canadian Archaeological Institute)

24. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΗΛΙΔΟΣ

(Πίν. 138 - 143)

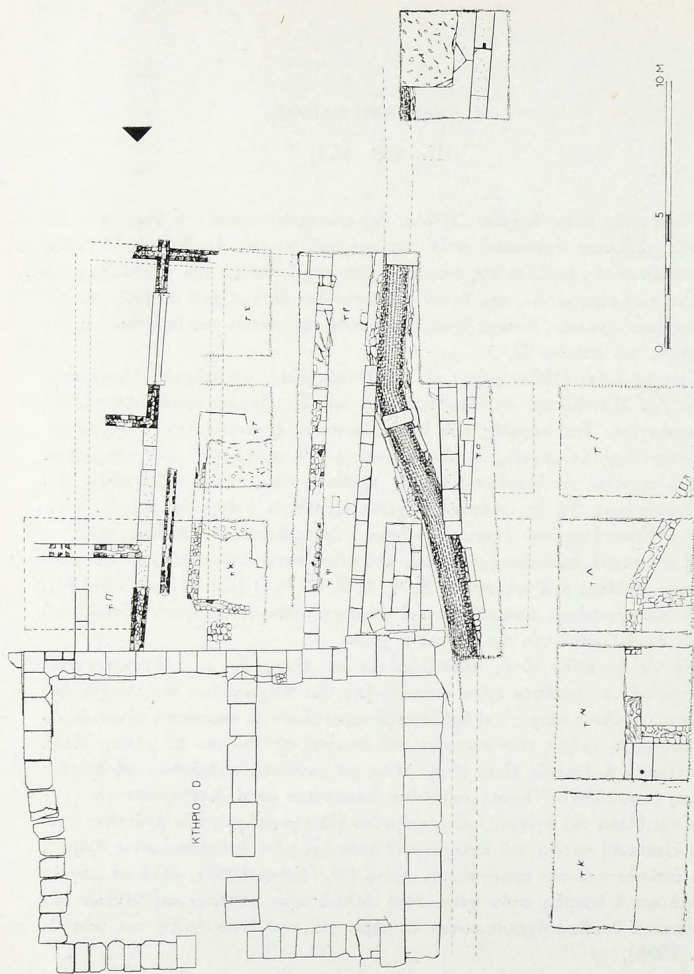
Οι έρευνες στην αρχαία "Ηλιδα περιορίστηκαν κατά τό έτος αυτό σε μικρής κλίμακας ανασκαφή στην περιοχή του κτιρίου D, ΝΔ τής 'Αγοράς, προκειμένου τό επιτελεῖο τής ανασκαφής νά ασχοληθεῖ μέ τήν ταξινόμηση καί μελέτη τῶν εὐρημάτων, πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ ὕστερα ἀπό 23 ἐτῶν συνεχή ανασκαφική έρευνα. 'Επίσης ἔγινε συντήρηση τμημάτων τοῦ θεάτρου καί τής περιοχῆς τοῦ κτιρίου D.

Στίς ἐργασίες ἔλαβαν μέρος οἱ: Π. Κουραχάνης, ἐπιμελητής 'Αρχαιοτήτων, Χρ. Μπουλώτης δρ. ἀρχαιολογίας, καί Π. Καρακατσάνης ἐπίσης δρ. ἀρχαιολογίας. 'Επί κεφαλῆς τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν ἦταν ὁ ἀρχιτεχνίτης τῆς 'Αρχ. 'Εταιρείας Χ. Σφακιανάκης. Τή συντήρηση τῶν εὐρημάτων εἶχε ὁ τεχνίτης Λ. Παυλάτος καί τή σχεδιάσή τους ἔκανε ὁ ζωγράφος Στ. 'Ανδρουτσάκης. Τά ἀρχιτεκτονικά σχέδια ἐξεπόνησε ὁ ἀρχιτέκτονας Δ. 'Ερινάκης. 'Επιστάτης τῶν ἀνασκαφῶν ἦταν ὁ ἀρχιφύλακας Δ. 'Ανδρουτσάκης.

'Η ἀνασκαφή περιορίστηκε κυρίως στό χώρο νότια τοῦ κτιρίου D καί προχώρησε σέ βάθος στά τετράγωνα Χ, Φ, Υ, Τ, Ε, Ρ, Ο (εἰκ. 1, πίν. 138-139), ἀφοῦ προηγουμένως ἀφαιρέθηκαν οἱ μάρτυρες τῶν τετραγώνων αὐτῶν, πού εἶχαν ἀφαιρεῖ κατά τόν προηγούμενο χρόνο.

Μέ τίς ἐργασίες αὐτές ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 35 μ. ὁ ἀποχετευτικός ἀγωγός μέ τά πρόσθετα ἔργα ἀντιστήριξης τῶν τοιχωμάτων του: τοιχία ἀπό μέτριου μεγέθους πέτρες καί θραύσματα κεραμιδιῶν μέ κουρασάνι πλαισιώνουν τό κατώτερο τμήμα τῶν πλευρῶν τοῦ ἀγωγοῦ σέ ὅλο του τό μήκος. Κατά διαστήματα ὁ ἀγωγός εἶναι ἐνισχυμένος μέ μεγάλους κυβολίθους σέ δεύτερη χρήση (πίν. 139β). "Ομοιοι κυβόλιθοι διακόπτουν κατά διαστήματα τή συνέχεια τῆς θέλου τοῦ ἀγωγοῦ καί χρησίμευαν γιά τήν κάλυψη τῶν φρεατίων του. Τήν ἐλικοειδή πορεία τοῦ ἀγωγοῦ καθόρισε ὅχι μόνο ὁ παρακείμενος δρόμος, πού ἐντοπίστηκε τόν προηγούμενο χρόνο (βλ. "Εργον 1982), ἀλλά σέ μεγάλο βαθμό καί ἡ ὑπαρξη στόν χώρο αὐτό παλαιότερων κτιρίων καί βάθρων τῶν ὁποίων τά θεμέλια ἐχρησίμευσαν ἐν μέρει γιά τήν ἀντιστήριξή του (εἰκ. 1, πίν. 139β).

Μέ τήν έρευνα σέ βάθος τοῦ τοίχου ἀπό μεγάλους κυβολίθους πού βαίνει στά τετράγωνα Ξ καί Ο μέ κατεύθυνση ἀπό Β πρὸς Ν καταφάνηκε ὅτι μέ τήν οἰκοδόμηση τοῦ ἐν λόγω τοίχου καταστράφηκε τμήμα τῆς θέλου τοῦ ἀγωγοῦ,

Εἰκ. 1. Κεῖτρο Δ.

τοῦ ὁποίου κατὰ συνέπεια εἶναι μεταγενέστερος. Οἱ κυβόλιθοί του, ὅπως δειχνεῖ γιὰ παράδειγμα τμῆμα ἐπιστυλίου (πίν. 140α καὶ εἰκ. 1), οἱ δόμοι μέ τις ἐγκοπές τῶν συνδέσμων τους χωρὶς ἀντιστοιχία, προέρχονται ἀπὸ παλαιότερα κτίρια, κατασκευαστικὴ ἰδιομορφία πού ἔχει ἐπανειλημμένα παρατηρηθεῖ στήν ἀρχαία "Ηλιδα.

Μερά τῇ μελέτῃ καὶ μέτρησῃ τῶν πεσμένων κυβολίθων στό χῶρο νότια τοῦ κτιρίου D — ἐπίσης σέ δεύτερη χρήσῃ — ἔγινε δυνατή ἡ ἐπανατοποθέτησή τους στοὺς τοίχους, X, T καὶ Σ ὅπου ἀνήκουν, καθὼς ἐπίσης στόν τοῖχο μέ τό ἐπιστύλιο (πίν. 139α - β, 140β, 141α - β). Σ' ἕναν μάλιστα ἀπὸ τοὺς κυβόλιθους αὐτοὺς εἶναι χαραγμένη ἡ ἀρχὴ ἐπιγραφῆς: XA[(πίν. 142α). Μέ τὴν ἀπελευθέρωσῃ τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς πεσμένους τοίχους καὶ τὴν ἀναστήλωσή τους ἔγινε δυνατή ἡ περαιτέρω ἔρευνα σέ βάθος.

Παράλληλα μέ τις ἐργασίες αὐτές χαράχθηκαν δύο νέα τετράγωνα, τό ἕνα (O1) νότια τοῦ τετραγώνου O, τό ἄλλο (K1) στά βορειοδυτικά τοῦ κτιρίου D.

Στό πρῶτο ἀναφάνηκε ἡ πρὸς N συνέχεια τοῦ ἀγωγοῦ, πάνω δέ ἀπ' αὐτόν πεσμένος ρωμαϊκὸς τοῖχος ἀπὸ κεραμίδια καὶ κουρασάνι (πίν. 142β). Στά δυτικά τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ἀγωγοῦ καὶ σέ μικρὴ ἀπόστασῃ ἀπ' αὐτόν ἦλθε στό φῶς ἄλλος τοῖχος ἀπὸ μεγάλους κυβολίθους (πίν. 142β), καθὼς ἐπίσης τμῆμα τοῦ δρόμου πού εἶχε ἤδη ἐντοπισθεῖ τὸν περασμένο χρόνο. 'Η σκαφή τοῦ τετραγώνου K1 δέν προχώρησε σέ ἱκανὸ βάθος.

"Ολα τὰ λείψανα τοίχων νότια τοῦ κτιρίου D ἀνέκουν προφανῶς σέ οἰκοδομήματα μεταγενέστερα ἀπ' αὐτό. 'Η χρονολογικὴ τους συσχέτιση καὶ διαδοχὴ εἶναι σαφεῖς, ὅχι ὅμως πρὸς τό παρόν καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησῃ τοῦ καθενὸς χωριστά, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης διατάραξῃς τῶν στρωμάτων στόν χῶρο αὐτό.

Τὰ φετινὰ εὐρήματα ἦταν ὄστρακα (ληκύθων, κυλίκων, «ἡλειακῶν» ἀγγείων, κρατήρων, λύχνων, δακρυδόχων, μεγαρικῶν σκύφων, πινακίων κ.ἄ.), θραύσματα πηλίνων εἰδωλίων (πίν. 143α) καὶ 23 νομίσματα. 'Αξιοσημείωτη εἶναι ἡ πληθώρα θραυσμάτων ρωμαϊκῶν γυάλινων ἀγγείων. "Αξία ἰδιαίτερης μνείας εἶναι: ὄστρακο ἀπὸ τό χεῖλος μεγάλου μελαμβραθοῦς σκύφου μέ ἐγγάρακτη γεωμετρικὴ διακόσμηση καὶ ἐγγάρακτη ἐπιγραφή:]EYETHP[(πίν. 143β). 'Εγγάρακτη ἐπιγραφὴ ἔφερε καὶ ἡ βάση ρωμαϊκοῦ πινακίου: CYPOY (πίν. 143γ). 'Απὸ τοὺς μεγαρικοὺς σκύφους, μερικοὶ τοῦ τύπου τῶν «ὀμηρικῶν» ἔχουν ἐντυπες μυθολογικὲς παραστάσεις· σ' ἕνα μάλιστα ὄστρακο σώζονται τρεῖς ἀνδρικές μορφές μέ ἐπιγραφές πού προφανῶς ἀφοροῦν ὀνόματα ἡρώων (πίν. 143δ).

'Εκτός ἀπὸ τις ἀναστηλώσεις στόν χῶρο νότια τοῦ κτιρίου D ἔγιναν ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες εὐρείας κλίμακας καὶ στό θέατρο καὶ συγκεκριμένα στά ἀναλήμματα τῆς δυτικῆς παρόδου καὶ στό ἀντίστοιχο τμῆμα τοῦ κοίλου.

Παράλληλα ἄρχισε ἡ συστηματική ταξινόμηση καί μελέτη τῶν εὐρημάτων τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν, ἡ συντήρηση, σχεδίαση καί φωτογράφησή τους. Τέλος μέ οἰκονομική ἐνίσχυση τῆς Νομαρχίας Ἡλείας ἐγινε ὁ καθαρισμός τοῦ χώρου τοῦ θεάτρου ἀπό τά ἄφθονα χόρτα πού τό ἐκάλυπταν καί ἡ ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων πού εἶχαν συσσωρευθεῖ ἀπό τοὺς παλαιότερους ἀνασκαφεῖς.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

25. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΣΤΟ ΜΑΖΙ ΣΚΙΛΛΟΥΝΤΙΑΣ

(Πίν. 144 - 146)

Στό χώρο τοῦ ναοῦ στό Μάζι ἔγιναν φέτος ἀνασκαφικές ἐργασίες στό δυτικό πλάτωμα τοῦ ναοῦ καί στήν ἀνατολική πλευρά. Στήν ἀνασκαφή ἔλαβε μέρος ὁ συνάδελφος Ἀρης Λαζαρίδης, ἐπιμελητής ἀρχαιοτήτων στήν Ὀλυμπία καί βοήθησε, ὅπως πάντα, ὁ κ. Μιλτιάδης Τσάμης, φύλακας ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς. Ὁ ἀρχιτέκτονας κ. Θανάσης Νακάσης συνέχισε τήν ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

Στήν ἀνατολική πλευρά ἔγινε μιά τομή στήν ἀρχή τῆς πλαγιάς τοῦ λόφου. Ἀποκαλύφθηκε σειρά ὀγκολίθων ἀπό εὐθρυπτο κογχυλιάτη, οἱ ὁποῖοι δέν σῶζονταν σέ καλή κατάσταση καί ἀνήκουν πιθανῶς στό ἀνατολικό τμήμα τοῦ τεῖχους (πίν. 144β). Ἡ πορεία τους δείχνει ὅτι τό σκέλος αὐτό τοῦ τεῖχους ἦταν σχεδόν παράλληλο μέ τήν ἀνατολική στενή πλευρά τοῦ ναοῦ. Δυτικά τοῦ τεῖχους καί στό τέλος ἀκριβῶς τοῦ ἀνώτερου πλατώματος, πάνω στό ὁποῖο εἶναι χτισμένος ὁ ναός, βρέθηκαν σχεδόν ἐπιφανειακά δύο συνεχόμενες τετράπλευρες πλάκες ἀπό κογχυλιάτη. Ἡ μία σῶζεται ἀκέραια, ἔχει διαστάσεις 1.30 μ. πλάτος, 97 ἐκ. βάθος, 25 ἐκ. ὕψος καί ἔχει στό πάνω μέρος τῆς ἀνατολικῆς τῆς ὀψης, μιά ὀριζόντια ἐγκοπή πού συνεχίζεται καί στή δεύτερη πλάκα, ἀπό τήν ὁποία σῶζεται μόνο μικρό τμήμα (πίν. 145α). Στό πρᾶνές τοῦ λόφου, ἔξω ἀπό τό τεῖχος, μέσα σέ κοιλότητα τοῦ ἐδάφους, βρέθηκαν ἡλειακή λήκυθος τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα (πίν. 145β) καί πῆλινο εἰδῶλιο θεᾶς (πίν. 145γ). Ἡ μορφή, καθισμένη σέ θρόνο, φορᾷ στό κεφάλι ἓνα κάλυμμα σάν σκούφο μέ μυτερή ἀπόληξη στό πάνω μέρος, ἴσως πρώιμη μορφή κρᾶνους. Τό ἀριστερό της χέρι φέρεται στό στήθος, ἐνῶ τό δεξι εἶναι λυγισμένο πρὸς τά ἔμπρός. Στά ἐπιφανειακά χῶματα βρέθηκε ἐπίσης ἓνα μικρό μαρμάρινο θραῦσμα, τριγωνικό ἄκρο ἀπό ἐλεύθερη πτυχή ἐνδύματος (συν. ὕψ. 5.2 ἐκ., συν. πλ. 4 ἐκ.).

Στή δυτική πλευρά τοῦ ναοῦ, σέ ἀπόσταση 6 μ. ἀπό αὐτή καί στό τέλος τοῦ ἀνώτερου πλατώματος τοῦ λόφου, ἀποκαλύφθηκε τοῖχος κτισμένος μέ ἀκανόνιστους κογχυλιάτες καί ἀμμόπετρες. Στήν ἀνατολική πλευρά αὐτοῦ τοῦ τοῖχου, πρὸς τήν πλευρά δηλαδή τοῦ ναοῦ, ὁ χώρος ἦταν γεμάτος μέ μικρές πέτρες, «ζόμπολα» κατὰ τοὺς ντόπιους. Ἴσως νά πρόκειται γιά πρόχειρο ἀνάλημμα γιά τή συγκράτηση τῶν χωμάτων, στό σημεῖο ἀκριβῶς πού ἀρχίζει νά διαμορφώνεται τό κατώτερο δυτικό πλάτωμα. Λίγο πιο πέρα ὑπάρχει

νεώτερη τράφος, ἡ μάντρα Πισκοντάκη, πού χρησιμεύει σήμερα γι' αὐτό τό σκοπό. Ἐνα τμήμα αὐτῆς τῆς μάντρας διαλύθηκε γιά νά διευρυνθεῖ ἡ τομή. Ἀνάμεσα στούς κογχυλιάτες πού τήν ἀποτελοῦσαν βρέθηκαν: τμήμα ἀπό τό κατώτατο μέρος μηροῦ (συν. ὕψ. 3 ἐκ., πλ. 7.5 ἐκ., πάχ. 8.5 ἐκ.) (πίν. 146α) καί δεξι αὐτί ζώου (συν. μήχ. 5.5 ἐκ.) ἀπό τά ἀετωματικά γλυπτά: δύο θραύσματα ἀπό τίς μαρμάρινες κεραμίδες τοῦ ναοῦ. Ἕνας λίθινος τριπτήρας· ἕνα χάλκινο στενόμακρο ἔλασμα μέ δύο ὀνόματα, σέ δύο σειρές.

Λίγο δυτικότερα, στό χαμηλότερο πλάτωμα βρέθηκε σωρός ἀπό θραύσματα πήλινων κεραμίδων, ἄβαφων ὀστράκων καί ἀνάμεσά τους, ἕνα ἄτο μελαμβαφές κυάθιο, δύο λύχνοι καί τμήμα ἀπό χάλκινη ἀσπίδα πολύ φθαρμένη, διακοσμημένη μέ πλοχμό στήν ἄντυγα. Τήν ἀσπίδα συντήρησαν οἱ Σωκράτης Χριστόπουλος καί Τάσος Βασιλάρας, συντηρητές τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας.

Στήν περιοχή τοῦ πύργου, στόν ὁποῖο καταλήγει στά ΒΔ τό βόρειο σκέλος τοῦ τείχους, ἔγιναν δύο μικρές τομές. Ἡ μία, νότια τοῦ πύργου, ἔδειξε ὅτι τό τεῖχος δέν συνεχιζόταν πρός αὐτή τήν κατεύθυνση. Ἡ δεύτερη τομή, ἔγινε στή γωνία πού σχηματίζεται μεταξύ τοῦ τέλους τοῦ τείχους καί τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου. Ἀποκαλύφθηκε μιὰ ἀμελής κατασκευή ἀπό δύο «τοίχους», πού συναντιοῦνται σέ γωνία (πίν. 146β). Εἶναι κτισμένοι, ψηλότερα ἀπό τή θεμελίωση τοῦ τείχους, ἀπό ἀμμόπετρες καί κογχυλιάτες, μέ μέτωπο πρός τήν ἐξωτερική πλευρά. Ὁ ἀκανόνιστα τετράπλευρος χώρος πού δημιουργεῖται ἀπό τούς παραπάνω τοίχους, τήν πλευρά τοῦ πύργου καί τό τέλος τοῦ τείχους, ἔχει στό ἐσωτερικό του πεσμένες πέτρες καί θραύσματα ἀπό πήλινες κεραμίδες. Στά μαῦρα ἐπιφανειακά χρώματα αὐτῆς τῆς τομῆς βρέθηκε μαρμάρινο θραῦσμα γλυπτοῦ μέ ἄχρο ἀριστερό πόδι μέ κλειστό ὑπόδημα, πάνω σέ πλίνθο (συν. ὕψ. 9 ἐκ., ὕψ. πλίνθου 4 ἐκ.) (πίν. 146γ), καί μιὰ χάλκινη βελόνα.

ΙΣΜΗΝΗ ΤΡΙΑΝΤΗ

26. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΟΪΔΟΚΟΙΛΙΑΣ ΠΥΛΙΑΣ

(Παρένθ. πίν. Ι' - ΙΒ' και πίν. 147 - 168)

Τέλεσις προγονολατρείας-ήρωολατρείας και χθονίας λατρείας κατά τούς έλληνιστικούς χρόνους εις περιβάλλον νεκροταφείου προϊστορικῶν χρόνων διαπιστώνεται τό πρῶτον εις τόν Έλλαδικόν χῶρον και τοῦτο μέ τήν ἀνάθεσιν: α) πολυπληθῶν (έκατοντάδων) πηλίνων πλακιδίων μέ ἀναγλύφους παραστάσεις και β) εὐαρίθμων ειδωλίων ἀνδρικών και γυναικείων μορφῶν εις τόν ΝΑ ἐξωτερικόν τομέα τοῦ ἀνασκαπτομένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου και, ειδικώτερον, τοῦ νεκροταφείου τῆς Βοΐδοκοιλιάς. Εἰς αὐτό τό συμπέρασμα ὁδηγοῦν, πρᾶγματι, τά περυσινά και ἐφετινά εὐρήματα, πού οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἐπιτρέπουν διά τόν προορισμόν των και τήν χρῆσιν των. Εἶναι ἡ πρώτη και μόνη οὐσιαστική περίπτωσις ταφ. λατρείας, ἡρωολατρείας και προγονολατρείας, πού διαπιστοῦται ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς εις τό περιβάλλον ἐνός θολ. τάφου μυκηναϊκῶν χρόνων και, γενικώτερον, ἐνός νεκροταφείου προϊστορικῶν χρόνων, γνωστοῦ κατά τήν μερίζονα ἱστορικὴν ἐποχὴν, ἐάν σκεφθῇ τις ὅτι και αὐτό τοῦτο τό ὕλικόν ἐπιτρέπει αὐτὴν τήν κατηγορικὴν διαπίστωσιν, και, ἀντιθέτως, αἱ θεωρούμεναι περιπτώσεις λατρείας εις θολ. τάφους μυκηναϊκῶν χρόνων [ἡ νεκροταφεῖα προϊστορικῶν χρόνων (Μεσσηνίας, ταφ. κύκλου Β Μυκηνῶν κ.ο.κ., θολ. τάφου Στύλου Ἀποκορώνου)] δέν εἶναι ἀπολύτως βέβαιαι ἐν τῇ ἀξιολογήσει τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων, ἐξαίρεσει τῶν ἀνατεθέντων ἀγγείων εις τήν πρόσοψιν τοῦ μνημονευθέντος θολ. τάφου τοῦ Στύλου.

Αὐτό δέον ὅπως τονισθῇ, διότι δέν θά εἶναι δυνατόν νά εἴμεθα ἀπολύτως βέβαιοι ὅτι οἰονδήποτε ἀγγεῖον, πού ἀνευρέθῃ εις θολωτόν ἢ θαλαμωτόν τάφον, προέρχεται ἐκ τελέσεως ταφικῆς λατρείας. Ἀντιθέτως, ἡ ἀνάθεσις τῶν πηλίνων πλακιδίων και τῶν ειδωλίων πλησίον τοῦ λεγομένου θολ. τάφου τοῦ Θρασυμήδους βοᾷ ὑπέρ τῆς ἀποδοχῆς αὐτῆς τῆς καταστάσεως και αὐτό συνέβαιnen, ὁμοίως, εις τόν θολ. τάφον Αἰπείας-Ἀνθείας, πού ἀνεσκάφη τῷ 1984.

Μείζων Α, ΝΑ, ΝΝΑ τομεύς

Μέ θαυμάσιον συντονισμόν ἐργασίας, ἰδίᾳ λόγῳ τῆς ἀνάγκης προωθήσεως και συμπληρώσεως τῆς ἀνασκαφῆς, ἐχώρησεν ἱκανοποιητικῶτατα ἡ ἐργασία εις τόν μερίζονα ΑΒΑ - Α - ΝΑ - ΝΝΑ τομέα ὑπό τήν ἄμεσον ἐπίβλεψιν τῆς κ. Σοφίας-Ναυσικᾶς Ταράντου (ι - κ/22 - 25 μέχρις αε 21 - 27 και μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου 35), εις αὐτὴν δέ ὀφείλεται ἡ ἀκολοθυοῦσα ἔκθεσις.

Ἀνατολικός - Νοτιοανατολικός τομέας (ι - αζ/21 - 35)

Ἀναζητήθηκαν τὰ ἀνατολικά ὅρια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου μέ τήν ἐπέκταση τοῦ ἀνασκαμμένου τμήματος ὡς τόν ἄξονα τοῦ 35 καί τὰ νότια ὅρια μέ τήν ἐπέκταση ὡς τόν ἄξονα τοῦ αη (πίν. 147).

Διαπιστώθηκε ὅτι καμία κατασκευή δέν ὑπάρχει ἀνατολικότερα τῆς περιοχῆς τῶν ἐλληνιστικῶν εὐρημάτων (ἄξονας τοῦ 32) καί ὅτι τὰ δύο παχύτατα στρώματα ὡς τό παρθένο χῶμα ἦταν τό μέν πρῶτο τὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς Σπ. Μαρινάτου (βρέθηκαν μέχρι φυλλάρια χρυσοῦ προερχόμενα προφανῶς ἀπό τό ἐσωτερικό τοῦ θολωτοῦ τάφου), τό δέ κατώτερο, δεύτερο, ἦταν ἡ παλαιότερη ἐπίκωση μέ ὕστρακα προϊστορικά καί ἐλληνιστικά.

Ὁ μεγάλος Α - ΝΑ τομέας περιλάμβανε τούς ὑποτομεῖς:

Ἀνατολική Οἰκία (Οἰκία 2, ν - σ/26 - 29)

Στόν χώρο πού καταλαμβάνει ἡ Ἀνατολική Οἰκία¹ ἐντοπίστηκαν σέ βάθος πέντε οἰκιστικές φάσεις. Οἱ τρεῖς ἀνώτερες ὑπέστησαν μεγάλη καταστροφή στά προϊστορικά χρόνια, ἐπειδή βρίσκονταν στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους λόγω τῆς κλίσης τοῦ λόφου στό σημεῖο αὐτό. Αὐτό ἀποδεικνύεται ἀπό τό ὅτι ὁ ἀνατολικός τοῦχος τῶν τριῶν τελευταίων οἰκιστικῶν φάσεων σώζεται ἀποσπασματικά, ἐπειδή οἱ λίθοι του πρέπει νά ἀποτελέσαν ἔτοιμο οἰκοδομικό ὕλικό γιά τήν κατασκευή τοῦ λίθινου μανδύα τοῦ μεταγενέστερου ΠΕ ΙΙΙ - ΜΕ Ι τύμβου.

Οἰκιστική φάση Ι. Στό βόρειο τμήμα τοῦ δωματίου 2 ἐντοπίστηκε τό δάπεδο τῆς φάσης αὐτῆς ἀπό φερτό κοκκινόχωμα καί λίθινη ἑστία, ἐπὶ τῆς ὁποίας βρέθηκαν ὕστρακα ἀπό φιαλίδια red-burnished. Τό δάπεδο βρισκόταν πάνω ἀκριβῶς ἀπό τὰ λιθάρια, πού ἀποτελοῦν τό ὕλικό πλήρωσης τῆς κοιλότητας τῶν βράχων. Ἐκτείνεται βόρεια σέ μήκος 2.30 μ. ὡς τόν βράχο, στά δυτικά προχωρεῖ κάτω ἀπό τόν δυτικό τοῖχο τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας καί σταματᾷ στούς ὀγκώδεις λίθους (ξ - π/26) πού ἀποτελοῦν ὕλικό διευθέτησης τοῦ χώρου, ὅπως καί σέ ἄλλες μεγάλες κοιλότητες πού χρησιμοποιήθηκαν στίς πρώιμες φάσεις χρήσης τῆς περιοχῆς. Ἀνατολικά, τό δάπεδο σταματᾷ στόν βράχο πού ἀποκαλύφθηκε μέσα στό δωμάτιο τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας.

Τό δάπεδο ἀπό καθαρό κοκκινόχωμα βρέθηκε σέ βάθος -1.04 μ. Ἐχει μικρή κλίση πρὸς τὰ δυτικά καί μέσα σ' αὐτό ἐντάσσεται ἡ σχεδόν κυκλική λίθινη ἑστία, ἀπό λίθους μετρίου μεγέθους (πίν. 148α). Ὅρισμένοι ἀπό τούς λίθους ἔχουν ἀσβεστοποιηθεῖ καί τό σύνολό τους σώζει ἱχνη φωτιάς.

Τὰ ἀγγεῖα μέ τήν red-burnished ἐπιφάνεια ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπό

1. ΠΑΕ 1982, 197 - 199.

πηλό καθαρό, άμμόωδη καί κακοψημένο. Κοντά στήν έστία άποκαλύφθηκαν σπόνδυλοι καί τμήμα σιαγόνας ζώου.

Οϊκιστική φάση II. "Ενα λεπτό στρώμα τέφρας καί καθαρού κίτρινου χώματος χωρίζει τήν φάση I από τήν II.

Στήν τελευταία άνήκουν δύο δάπεδα: τό ένα από κίτρινο χώμα άναμεμιγμένο μέ κοκκινόχωμα καί τό δεύτερο από βοτσαλάκι.

Επί του δαπέδου βρέθηκε πήλινη έστία (πήλινο ταψοειδές άγγεϊό έλλειψοειδοϋς σχήματος), στό έσωτερικό του όποιου υπήρχε τέφρα. Τό περιβάλλον τήν έστία δάπεδο φέρει έγνη έντονης καύσης (πίν. 148β).

Η φάση αύτή έντοπίζεται στό νότιο τμήμα του δωματίου 2 τής 'Ανατολικής Οικίας καί προχωρεϊ προς τά δυτικά, κάτω από τόν δυτικό τοίχο του δωματίου στήν τομή ζ - σ/25 - 27. Σ' αύτή τήν φάση άνήκει ό τοίχος ο - π/28, πάχους περίπου 0.70 μ. μέ κατεύθυνση από Β προς Ν. Είναι κτισμένος κυρίως από άσβεστόλιθους καί σώζεται σέ ύψος ενός δόμου.

Οϊκιστική φάση III. Στήν φάση αύτή άνήκουν: α) τό κατώτερο τμήμα του δυτικού τοίχου τής 'Ανατολικής Οικίας (δωμάτια 1 καί 2), β) τό κατώτερο τμήμα του εγκάρσιου τοίχου πού χωρίζει τά δύο δωμάτια καί γ) τά έλάχιστα τμήματα του ανατολικού τοίχου πού σώζονται στό δωμάτιο 1. "Οπως γίνεται άντιληπτό, σέ αύτή τήν φάση ή 'Ανατολική Οικία έχει δύο χώρους (δωμάτια), των όποιων οι άκριβείς διαστάσεις δέν είναι δυνατόν νά ύπολογιστούν έπειδή δέν σώζονται όλοι οι τοίχοι.

Τό δάπεδο τής φάσης αύτής είναι καθαρό χώμα μέ άσπροπουλιά καί χωρίζεται από τήν προηγούμενη φάση μέ κίτρινο χώμα μέ τό όποιο, προφανώς, επιχώθηκε τό ύπάρχον ύλικό κατά τήν κατασκευή τής φάσης III.

Τό δάπεδο τής φάσης αύτής είναι παχύτατο καί ως ύλικό δαπέδου έχουν χρησιμοποιηθεϊ μυλόλιθοι.

Γιά τά θεμέλια του δυτικού τοίχου τής φάσης αύτής πρέπει νά άνοιχθηκε όρυγμα, πού κατέστρεψε τήν φάση II στό τμήμα αυτό καί έφθασε ως τήν φάση I, όπως άποδεικνύει καρποδόχη τής φάσης III πού βρέθηκε νά έφάπτεται του δαπέδου τής φάσης I.

Οϊκιστική φάση IV. Στήν φάση αύτή άνήκει τό άνώτερο τμήμα του εγκάρσιου τοίχου πού χωρίζει τά δωμάτια 1 καί 2, ό δυτικός τοίχος πού σώζεται στό ύψος ενός δόμου (μήκος 3.80 μ., πλάτος 0.65 μ.) καί διατηρεϊ στό άνώτερο τμήμα του τούς μικρότερους λίθους πού αποτελούσαν τήν άπαρχή τής από άλλο ύλικό άνωδομής (πίν. 149α).

Ο δυτικός τοίχος γωνιάζει στά ΝΔ καί από τόν ανατολικό σώζονται έλάχιστα έγνη, γιατί έχει καταστραφεϊ στους μεσοελλαδικούς χρόνους (όπως δείχνουν τά όστρακα πού βρέθηκαν άνακατεμένα μέ τά πρωτοελλαδικά) καί στά έλληνιστικά χρόνια μέ τήν τοποθέτηση μεγάλων καί μικρότερων άσβεστόλίθων ως όριο του χώρου των έλληνιστικών πλακιδίων καί ειδωλίων προς τά ανατολικά.

Οἰκιστικὴ φάση V. Ἀκολουθεῖ στίς βασικὲς τῆς γραμμὲς τὴν κάτοψη τῆς προηγούμενης φάσης. Σῶζεται ὁ δυτικὸς τοῖχος σέ μήκος 3.20 μ., πλάτος 0.64 μ., πάνω στόν δυτικὸ τοῖχο τῆς προηγούμενης οἰκιστικῆς φάσης καί ὁ νότιος τοῖχος σέ μήκος 2.28 μ., πλάτος 0.62 μ., διατηρημένος στό ὕψος ἑνὸς δόμου (μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.18 μ.).

Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο δωμάτια: τὸ δωμάτιο 1, μικρότερο μέ εἴσοδο ἀπὸ τὰ νότια, καί τὸ δωμάτιο 2, μεγαλύτερο χωρίς νά γνωρίζουμε τίς ἀκριβεῖς του διαστάσεις γιατί λείπει ὁ βόρειος καί ὁ ἀνατολικὸς τοῦ τοίχους. (Ἐπόπτρια ἀνασκαφῆς: Βασιλική Ἀντωνίου.)

Ἐξωτερικά ὁ νότιος τοῖχος τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας σ' αὐτὴ τὴν φάση προστατεύεται ἀπὸ κατακορύφως τοποθετημένες πέτρες ποὺ κάλυπταν τὸν θεμέλιο δόμο ἐμποδίζοντας τὰ νερά τῆς βροχῆς στό κατωφερικὸ αὐτὸ σημεῖο νά βλάψουν τὰ θεμέλια (πίν. 149α).

Στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας ἀναπτύσσεται ἡ Ἀνατολικὴ αὐλὴ (ρ - τ/23 - 26) ἡ ὁποία ἔχει ἔλθει στό φῶς σέ παλαιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Τὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ μυλόλιθους, ψαμμίτες καί μεγάλα βότσαλα.

Σ' αὐτὴ τὴν αὐλὴ ἔχουν τίς εἰσόδους τοὺς ἡ Ἀνατολικὴ Οἰκία (Οἰκιστικὴ φάση V) καί τὸ δωμάτιο 1 τῆς Οἰκίας 1 (οἰκιστικὴ φάση V). Ἀπὸ αὐτὴ ξεκινᾷ, ἐπίσης, στενὸς δρόμος στρωμένος μέ μυλόλιθους ποὺ περνᾷ πίσω (δυτικὰ) ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Οἰκία καί προχωρεῖ πρὸς τὰ βόρεια — χωρίζοντας τὴν Οἰκία 1 ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Οἰκία — γιὰ νά χαθεῖ κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ περίκλειστο μεσοελλαδικὸ τάφο.

Δωμάτιο 1 (τοῦ πίθου 9) τῆς Οἰκίας 1 (ο - φ/21 - 23)¹

Ἐνα μικρὸ τμήμα τοῦ δωματίου αὐτοῦ ἔχει παραμείνει ἄσκαφο, γιατί βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ Ι τύμβο. Τὴν ἴδια τύχη ἔχει καί τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς Οἰκίας 1, ἂν καί ἓνα μεγάλο τμήμα τῆς πρέπει νά καταστράφηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ θολωτοῦ τάφου.

Τὸ δωμάτιο 1 ἔχει κάτοψη ὀρθογώνια καί πρέπει νά ἀποτελοῦσε προθάλαμο τῆς Οἰκίας 1. Διακρίνονται σ' αὐτὸ τρεῖς οἰκιστικὲς φάσεις, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν στὴν Οἰκιστικὴ φάση Ι, ΙΙΙ καί V τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας. Τῆς τελευταίας, μάλιστα, οἰκιστικῆς φάσης τοῦ δωματίου σώζονται τὸ κατώφλι καί ἡ εἴσοδος τοῦ πρὸς τὴν Ἀνατολικὴ αὐλὴ.

Φέτος ἀνασκάφηκε τὸ κατώτερο στρώμα τοῦ Δωματίου 1, ποὺ ἀποδείχθηκε ὅτι ἀνήκει στὴν οἰκιστικὴ φάση Ι. Βρέθηκαν ἡ λίθινη ἐστία, σχεδὸν κυκλική, μέ τὴν χαρακτηριστικὴ red-burnished κεραμικὴ ἀνάμεσα καί πάνω στοὺς

1. ΠΑΕ 1981, 206· ΠΑΕ 1982, 195.

λίθους της, καὶ τὸ δάπεδο ἀπὸ φερτὸ καθαρό κοκκινόχρωμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου βρισκόταν ἡ ἐστία.

Τῆς φάσης αὐτῆς σώζονται ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ νότιος τοῖχος στὸ σύνολό τους, τμήματα τοῦ βορείου καὶ τμήμα τοῦ δυτικοῦ.

Ἐξω ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῆς ἐστίας, ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἤλθαν στὸ φῶς δύο ἀβαθεῖς ὀπές, πού, ἴσως, χρησίμευαν γιὰ τὴν τοποθέτηση ξύλινων δοκαριῶν πού υποβάσταζαν κάποια κατασκευή πάνω ἀπὸ τὴν ἐστία (πίν. 149β).

Ἡ ἐστία ἐφαπτόταν τοῦ βορείου τοίχου καὶ εἶχε σχηματιστεῖ ἐκτός ἀπὸ λιθάρια καὶ ἀπὸ ἀμμόδη πηλό. Ἐπ' αὐτῆς σώζονται πολλὰ ἔχνη καύσης, καμένα ὀστά, ὄστρεα, ὄστρακα καὶ ἀκέραιες λεπίδες ὀψιανοῦ.

Πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο μὲ τὸ κοκκινόχρωμα βρέθηκε λεπτότατο στρώμα τέφρας καὶ στρώμα μικρῶν βοτσάλων πού σχηματίζουν νεώτερο δάπεδο τῆς ἴδιας οἰκιστικῆς φάσης, ὅπως δείχνει ἡ κεραμική, τὸ ὁποῖο δάπεδο ἐκτείνεται κυρίως στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου 1.

Χῶρος ἐλληνιστικῶν πλακιδίων (ο - φ/30 - 32)

Συνεχίστηκε καὶ φέτος ἡ ἀποκάλυψη πηλίνων πλακιδίων καὶ εἰδωλίων ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς¹ στὰ ἀνατολικά ὅρια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ συγκεκριμένα στὸν χῶρο ο - φ/30 - 32. Τμήματα πλακιδίων βρέθηκαν, ἐπίσης, μεμονωμένα σ' ὅλη τὴν ἀνατολική ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς (ι - αα/32 - 35) ἀνακατεμένα μὲ μυκηναϊκά καὶ πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα σέ διαταραγμένα στρώματα.

Οἱ περυσινές ὁμάδες συμπληρώθηκαν μὲ εἰδώλια καὶ πλακίδια, πού βρέθηκαν σέ ἀκόμα μεγαλύτερο βάθος, ἐνῶ ἐντοπίστηκαν καὶ τέσσερις νέες ὁμάδες πού χαρακτηρίστηκαν ὡς Α, Β, Γ καὶ Δ.

Συνολικά, ἐφέτος βρέθηκαν ἀκόμα ἐπτὰ πηλίνα εἰδώλια καὶ περισσότερα ἀπὸ 150 πηλίνα πλακίδια (ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δίνεται πρὶν ἀπὸ τὴν συστηματικὴ προσπάθεια συγκόλλησης), ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο στὰ 34 ἀναγνωρίζονται οἱ ἀνάγλυφες παραστάσεις τους.

Συγκεκριμένα, βρέθηκαν τέσσερα μεγάλα πλακίδια μὲ ἱππέα, δώδεκα μικρά πλακίδια μὲ ἱππέα, ὀκτὼ πλακίδια μὲ νεκρόδειπνο, τρία πλακίδια μὲ σκηνή δεξίωσης (τὸ ἓνα μεγάλου μεγέθους), τέσσερα πλακίδια μὲ ὀπλίτη πού κρατᾷ ἀσπίδα, δύο πλακίδια μὲ σεβίζοντες, ἓνα πλακίδιο μὲ ἀπεικόνιση φιδιοῦ (πρέπει νὰ ἀνήκει σέ νεκρόδειπνο ἢ σέ πλακίδιο ὀπλίτη ἢ σέ δεξίωση) καὶ περισσότερα ἀπὸ 120 τμήματα πλακιδίων μὲ μὴ ἀναγνωρίσιμη παράσταση.

Στίς πρώτες παρατηρήσεις περιλαμβάνονται τὰ ἑξῆς:

1) Βρέθηκε τὸ πρῶτο μεγάλο πλακίδιο δεξίωσης, πού ἀποτελεῖ τὴν μοναδική, ἐκτός ἀπὸ τὸν ἱππέα, παράσταση σέ μεγάλου μεγέθους πλακίδιο.

2) Σέ ἓνα πλακίδιο νεκροδείπνου διακρίθηκε ἀνάμεσα στά χέρια τῆς ἀνακαλιμένης μορφῆς, ἀγγεῖο, πιθανόν κάνθαρος, σέ συνδυασμό μάλιστα μέ τήν παρουσία φιδιού κατὰ λακωνική ἐπίδραση.

3) Συμπληρώθηκε μέ στοιχεῖα ἀπό διάφορα κομμάτια πλακιδίων ἡ πλήρης παράσταση τοῦ ὀπλίτη μέ τήν ἀσπίδα, ὁ ὁποῖος συνοδεύεται ἀπό δράκοντα.

Ἀπό τά ἀνασκαφικά δεδομένα προκύπτουν ὅτι:

1. Ὁ χώρος ἀνάθεσης τῶν ἐλληνιστικῶν πλακιδίων καί εἰδωλίων ὀριοθετήθηκε ἀπό τοὺς ἐλληνιστικούς ἤδη χρόνους μέ μεγάλους ἀβεστολίθους πού ἔχουν ἐπίπεδη τήν ἀνώτερη ἐπιφάνειά τους καί οἱ ὅποιοι τοποθετήθηκαν στά δυτικά τοῦ χώρου λατρείας (πίν. 150α).

2. Τά πλακίδια καί τά εἰδώλια τοποθετοῦνταν σέ μικρές, ὑποτυπωδῶς διαμορφωμένες μέ μικροὺς λίθους κόγχες (μέσα στίς ὁποῖες εἶχαν σχηματισθεῖ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες ἡ εἶχαν τοποθετηθεῖ μικρές ἐπίπεδες πέτρες ὡς ράφια) εἴτε σέ σχέση μέ τοὺς μεγάλους ἀβεστολίθους πού ἀποτελοῦσαν τό πρὸς Δυσμάς ὄριό τους. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση δέν ὑπῆρχαν κόγχες.

3. Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις τὰ ἐλληνιστικά πλακίδια καί εἰδώλια ἦταν αὐστηρά τοποθετημένα ἔξω ἀπὸ τὰ προϊστορικά λείψανα.

Τέλος, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἐλάχιστα τμήματα πλακιδίων βρέθηκαν καί στὴν πρὸς Νότον ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς ἀνακατεμένα, ὅμως, μέ προϊστορικά ὅστρακα. (Ἐμπόπτριες: Βασιλικὴ Ἀντωνίου, Ἰφιγένεια Λεβέντη.)

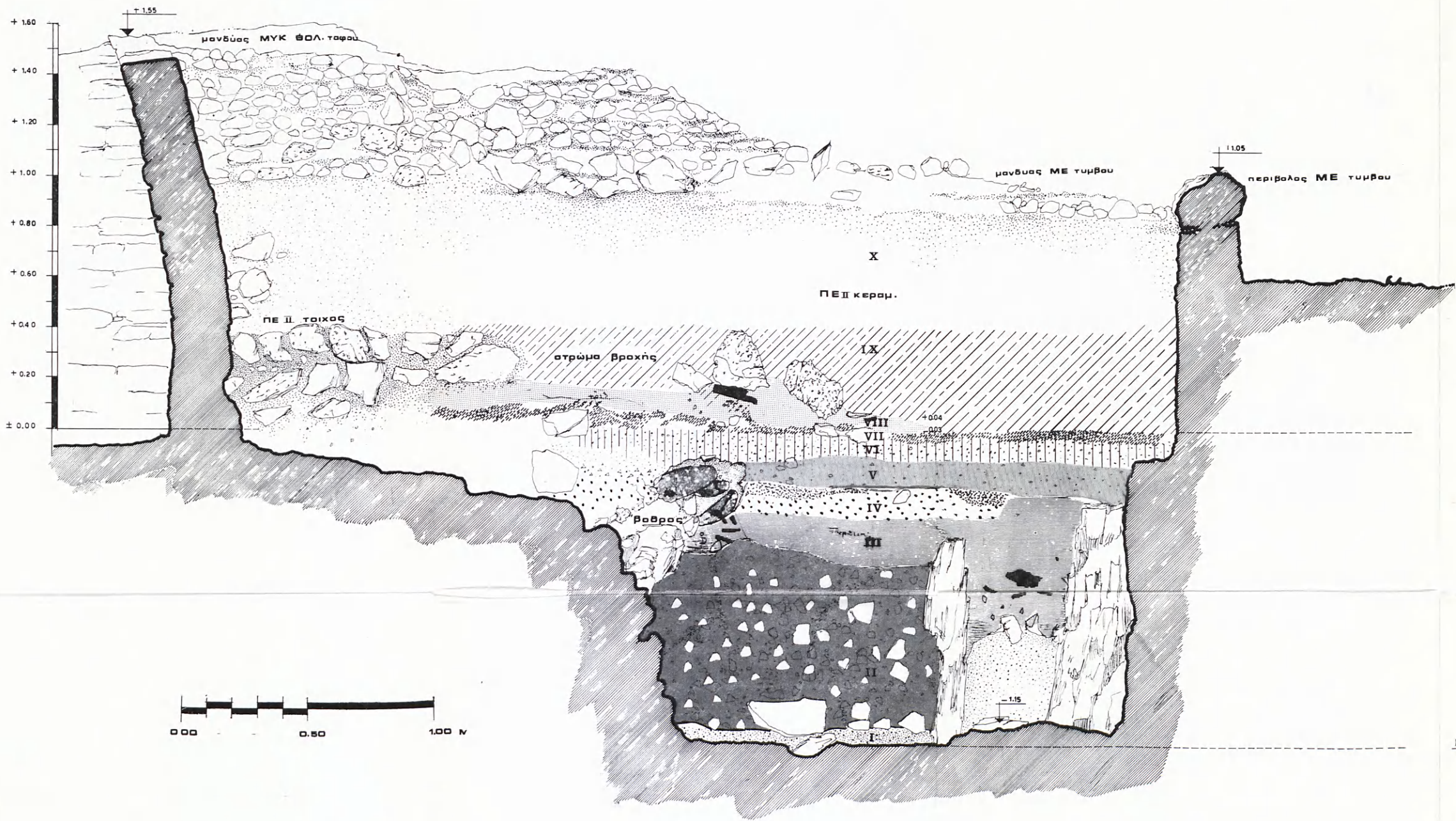
NNA τομέας (τμήμα τ - ω/22 - 29)

Στόν χώρο αὐτό, πού βρίσκεται νότια τῆς Ἀνατολικῆς αὐλῆς καί ἀνατολικά τῆς ΝΑ ἀποθήκης, διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ βοτσαλόστρωτου δαπέδου καί κεραμικῆς πού ἀποδεικνύει ὅτι στά Πρωτοελλαδικὰ χρόνια ἦταν ἐσωτερικός χώρος κάποιου οἰκοδομήματος.

Οἱ τοῦχοι στό τμήμα αὐτό ἔχουν καταστραφεῖ ἐντελῶς μέ τήν ἀφαίρεση λίθων γιὰ τήν κατασκευή τοῦ ΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ Ι τύμβου, πράγμα πού σημαίνει ὅτι λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους στό σημεῖο αὐτό οἱ ΠΕ τοῦχοι ἦταν ὀρατοὶ στά ΠΕ χρόνια.

Διαπιστώθηκε, ἐπίσης, ὅτι ὁ Ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς ΝΑ ἀποθήκης καί τοῦ Δωματίου 1 εἶναι ἐνιαῖος στὴν οἰκιστικὴ φάση V, στοιχεῖο πού βοηθᾷ πολὺ στὴν ἀποκατάσταση τῆς κάτοψης τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κτιρίου. Ὁ ἐνιαῖος αὐτός τοῖχος σὸ ὕψος τῆς ΝΑ ἀποθήκης φαίνεται ὅτι εἶναι διπλός. Στὴν ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκε ὅτι δέν εἶναι διπλός, ἀλλὰ ὅτι τὸ ἀνατολικὸ του τμήμα ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη.

Ἡ ΝΑ ἀποθήκη καί ὁ πρὸς τὰ ἀνατολικά της χώρος, πού ἀναφέρθηκε ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ ἐσωτερικὸ κάποιου οἰκοδομήματος τοῦ ὁποῖου δέν σώζονται οἱ τοῦχοι, ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους μέ κλίμακα τῆς ὁποίας ἐλάχιστα βαθμίδες σώζονται σὸ κέντρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς ΝΑ ἀποθήκης.

Υ Π Ο Μ Ν Η Μ Α

M1.2...	μυλολίθοι	
	κεραμεική	
	ερυθρό χώμα με κόκκους	I
	στρώμα επίχωσης	II
	χώμα με στάχτες γκριζωπό	III
	καστανοκόκκινο με αμώδη πηλό (κίτρινος, σκληρός)	IV
	αμώδες καστανό V	VI
	καμμένο (πηλός, ανθρακός)	VII
	κόκκινο χώμα αμώδες	VIII
	στρώμα βροχής κιτρινωπό	IX
	καστανό χώμα	X

NNA 1 Κοιλότητα (εικ. 1)

Κατά τόν καθαρισμό τῶν κοιλοτήτων αὐτοῦ τοῦ τομέα ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ ἀνασκαφή τῆς NNA 1 κοιλότητας δέν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ¹.

Προέκυψε ὅτι ἡ πολύ μεγάλη αὐτή κοιλότητα πού βρίσκεται μέσα στόν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς καί δίπλα σέ πρωτοελλαδικά κτίσματα, εἶχε χρησιμοποιοῦν κατὰ τήν οἰκιστική φάση I ὡς κουζίνα.

Σέ ὀρίζοντια κοίλανση πού δημιουργεῖται μέσα στήν κοιλότητα καί σέ βάθος 1.46 μ. ἀπό τό χεῖλος τῆς, βρέθηκε ἐστία κατασκευασμένη ἀπό λιθάρια πού διατηροῦσαν ἔχγη ἔντονης καύσης (πίν. 150β).

Γύρω καί πάνω στήν ἐστία βρέθηκαν κόκαλα ἀγριόχοιρου, ὄστρακα, ἐργαλεῖα, καί σχεδόν ὀλόκληρα ἀγγεῖα.

Μετά ἀπό αὐτήν τήν περίοδο χρήσης ἡ NNA 1 κοιλότητα χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθήκης μέ ἀποτέλεσμα νά προσφέρει στήν ἀνασκαφή πλουσιότατο ἀριθμό, σέ σχῆμα καί τεχνικές, ἀγγείων. Μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν κυμβῶν (πίν. 151α - β), πολλά τά πιθοειδῆ ἀγγεῖα (πίν. 151γ), ὀρισμένα μέ ἐπίπλαστη καί ἐμπέστη διακόσμηση (πίν. 151δ, 152α - ε), τά πώματα (πίν. 152ς'), τά ταψοειδῆ ἀγγεῖα, τά φιαλίδια, τά πολυγωνικά σκεύη, τά τμήματα λεπίδων ὀψιανοῦ, τά ὀστέινα ἐργαλεῖα (πίν. 153α) κλπ. ('Επόπτριες: "Αννα Παπαστεφανάκη, Βασιλική 'Αντωνίου.)

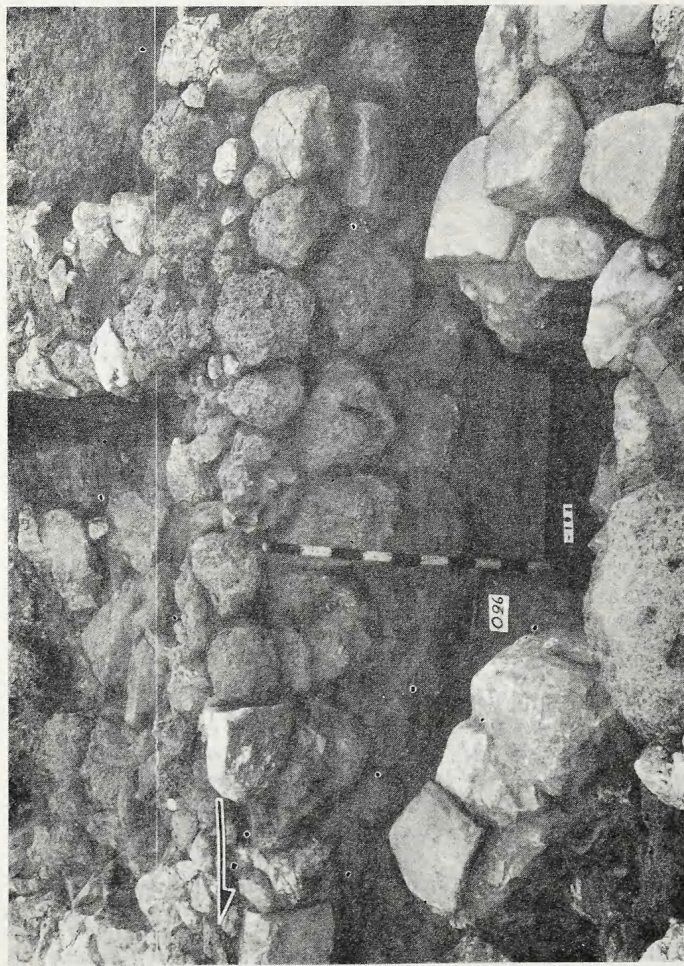
ΣΟΦΙΑ-ΝΑΥΣΙΚΑ ΤΑΡΑΝΤΟΥ

BA τάφρος (παρένθ. πίν. Γ')

'Αποτέλεσμα τῶν χειμερινῶν βροχῶν ὑπῆρξε, χωρίς νά σημειωθῇ οἰαδήποτε καταστροφή, νά ἀναφανοῦν ὀρισμένα ὄστρακα τῆς TN εἰς τήν μακράν βορ. πλευράν τῆς τάφρου ($-0.17/-0.33$ μ.)², ὡς ἐπίσης, νά ἀναφανοῦν πληρέστερον ὀρισμέναι στρώσεις λίθων πλησίον τῆς ΒΔ γωνίας τῆς τάφρου, πού ἀποτελοῦν τμήμα τοῦ ΠΕ II τοίχου Α. Τούτου φαίνεται ἡ ΝΑ ὄψις, διατηροῦνται δέ μόνον λίθοι τριῶν στρώσεων, ἐνῶ ἡ συνέχεια ἐξαφανίζεται ὑπό τόν τύμβον πρὸς ΒΑ (πίν. 153β). Οἱ λίθοι τῶν δύο ἀνωτέρων στρώσεων εἶναι, κατὰ τό πλεῖστον, ψαμμῖται καί ἔχουν τοποθετηθῇ κατὰ τήν διευθέτησιν τῆς ἰχθυοκάνθης. Διά τήν ὅσον ἐνεστὶν ἀποκάλυψιν περαιτέρω λίθων ἀφῆρέθη χῶμα ἐκ ταύτης τῆς Β πλευρᾶς καί ἀπεκαλύφθησαν ὀρισμένοι, εἰσέτι, λίθοι πρὸς ΒΑ εἰς συνολικόν μήκος, περίπου, 1.05 μ. 'Ὡς εἶναι φυσικόν, ἡ πρὸς ΝΔ συνέχισις τοῦ τοίχου καί ὁ ἀντίστοιχος ἐκ τοῦ χώρου τῆς θόλου πρὸς ΝΑ/ΒΔ ἕτερος τοίχος κατεστράφησαν κατὰ τήν πρῶτον μνηναϊκὴν ἐποχὴν, ὅποτε κατεσκευάσθη ὁ τάφος.

1. ΠΑΕ 1981, 205· 1982, 197.

2. Πρβ. παλαιότερας ἐκθέσεις ἐν ΠΑΕ 1980, 155 - 162· ΠΑΕ 1981, 210 - 216· ΠΑΕ 1982, 212.

Εἰκ. 1. Δυσ. τάφος εἰς Ἀνστ. τομέα.

Κατά τήν νέαν πρόσφατον έρευναν κατέστη έφικτή ή σύνθεσις τής στρωματογραφίας αὐτῆς τῆς πλευρᾶς, πού περιλαμβάνει, ἄνωθεν:

1. Τήν έξωτ. ἀντιστήριξιν τῆς θόλου (Α), σχηματισθεῖσαν κατά τήν πρωτομυκηναϊκήν έποχήν.

2. Τόν λίθινον μανθῦαν τοῦ τύμβου (πάχους 53 εκ.).

3. Τήν καστανοκιτρίνην χωματίνην μέ ΠΕ κεραμικήν επίχωσιν ἔνδον τοῦ τύμβου (Β) (πάχους 54 εκ.).

4α. Τόν ὕστατον (πίν. 153β) ΠΕ II τοῖχον (Γ) καί τό 4β) πρὸς ΒΑ ἰσοῦσές, στρῶμα χρώματος (Δ), ἔναποτεθέν μετά τήν καταστροφήν τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, ὁπότε καί ἦτο ἐκτεθειμένον εἰς τάς βροχάς (πρᾶγμα πού διακρίνεται ὡς ἐκ τῆς συστάσεως καί ὕψους τοῦ χρώματος).

5. Τά ὑποκείμενα στρώματα τῆς ἐπιχώσεως πλίνθων-κοκκινόχρώματος (Ε) καί τό στρῶμα καταστροφῆς τῆς ΒΑ ἀποθήκης (ΣΤ).

6. Τό δάπεδον τῆς ἀποθήκης.

7. Τά λοιπά ὑποκείμενα στρώματα (ὑπό τόν τοῖχον μέ ΠΕ κεραμικήν).

Τά ὑποκείμενα στρώματα (Ε, ΣΤ) εἶναι καί εἰς τό αὐτό ὕψος πρὸς τό κατώτερον τμήμα τοῦ τοίχου Α καί ἐπεκτείνονται πρὸς ΒΑ μερικῶς ὑπ' αὐτόν. Ἡ σημαντική διαπίστωσις εἶναι ὅτι τά δύο ταῦτα στρώματα ἐξικινοῦνται μέχρις ενός σημείου πρὸ τοῦ τοίχου, ὅπου καί διακόπτονται (εἰς μικράν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν). Ἡ κατωτάτη στρώσις τοῦ τοίχου ἀποτελεῖται ἐκ δύο ὀριζοντίως τεθειμένων ἀσβεστολίθων, πού ἐδράζονται εἰς τό περιβάλλον ενός στρώματος κιτρινωποῦ χρώματος μέ χαλίγια. (Τό στρῶμα τοῦτο χωρεῖ μερικῶς ὑπό τό στρῶμα καταστροφῆς τῆς ΒΑ ἀποθήκης.)

Οὕτως, ἡ κατάστασις διευκρινεῖται ἀπολύτως: μετά τήν καταστροφήν τῆς ΒΑ ἀποθήκης κατά μίαν προκεχωρημένην φάσιν τῆς ΠΕ II (πάντως, ἀρκούντως πρὸ τοῦ τέλους αὐτῆς), ἀπεμακρύνθη, πιθανόν, ἡ πρὸς ΒΔ συνέχισις τῶν δύο στρωμάτων (Ε, ΣΤ) καί ἐναπετέθησαν αἱ στρώσεις τοῦ τοίχου· καί ἡ κατάστασις εἶναι σαφής: ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι μεταγενέστερος τῆς ΒΑ ἀποθήκης, διότι συνεχίζεται πρὸς ΒΑ ὕπερθεν τοῦ στρώματος καταστροφῆς αὐτῆς (τῆς ἀποθήκης). Βεβαίως, εἶναι γνωστόν ὅτι οὐδεὶς τοῖχος τῆς ἀποθήκης ταύτης ἔχει ὑπολειφθῇ (ἀναφανῇ), καθ' οἷονδήποτε τρόπον.

Ἐν παρενθέσει σημειωτέον ὅτι τό μνημονευθέν ὑποκείμενον τοῦ ΒΔ τοίχου Α στρῶμα Ζ, πού προχωρεῖ ἐπ' ὀλίγον πρὸς ΒΑ ὑπό τό στρῶμα καταστροφῆς τῆς ἀποθήκης, περιλαμβάνει τοὺς ὑποκειμένους ὀριζοντίως τεθειμένους ἀσβεστολίθους, πού δυνατόν νά ἀνήκουν εἰς προγενεστέραν ἢ ὁ τοῖχος φάσιν.

Ἡ ἐπανάληψις τῆς μελέτης τῆς στρωματογραφίας ἔνδον τῆς ὑποκειμένης τῆς τάφρου κοιλότητος προσέφερε νέαν ὄψιν τῆς ὅλης ἐργασίας πού εἶχεν ἐπιτελεσθῇ πρὸς πλήρωσιν τῆς κοιλότητος καί τῆς ἀποσκοπούμενης ἰσοπεδώσεως τοῦ χώρου. (Ἐπόπτις ἀνασκαφῆς κ. Κων. Λιντοβός.)

Ἐν συνόψει, δέν γνωρίζομεν εἰς ποίους τοίχους ἀνήκει ἡ ΒΑ ἀποθήκη (τῶν

ἀποθηκευτικῶν πίθων ἐλαίου) τοῦ χώρου πού καταλαμβάνει καί ἡ ΒΑ τάφος. Εἰς τήν Β πλευράν τῆς τάφρου διακρίνονται, ἀκριβῶς ὑπερθεῖν τοῦ ± 0.00 μ. τά ἔχνη τοῦ κεκαυμένου στρώματος καταστροφῆς τῆς ἀποθήκης ταύτης καί ὑπεράνω τούτου στρώμα κοκκινολοχόματος $+0.07 - +0.15$ μ. Αὐτά τά δύο στρώματα ἐξικινούνται μέχρι μικροῦ πρό τοῦ τοίχου Γ. Ἄρα, διελύθησαν καί ἐδημιουργήθη γῶρος πρὸς ἑδρασιν τοῦ τοίχου Α, πού ἀνεφάνη προσφάτως κατὰ μήκος τῆς Β πλευρᾶς τῆς τάφρου.

Ὁ τοῖχος οὗτος ἀνήκει εἰς μεταγενέστερον κτίσμα τῆς ἐποχῆς καταστροφῆς τῆς ΒΑ ἀποθήκης, ὡς καί ὁ τοῖχος ΒΑ - ΝΔ πού κλείει τήν ΒΑ τάφρον ἐξ Α (ΒΑ), ὡς καί ὁ τοῖχος πού ἀνεφάνη, ὁμοίως κατὰ τήν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος, ἔνδον τῆς μικρᾶς λεγομένης «τριγωνικῆς κοιλότητος» ὅπισθεν τοῦ περιβάλλου κατὰ τό ΑΒΑ τμήμα τοῦ ΠΕ ΙΙ/ΜΕ Ι τύμβου. Ἡ ἀρχιτεκτονική μελέτη, πού θά ἐπακολούθησῃ καί ἡ μελέτη τοῦ ὀντιστοίχου διασπάρτου κεραμικοῦ ὕλικου θά δώσουν, ἴσως, ἀπάντησιν διά τά ἀρχιτεκτονικά κτίσματα τοῦ τομέως τούτου τοῦ οἰκισμοῦ, ἦτοι, κατὰ πόσον συνανήκουν οἱ τοῖχοι οὗτοι.

Κατὰ ταῦτα, τό τμήμα τοῦτο τοῦ μείζονος οἰκισμοῦ τῆς Βοῖδοκοιλίᾶς κατεστράφη διά πυρκαϊᾶς πρὸ τοῦ τέλους τῆς ΠΕ ΙΙ φάσεως καί κατωκίθη ἐκ νέου, τὰ ἀντίστοιχα δέ στρώματα κατὰ μήκος τῆς ΒΑ τάφρου ἔχουν καταστραφῇ καί ἔχουν ἀναμοχλευθῇ μερικῶς ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ ἔτους 1923 (πίν. 154).

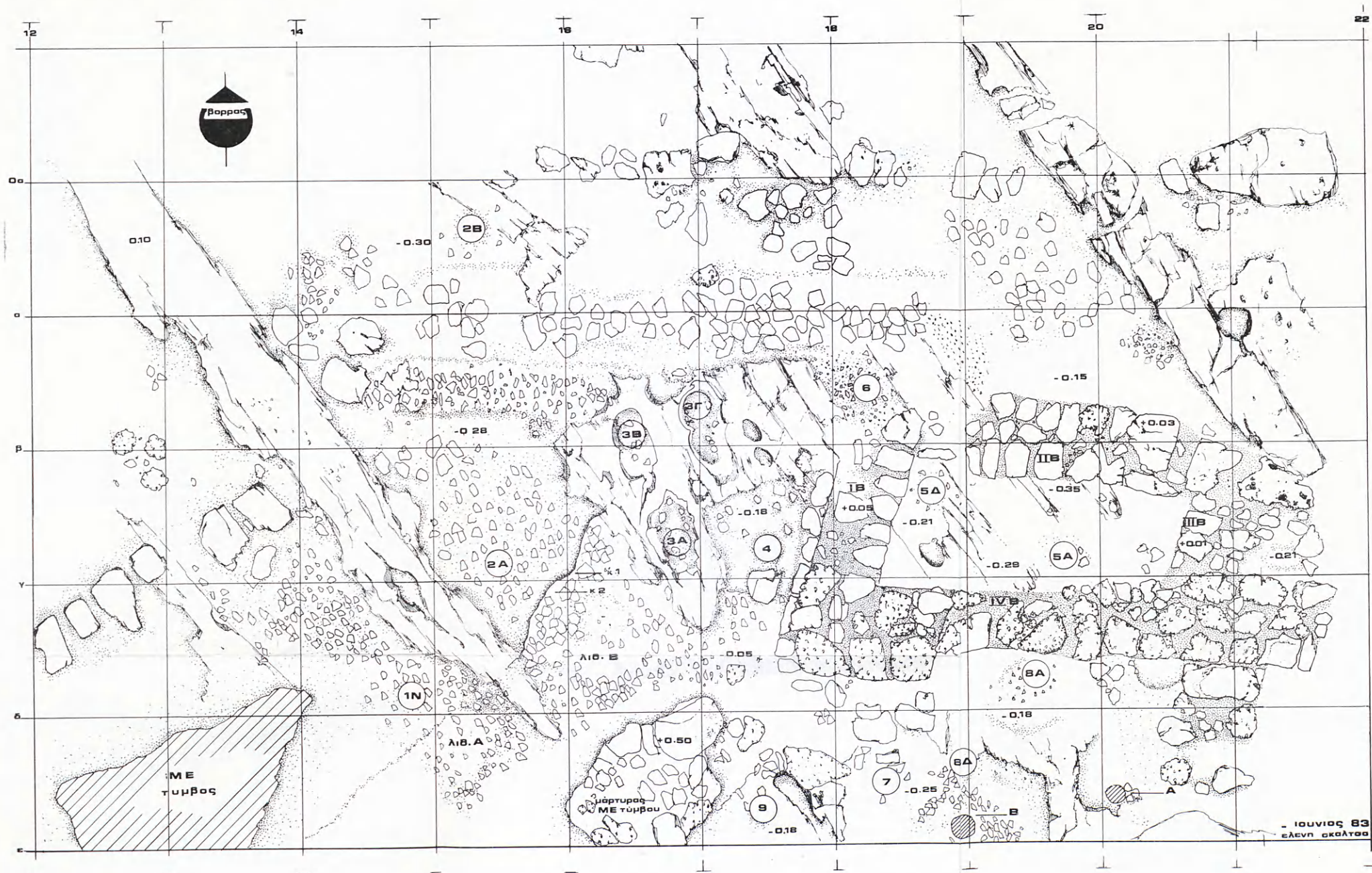
Ἐξωτερικὸς ΒΑ τομεύς

Εἰς τόν ἐξωτ. ΒΑ τομέα (πίν. 155) συνεχίσθη ἡ ἔρευνα¹ εἰς τὰς κοιλότητας. Εἰς τήν περιφερειακὴν ὑπ' ἀριθ. 16 ἡ ἐργασία ἔφθασε μέχρι βάθους -0.34 μ., πλὴν ὅμως, λόγῳ ἐλλείψεως εὐρημάτων καί διαφέροντος, διεκόπη. Εἰς τήν πρὸς Νότον τῆς ὑπ' ἀριθ. 14 ἀνευρέθησαν ροδόχρωμοι ψαμμῖται ($-0.27/-0.55$ μ.), μυλόλιθοι, ὕστρακα χονδροειδῶν καί λεπτῶν ΠΕ ἀγγείων, λεπίς ὀψιδιανοῦ (-0.45 μ.) κ.ο.κ. Εἰς τήν κοιλότητα ὑπ' ἀριθ. 15 (ἐρευνήθεισα μέχρι -0.39 μ.) ἀνευρέθησαν δύο τμήματα μυλόλιθων καί ἡ συνήθης χονδροειδῆς καί λεπτῆς κεραμική. Εἰς τό σημεῖον ι 29 ἀνευρέθησαν καί τρία τεμάχια πλακιδίων μέ παραστάσεις. Λόγῳ τῆς περιφερειακῆς των θέσεως, ἦτοι, ἐπεὶ δὲν ἐπρόκειτο νὰ οἰκοδομηθῇ οἰκία κατ' ἐκεῖνο τό σημεῖον, αἱ κοιλότητες δὲν ἐπληρώθησαν διά λιθοράων.

Εἰς μεγάλῃν ἔκτασιν ἡρευνήθη ἡ κοιλότης 4. Εἰς βάθος -0.50 μ. ἐπεσημάνθησαν τὰ λιθάρια πληρώσεως καί εἰς διάφορα βάθη λεπίδες ὀψιδιανοῦ. Ἡ κεραμικὴ τῆς ΠΕ ἐποχῆς ἡ συνήθης μέ χονδροειδῇ καί λεπτὰ ὕστρακα.

Εἰς τήν κοιλότητα 8Α (βορείως τοῦ τοίχου ΙΙ) συνεχίσθη ἡ ἔρευνα εἰς βάθος ($-0.34/-0.44$ μ.) εἰς τό ΝΑ τῆς τμήμα. Ἡ κεραμικὴ προήρχετο, κατὰ

1. ΠΑΕ 1980, 162 - 163· ΠΑΕ 1981, 216 - 217· ΠΑΕ 1982, 212.

τό πλεῖστον, ἐκ χονδροειδῶν ἀγγείων, ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ τινα ἐρυθρά ἔντριπτα, ὄστρακον μὲ ψευδολαβήν, τμῆμα χείλους μὲ ἐγγάριακτον κόσμησιν: κάθετος ταινία μὲ πλαγίας ἐγχαράξεις. Εἰς τήν κοιλότητα εἶχον ἐναποτεθῆ καὶ πλείονα ὄστρακα πιθοειδοῦς τῆς ΤΝ μὲ ἐπιπλάστον διακόσμησιν.

Δυτικώτερον, ἀνευρέθησαν καὶ δύο ὄστρακα ἐκ τινος σημείου βορείως τῆς ταφῆς βρέφους, πού εἶχεν ἀνευρεθῇ τῷ 1980. "Ὁ ὄστρακον ἀποτελεῖ τμῆμα χείλους μὲ ἐπιπλάστον ἐπίθετον κόσμημα ἐξ εὐρυστόμου ἀγγείου, ἐνῶ τὸ δευτέρον ἀποτελεῖ τμῆμα πώματος εἴτε πηλίνου δίσκου. (Ἵπεύθυνος ἀνασκαφῆς: κ. Κων. Λιντοβόης.)

Βόρειος τομέος (παρένθ. πίν. ΙΑ')

Εἰς τὸν Β τομέα (0γ - ζ/13 - 21) συνεχίσθη ἡ ἐργασία πού διεξήγετο¹, γενικῶς, καθ' ὅλας τὰς ἀνασκαφικὰς περιόδους (1979 - 82).

Εἰς τήν Β προέκτασιν (0α - 0γ/13 - 19) ἀνευρέθη ποικίλη κεραμικὴ (χονδροειδῆς καὶ λεπτή), ἔτι δὲ μεταγενέστερα ὄστρακα εἰς τὸ σημεῖον 0α16 (βάθος -0.30 μ.). Ἀνευρέθη, ἐπίσης, καὶ τμῆμα πλακιδίου μὲ ἀνάγλυφον παράστασιν (πιθανόν, δύο κεφαλαί). Περαιτέρω, εἰς τὸ σημεῖον 0α13 ἀνευρέθησαν ἄλλα τμήματα ἐλληνιστικῶν πλακιδίων. Εἰς βάθος -0.45 μ. ὑπάρχει φυσικός βράχος.

Εἰς τὸ σύνολον (0α - 0β/13 - 17) ἀνευρέθησαν ὄστρακα ΠΕ II κεραμικῆς εἰς τὸ δεύτερον ἐφετινόν ἀνασκαφικόν στρώμα, ἐνῶ τὸ στρώμα παραμένει καστανόν καὶ σκληρόν μέχρι βάθους -0.35 μ. "Ἐτι πλέον εἰς βάθος (τρίτον στρώμα), τὸ γῶμα εἶναι ὁμοίωχρωμον ἀλλὰ καθαρόν. Ἵπ' αὐτὸ ὑπῆρχε φυσικός βράχος καὶ τὸ ὕλικόν πληρώσεως (ἀσβεστολιθικά λιθάρια) εἰς ἀραιότεραν διευθέτησιν. Ἡ κεραμικὴ ἐμφανίζεται μᾶλλον ἀνάμεικτος τῶν ΠΕ II καὶ ΤΝ χρόνων (λεπτὴ καὶ χονδροειδῆς μὲ καστανοκίτρινον πορώδους ὕφης πηλόν) καὶ ἐπιπλάστον διακόσμησιν κακῆς ποιότητος. Τὰ μεταγενέστερα κατάλοιπα ἱστορικῶν χρόνων ἐμφανίζονται κατεστραμμένα καὶ κατ' αὐτὴν τήν φάσιν τῆς ἀνασκαφῆς (κέραμοι καὶ τμῆμα ἐλληνιστικοῦ πλακιδίου μὲ ἀνάγλυφον διακόσμησιν).

Ἡ ἔρευνα (πίν. 159α) συνεχίσθη εἰς τὸ σημεῖον δ 15, ἥτοι ἐπὶ τοῦ στρώματος πληρώσεως δι' ἀσβεστολιθικῶν λιθαρίων τοῦ Ν τμήματος τῆς κοιλότητος 1 (Κ1 Ν). Πρῶτον εὗρημα ἐσημειώθη ὁμάς ὄστράκων πιθοειδῶν μὲ ποικίλα χαλικίδια καὶ ἐλάχιστα ἀκανόνιστα διακοσμητικὰ τετράγωνα, πού σχηματίζονται μὲ τριγωνικῆς διατομῆς ἐπιπλάστους γραμμάς, ἐλαφρότατα καμπύλας. Πηλὸς πιθοειδοῦς καὶ πηλὸς ἐπιπλάστου διακοσμήσεως: 2.5 YR 5/8 Red. Τὸ ἀλαμπές, κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, ἐπίχρσιμα εἶναι 5 YR 4/4 reddish brown.

1. Περὶ τοῦ Β-BBA τομέως ἰδὲ ΠΑΕ 1980, 164· ΠΑΕ 1981, 217 - 218· ΠΑΕ 1982, 213 - 214. Περὶ τοῦ Β-BBA τομέως ἰδὲ ΠΑΕ 1981, 218 - 220· ΠΑΕ 1982, 215.

Ἡ ἔσωτ. ἐπιφάνεια εἶναι γκριζα καί, ἴσως, εἶχε στίλβωσιν - 5 YR 4/1 dark gray. Ἄλλο ὅστρακον μέ ἀνάλογον ἐπίπλαστον διακόσμησιν ἔχει τοίχωμα μελανόν. Τό τελευταῖον ὅστρακον ἔχει ἐπίπλαστον «τσιμπητήν» διακόσμησιν καί ἔσωτ. ἐπιτετριμμένην ἐπιφάνειαν 2.5 YR 5/6 red burnished, μέ πηλόν 5 YR 5/6 yellowish red.

Εἰς τό σημεῖον γ 16, ἐπὶ τῶν λιθαρίων, καί, εἰδικώτερον, εἰς τό Β τμήμα τοῦ λιθοσωροῦ Β (ΑΒ), νοτίως τῆς κοιλότητος 2 (Κ2), ἀνευρέθησαν ὅστρακα σπογγώδους ὕφης καί ὅστρακα ΠΕ Π ἀγγείων [λεκάνης(;) ροδοχρώμου πηλοῦ, ἐκ φιαλιδίων (καί μέ ἐπίπεδον χεῖλος)] καί, πιθανόν, κύμβης [(τεφρός πυρήν), κιτρινωπός πηλός (10 YR 5/3 brown - 7.5 YR 6/6 reddish yellow, ἀντιστοίχως)]. Τό σπουδαιότερον εὑρημα ὑπῆρξαν [ἐπὶ τοῦ Β τμήματος τοῦ ὑπερυψωμένου λιθοσωροῦ 2, πρὸς Ν τῆς κοιλότητος 2 - Νότιον τμήμα (Κ2Ν)] δύο ὅστρακα πιθοειδοῦς (μή συνδεόμενα) μέ δακτυλοπίεστον διακόσμησιν, πού σχηματίζεται ἀπὸ παραλλήλους καί ἐγκαρσίας εὐθείας. Ἡ ἔξωτ. ἐπιφάνεια ἔχει ἀπόχρωσιν 5 YR 5/6 yellowish red καί μέλαν τό τοίχωμα, ἐνῶ ἡ ἔσωτ. ἐπιφάνεια ἔχει ἀπόχρωσιν 10 YR 5/3 — φαῖον καί πυρῆνα 10 YR 3/1 very dark gray. Τρίτον ὅστρακον ἔχει ἀπλὴν γραμμικὴν ἐπίπλαστον διακόσμησιν.

Ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀνωτέρων λιθαρίων τοῦ σημείου γ 16 (Κ2Α) συνεχίσθη ἡ ἀνεύρεσις διαφόρων ὀστράκων μέ ἐπίπλαστον διακόσμησιν, ὡς καί παραδείγματος μέ αὐλακωτὴν διακόσμησιν. Τό ὅστρακον ἔχει τεφρόν πυρῆνα καί λευασμένην ἔξωτ. ἐπιφάνειαν, εἰς ἣν ἀναφαίνονται τὰ χαλικίδια τοῦ πηλοῦ. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ταύτης διακρίνονται ἐμβαθύνσεις-αὐλακώσεις, πού ἔχουν γίνει μέ στιλβωτικὸν ἐργαλεῖον, καί ἀποκλίνουν κατὰ τὴν μίαν πλευράν. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι καστανὴ χωρὶς νά εἶναι ἀπολύτως στιλπνή. Παρά τό σημεῖον γ 15 ἀνευρέθη αἰχμὴ βέλους ἐξ ὀψιδιανοῦ μέ μικρόν στελεθεόν ὡς στέλεχος στερεώσεως καί πλευρικούς κνώδοντας ὀπίσω. Ἡ αἰχμὴ ἔχει σωζόμενον μῆκος 1.79 ἐκ., πλάτος μέγιστον 1.03 ἐκ., πλάτος στελεθεοῦ 0.50 ἐκ. καί πάχος 0.0033 μ. Ἀνευρέθη εἰς βάθος -0.28 μ. Ἀπολέπισμα ὀψιδιανοῦ ἀνευρέθη εἰς τό σημεῖον β 15 (-0.28 μ.), ὅπου τό κέντρον τῆς ἐπιμήκου κοιλότητος 2Β - 2Α, καί τετραεδρική λεπίς ὀψιδιανοῦ εἰς τό σημεῖον α 13 (-0.28 μ.), ὅπου τό ΒΔ τμήμα τῆς αὐτῆς κοιλότητος (Κ2Β). Τό σύνολον τοῦ ὕλικου ἀνήκει εἰς τὴν ΤΝ καί τό σύνολον τῆς κεραμικῆς εἰς τὴν χονδροειδῆ. Ἐντρίπτου τεχνικῆς παραδείγματα καί ἐστιλβωμένα μέ γραμμικὴν διακόσμησιν δέν ἔχουν ἀνευρεθῇ (πλήν, ἴσως, ἐνός, πού ἐμφανίζεται ἡμίστιλπνον κατὰ τὰς δύο ἐπιφανείας). Ἡ ἀναγωγικὴ δύναμις κατὰ τὴν ὀπτησιν, ὡς συνήθως, θά ᾔτο σχεδόν ἀδύναμος καί αἱ παραλλάσσουσαι ἀποχρώσεις ποικίλαι: μελανός ὁ πυρῆν, τεφρός, μπέζ καί κατὰ τὰς ἐπιφανείας ἐνίοτε ἐρυθρός.

Εἰς τό Β τμήμα τῆς κοιλότητος 1 (Κ1Β) διεπιστώθη, περαιτέρω, ὅτι τό χῶμα τοῦ δευτέρου ἀνασκαφικοῦ στρώματος ᾔτο αὐτό, ὡς καί εἰς τό πρῶ-

τον (πίν. 156). Εἰς τό σημεῖον β 10 ἀνευρέθη τετραεδρική λεπίς ἐξ ὀψιδιανοῦ (-0.31 μ.).

Εἰς τό Ν τμήμα τῆς κοιλότητος 1 (K1N) τό δεύτερον ἐφετινόν ἀνασκαφικόν στρώμα περιελάμβανε χῶμα ὑποκίτρινον σκληρόν. Ὅστρακον μέ ἐπίπλαστον διακοσμήσιν ἐνεφανίσθη καί πάλιν. Εἰς τό σημεῖον δ 14 ἀνευρέθη τμήμα τριεδρικής λεπίδος ἐξ ὀψιδιανοῦ (σφριζομένου μήκους 2.21 ἐκ. καί πλάτους 1.19 ἐκ.). Εἰς βάθος -0.25/0.28 καί -0.30/0.32 μ. ἐνεφανίσθη τό στρώμα λιθαρίων πληρώσεως εἰς ὅλην τήν ἑκτασιν τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς κοιλότητος. Κυριαρχεῖ ἡ χονδροειδής κεραμική μέ μέλανα καί τεφρόν πυρῆνα καί τοίχωμα μέ ποικιλίαν ἀποχρώσεων ἐπιχρισμάτων, ἐνεφανίσθησαν δέ καί μικρότατα ὄστρακα ἐντρίπτου τεχνικῆς μέ ἐρυθρόν ἐπίχρισμα πού δυνατόν νά ὑπεισήλθεν εἰς τό στρώμα. Ἄλλο ὄστρακον μέ ἐστιλβωμένον πορτοκαλόχρου ἐρυθρωπὸν ἐπίχρισμα στερεῖται ρωγμῶν. Ποικιλία ἀποχρώσεων χαρακτηρίζει, γενικῶς, τήν ἐπιφάνειαν τῶν ὀστράκων τῆς ΠΕ II περιόδου. Ἐκ τῶν ὀστράκων τούτων μνημονεύονται τμήμα ἀγγείου μέ εὐμεγέθη γάστραν καί στόμιον ἄνευ λαιμοῦ, ἔτι δέ τμήμα ἐπιπέδου βάσεως. Ἐν συμπεράσματι, ὑπάρχουν, ἐπὶ τῶν λιθαρίων, πάντοτε, εἰς τό νότιον τμήμα τῆς κοιλότητος 1 (K1N), ὄστρακα ἐξ ἀγγείων τῆς TN καί ἄλλα, ἴσως, τῆς πρώιμου ΠΕ II φάσεως.

Εἰς τό δεύτερον στρώμα τῆς κοιλότητος 2 (K2) τό χῶμα εἶναι σκοῦρον καστανόν καί σκληρόν (πίν. 156). Τό στρώμα τῶν λιθαρίων πληρώσεως ἐμφανίζεται εἰς βάθος -0.15/-0.24 μ. Ἡ ἰδία κακῆς ποιότητος κεραμική ἐπικρατεῖ, ὑπάρχει καί ἄλλο ἓν παράδειγμα ἐπιπλάστου δακτυλοπιέστου διακοσμήσεως κ.ο.κ. Εἰς τό σημεῖον γ 16 ἀνευρέθη καί λεπιδόμορφον ἀπολέπισμα ἐξ ὀψιδιανοῦ.

Τό τρίτον ἀνασκαφικόν στρώμα ἀποτελεῖται (α - γ/14 - 16) ἀπό σκουρότερο χῶμα, μέχρι βάθους -0.32 μ.; σημεῖον εἰς τό ὅποιον ἀνεφάνησαν τὰ λιθάρια πληρώσεως. Ἡ κεραμική ἀνήκει εἰς τήν TN (χονδροειδῆ πιθοειδῆ καί ἐπίπλαστον διακοσμήσιν) καί εἰς τήν πρώιμον ΠΕ II φάσιν.

Παρατηρεῖται, πρὸς τούτοις, ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς βορείας κοιλότητος 1 καί 2 (ἀμφοτέραι μέ κατεύθυνσιν ΒΔ - ΝΑ) ἡ πλήρως διὰ λιθαρίων ἐμφανίζεται διαφοροποιουμένη καρά τό φαινόμενον νότιον (ἐκτός τύμβου) τμήμα των, ἥτοι τὰ λιθάρια ἐξικινούνται μέχρι τοῦ χείλους τῶν κοιλοτήτων, ἐνῶ ἡ πλήρως αὕτη εἰς τό βόρειον καί εἰς τό κεντρικόν των τμήμα δέν ἐξικνεῖτο μέχρι τῶν χειλέων τῶν κοιλοτήτων. Τό αὐτό ἰσχύει καί διὰ τήν πρὸς Α κοιλότητα 4, τό νότιον τμήμα (δυτικῶς τοῦ Δυτικοῦ τμήματος τοῦ τοίχου IV-II), τῆς ὁποίας εἶναι ὑπερυψωμένον ἔναντι τῶν λίθων τοῦ Βορείου τμήματος αὐτῆς (πίν. 157).

Σημειωτέον, ἐπίσης, ὅτι εἰς τὰ ὅρια τῶν ὑπερυψωμένων νοτίων καί κατὰ τι κατωτέρων στρωμάτων τῶν λιθαρίων πληρώσεως τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῶν κοιλοτήτων τούτων ἀνευρέθησαν τὰ εὐάριθμα παραδείγματα τῆς μετ' ἐπιπλά-

στου διακοσμήσεως ὀστράκων πιθοειδῶν. Οὕτως, εἰς τό σημεῖον γ 15 τῆς K1, ὅπου διακόπτεται πρὸς Βορρᾶν τό νότιον ὑπερυψωμένον τμήμα (λιθοσωρός), ἀνευρέθη τό ὀστρακον μετὰ τῆς πλαστ. διακοσμήσεως, ἐνῶ ἐκατέρωθεν τοῦ σημείου γ 16 τὰ ἄλλα δύο δείγματα ἀνευρέθησαν τό ἐν ἐπὶ τοῦ πέρατος τοῦ Β ἄκρου τοῦ ὑπερυψωμένου νοτίου τμήματος τῶν λιθαρίων πληρώσεως καί τό ἕτερον ὑπ' αὐτό, ἤτοι εἰς τό νότιον ἄκρον τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς κοιλότητος 2. Μᾶλλον, ἅπαντα θά ἦσαν, ἀρχικῶς, ἐπὶ ὑπερυψωμένου νοτίου τμήματος.

Τέλος, εἰς τό βόρειον τμήμα τῆς κοιλότητος 2 (K2B), μέ τήν ἀφαίρεσιν τοῦ δευτέρου ἐφετινοῦ ἀνασκαφικοῦ στρώματος εἰς τὰ σημεῖα 0β-α/13 - 16, ὁμοίον κατὰ τήν σύστασιν τοῦ χρώματος πρὸς τό τοῦ πρώτου, ἐνεφανίσθη ὁ φυσικός βράχος καί, ἀκολούθως, οἱ μικροί ἀσβεστόλιθοι πληρώσεως τῆς κοιλότητος εἰς βάθος -0.30 μ. (α/13 - 14). Τό χῶμα εἶναι τό αὐτό (ὡς καί εἰς τό πρῶτον ἀνασκαφικόν στρῶμα) καί τὰ ἀνευρεθέντα ὀστρακα ἀνήκουν εἰς χονδροειδῆ (ἐνίοτε μέ ἐπίπλαστον διακόσμησιν) καί λεπτά ἀργεῖα, ἀντιστοίχως τῆς TN καί τῆς ΠΕ II (τμήμα χείλους μέ συμφυῆ λαβήν καί λαβήν ταινιωτήν). Ἡ ἐργασία συνεχίσθη μέχρι -0.39 μ. (0α/15 - 16) καί μέχρι -0.48 μ. (0α/13 - 14). Ἐσημειώθη καί νέον εὑρημα ἐπιπλάστου διακοσμήσεως. Εἰς τό σημεῖον 0α/15 - 16 ἀνευρέθησαν τμήματα κεραμίδων ἱστορικῶν-ἐλληνιστικῶν χρόνων καί, ἴσως, ἐν μικρὸν τεμάχιον νά ἀποτελῇ τμήμα πλακιδίου.

Εἰς τήν κοιλότητα 4 τὰ λιθάρια πληρώσεως φθάνουν (καθ' ὕψος) εἰς τό σημεῖον +0.05 μ. καί παρακολουθοῦνται μέχρι βάθους -0.18 μ. μέ κεραμικὴν TN καί ΠΕ περιορισμένην ἀριθμητικῶς. Ἡ κοιλότης αὕτη ἀποτελεῖ τήν πρὸς Ἀνατολάς ἐπέκτασιν τοῦ ὁμοίου τήν κατασκευὴν λιθοσωροῦ Β (ΑΒ) καί εὑρηται ἀκριβῶς πρὸς Δυσμὰς τοῦ δυτ. τμήματος τοῦ τοίχου IV (πίν. 157).

Ἰδιαιτέρα βαρύντης ἐδόθη εἰς τήν περιοχὴν τῶν τοίχων IV (γ - δ/19 - 22) καί I-II-III πρὸς καθορισμόν τοῦ πλάνου τῶν ΠΕ II κτιρίων. Τό κτίσμα, τό ὅποῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς τοίχους IB, IIB καί IIIB, εὑρηται πρὸς Β τοῦ τοίχου IV καί περιβάλλει τὰς κοιλότητας 5Δ(υτ.) καί 5Α(νατ.), εἶναι δέ παλαιότερον τοῦ τοίχου IV (πίν. 157). Ὁ τοῖχος IV (Α - Δ) ἔχει ἀποτελεσθῇ ἐκ ψαμμιτῶν καί ἐνός ἀσβεστολίθου, ἐνῶ οἱ IB, IIB, IIIB ἐξ ἀσβεστολίθων. Οὕτως, εἰς αὐτὴν τήν περίπτωσιν προέκυψε κτίσμα ἐξ ἀσβεστολίθων παλαιότερον κτίσματος ἐκ ψαμμιτῶν. Εἰς τό δυτ. τμήμα τοῦ τοίχου τούτου σχηματίζεται διάφορος, ὁμοίως, ἐκ ψαμμιτῶν τοῖχος (γ - δ/18 - 19), σφριζομένου μήκους περί τό 1 μ., ὅστις σχηματίζει ἀμβλεῖαν κατὰ τήν Β πλευράν μέ τόν τοῖχον IV. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀποτελεῖ ὑπερτέραν στρῶσιν ἔναντι τοῦ Δ τοίχου IB καί, βεβαίως, δέν συναντῇ πρὸς αὐτόν (πίν. 158).

Ὁ IIB ἔχει πλάτος 60 - 70 ἐκ. καί εὑρηται 73 ἐκ. πρὸς Β τοῦ IV. Βορείως τούτου ἤρχισε καί ἡ εἰς βάθος σκαφή καί διεπιστώθη ὅτι ὑπῆρχον τῇδε κἀκεῖσε λίθοι ἐρριμμένοι. Τό χῶμα εἶναι σκληρόν, καστανόν, κοκκῶδες. Ἡ κεραμικὴ

ἀνάγεται, κατὰ βάσιν, εἰς τὴν ΠΕ II ἐποχὴν (λόγῳ περιφερειακῆς θέσεως), ἀλλὰ συνυπάρχει καὶ χονδροειδῆς τὴν κατασκευὴν.

Βορείως τοῦ δυτ. τμήματος τοῦ τοίχου IV (μεταξὺ τῶν τοίχων IB - IIB - IV) προῆλθε ΠΕ II κεραμικὴ τελειοποιημένης τεχνικῆς (λεπτὰ τοιχώματα-καθαρός πηλός) εἰς τὸ ἀνώτερον στρώμα καὶ τῆς TN ὑποκάτω. Εἰς τὰ τετράγωνα β/17 - 18 ἐδόθη ἰδιαιτέρα προσοχή, ὥστε νὰ ἀνακαλυφθῇ καὶ νὰ διευκρινηθῇ τὸ ἔξωτ. «γωνίασμα» τῶν τοίχων IB (Δυτ.) καὶ IIB(B.). Τὸ χῶμα, εἰς βάθος, παραμένει τὸ αὐτό, ὡς εἰς τὸ ὑπερκείμενον στρώμα τῶν χαλικίων, δηλ. σκληρόν. Εἰς βάθος μέχρι -0.15 μ. (βορείως τοῦ IIB) τὸ χῶμα εἶναι τὸ αὐτό, ὡς τὸ τοῦ ὑπερκειμένου ἀνασκαφικοῦ στρώματος.

Εἰς τὸ σημεῖον γ 21 (ἀνατολικῶς τοῦ τοίχου IIB) ἀνευρέθησαν ὅστρακα κοινοῦ ἀγγείου, ποὺ φέρουν ἐγγράρακτον διακόσμησιν. Εἰς τὸ τρίτον ἀνασκαφικὸν στρώμα (-0.21 μ.) τὸ χῶμα ἐμφανίζεται καστανόν καὶ σκληρόν. Ἐνδον τοῦ κτίσματος IB - IIB - IIB - IV (βόρειον τμήμα) τὸ χῶμα τοῦ δευτέρου ἀνασκαφικοῦ στρώματος εἶναι σκοῦρο, καστανόν, σκληρόν καὶ εἶναι ἀναμειγμένον μὲ μικρά τεμάχια ἐξ ἀβεστολίθων καὶ ὅστρακα ἐκ χονδροειδῶν ἀγγείων. Ἀμφότερα τὰ ἀνασκαφικά στρώματα ἀποτελοῦν τὴν ἐπίχρῳσιν ἔνδον τοῦ δαπέδου. Εἰς τὸ αὐτὸ δεύτερον ἀνασκαφικόν καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ σημεῖον γ 19, εἰς βάθος περίπου -0.29 μ., ἀνευρέθη τμήμα διεδρικῆς λεπίδος ἐξ ὀψιδιανοῦ. Εἰς κοιλότητα, περαιτέρω, μεταξὺ τῶν τοίχων IB καὶ IV ἀνευρέθη λεπίδμορφον ἀπολείψιμα ἐξ ὀψιδιανοῦ (-0.09 μ.), ὡς καὶ τμήμα τριεδρικῆς λεπίδος (-0.11 μ.).

Ὁ φυσικὸς βράχος εὐρέθη εἰς βάθος -0.21 μ. καὶ περιελάμβανε τὰς κοιλότητας 5A καὶ 5Δ, εἰς τὸ ἀνατολικόν καὶ δυτικόν τμήμα, ἀντιστοίχως. Μέχρι βάθους -0.28 μ. τὸ χῶμα εἶναι σκοῦρο, καστανόν-ἐρυθρόν καὶ περιλαμβάνει μικροτάτους ἀβεστολίθους. Ἡ κεραμικὴ εἶναι χονδροειδῆς μὲ μέλανα πυρῆνα. Ἄλλο σημαντικὸν τμήμα τῆς κεραμικῆς περιλαμβάνει πορτοκαλόχρουν πηλόν (ἐνίοτε μὲ καλῶς ἐπεξεργασμένην ἐπιφάνειαν). Ἀντιπροσωπεύεται καὶ ἡ ἐγγράρακτος διακόσμησις μὲ ἰχθυόσανθον (οὐσιαστικῶς, ἀραιότερα ὁμοιότροπος διάταξις αὐλακώσεων), ἔτι δὲ ἡ ἐπίπλαστος μὲ ἀπλὴν ταινίαν. Ἐπίσης, ὑπάρχει καὶ ἓν τμήμα ἐξωτερικῆς βάσεως εὐμεγέθους ἀγγείου ἐξ ὠχροκιτρίνου ἐξωτερικῶς πηλοῦ, πορώδους καὶ μὲ λίθινα ἐγκλείσματα.

Ἐτι βαθύτερον, ὑπῆρχον τὰ λιθάρια πληρώσεως τῶν κοιλοτήτων, πάντοτε ἐκ τῶν ἀβεστολίθων τῆς βραχώδους ἀκτῆς τοῦ Ἴονιου, ἀλλά, αὐτὴν τὴν φοράν, ὅπως εἰς τὴν κοιλότητα 4(Γ) τοῦ «δρόμου» τοῦ θαλ. τάφου, ἀβεστοποιημένα καὶ κονιορτοποιημένα (-0.28 μ.). Ἀνευρέθη καὶ διεδρικὴ λεπίς ἐξ ὀψιδιανοῦ (μήκους 2.1 ἐκ.). Δύο, περαιτέρω, λεπίδμορφα ἀπολείψιματα ἐξ ὀψιδιανοῦ ἀνευρέθησαν εἰς τὰ τετράγωνα γ 18 καὶ γ 20.

Οἱ τοῖχοι τοῦ «κτίσματος IB - IIB - IIB - IV» ἐρείδονται, οὐχὶ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ στρώματος ἰσοπεδώσεως τοῦ χῶ-

ρου. Εἰδικώτερον, οἱ λίθοι τῆς θεμελιώσεως τοῦ τοίχου IB (Δ) καὶ τοῦ τοίχου IIIB (A) χωροῦν ὑπὸ τὴν θεμελίωσιν τῶν δύο τμημάτων τοῦ N τοίχου IV (IV Δ καὶ IV A), τοῦ τοίχου τούτου, πού σχηματίζει μὲ τὰ δύο τμήματά του ἀμβλυτάτην γωνίαν, ἐλάχιστα ἀπέχουσιν τῆς εὐθείας. Ἡ Δ πλευρά (IB) ἔχει μῆκος ἐξωτερικόν 1.98 μ. καὶ πλάτος 60 - 70 ἐκ., ἐσωτερικόν δέ μῆκος 1.02 μ. Ἡ ἀνατ. πλευρά (IIIB) ἔχει ἐσωτερικόν μῆκος 0.72 μ. Ἡ ἀπόστασις τῶν τοίχων IB καὶ IIIB ἀνέρχεται εἰς 2.12 μ.

Κατὰ γενομένης μετρήσεως, ὁ τοῖχος IB ἔχει ὕψος +0.05 μ. καὶ ὁ ΠB +0.03 μ., ἐνῶ ἡ θεμελίωσις των εὑρεται, ἀντιστοίχως, εἰς βάθος -0.15 καὶ -0.35 μ. Ὁ τοῖχος IIIB ἔχει, τέλος, ὕψος +0.01 μ. Οἱ τοῖχοι ἔχουν κατευθυνσιν ΔΒΔ - ΑΝΑ καὶ ΒΒΑ - ΝΝΔ. Σημειωτέον, πρὸς τοῦτοις, ὅτι ἡ ἐσωτ. γωνία ΒΔ εἶναι μείζων τῶν 90° καὶ ἡ ΒΑ ἐλάττων, ἄρα, τὸ κτίσμα δέν ἦτο ὀρθογώνιον. Ἡ μέθοδος κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκτίσθησαν τὰ θεμέλια εἶναι ἡ ἀκόλουθος: εἰς τὰς πλευράς ἐτέθησαν οἱ μεγαλύτεροι λίθοι ἐγκαρσίως κατὰ τὸ μῆκος τοῦ τοίχου καὶ τὸ κενὸν ἐπλήρωσαν κατὰ τι, μόνον, μικρότεροι λίθοι καὶ ὅχι οἱ μικροὶ (λιθάκια), πού συνηθίζονται κατὰ τὰς ἐπομένους ΠΕ II φάσεις.

Συνεχίσθη, ὁμοίως, ἡ ἀνασκαφικὴ ἐργασία τῆς δ. Η. Lewis νοτίως τοῦ τοίχου IV μὲ ἀφαίρεσιν τοῦ συνεχιζομένου ἀμυώδους ὕψης κοκκινοχώματος. Τὸ κοκκινόχωμα τοῦτο συνεχίζεται μέχρι 80 ἐκ. νοτίως τοῦ τοίχου IV(Δ) - IV(A). Εἰς τὸ αὐτὸ παχὺ στρώμα κοκκινοχώματος (-0.13/-0.18 μ.) ἀντιστοιχοῦν δύο στρώματα χαλικίων (-0.13 καὶ -0.17/18 μ.), πού συνεχίζονται πρὸς Ν. Τὰ ἀσβεστολιθικά λιθάκια πληρώσεως τῆς κοιλότητος ἄρχονται εἰς τὸ βάθος -0.16/-0.18 μ.

Ἰδιαίτερος, εἰς τὰ σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα εὑρηγνται τὰ ἀγγεῖα Α (ε 20) (πίν. 159β) καὶ Β 1 - 2 (ε 19), τὸ χῶμα εἶναι μαλακόν, καστανόν, μὲ λιθάκια πληρώσεως τῶν κοιλοτήτων. Τὸ ἀγγεῖον Α φέρεται προστατευόμενον, ἅτε περιβαλλόμενον ὑπὸ βράχων (Δ, Ν, Α), καὶ θὰ ἀπετέλει ἰδίαν κατασκευήν. Τὸ ἀγγεῖον Β εὑρεται ἔνδον μικρᾶς κοιλότητος βράχου, πεπληρωμένης διὰ λιθαρίων καὶ χώματος. Τὸ χῶμα περίξ τοῦ ἀγγείου Α ἐνεφανίσθη μαλακώτερον ἢ τὸ τοῦ λοιποῦ στρώματος.

Ἡ κεραμικὴ ἦτο, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, ἐνδιαφέρουσα: α) ὄστρακα χονδρῶν ἀγγείων μὲ πορτοκαλόχρουν-μέλανα πηλόν, πού περιελάμβανε λίθινα ἐγκλείσματα καὶ β) ὄστρακα λεπτῶν ἀγγείων μὲ πορτοκαλόχρουν πηλόν, ἀτελῶς ὠπτημένα καὶ μὲ κιτρινοπράσινον πυρῆνα.

Περαιτέρω, ὑπὸ τὸ κοκκινόχωμα (-0.17/0.18 μ.) ἄρχεται καστανοκίτρινον στρώμα ἐπιχώσεως μὲ λιθάκια καὶ ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων ἐξ ἀκαθάρτου πορτοκαλόχρου πηλοῦ καὶ μετὰ μέλανος πυρῆνος (ἐν παράδειγμα ἐντρίπτου τεχνικῆς μετὰ γραμμικῆς διακοσμῆσεως). Ἡ ἐξομάλυνσις ἐπιφανειῶν ὠρισμένων ὀστράκων χαρακτηρίζεται ἱκανοποιητικῇ, ὁ πυρῆν εἶναι συνήθως μελανός. Ἰσως, τὰ τεμάχια πηλοῦ, πού ἐνετοπίσθησαν ὁμοῦ, προέρχονται

ἐκ τῆς ἀνωδομῆς πρωιμωτέρου τινός κτίσματος ἢ ἐκείνου πού ἀντιπροσωπεύει ὁ N: τοῦχος IV (K. Λιντοβόης).

Ἡ ἐπίχρσις περιλαμβάνει: 1) ὁσᾶ ζῶων, 2) τεμάχια πηλοῦ ἐκ τινος οἰκιστικῆς καί χρηστικῆς κατασκευῆς (προγενεστέρως τῆς τοῦ τοίχου IV) (K.Λ.), πρᾶγμα πού διεπιστώθη καί ἄλλου πού, καί γ) ἀπολέπισμα-ὀπέα ἐκ πυριτολίθου (μῆκους 2.70 καί πλάτους 1.10 ἐκ.), ἔτι δέ ἀπολέπισμα καί τμήμα λεπίδος ὀψιδιανοῦ (μῆκους 1.48 ἐκ.).

Εἰς τήν κοιλότητα 7 (νοτίως τοῦ τοίχου IV) (δ-ε/18 - 19) τό πρῶτον ἀνασκαφικόν στρώμα περιλαμβάνει τήν γνωστήν σκληράν καστανέρυθρον ἐπίχρσιν μέ πληθὺς ἀσβεστολιθικῶν λιθαρίων κ.ἄ. Τμήμα ἀγγείου (Γ) τοῦ πρώτου στρώματος παρέμεινε κατὰ χώραν. Τό βαθύτερον ἀνασκαφικόν στρώμα περιλαμβάνει καστανοκίτρινον χῶμα μέ λιθάρια, πάντοτε, ἐξ ἀσβεστολίθων, μέ χονδροειδῆ ὅστρακα καί ἓν ὅστρεον (τῆς TN).

Εἰς τήν κοιλότητα 8 (πάντοτε, νοτίως τοῦ τοίχου IV), μετὰ τήν ὁλοσχερῇ ἀφαίρεσιν τοῦ τρίτου ἐφετινοῦ ἀνασκαφικοῦ στρώματος, ἀνεφάνη (-0.25 μ.) τό καστανοκίτρινον στρώμα μέ λιθάρια ἀσβεστολίθων καί μέ κεραμικὴν χονδροειδῶν ἀγγείων (μέ μέλανα πηλόν καί ἐπίπλαστον διακόσμησιν), ἔτι δέ λεπτῶν ἀγγείων (μέ ἐρυθρόν ἀλοιφωμα καί ἄλλων τῆς ἐντρίπτου τεχνικῆς). Τμήματα διεδρικῶν λεπίδων ἐξ ὀψιδιανοῦ ἀνευρέθησαν εἰς ε 19 (μῆκους 2.03 ἐκ.) καί δ 19 (μῆκους 1.7 ἐκ.). Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε καί ἡ λοιπὴ κεραμικὴ τοῦ ἀνατολ. τμήματος τῆς κοιλότητος.

Δυτικώτερον, ἀνεσκάφη ἡ κοιλότης 9 (δ - ε/17 - 18) μέ τό σύνθετες ὑλικόν πληρώσεως. Ἡ χονδροειδὴς κεραμικὴ περιλαμβάνει καί τέσσαρα συνανήκοντα ὅστρακα (πίν. 159γ) μέ δακτυλοπίεστον διακόσμησιν εἰς ταινίας παραλλήλους-ἀκανονίστους καί ἄλλας ἐγκαρσίας, πού δέν συνδέονται, πάντοτε, πρὸς τὰς πρώτας (πηλὸς πορτοκαλόχρους). Ἄλλο ὅστρακον χονδροειδοῦς, καί ἐν ταύτῳ ἀτελῶς ὠπτημένου, ἀγγείου ἐξ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ φέρει δύο μαστοειδεῖς ἀποφύσεις μέ ὀδοντωτὴν διακόσμησιν ἐπὶ τοῦ χείλους.

Ὑπὸ τὰ ἀσβεστολιθικά λιθάρια τό καστανοκόκκινον καστανέρυθρον χῶμα δέν περιεῖχεν ὅστρακα. Ὑπ' αὐτό τό τρίτον ἀνασκαφικόν στρώμα τὰ λιθάρια ἐλαττοῦνται, ἐνῶ ἡ κεραμικὴ ἀποτελεῖται ἐκ μέλανος πηλοῦ, καστανωποῦ καί ἐρυθροῦ, ἔτι δέ ἀντιπροσωπεύεται, ὡς πάντοτε, καί ὁ ὀψιδιανός (-0.16 μ.). Εἰς βάθος -0.18 οἱ λίθοι εἶναι ἀσβεστοποιημένοι εἰς ἀπλὴν στρώσιν πάχους ὀλίγων ἐκατοστῶν.

Εἰς τήν κοιλότητα 6 (α - β/17 - 18) τό στρώμα τῶν λιθαρίων πληρώσεως μέ χῶμα σκοῦρο καστανόν συννητήθη εἰς βάθος -0.31 μ. Τὰ λιθάρια αὐτά εἶναι σχεδόν ἀσβεστοποιημένα. Εἰς τὰ ὅστρακα (πρώιμος ΠΕ II φάσις) περιλαμβάνονται δύο μέ ἐπίπλαστον ἢ πλαστικὴν διακόσμησιν καί τμήμα χείλους μέ κάθετον ταινιωτὴν λαβήν. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι, γενικῶς, εὐρύστομα, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων χειλέων.

Τέλος, εἰς τὰς κοιλότητες 3Α, 3Β, 3Γ, δυτικῶς τοῦ κτίσματος IB - ΠΙΒ - ΠΙΒ, τὸ ἀνώτερον τμήμα μέχρι τοῦ χείλους, περιελάμβανε καστανὸν σκληρόν χῶμα. Τὰ μικρά λιθάρια ἀββεστολίθων ἐνεφανίσθησαν εἰς βάθος -0.25μ . Τὰ λιθάρια εἶναι τὰ συνήθη, ὡς εἰς τὰς κοιλότητας Β1, 2Α, 4, ἀλλὰ διάφορα τῶν κοιλοτήτων 5Α-5Δ, 6 καὶ 9 τοῦ βορ. τομέως (πού ἔχουν ἀββεστοποιηθῇ). Τὰ ὄστρακα προέρχονται, κατὰ βάσιν, ἐκ χονδροειδῶν ἀγγείων. Ἀνευρέθη καὶ ἀπολείψιμα ὀψιδιανοῦ (-0.22μ). Ἀββεστοποιημένα λιθάρια ἀνευρέθησαν καὶ εἰς σημεῖον βορείως τοῦ τοίχου IB. (Ὑπεύθυνος ἀνασκαφῆς κ. Κων. Λιντοβόγης.)

ΔΒΔ τομεύς

Εἰς τὰ πλαίσια τῆς γενικωτέρας προσπάθειας νά γίνεται ἐκμετάλλευσις ἐνδιαμέσων κενῶν (κτισμάτων) σημείων πρὸς ἀνέυρεσιν ὑποκειμένων ΠΕ τοίχων μέ ἀπώτερον στόχον τήν συμπλήρωσιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλάνου τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, ἐγένετο μικρά τομή Α εἰς τὸ σημεῖον δ 10 - 11, βορειότερον τοῦ κυκλικοῦ καὶ τοῦ ὑπερκειμένου τετραγώνου κτίσματος τοῦ ΒΔ τομέως καὶ ἐν μέσῳ τῶν εἰς ὑπέρτερον στρώμα λευκῶν λίθων πού, πιθανόν, ἀποτελοῦν εἴτε τμήμα ἐξωτερικῆς κρηπίδος τοῦ ΜΕ τύμβου εἴτε διευθέτησιν τοῦ χώρου κατὰ τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους (πίν. 160).

Συγκεκριμένως, ἡ τομή ἀπεσκοπεῖ εἰς τήν διαπίστωσιν περὶ συνεχείας ἢ ὄχι τοῦ τοίχου α (κατευθύνσεως, περίπου, ἀπὸ Β πρὸς Ν), πού εἶχε διαφανῇ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1982 βορείως τοῦ βορείου τοίχου τοῦ τετραγώνου ΒΔ¹. Τὸ σημεῖον δ 10 - 11 εὑρῆται πρὸ τοῦ ἐπισημανθέντος τῷ 1979 περιβάλλου τῆς ἐξωτερικῆς καὶ εἰς χαμηλὸν σημεῖον διηυθετημένης ἐπιφανειακῆς κρηπίδος τοῦ ΠΕ III/ΜΕ I τύμβου.

Τὸ χῶμα τοῦ τρίτου ἀνασκαφικοῦ στρώματος εἶναι σκληρόν, καστανόν καὶ καθαρόν. Ἡ θέσις τῶν θεμελιῶν λίθων, πού ἤλθον εἰς φῶς ($\pm 0.00 \mu$. καὶ βαθύτερον) ἐπιτρέπουν τήν, κατ' ἀρχήν, ἀποδοχὴν τῆς προτάσεως ἀπόψεως ὅτι ἀποτελοῦν ἐπέκτασιν τοῦ ὡς ἄνω τοίχου α, πρὸς τοὺς δὲ ὑποδελοῦν καὶ τήν μορφήν κυκλικῆς κατασκευῆς (πίν. 161). Τὰ συνυπάρχοντα ὄστρακα, εἶναι χονδροειδῆ καὶ λεπτά, ἰδίᾳ ἐκ φιαλιδίων καὶ κυμβῶν. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων περιλαμβάνεται καὶ ὄστρεον. Τὸ βαθύτερον σημεῖον (-0.16μ .) ἐσκάφη εἰς τὸ ἀνατολικόν σημεῖον τῆς βορείας προεκτάσεως τοῦ «τοίχου» α.

Εἰς τὸ σημεῖον ζ 10 ἀνεσκάφη μικρόν τι, ἐπίσης, τμήμα, πού ἀπέδωκε ΠΕ κεραμικὴν (χονδροειδῆς, μέ καστανοκίτρινον πηλόν, σπογγώδους ὕφης καὶ ὀλίγα ὄστρακα ἐκ λεπτῶν ἀγγείων).

ΒΔ τομεύς

Ἡ σκαφικὴ ἔρευνα¹ συνεχίσθη εἰς τινὰ σημεῖα, ὡς ἔνδον τοῦ ὑπερκειμένου τετραπλευροῦ (τετραγώνου) κτίσματος (πίν. 162α - β) καὶ βορείως αὐτοῦ. Πρωτίστως, ἡρευνήθη ὁ χώρος μεταξύ τοῦ τοίχου τοῦ ὑποκειμένου κυκλικοῦ κτιρίου, τῆς βορ. ἀπολήξεως τοῦ ἀφεθέντος μάρτυρος τοῦ δαπέδου τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου καὶ τῶν δίκην θεμελιώσεως τοίχου τοποθετημένων ὀγκωδῶν ἀσβεστολίθων ἔνδον τῆς κοιλότητος IV (τετράπλευρον θ-ι/9 - 11 — τετράγωνον θ-ι/9 - 10).

Ἐνδον τῆς κοιλότητος ἀνευρέθησαν ψαμμῖται, ὅμοιοι πρὸς τὸ ὑλικόν οἰκοδομήσεως τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου, γεγονός ὅπερ ἐπιτρέπει τὴν διαπίστωσιν περὶ τοῦ συγχρόνου τῆς πληρώσεως τῆς κοιλότητος καὶ ἰσοπεδώσεως τοῦ χώρου πρὸς ἀνδρυσιν τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος. Ἡ σημειωθείσα, ἐπίσης, πέρυσιν, ἀπουσία ΤΝ ὀστράκων ἐκ τῶν κοιλοτήτων, ὑποδηλοῖ ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου κατὰ τινὰ φάσιν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ΠΕ II καὶ οὐχὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς, ἥτοι μετὰ τὴν πρόωμον ΠΕ II φάσιν.

Ἡ κεραμικὴ τῆς κοιλότητος IV περιλαμβάνει ὄστρακα πιθοειδῶν πρωτογόνου κατασκευῆς (ἐλαττωματικῆς ὀπτήσεως) ἐξ εὐθύπτου πηλοῦ μετὰ πλήθους ἐγκλεισμάτων, τὰ ὅποια δὲν συμβάλλουν εἰς τὴν συνοχὴν τοῦ πηλοῦ. Ἡ ἐξωτ. ἐπιφάνεια τῶν πιθοειδῶν εἶναι μελανή, χωρὶς ἰδιαιτέραν ἐξομάλυνσιν, ἀπαξ καὶ τὰ ἐγκλείσματα διακρίνονται καὶ ἐξέχουν. Τὰ χεῖλη των διογκοῦνται κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν των ἐπιφάνειαν.

Εἰς βάθος -0.40 μ. ὑπάρχει χῶμα ἀμμουδερό καὶ κοκκινωπὸ μέ λιθάρια καὶ ὄστρακα πιθοειδῶν μέ λίθινα ἐγκλείσματα. Ὁ φυσικὸς βράχος ἐνεφανίσθη πλησίον τοῦ σημείου ι 10 καὶ εἰς τὸ θ 10 (μετὰ πορείαν ὑπὸ τὸ κυκλικόν κτίσμα). Πλησίον τοῦ σημείου ι 10 καὶ ἐν μέσῳ τῶν λιθαρίων προῆλθον ὄστρακα ἀγγείων μέ πορτοκαλόχρουν πηλὸν περιέχοντα μεγάλην ποσότητα λευκωπῶν χαλικίων. Εἰς τὰς κοιλότητας I καὶ II ἀνευρέθησαν μεταξύ τῶν λιθαρίων ὄστρακα ἐντρίπτων ἀγγείων τῆς πρώιμου ΠΕ II φάσεως. Ἡ κεραμικὴ, κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς δίδος Ἀφρ. Χασιακοῦ, περιλαμβάνει:

1. Ὅστρακον χεῖλους εὐμεγέθους πιθοειδοῦς, ἀνίσου ὀπτήσεως, ἐκ σχετικῶς καθαροῦ πηλοῦ, μέ διακυμάνσεις ἀπὸ ρόδινον εἰς κίτρινον εἰς τὸν πυρῆνα καὶ μπέζ-λευκωπές εἰς τὴν ἐπιφάνειαν (2.5 YR 7/2 ἀνοικτὸν φαῖον).

2. Ὅστρακον ἐκ καθαροῦ κοκκινωποῦ ἀμμόδους πηλοῦ· εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιφανείας ὑπάρχει ἐρυθρὰ βαφή καὶ, εἰδικώτερον, ἡ μία, ἐξαιρετικὰ λεία καὶ στιλπνὴ (τέλεια ἐστιβωμένη — polished), ἐνῶ ἡ ἑτέρα δὲν ἐμφανίζει ὅψιν ἐστιβωμένην. Ὁ πηλός 2.5 YR 5/8 ἐρυθρὰ καὶ ἡ ἐπιφάνεια 2.5 YR 3/6 σκοτεινὴ ἐρυθρὰ.

3. Ὀστρακα ἐκ πιθοειδῶν (πηλός πορτοκαλόχρους — 5 YR 5/8 yellowish red, ἐρυθρωπός κιτρινωπός) μέ ἐξαιρετικά μεγάλην ποσότητα χαλικίων μεγέθους 3 χιλιοστών. Ἡ ὀπτησις εἶναι ἰσομερής, ἀλλ' ὄχι συμπαγής, πρᾶγμα πού συντελεῖ εἰς τήν σαθρότητα τοῦ πηλοῦ, ὁμοῦ μέ τήν παρουσίαν τῶν χαλικίων. Αἱ ἐπιφάνειαι τῶν πιθοειδῶν ἔφεραν ἐπίχρισμα ἢ ἀπλοῦν ἀλοιφωμα.

4. Ὀστρακον ἐξ ἐξαιρετικῶς καθαροῦ, λεπτοῦ πηλοῦ (ρόδινος 7.5 YR 7/6 ἐρυθρωπός κίτρινος) μέ γκρίζο ἐπίχρισμα καί εἰς τάς δύο ἐπιφανείας (ἡ ἐξωτ. περισσότερον ἀπολεπιζομένη ἢ ἡ ἐσωτερική).

5. Ὀστρακον ἐκ καθαροῦ, ἀμμόδους πηλοῦ μέ ἐρυθράν βαφήν καί ἐντρίπτους ἀμφοτέρας τάς ἐπιφανείας.

6. Ὀστρακα ἐξ ἀγγείου μετρίου πάχους (6 χιλ.). Τά ἐγκλειστα χαλικάκια εἶναι μικροτέρου μεγέθους ἐν σχέσει πρός τά τοῦ μεγαλυτέρου πιθοειδοῦς (ὕπ' ἀριθ. 3), πρᾶγμα πού θεωρεῖται αὐτονόητον.

7. Ἄλλα χαρακτηριστικά ὄστρακα μετρίου πάχους ἐκ καθαροῦ πορτοκαλόχρου πηλοῦ (5 YR 6/8 reddish yellow), ὁ ὁποῖος φεύγει, ἀπολεπίζεται εἰς ἀπλὴν ἐπαφήν. Ἀμφοτέραι αἱ ἐπιφάνειαι ἦσαν κεκαλυμμένοι μέ λεπτήν στιλπνὴν ἐρυθράν βαφήν (2.5 YR 3/6 dark red).

Τμῆμα ἐντρίπτου ἀγγείου. Τό χεῖλος εἶναι συνέχεια τοῦ τοιχώματος. Ὁ πηλός περιέχει ἐλάχιστα, πολὺ μικρά καί ἄλλα μεγαλύτερα λευκά χαλικάκια (ἄμμος). Ἡ ὀπτησις ἐμφανίζεται ὀνιση: ὁ πυρὴν εἶναι 10 YR 4/4 dark yellowish brown («τεφροειδής»), αἱ ἐκατέρωθεν ἐπιφάνειαι 5 YR 5/8 yellowish brown καί αἱ δύο ἐπιφάνειαι 2.5 YR 4/6 dark yellowish brown. Παραδόξως, ἡ ἐξωτ. ἐπιφάνεια εἶναι ἐστιλβωμένη καί ἡ ἐσωτ. ἀπλῶς ἐπικεχρισμένη. Τό στόμιον διογκοῦται ὑπὸ τό χεῖλος, ἐνῶ αὐτό τοῦτο τό χεῖλος κυρτοῦται ἐξωτερικῶς ἐλαφρότατα.

Τμῆμα ἐντρίπτου ἀγγείου μέ γωνιώδη τμῆσιν. Ὁ πηλός εἶναι καθαρός, ἀλλ' ἄνισα ὠπτημένος (5 YR 4/6 yellowish red). Ἀμφοτέραι αἱ ἐπιφάνειαι φέρουν λεπτήν ἐρυθράν ἐντριπτον βαφήν (5 YR 3/3 dark reddish brown). Μᾶλλον πρόκειται περὶ glazed. Ἐξωτερικῶς ἀπολεπίζεται περισσότερον. Τό χεῖλος νεύει ἔσω. Ὁ πηλός διακρίνεται εἰς στρώματα καί τοῦτο, ἴσως, ὀφείλεται εἰς ἡμιτελῆ προεργασίαν.

Τεμάχιον ἐκ πιθοειδοῦς, ὄντως χονδροειδές τήν ἐμφάνισιν (λόγω πρωτογόνου ἐπεξεργασίας). Πάχος τοιχώματος 1.74 ἐκ. Ἀμφοτέραι αἱ ἐπιφάνειαι εἶναι ὀριζόντιαι καί ἐπίπεδοι. Ἡ ἐξωτ. εἶναι λεία καί ἐπικεχρισμένη, ἀλλ' ἡ ἐσωτ. ἔχει τελείως διαβρωθῇ. Τά ἐγκλείσματα εἶναι μικρά καί μεγαλύτερα χαλικίδια ἀσβεστίτου. Ὑπάρχει καί χαλαζίας, ἐνῶ ὑπῆρχον καί ὀργανικά οὐσία πού εἶχον καῖ.

Εἰς τό ἐσωτερικόν τῆς κοιλότητος Π ἐσημειώθησαν πολλὰ ἄλλα εὐρήματα, ὧν μεταξὺ μνημονεύονται τά ἀκόλουθα:

— Τό ἥμισυ τετραπλεύρου (ἴσως τετραγώνου) σκεύους μέ ἀπεστρογγυλευ-

μένες τās ἐσωτερικάς καί ἐξωτερικάς γωνίας. Ὑψος 3 ἐκ. καί μῆκος 6.8 ἐκ. Αἱ ἐπιφάνειαι φέρουν ὕδαρές ἐπίχρισμα εἰς τό ἴδιο χρώμα μέ τήν ἐπιφάνειαν τοῦ πηλοῦ (πίν. 162γ).

— Λαβαί πίθων καί πιθοειδῶν μέ ποικίλα ἐγκλείσματα.

— Τμῆμα χεῖλους ἀγγείου. Τό ἄκρον τοῦ ἐλάχιστου διογκουμένου χεῖλους ἔχει κοπῇ λοξά. Καί τό τοίχωμα τοῦ σκευούς νοεῖται λοξόν.

29. Τμῆμα χεῖλους ἐξαιρετικά ἀνοικτῆς φιδῆς. Τό χεῖλος ἔχει κλίσιν πλέον τῶν 50⁰ καί ἀποτελεῖ συνέχειαν τῶν τοιχωμάτων. Ἡ ἐξωτ. ἐπιφάνεια εἶναι λεῖα (2.5 YR 5/6 red καί πηλός 2.5 YR 5/8) καί ἡ ἐσωτ. ἐντριπτος (10 YR 3/1 very dark gray καί κατά σημεία 2/2 very dark brown).

30. Τμῆμα ἀπό τήν βάσιν ἀγγείου μέ ἐντυπον (συχωτήν) διακόσμησιν. Πηλός καθαρός ἀπόλυτα: 2.5 YR 5/8 red. Ἐντριπτοι ἐπιφάνειαι: ἐξωτ.: 2.5 YR 4/6 red καί ἐσωτ.: 5 YR 4/6 yellowish red. Κυκλαδικῆς προελεύσεως (πίν. 162 δεξιᾷ).

31. Τμήματα χεῖλέων ἐρυθρῶν ἐντριπτῶν σκευῶν. Αἱ ἐπιφάνειαι ἔχουν καλυφθῇ μέ πηκτὴν βαφήν, ἐρυθράν καί ἐξαιρετικά στιλπνήν. Τό ἐν εἶναι ἔσω νεῦον χεῖλος φιαλιδίου καί τό ἄλλο πιθοειδοῦς. Ἀμφότερα μέ ἐπιφανείας 2.5 YR 3/6 dark red.

32. Ὅστρακα ἐκ πηλοῦ μέ μικράν ποσότητα πολὺ μικρῶν λευκῶν χαλικίων. Ἐν σύνολον ἔχει σκουρόχρωμο τήν μίαν ἐπιφάνειαν—ἐντριπτον ἐρυθράν, καί τήν ἄλλην ἀπλῶς λεῖαν (μετά ἢ ἄνευ ἐπιχρίσματος) καί τό ἕτερον σύνολον ἔχει ἀμφοτέρας τās ἐπιφανείας σκούρου ἐρυθροῦ ἢ καστανοῦ χρώματος.

33. Τμῆμα χεῖλους ἀγγείου ἐκ πηλοῦ μέ πολὺ μεγάλην ποσότητα μικρῶν χαλικίων (μεγέθους 2 χλστ.). Ἡ ὀπτησις εἶναι ἄνιση: πυρὴν καί ἐσωτ. ἐπιφάνεια: 2.5 YR 4/6 red. Ἡ ἐξωτ. ἐπιφάνεια εἶναι 5 YR 3/2 dark reddish. Ὡς φαίνεται, εἰς ἀμφοτέρας τās ἐπιφανείας ἔχει γίνεи προσπάθεια ἐξομαλύνσεως, ἀλλὰ τὰ μικρά χαλίκια ἐξέχουν εἰς τήν ἐπιφάνειαν. Τό χεῖλος ἀποτελεῖ συνέχειαν τῶν τοιχωμάτων πού σχηματίζουν κλίσιν 45⁰ (περίπου).

34. Τμῆμα χεῖλους ἀγγείου μέ πολλὰ χαλίκια (μεγέθους περίπου 2 χλστ.). Ὅπτησις ἄνιση: πηλός ἐρυθρός καί γκριζός — 10 YR 5/2 greyish brown (ἡ ἐξωτ. ἐπιφάνεια). Πηλός 5 YR 4/6 yellowish red. Ἐσωτ. ἐπιφάνεια μέ ἐπίχρισμα ἢ wash — 5 YR 5/6 yellowish red. Τό χεῖλος σχηματίζεται διογκυμένο (κυλινδρικό) καί ἐξέχει πρὸς ἀμφοτέρας τās ἐπιφανείας. Ἐν ἑκατοστόν ὑπὸ τό χεῖλος ἀναφαίνεται (οὐχί ἐπίπλαστος) ἀνάγλυψη τοξωτῇ διακόσμησις, ἐνθυμίζουσα τήν ἐπίπλαστον-δακτυλοπίεστον διακόσμησιν τῶν Ἀγιοργίτικων ἢ τοῦ πιθοειδοῦς ὑπὸ τό στόμιον τοῦ θολωτοῦ τάφου (1979).

Ἐκ τῆς καθόλου μελέτης τῆς κεραμικῆς τῶν κοιλοτήτων ὑπὸ τό κυκλικόν κτίσμα, ὥς καί ἄλλων περιφερειακῶν σημείων (NNA κοιλότῆτες κ.ο.κ.) προκύπτει αὐτό πού ἤτο γνωστόν ἀπὸ προγενεστέρας ἀνασκαφικῆς περιόδου: ἡ πλήρωσις τῶν κοιλοτήτων καί ἡ ἰσοπέδωσις τοῦ χώρου ἐγένετο προοδευτικῶς,

ῆτοι, πρῶτον ἰσοπεδώθησαν τὰ κεντρικά σημεία καί, ἀκολούθως, ὅτε παρίστατο ἀνάγκη, τὰ περιφερειακά. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὑπαρξίς καί ἄλλων οἰκιῶν εἰς τό πρός Β πλάτωμα καί εἰς τήν πεδιάδα (ἐγκαταστάσεις χάριν τῆς καλλιεργίας) δέν καθίστων ἀναγκαίαν τήν ἐντός συντόμου χρονικοῦ διαστήματος ἀνδρυσιν καί ἄλλων οἰκιῶν.

Κατά τόν περαιτέρω καθαρισμόν τοῦ δαπέδου τοῦ κυκλικοῦ δωματίου εὐρέθῃ *murex trunculus* (μήκους 6.5 ἐκ.), ἐπίσης δέ λίθοι τοποθετημένοι εἰς σειράν εἰς τό τετράγωνον κ - λ/10 - 11. Ὑπό τόν Δ τοῖχον τοῦ τετραγώνου κτίσματος εὐρέθῃ καί τμήμα τριεδρικής λεπίδος ἐξ ὀψιδιανοῦ ὑπολειφθέντος μήκους 1.84 ἐκ.

Βορείως τοῦ Β τοίχου τοῦ τετραγώνου κτίσματος συνεχίσθῃ ἡ ἔρευνα¹ εἰς βάθος τῆς ὑπαρχούσης κοιλότητος. Οὕτως, εἰς τό τετράγωνον ε - ζ/10 - 11 (Β ἡμισυ), εἰς τήν θέσιν πιθαρίων καί φιαλιδίων² καί εἰς τό αὐτό βάθος (-0.24 μ.), ἡ ὁμάς γ κεραμικῆς περιλαμβάνει, κατά τήν ἐκτίμησιν τῆς δίδος Ἀφρ. Χασιακοῦ:

α) Τμήμα φιαλίδιου μέ ἔσω νεῦον χεῖλος (σχεδόν εἰς ὀρθήν γωνίαν πρός τὰ τοιχώματα) ἐκ πηλοῦ ἐξαιρετικά καθαροῦ, μέ λεπτά τοιχώματα καί ἐπίχρῖσμα εἰς γκρί-μαῦρο.

β) Τμήμα πιθοειδοῦς μέ στόμιον συνεχές πρός τό τοίχωμα καί ἀπεστρογγυλευμένο ἐπάνω. Εἰς ἀπόστασιν 4 ἐκ. ὑπό τό χεῖλος τοῦ πιθοειδοῦς ἐξέχει ταινία τριγωνικῆς διατομῆς, ἡ ὁποία διατρέχει περιφερειακῶς τό σκεῦος. Αὐτή ἡ ἐλάχιστα ἐξέχουσα ταινία δέν ἦτο ἐπίπλαστος. Τό στοιχεῖον αὐτό θεωρεῖται ἐπιβίωσις τῆς παλαιότερας πλαστικῆς διακοσμῆσεως τῆς ΤΝ³, ὁ πηλός του εἶναι μᾶλλον σαθρός καί περιλαμβάνει πολλά χαλικίδια μέχρι 3 χλστ. Ἡ ὀπτησις εἶναι ἄνιση. Ἡ ἔσωτ. ἐπιφάνεια φέρει ἐρυθράν βαφήν.

γ) Τμήμα πιθαρίου ἐκ πηλοῦ πορτοκαλόχρου μέ πολὺ μεγάλην ποσότητα χαλικίων διαφόρων εἰδῶν (ἀσβεστίτης (;), μίκα).

Ἀπολεπιζόμενον ἐπίχρῖσμα συναντᾶται, ὡς γνωστόν, ἰδιαίτερος εἰς τήν πρόωμον ΠΕ II περίοδον κεραμικήν φάσιν, ἀλλά τό αὐτό παρατηροῦμεν καί περὶ τῆς προκεχωρημένης ΠΕ II κεραμικῆς, ὡς ἐμφαίνεται ἐξ ὁστράκων λεπτοῦ ἀγγείου ἢ ἀγγείων μέ ἐξαιρετικά λεπτόν καί καθαρόν πηλόν (5 YR 6/8 ἐρυθροπῶν κίτρινον) μέ λεπτότατον γκριζοπῶν ἐπίχρῖσμα εἰς ἀμφοτέρως τὰς ἐπιφανείας.

Πλησίον τοῦ σημείου ζ 13, εἰς τό βάθος τοῦ δαπέδου τῶν λιθαρίων, ἡ ΠΕ II κεραμική περιλαμβάνει: α) Ὀστρακα ἀπό πιθοειδῇ μέ πηλόν πλήρη χαλίκων (ἀσβεστίτης καί μίκα), μέ πυρῆνα καστανοπῶν (5 YR 5/6). β) Ὀστρα-

1. ΠΑΕ 1982, 222.

2. Αὐτόθι, 223.

3. W. W. PHELPS, *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece* (Ph. D. Univ. of London 1975) 331 - 332, 333 - 334, 357, εἰκ. 99 - 100.

κον άγγείου εκ καθαροτάτου πηλοϋ (10 YR 7/4 — ροδινός μπέζ) καί λεπτότατον γκριζο επίχρισμα εις άμφοτέρας τάς επιφανείας (10 YR 4/2). γ) "Οστρακον φιαλίδιου με έλαφροτάτην γωνίωσιν (τμηΐσιν): έξωτερικώς ο πηλός εξαιρετικά καθαρός (5 YR 7/4 ρόζ). 'Η λεπτή βαφή τών επιφανειών είναι YR 5/8 (κιτρινωπόν/έρυθρωπόν).

'Ανατολικώς (25 εκ.) του σημείου ζ 12, μεταξύ τών λιθαρίων, οστρακα άλλου λεπτού άγγείου (πηλός 7.5 YR 7/6 - έρυθρωπόν κίτρινον) με λεπτότατον γκριζο επίχρισμα εις τάς επιφανείας.

'Η ολοκληρώσις τής σκαφικής έργασίας έρεΰνης θα επιτευχθῇ με την συμπλήρωσιν τής έργασίας εις τάς κοιλότητας καί την διερεύνησιν τών αναφανέντων εις τό ΝΑ τμημα λίθων, προφανώς, τοίχου τινός.

Εις τό δάπεδον του τετραγώνου κτιρίου - δωματίου (κ - λ/10 - 11) εύρέθησαν οστρακα άγγείου μετρίου πάχους εκ πηλοϋ περιλαμβάνοντος λευκήν άμμον καί ώπτημένου ίσομερως ἡ άνίσως. "Αλλα οστρακα έχουν χονδρήν λευκήν άμμον. "Οστρακα πιθοειδών είναι εκ πηλοϋ με μικρά λευκά χαλικάκια ἡ χαλικάκια άσβεστίτου καί μίκας. "Οστρακον άλλου πιθοειδους εκ πηλοϋ με χαλικάκια άσβεστίτου έχει καστανήν την έσωτ. επιφάνειαν καί την έξωτ. μελανήν. 'Η έξωτ. φέρει αυτό τό επίχρισμα που έγινε με βούρτσα, τής οποίας διαφαίνονται τά ίχνη. Αντιθέτως, ἡ έσωτ. επιφάνεια είναι λεία. ('Υπεύθυνος ανασκαφής δΐς 'Αφρ. Χασιακού.)

Αυτικός τομεύς

Κατά την ανασκαφικήν περίοδον του έτους 1981 ειχε γίνει επιφανειακή έρευνα κατά μήκος του Δ τομέως, ἡ οποία έχώρησεν εις μικρόν βάθος. Κατά την τελευταίαν περίοδον εύρέθησαν εις ύψηλόν, σχετικώς, σημείον ένδον τών κοιλοτήτων ΤΝ οστρακα, ως εξ εϋμεγέθους λεκάνης, πράγμα που ύποδηλοϋ άλλοθεν αναμόχλευσιν (7.5 YR 3/2). 'Επίσης, ύπήρχον καί άλλα ΤΝ οστρακα (πίν. 163α - β).

Γενικώς, ἡ κεραμική είναι ανάμεικτος καί τουτο διότι όλη αυτή ἡ δυτική πλευρά άπετέλει τό προς Δ όριον τής χρησιμοποιηθείσης περιοχής. Οϋτως, εκπροσωπείται ἡ ΠΕ II με χονδροειδή προϊόντα, με τμησιν, με λεπτά φιαλΐδια έσω νεύοντος χείλους, ύψηλοϋ στελέχους καί ποικίλων βάσεων (συμπαγεΐς δακτυλιόσχημοι, κοΐλαι, κολουροκωνικά, επηρμένα (pedestal), μικράι άλλ' ύψηλαί, σχεδόν κατακόρυφοι) καί ἡ έλληνιστική κεραμική με πιθοειδή εξ έλαφροτάτου ἡ βαρυτέρου πηλοϋ. "Οστρακά τινα εμφανίζονται όμοια προς τά του ΒΔ γωνιακού κτίσματος τής έλληνιστικής εποχής. ('Επόπτις δΐς Μαρία Λάλα.)

ΝΝΔ τομεύς υπό ΥΕ I προσθήκην τύμβου (παρένθ. πίν. IB')

'Ως ειχεν αναγνωρισθῇ άρχῆθεν καί δῆ καί κατόπιν τής αεροφωτογραφήσεως του συνόλου του τότε ανασκαπτομένου χώρου υπό του καθηγ. κ. J. W. Myers

(10 'Ιουλίου 1978)¹, τό εξωτερικόν ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου ἀπετέλει προσθήκην τῶν πρωτομυκηναϊκῶν χρόνων καί δὴ καί ὅτε διελύθη τό κέντρον καί τό Ν τμήμα τοῦ τύμβου, ἔτι δέ οἱ τοῖχοι τῶν ὑποκειμένων ΠΕ II δωματίων καί οἰκιδῶν πρὸς κατασκευὴν τοῦ θολ. τάφου. Ἀποδείξεις τοῦ γεγονότος τούτου διὰ τῆς περιφερειακῆς τοποθετήσεως τῶν λίθων εἰς τό εξωτερικόν ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου ἀνεφάνησαν: α) ἡ μείζων ΒΒΑ - ΝΝΔ διάμετρος τοῦ τύμβου (15.20 μ.)² ἔναντι τῆς ἡττονος ΒΒΔ - ΝΝΑ (13.70 μ.) καί β) ἡ ἀνεύρεσις ἐπὶ τοῦ ΝΔ τμήματος τοῦ λιθίνου μανδύου τοῦ τύμβου ΤΝ I καί ΠΕ II ὀστράκων³, πού προήρχοντο ἐκ τινος (τῆς κεντρικῆς, πιθανόν) κοιλότητος τῶν βράχων ὑπὸ τό δάπεδον τοῦ μυκηναϊκοῦ θολ. τάφου. Βεβαίως, ἄλλοι λίθοι καί ὀστρακα ἐκ τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ καί τοῦ ΜΕ I τύμβου κατέληξαν, κατὰ τήν αὐτήν (ΥΕ I) περίοδον, πέριξ τῆς θόλου (Δ, ΔΒΔ, ΒΒΔ, Β, ΑΒΑ, Α, ΝΑ) ὡς ἀντιστήριξις ἐξωτερική⁴. Πέρα τούτων τυγχάνει ἄγνωστον κατὰ πόσον τὰ τμήματα τῆς ἐξωτερικῆς κρηπίδος⁵ εἶχον σχηματισθῇ ὡς τοιαῦτα κατὰ τήν ἐποχὴν κατασκευῆς τοῦ ΠΕ III/ΜΕ I τύμβου εἴτε κατὰ πόσον ἐσχηματίσθησαν διὰ πολλῶν ἐκ τῶν ἐξαγομένων ἐκ τοῦ κέντρου καί ἐκ τοῦ Ν τμήματος τοῦ τύμβου καί τοῦ ὑποκειμένου ΠΕ II οἰκισμοῦ λίθων εἰς τό κεκλιμένον-κατωφερικόν ἐξωτερικῶς τοῦ τύμβου τμήμα.

Ἐπειδὴ, λοιπόν, ἦτο γνωστὸν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μεταγενεστέρως προσθήκης, ἀφηρέθη⁶ τό ΝΔ εξωτερικόν τοῦτο τμήμα τοῦ τύμβου καί διετηρήθησαν τὰ

1. ΠΑΕ 1978, 349 - 351, πίν. 214, παρ. πίν. ΙΒ', ΠρΒ (1979), 15, 23 - 25, πίν. 7, 9, 13, παρ. πίν. 1· ΠρΒ (1980), 330, 337 - 339, πίν. 1.

2. ΠρΒ (1979), 23· ΠρΒ (1980), 337.

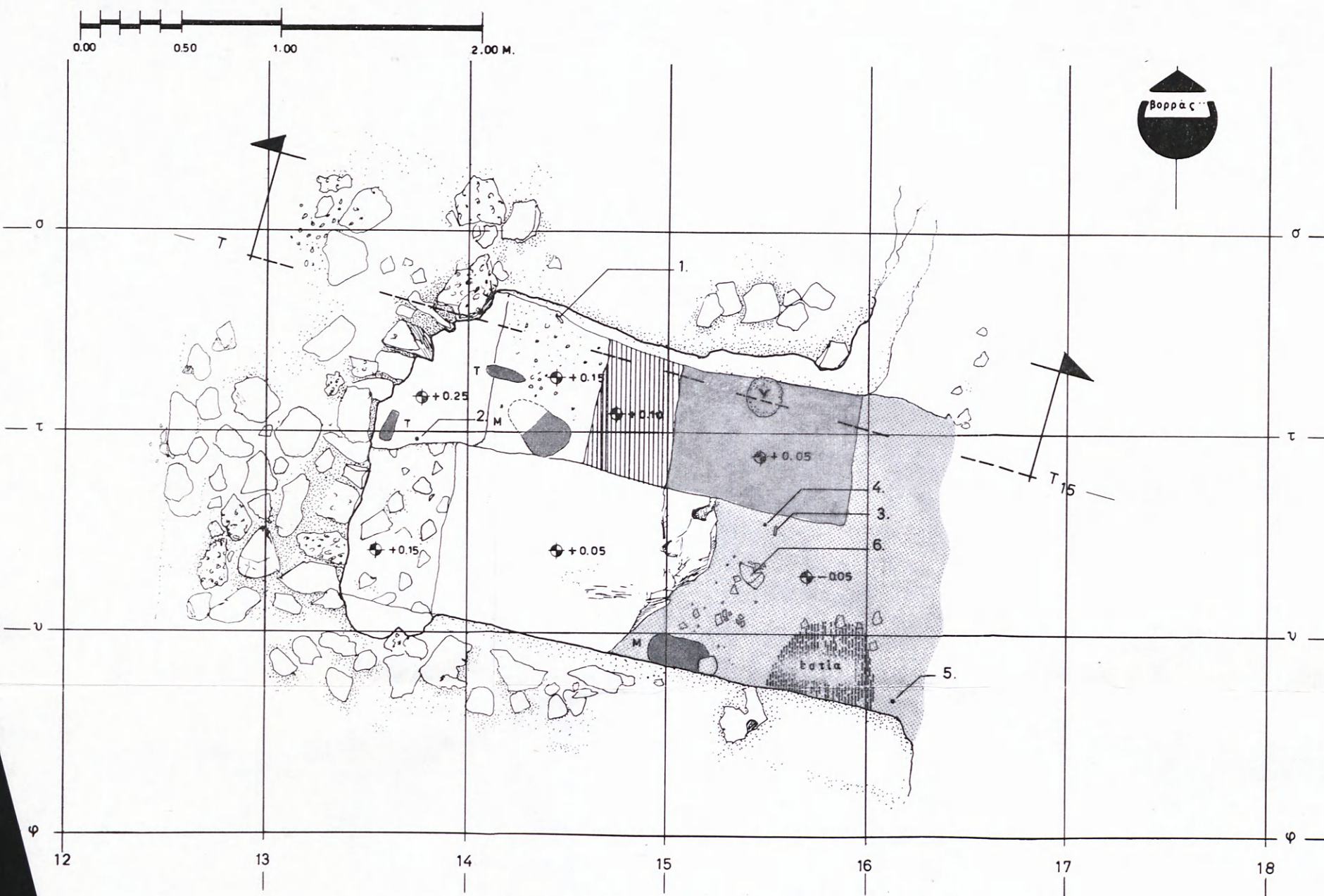
3. Τὰ ὀστρακα τῆς ΤΝ, πού ἀνευρέθησαν τῷ 1977 ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ΝΔ τμήματος τοῦ λιθίνου μανδύου τοῦ τύμβου προήρχοντο, πράγματι, ἐκ τῆς κεντρικῆς κοιλότητος καί τοῦτο διότι ἡ κοιλότης, ἀνασκαφείσα ὑπὸ τοῦ Σπ. Μαρινάτου (1956), παρέσχεον ἐλάχιστα ΤΝ ὀστρακα καί δὴ καί ἐάν ληφθοῦν ὑπ' ὅψιν αἱ μεγάλαι διαστάσεις τῆς κοιλότητος ταύτης καί τό κεντρικόν σημεῖον αὐτῆς.

4. ΠΑΕ 1977, 251 - 252, εἰκ. 6, πίν. 1488· ΠΑΕ 1981, 205 - 206, 223· ΠρΒ (1979), 24 - 25· ΠρΒ (1980), 339.

Ἐντιστήριξις διὰ λίθων (δυνατὸν νά) ὑφίστατο καί κατὰ τό σημεῖον ὅπου διηνοίχθη ἡ ΒΑ τάφος ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων (1932) καί δυνατὸν νά ἀπεμακρύνθησαν ὑπ' αὐτῶν οἱ λίθοι. Τοῦτο εἶναι εὐλογον, διότι ἡ ἔξωθεν ἀντιστήριξις τῆς θόλου θά ἦτο συνεχῆς, ἀρχομένη δεξιᾷ τῆς εἰσόδου καί λήγουσα ἀριστερᾷ αὐτῆς.

5. ΠΑΕ 1979, 149, 150, πίν. 109 - 110.

6. Πρέπει νά σημειωθῇ ὅτι ἔχει διαδοθῇ εὐρέως ἡ ἀνεύθυνος φήμη περὶ καταστροφῆς καί διαλύσεως ὑπ' ἐμοῦ τοῦ τύμβου, ἀλλ' οἱ ἐρρωμένοι ἐπικριταὶ ἀρέσκονται εἰς διαδόσεις, ἐπαφιέμενοι εἰς ψιθύρους. Διὰ τοὺς ἔχοντας παρακολούθησι τήν ἀνασκαφὴν εἶναι σαφές ὅτι βασικός στόχος πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλάνου τοῦ ὑποκειμένου καί, ἐν πολλοῖς, ὑπὸ τοῦ ΜΕ I τύμβου καλυπτομένου ΠΕ II οἰκισμοῦ (κατόπιν τῆς ἐκτεταμένης καταστροφῆς του πρὸς κατασκευὴν τοῦ ΥΕ I θολ. τάφου), ἦτο νά ἐπωφεληθῶ τῶν κατὰ καιροὺς προγενεστέρων παρεμβάσεων εἰς τὸν τύμβον, τῶν κατὰ περίπτωσιν μετατροπῶν

υ π ο μ ν η μ α

ΦΑΙΟ

ΚΑΜΜΕΝΟ

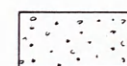
ΚΙΤΡΙΝΟ

ΠΗΛΟΣ

ΤΡΙΠΤΗΡΕΣ ΜΥΛΟΛΙΘΟΙ

terra rossa ME AMMO

ΚΑΣΤΑΝΟΦΑΙΟ ME ΒΟΣΙΔΑΑ

ΚΑΣΤΑΝΟΦΑΙΟ

ΕΡΥΘΡΟ ME AMMO

± 0.00

Ε ΘΟΛΟΥ

Εἰς τὰ εὐρήματα περιλαμβάνοντο, ὡς καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1977 (καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1978), ΠΕ II καὶ ΤΝ I κεραμική, ἔτι δὲ ὑπολείμματα ὀψιανοῦ (τμήμα λεπίδος καὶ ἀπολέπισμα). Εἰς τὴν κεραμικὴν περιλαμβάνοντο ὄστρακα ἐντρίπτων καὶ ἀπλῶς λελεασμένων ὀλοβάφων ἀγγείων, ἄλλων μετρίως ἢ ἀτελῶς ὠπτημένων μὲ πλῆθος λιθίνων ἐγκλεισμάτων. Ἡ ΠΕ II κεραμικὴ ἀπετελεῖτο, ὁμοίως, ἐξ ὀστράκων λεπτῶν τοιχωμάτων, μὲ καθαρὸν πηλὸν λεπτόκοκκον, ἐξ ὀστράκων φιαλιδίων τροχηγμάτων, ἐξ ὀστράκων πιθοειδῶν μὲ λελεασμένας ἢ ἐπικεχρισμένας ἐπιφάνειας, ἐνίοτε ἐστιλβωμένας, μὲ ποικιλίαν λιθίνων ἐγκλεισμάτων κ.ο.κ., ταῦτα εἰς τὴν ἐπίχρῳσιν ὑπερθεῖν τοῦ τύμβου.

Τὸ ὑποκείμενον στρώμα (+1.05 - +0.80 μ.) περιελάμβανε τὴν τεχνητὴν ἐπίχρῳσιν τοῦ ΠΕ III/ΜΕ I τύμβου (καθαρὸν καστανόφαιον χῶμα μεταφερθὲν ἐξ ἄλλου σημείου μὲ ΠΕ II κεραμικὴν), βότσαλα, χαλίκια καὶ μικρὰ τεμάχια ἀσπροπουλιᾶς, πού, ἴσως, προήρχοντο ἐκ δαπέδων ἄλλων ΠΕ II δωματίων. Εἰς τὰ ὄστρακα περιλαμβάνετο καὶ εὐμέγεθες ὄστρακον κύμβης ἐκ καθαροῦ πηλοῦ μὲ ἐπικεχρισμένας ἀμφοτέρως τὰς ἐπιφάνειας (πηλὸς 5 YR 6/6 reddish yellow, ἐπιφάνεια 7.5 YR 4/0 dark gray μὲ ρωγμάς ἀπολεπιζομένας).

Ἀπὸ τοῦ σημείου +0.80 μ. ἤρχισαν ἀναφαίνόμενα τὰ ἔγνη τῆς διὰ πυρὸς καταστροφῆς, πού χαρακτηρίζουν μίαν ΠΕ II οἰκίαν (ὀλίγα καρβουνίδια, χῶμα ἐρυθρῶπό-μαυριδερό, ἔγνη πυρᾶς). Τὸ σημεῖον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀνωτέραν ἐπιφάνειαν τοῦ Δ τοίχου (τ - υ/13).

Εἰς τὴν κεραμικὴν περιλαμβάνοντο (+0.75 μ.) δύο ὄστρακα δύο κυμβῶν ἐκ καθαροῦ πηλοῦ (α' μὲ πηκτόν εἰς λεπτὴν στρώσιν ἐπίχρῳσμα 10 YR 8/4 very pale brown καὶ β' τοῦ τύπου μὲ τὴν ὀριζοντίαν τοξωτὴν λαβὴν ἐπιφάνεια mottled 7.5 YR 7/0 light gray καὶ πηλὸς 5 YR 7/4 pink). Εὐρέθησαν καὶ τεμάχια πηλοῦ. Ἡ ἀναλογία ὀστράκων μὲ λίθινα ἐγκλείσματα εἶναι ἠδὲξημένη, ὦν μεταξὺ καὶ φιαλίδιον μὲ παχύ τὸ σχῆμα. Εὐρύστομον ἀγγεῖον ἐκ πορτοκαλόχρου πηλοῦ ἴσως ἦτο κατεσκευασμένον ἐπὶ βραδυστρόφου κεραμικοῦ τροχοῦ.

Γενικῶς, εἰς τὸ στρώμα τοῦτο κυριαρχεῖ ὁ κεκαυμένος πηλὸς πού ἔχει ἐντονὸν ἐρυθρὸν χρῶμα ὅτε ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸ φῶς καὶ τὸν ἀέρα, ἀλλὰ συντόμως μεταλλάσσεται (πίν. 164α).

Εἰς τὸ μεῖζον στρώμα 3, καθορισθὲν ἐπακριβῶς ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου, ἡ Β πλευρὰ του ὠρίσθη εἰς ὕψος +0.80 μ. καὶ εἰς βάθος +0.30 μ., ἐνῶ, λόγῳ κλίσεως, ἡ Ν του πλευρὰ +0.60/0.55 καὶ +0.22 μ. ἀντιστοίχως. Εἰς αὐτό, ἡ κατάστασις παραμένει ἡ αὐτὴ μὲ ἀπόχρῳσιν τοῦ συνόλου τῆς ἐπιχώσεως ἐρυθρῶπῃν-πορτοκαλόχρου. Εἰς σημεῖον +0.50 μ. ἀνατολικῶς τοῦ τ 15, ὅπου ὁ πηλὸς ἦτο ἰδιαιτέρως σκληρὸς, εὐρέθη μικρὸν τμήμα πλίνθου (ἀόπτου, ἀρχικῶς, ἡ ὁποία ὠπτήθη ἐκ τῆς πυρᾶς) πάχους 12 ἐκ. (πίν. 164β). Ὡς προσφυῶς ἀνεγνώρισεν ὁ κ. Σταθόπουλος, ὁ κεκαυμένος, εἰς χαμηλὴν, σχετικῶς, θερμο-

κρασίαν πηλός δέν εἶχε διαβραχῇ δι' ὕδατος, διότι θά εἶχε σκληρυνθῇ, καί περιεῖχε ψιλήν ἄμμον (ὁ πηλός) μέ μικρά κενά, κατάλοιπα ἐκ βούρλων, πιθανώτατα γεγονός τό ὅποιον εἶχε διαπιστωθῇ καί εἰς τό ΝΔ δωμάτιον (1982)¹. Τά βούρλα θά ἐκρησίμειον ὡς ὑλικόν συνοχῆς τοῦ πηλοῦ. Εἰς ἄλλο τεμάχιον πηλοῦ ἐκ τῆς στέγης διακρίνεται τό κενόν, πού πρέπει νά ὀφείλεται εἰς καλάμι.

Ἡ καλή κεραμική (ἐκ καθαροῦ πηλοῦ) περιελάμβανε τμήματα ἐκ μικρῶν λεπτοτάτων φιαλιδίων, δείγματα mottled ἐπιφανειῶν ἀπολεπιζομένων, πηλόν πορτοκαλόχρουν καί κιτρινωπόν. Ἡ καλῶς ὠπτημένη ἤ καί μέ τεφρόν πυρῆνα καί μέ λίθινα ἐγκλείσματα κεραμική ἦτο καί ἀπολύτως χονδροειδής καί μετρίως ὠπτημένη, ἐκ ποικιλίας πηλῶν, ἐνίοτε ἀπλῶς ἐπικεχρισμένη μέ ἔχνη βούρτσας. Ὅστρακά τινα παρουσιάζουν στοιχεῖα τῆς συνήθους ἐντρίπτου τεχνικῆς τῆς πρωίμου ΠΕ II φάσεως, μή διακρινομένης, ὅμως, τῆς στιλβώσεως πέραν τῆς λειάνσεως τῆς ἐπιφανείας. Πάντως, ἐντύπωσιν προκαλεῖ ἡ εἰς αὐτό τό στρώμα ἀνεύρεσις αὐτῆς τῆς τεχνικῆς. Ἐκ τῶν λοιπῶν εὐρημάτων μνημονεύονται: α) ὠραιότατη καί, ἐν ταύτῳ, λεπτοτάτη κυρτόκοιλη τριεδρική λεπίς ὀψιδιανοῦ εἰς δύο τεμάχια συνολικοῦ μήκους 0.0051 μ., μεγ. πλάτους 0.0077 μ. καί μεγ. πάχους 0.0024 μ. καί β) τριεδρική λεπίς πυριτολίθου θεραυσμένη / ἀκρωτηριασμένη σφζομένου μήκους 0.07 μ., πλ. 0.017 μ. καί πάχους 0.003 μ.

Τό ὑποκείμενον λεπτόν στρώμα 4 (πάχους 3 - 5 ἐκ.), ὡς παρηκολουθήθη ὑπό τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου, εἶχεν, ἐπίσης, ἐντόνως μέλαν χρῶμα ἐκ τῆς πυρᾶς μέ πολλά καρβουνίδια. Ἡ περιορισμένη κατά τά ὅστρακα ΠΕ II κεραμική αὐτῆς τῆς ὑπερθεῖν τοῦ δαπέδου ἐπιχώσεως περιλαμβάνει σαθρά χονδροειδῆ καί λεπτά ὅστρακα.

Ὑπό τό στρώμα 4 ἀνεφάνη ἕτερον στρώμα (5), ἀποτελοῦν δάπεδον (α) ἀπό καστανόφαιον χῶμα, ὀλίγην ἄμμον καί βότσαλα εἰς τόν ΒΑ τομέα. Ἡ ἐπίστρωσις αὕτη μέ ψιλήν ἄμμον δέν εἶναι ἐπίπεδος, ἀλλά κυρτή μέ κλίσιν πρὸς Ν (+25 ἐκ. εἰς τήν Β πλευράν καί +22 ἐκ. εἰς τήν Ν) (πίν. 165α). Δύο τριπτῆρες (μήκους 23.5 ἐκ. καί 15.5 ἐκ.) εἶχον ἐναποτεθῇ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ δαπέδου δωματίου, πρόσθετον στοιχεῖον περὶ τῆς χρήσεώς του, τό ὅποιον δωμάτιον, ὡς χώρος, συνανῆκε μετά τοῦ Δυτ. τοίχου (τρεῖς δόμοι φαῖνόμενοι) (πίν. 164γ).

Τά ἐλάχιστα μέ λίθινα ἐγκλείσματα ὅστρακα ἔνδον τοῦ δαπέδου α παρουσιάζουν διακυμάνσεις κατά τόν πυρῆνα (ὀλόκληρος μελανός, κατά τό ἐσωτερικόν, μόνον, τμήμα ἤ, ἀντιθέτως, τεφρός εἰς τό μέσον κ.ο.κ.). Πυκνά τά ἔχνη βούρ-

1. Γ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, 'Αρχιτεκτονικές παρατηρήσεις στόν Πρωτοελλαδικό οἰκισμό τῆς Βοιδοκοιλιᾶς, Πρακτικά Β' τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Κυπαρισσία 1983, ('Αθήναι 1984) 72.

τσας ἐμφανίζονται εἰς ἄλλην περίπτωσιν σέ σκουρόχρωμες παραλλαγές λε-
λεασμένης ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας (7.5 YR 4/2 dark brown), ἐνῶ ἡ ἐξωτ.
ἐπιφάνεια εἶναι 5 YR 5/4 reddish brown. Ἴσως, πρόκειται περὶ τῆς τεχνικῆς
τῆς γνωστῆς ὡς score ware.

Εἰς τὴν ἐκ καθαροῦ πηλοῦ προηγμένην ΠΕ II λεπτὴν κεραμικὴν περιλαμ-
βάνονται εἰκοσὰς χειλῶν ἰσαριθμῶν ΠΕ II λεπτῶν φιαλιδίων μὲ τὰ ἀκό-
λουθα, κατ' ἐπιλογὴν, στοιχεῖα: α) Munsell ἐξωτ. ἐπιφανείας 7.5 YR 5/6
strong brown, πηλοῦ 7.5 YR 7/6 reddish yellow· β) πηλοῦ 10 YR 7/4
very pale brown, ἐπιχρίσματος 10 YR 4/2 dark greyish brown.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω φιαλίδια περιλαμβάνονται καὶ δύο παραδείγματα τεχνικῆς
glazed (Munsell 5 YR 3/3 dark reddish brown, 5 YR 3/3 dark reddish
brown).

Εἰς τὴν λεπτὴν κεραμικὴν περιλαμβάνονται ὄστρακον χεῖλους κύμβης (πι-
θανόν) καὶ τμήμα ἀγγείου μὲ ὀριζοντίαν-ἐπίπεδον διαμόρφωσιν χεῖλους, ποῦ
ἐπιβιώνει ἀπὸ τὴν ἀμέσως προγενεστέραν ὑποφάσιν. Εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα
ἀνευρέθησαν χονδροειδῆ ὄστρακα μὲ ἐρυθρόν τοίχωμα καὶ ἐγκλείσματα πυ-
ριτίου, ἐτι δὲ διάφορα δείγματα ἐρυθρῶν ἐντρίπτων ἀγγείων τῆς πρώιμου
ΠΕ II φάσεως (Munsell ἐπιφανείας 2.5 YR 4/6 red καὶ 2.5 YR 4/8 red —
πηλός 7.5 YR 5/6 strong brown καὶ ἐξωτ. ἐπιφανείας 5 YR 3/2 dark reddish
brown, ἐσωτ. ἐπιφανείας 2.5 YR 3/4 dark reddish brown, πηλός 2.5 YR
4/8 red).

Ἐφ' ὅσον ἡ κεραμικὴ ἔνδον τοῦ δαπέδου α εἶναι πρώιμος ΠΕ II, παρέχονται
τὰ ἐχέγγυα παραδοχῆς τεχνητοῦ ἐξ ὑπαρχῆς σχηματισμοῦ νέου δαπέδου, τού-
του, δηλ. τοῦ δαπέδου α, καὶ τοῦτο διότι ἡ κεραμικὴ τοῦ ὑποκειμένου στρώ-
ματος εἶναι νεωτέρα (λεπτὰ φιαλίδια ἐπὶ δαπέδου). Ἄρα, δυνατόν νά ἔχωμεν
νέαν οἰκοδομικὴν φάσιν καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ἀνανέωσιν ὡς ἐκ χρήσεως δαπέδου.
Ἐνδον τοῦ αὐτοῦ δαπέδου α ἀνευρέθησαν καὶ τμήματα λεπίδων ὀψιδιανοῦ
καὶ ὀστᾶ ζώων. Τὰ ὄρια τοῦ στρώματος τούτου εἶναι εἰς ὕψος +0.25 μ. καὶ
εἰς βάθος +0.15 μ. (πίν. 164γ, 165β).

Ἐπὶ τὸ πάχος 7 - 10 ἐκ. δάπεδον α ἐνετοπίσθη τὸ ἔκτον (6) στρώμα, ἀντι-
προσωπεῖον τὸ παλαιότερον δάπεδον β πάχους 5 ἐκ. (+0.15/+0.10 μ.) μὲ
βότσαλα διαμέτρου μέχρι 2 ἐκ. (πίν. 165β, 166).

Ἐπὶ καὶ ἔνδον τοῦ δαπέδου β μὲ τὸ καστανόφαιον, ὅπως καὶ εἰς τὸ ὑπερκεί-
μενον δάπεδον, χῶμα, ὑπῆρχε τμήμα χεῖλους πιθοειδοῦς μὲ ἐπίπλαστον δα-
κτυλοπίεστον διακόσμησιν, τμήμα ὀριζοντίως ἐσχηματισμένου ἐπιπέδου χεί-
λους φιαλίδιου τινός, τμήματα ἰσχυρῶς ἔνδον νεύοντων χειλῶν δωδεκάδος
“τροχηλάτων” φιαλιδίων: α. Munsell ἐπιχρίσματος 10 YR 4/2 dark greyish
brown — πηλοῦ 10 YR 7/4 very pale brown καὶ β. πηλός 7.5 YR 7/6
reddish yellow, ἐξωτ. ἐπιφάνεια 7.5 YR 5/6 strong brown. Ὁ σχηματισμός
τῶν χειλῶν ποικίλλει: πολλὰ συνέχονται πρὸς τὸ λοξόν τοίχωμα, ἄλλα νεύουν

άπλως έσω, άλλα έντόνως καί εις δύο σχηματίζεται γωνίωσις υπό τό χεῖλος. Εύρέθη καί ὄστρακον μέ πολλά κενά εις τόν πηλόν, ὀφειλόμενα εις πρόσκεινεν φθαρτῶν ὑλικῶν εις τόν πηλόν. 'Εν ἀντιθέσει πρός τήν ἄλλοθεν μεταφερθεῖσαν κεραμικήν τοῦ ὑπερκειμένου δαπέδου α, ἡ κεραμική ἔνδον τοῦ δαπέδου β ἀνήκει εις τήν ὑποφάσιν μετά τήν πρώιμον ΠΕ ΙΙ φάσιν. "Αλλα εὐρήματα κεραμικά: T-rim/χεῖλος φιαλιδίου ἐπιπέδου διαμορφώσεως μέ ἔχην πυρᾶς ἐξωτερικῶς καί ὄστρεα (κογγύλιον καί σωληνωτόν). Κατ' ἀναλογίαν χρησιμοποιεῖται εὐρέως ὁ πορτοκαλόχρους πηλός καί ἐπιχρίσματα διαφόρων ἀποχρώσεων.

Ὡς κατεφάνη, ἡ κεραμική τοῦ στρώματος εἶναι λεπτά φιαλίδια, πού δυνατόν νά προέρχωνται ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ δαπέδου β, ἄρα ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ χώρου, ἀλλά καί μέ ἐπίπλαστον δακτυλοπίεστον διακόσμῃσιν, πορτοκαλόχρους πηλός μέ πρώιμον ΠΕ ΙΙ στίλβωμα καί, ἴσως, καί ΤΝ. "Αρα, νά ἐξετασθῇ κατά πόσον τά παλαιότερα ὄστρακα προέρχονται ἐκ τοῦ στρώματος (πάχους) τοῦ δαπέδου. Τοῦτο εἶναι λογικόν, διότι εἰς αὐτό τό δάπεδον ἀντιστοιχεῖ ὀργανικῶς (καί οὐσιαστικῶς) καί οἰκοδομικῶς ὁ Δυτ. τοῦχος 13. Συνολικῶς, τά δύο δάπεδα α, β ἀνταποκρίνονται εις τάς δύο φάσεις.

"Αλλο, διαγνωσθέν ὑπό τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου, δάπεδον (γ) εἶναι ἀβέβαιον (στρώμα 7). Τό δάπεδον περιεῖχε ἐλάχιστα ὄστρακα (ἐντριπτα μέ ἀπολεπιζομένας ἐπιφανείας ἐρυθρά ἄλλης ἀποχρώσεως, ἄλλο glazed καί δύο λεπτά). Εἰς τά ὄστρακα μικρῶν λεπτῶν φιαλιδίων χρησιμοποιεῖται πορτοκαλόχρους πηλός. Τέλος, δέν ἀπουσίαζε καί ἓν χονδροειδές ὄστρακον πλήρως μελανοῦ τοιχώματος. Περαιτέρω, ἀνευρέθησαν μικρά τεμάχια ὀστῶν ζῶων, τμήμα ὀστρέου καί λεπίς καί ἀπολέτισμα ὀψιδιανοῦ.

Τό δάπεδον γ εἶναι, κατά τόν κ. Γ. Σταθοπούλου, τό νεώτερον δάπεδον, πού ἀντιστοιχεῖ εις τόν χαμηλόν τοῦχον τόν ἀναφανέντα εις τό ΝΔ τμήμα τῆς ἀνασκαπτομένης τομῆς (τ 14), εις μήκος 0.80 μ., χωρῶν πρός Β καί ἀποτελούμενος ἐκ μικροτέρων ἀσβεστολίθων καί ψαμμιτῶν.

Τό δάπεδον δ (ὄγδοον στρώμα πάχους 10 ἐκ.) ἀποτελεῖται ἐξ ἐρυθροῦ-ἀμμουδεροῦ κατά τήν σύστασιν μέ μικρά χαλικάκια χρώματος. Εἰς τό ὕψος τοῦ δαπέδου (+0.05 μ.) ἐνεφανίσθη (μεταξύ τ - υ/15) καί ἡ ἀνωτ. ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου. Τό δάπεδον τοῦτο ἀντιστοιχεῖ, ὁμοίως, εις τόν διαθέτοντα ἓνα δόμον τοῦχον τοῦ ΝΔ σημείου τῆς τομῆς, μέ πλάτους 40 - 45 ἐκ. 'Ο τοῦ-χος χωρεῖ πρός Β ὑπό τόν μάρτυρα τοῦ δαπέδου α (ΒΔ) (πίν. 165β, 166).

Εἰς τό ΒΑ τμήμα καί εις ἐπαφῇ μέ τήν Β πλευράν, ὁ κ. Γ. Σταθοπούλος διεπίστωσε διαφοροποίησιν τοῦ χρώματος (ὑποκίτρινον ἄνευ βοτσάλων καί ὀστράκων) εις κυκλικόν-ἐλλειψοειδές σχῆμα (διαμέτρου 18 - 20 ἐκ.), τό ὅποιον, ἀφού ἀφρέθη μετά προσοχῆς, ἐδημιούργησε κοιλότητα βάθους 5 ἐκ. (± 0.00 μ.) μέ πυθμένα τόν ὑποκείμενον φυσικόν βράχον. Προφανῶς, εἶχε τεθῇ ἡ βάσις ξυλίνου κίονος πρός ὑποσύλωσιν στέγης δωματίου-χώρου ἐκτεινομένου πέρα τῶν ὁρίων τῆς δημιουργηθείσης τομῆς (πίν. 165β, 166).

Ἐνδον τοῦ δαπέδου ἀνευρέθησαν 14 - 15 ὄστρακα TN προελεύσεως (ἐντριπτα μελανά τῆς TN I, ὀλόβαφα καί, κατά τό πλεῖστον, χονδροειδῆ). Τά ἐκ καθαροῦ πηλοῦ ὄστρακα ἀπουσιάζουν (ἐν, μόνον, μέ λεπτόν τοίχωμα περιελαμβάνετο), κατά μίαν περίοδον ὅποτε ἀπουσιάζει ὁ προηγμένος ΠΕ II πηλός.

Τό ὑποκείμενον στρώμα 9 ἀπετέλει τό δάπεδον ε μέ χῶμα καστανόφαιον, ἐνιαχοῦ, ὅμως, ὑποκίτρινον μέ ψιλὴν ἄμμον (+0.05 μ.). Μία ἐστία ἐπεσημάνθη εἰς τό ΝΑ τμήμα μέ μελανό καί ἐρυθρωπό χῶμα, ὑπό τό ὅποιον ἀνεφάνησαν εἰς κυκλικήν διάταξιν (διαμέτρου 55 ἐκ.) λιθάρια, δυνάμενα νά ἀνήκουν εἴτε εἰς μίαν ὑποδομήν, χάριν τῆς ἐστίας, εἴτε εἰς τό ὕλικόν πληρώσεως ὑποκειμένης κοιλότητος (πίν. 165β, 166)¹. Εἰς βάθος, κατ' ἐκεῖνο τό σημεῖον, δέν συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφή. Εἰς τό ἐσωτερικόν αὐτῶν τῶν λιθαρίων ὑπάρχει κεκαυμένον χῶμα καί ἐπ' αὐτοῦ ὄστρακα καί τμήματα ὀστέων καί ἀνθρώπων. Ἀντίστοιχος οἰκοδομική κατασκευή (τοιχος) δέν ἀνεφάνη καί ὁ χῶρος θά ἦτο ἐνιαῖος μέ τόν πρὸς Ἀνατολάς, ἦτοι τόν χῶρον τοῦ «δρόμου» τοῦ θολ. τάφου, ὅπου τά πιθαράκια. Μεταξὺ τοῦ βράχου υ 15 καί τῆς θεωρουμένης λιθόκλειστης κατὰ τήν ὑποδομήν ἐστίας ἀνευρέθη μέγα τμήμα τεθραυσμένης εἰς πλείονα μέρη φιάλης (διαμέτρου χεῖλους 35 ἐκ.) ἐξ ἐρυθροῦ ἀνοικτοῦ μέ παραλλάσσοντα πυρῆνα πηλοῦ (7.5 YR 5/6 strong brown καί 10 YR 4/3 dark brown-brown), βαφὴν 10 R 3/6 dark red καί ἐπιφάνειαν 2.5 YR 4/8 (red). Ἡ λοιπὴ κεραμικὴ εἶναι ἐντριπτος (ἐρυθροκάστανη καί μελανή).

Ἡ λεπτή κεραμικὴ τῶν προκεχωρημένων φάσεων τῆς ΠΕ II περιόδου ἀπουσιάζει, ἀπόδειξις ὅτι διηλύετο εἰσέτι ἡ πρώτη πρώιμος φάσις τῆς ΠΕ II. Εἰς τό στρώμα δαπέδου ἀνευρέθησαν, ἐπίσης: α) εἰς τήν Β πλευράν πυρὴν ὀψιανοῦ (μήκους 4.9 ἐκ., μεγ. πλάτους 1.9 καί μεγ. πάχους 1.3 ἐκ.) μέ αὐλάκωσεις, ἐξ ὧν προέκυψαν τέσσαρες, τοῦλάχιστον, μικραὶ λεπίδες, β) τμήμα λεπίδος καί δύο ἀπολεπίσματα ὀψιδιανοῦ, δύο ἀκατέργαστα τεμάχια ὀρείας κρυστάλλου, ὅλα κατάλοιπα κατεργασίας πρώτων ὑλῶν κατ' αὐτὴν τήν ἐποχὴν καί ἴσως, κατὰ χῶρον.

Ἡ ἀνασκαφικὴ αὐτὴ ἔρευνα ἔλαβεν, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, διδακτικὸν χαρακτῆρα μέ καθορισμὸν μαρτύρων ἱκανῆς ἐκτάσεως, πού ἔχουν ὡς σημεῖον ἐκκινήσεως τήν ΒΔ γωνίαν μέ κατεῦθυνσιν πρὸς Α κατὰ μῆκος τῆς Β πλευρᾶς τῆς τομῆς. Συγκεκριμένως, διετηρήθησαν τμήματα τοῦ ὑπερτέρου δαπέδου α καί τῶν ὑποκειμένων β, γ καί, ἔτι δέ, φυσικῶ τῷ λόγῳ, τοῦ ε (πίν. 164γ, 165β, 166). Βεβαίως, ἐτέθησαν καί ὅλαι αἱ ἀναγκαῖαι μετὰ αἰγμῶν βελῶν ἐξ ἀλουμινίου ἐνδείξεις καθ' ὅψος εἰς τήν Β πλευράν, ὅπου καί τά κατάλοιπα τῆς ἐκ πυρᾶς καταστροφῆς τοῦ χώρου κατὰ τήν προτελευταίαν ΠΕ II φάσιν (πίν. 165β).

Μετά τήν μνημονευθεῖσαν διὰ πυρὸς καταστροφὴν εἰς αὐτόν τόν τομέα, κατὰ τήν αὐτὴν φάσιν κατὰ τήν ὁποίαν ἐκάησαν καί ἡ κατὰ τήν ΒΑ τάφρον

1. ἴσως, ἀντίστοιχον εἶναι τό εὑρημα τοῦ δωματίου 1 τοῦ πύθου 9 (1983).

ἀποθήκη τῶν ὥραίων πίθων καὶ τὸ ΝΑ δωμάτιον 1 (φάσις ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ΠΕ II πίθου 9), ὁ ΝΝΔ οὗτος τομεὺς δέν ἐμφανίζεται ὡς ἀνοικοδομηθεὶς, ὡς ὁμοίως δέν ἀνφικοδομήθη ὁ ἐξωτερικὸς ΝΝΔ τομεὺς (πίν. 166). ('Ἡ διελύθη χάριν τοῦ τύμβου;). (Υπεύθυνος ἀνασκαφῆς κ. Γ. Σταθόπουλος.)

Κοιλότητα χ 5

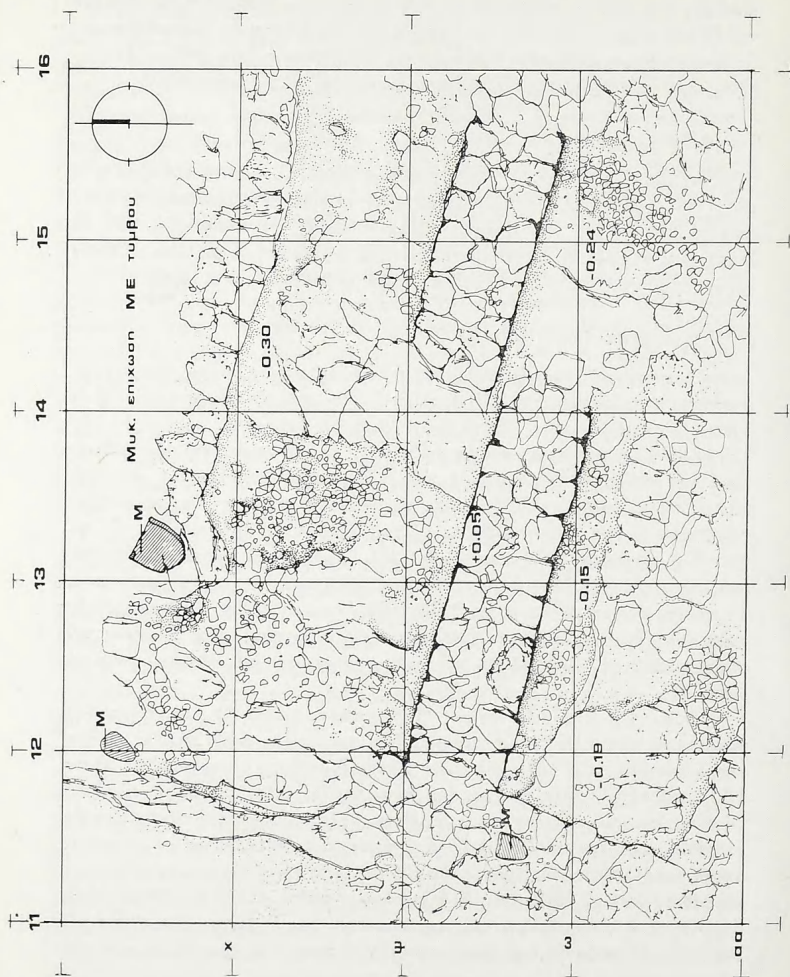
Συνεχίσθη ὁ καθαρισμὸς τῆς εἰς περιφερειακὸν σημεῖον κοιλότητος χ 5 μέχρι τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεφάνησαν τὰ λιθάρια πληρώσεως τῆς ὑποκειμένης κοιλότητος. Ἡ κεραμικὴ περιελάμβανεν, ἀποκλειστικῶς, ΠΕ II λεπτὴν καὶ χονδροειδῆ, οἰονεὶ τροχήλατον καὶ μὴ (εὐάριθμα φιαλίδια μέ ἔνδον νεῦον χεῖλος ἐκ καθαροῦ πηλοῦ καὶ μέ ἐπίχρυσμα βαθύχρωμον σκούρο).

ΝΝΔ ἐξωτερικὸς τομεὺς (εἰκ. 2)

Μετὰ πενταετὴ διακοπὴν συνεχίσθη ἡ σκαφικὴ ἔρευνα νοτίως τῆς πρωτομυκηναϊκῆς προσθήκης τοῦ ΜΕ I τύμβου, ὅπου καὶ «δωμάτιον» τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, περιβαλλόμενον ὑπὸ διπλῶν, κατὰ τὰ φαινόμενα, τοίχων (φ - ψ / 12 - 17)¹. Ὁ πρὸς Βορρᾶν τοῖχος σφίζεται εἰς μῆκος τριῶν, περίπου, μέτρων κατὰ τὴν γνωστὴν θεμελίωσιν: ἡ κατωτάτη σειρὰ, ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων λοξῶς τεθειμένων λίθων (εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς κοιλότητος τοῦ βράχου), ἔχει σχηματισθῇ κατὰ τὴν μέθοδον τῆς ἰχθυοκάνθης. Οἱ λίθοι εἶναι ψαμμιῖται καὶ ἀσβεστόλιθοι 2/1. Τμῆμα τοῦ τοίχου καλύπτεται ὑπὸ λίθων τῆς προσθήκης τοῦ τύμβου καὶ τοῦ χωματίνου περιβλήματός του. Τὸ πλάτος του ὑπολογίζεται εἰς 0.50 - 0.60 μ. καὶ τὸ βάθος τῆς ὑποθεμελιώσεώς του εἶναι -0.30 μ. Οἱ λίθοι ἔχουν τεθῇ ἐγκαρσίως πρὸς τὸ μῆκος τοῦ τοίχου (κατὰ τὰ εἰωθότα) μέ ταυτόχρονον πλήρωσιν διὰ λιθαρίων κατὰ τὸ μέσον.

Ὁ Δυτ. τοῖχος τοῦ «δωματίου» δέν ὑφίσταται πλέον. Ὁ Νότ. τοῖχος (1) σφίζεται εἰς μῆκος 1.43 μ. μέ πάχος 0.55 μ. καὶ καταλαμβάνει τὸ ἀνατ. τμῆμα τῆς Ν πλευρᾶς (πίν. 167α - β). Ὁ ἔτι πρὸς Ν τοῖχος (2) σφίζεται εἰς μῆκος 1.71 μ. μέ πάχος 0.56 μ. καὶ καταλαμβάνει ἀπὸ Ν τὸ Δυτ. τμῆμα τῆς πλευρᾶς. Οἱ δύο οὗτοι τοῖχοι ἔχουν φορὰν ἀντίθετον καὶ «σβήνουν» εἰς τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον συναντῶνται, ἀποτελοῦντες διπλοῦν, κατ' ἐπίφασιν, τοῖχον. Πάντως, ἐπειδὴ ὁ πρὸς Β πρῶτος ἔχει ὑποθεμελίωσιν (εἰς τὸ κατώτερον σημεῖον του) εἰς βάθος -0.24 μ. καὶ ὁ πρὸς Ν δεύτερος εἰς βάθος -0.155 μ., ἐξυπακούεται ὅτι ὁ πρὸς Β εἶναι παλαιότερος καὶ ἀποτελεῖ τὸν Ν τοῖχον ἄλλου πρὸς Β δωματίου. Ἐπιπροσθέτως, σημειωτέον ὅτι ὁ πρὸς Ν 2 «γωνιάζει» πρὸς τὸν

1. ΠΑΕ 1978, 343 - 45, εἰκ. 6, πίν. 203β· ΠρΒ (1979), 7 - 8, πίν. 12 - 13, παρένθ. πίν. 1· ΠρΒ (1980), 322 - 23, πίν. 6 - 7, σχ. 1.

Εἰκ. 2. ΝΝΔ ἐξωτερικός τομεύς.

ἐκ τῆς ΝΔ γωνίας πρὸς Ν ἐκκινουῦντα τοῖχον (παρακολουθούμενον εἰς μῆκος 0.00 μ.). "Αρα, ὁ τοῖχος 2 εἶναι ὁ Β τοῖχος ἄλλου πρὸς Ν δωματίου ἢ ὁ Ν τοῦ ἀνασκαπτομένου δωματίου μέ συνανήκοντα τὸν βόρειον τοῦ ΝΝΔ δωματίου (πίν. 168α - β).

Οἱ δύο οὔτοι νότιοι τοῖχοι εἶναι ὁμοίως ἐκτισμένοι διὰ ψαμμιτῶν καὶ ἀσβεστολίθων, τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ, συντελούσης καὶ τῆς περιφερειακῆς θέσεώς των, ὅτι ἐκτίσθησαν κατὰ μίαν φάσιν μετὰ τὴν φάσιν τῆς ἀποκλειστικῆς χρήσεως ψαμμιτῶν (ἐπὶ παραδείγματι, ΒΔ κυκλικὸν κτίσμα).

Πρὸς Α εὗρηται ἄλλος διπλοῦς τοῖχος μέ κατεύθυνσιν ΒΒΑ - ΝΝΔ. Οὗτος σχηματίζει Α πλευράν κατὰ τὴν Δ πλευράν τοῦ «δρόμου» τοῦ θολ. τάφου καὶ συνεχίζεται ἔτι πρὸς Ν (πίν. 168β). "Αρα, θά ὑφίστατο καὶ ἄλλο δωμάτιον πρὸς Ν τοῦ πρώτου, τό ὅποιον πρέπει νά κατεσκευάσθῃ συγχρόνως πρὸς τό πρώτον. Ἐπειδὴ, ὅμως, ἡ ὑποθεμελιώσις τοῦ Ν τοίχου εὗρηται εἰς σαφῶς ὑψηλότερον σημεῖον ἔναντι τῆς ὑποθεμελιώσεως τοῦ Β τοίχου (-0.15 μ. / -0.24 μ.), δυνατόν νά θεωρηθῇ ὅτι τό πρὸς Ν δωμάτιον κατεστράφη εἰς τινα φάσιν καὶ κατεσκευάσθῃ τό δεύτερον ὑψηλότερον. Δυνατόν, ὅμως, καὶ τό γεγονός νά εἶναι τυχαῖον καὶ οἱ ἐλλείποντες τοῖχοι νά κατεστράφησαν κατὰ τὴν περίοδον κατασκευῆς τοῦ τύμβου καί, οὕτω, νά μὴ δυνάμεθα νά καθορίσωμεν ποῖα ἦσαν τὰ δωμάτια. Ἴνα ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν Β τοῖχον, εἶναι δυνατόν νά ἀπετέλει τὸν Β τοῖχον τοῦ ἀνασκαπτομένου δωματίου καὶ τοῦτο ἀνεξαρτήτως πρὸς τό βάθος τοῦ Ν τοίχου 2.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἔτους 1978 εἶχε διακοπῇ εἰς τό δάπεδον τοῦ δωματίου. Κατὰ τὴν νέαν ἔρευναν ἡ σκαφικὴ ἐργασία ἤρχισεν εἰς τό δάπεδον, εἰς ἐλάχιστα σημεῖα τοῦ ὁποίου εἶχον ἀπομείνει ὄστρακά τινα. Ἐκ τοῦ παλαιόθεν ἀνεσκαμμένου δαπέδου εἶχεν ἀπομείνει καὶ τό κατώτερον τμῆμα τῆς ἐστίας (διαστάσεις: 70 ἐκ. (Α - Δ) × 48 ἐκ. (Β - Ν) μέχρι βάθους -0.235 μ. ἢ -0.345 μ. (πίν. 167α). Ἡ ὑπολειφθεῖσα κεραμικὴ τοῦ ὑπερκειμένου δαπέδου περιλαμβάνει λεπτότατα ὄστρακα προηγμένης ΠΕ II φάσεως μέ πηλόν 5 YR 5/8 yellowish red.

Τό δάπεδον ἀποτελεῖται ἀπὸ σκουρο, πολὺ σκληρό, πατημένο χῶμα χωρὶς λίθους. Εἰς τό ΒΑ ἄκρον ἀνευρέθη τμῆμα μολυβδίνου συνδέσμου (μῆκος 3.3 ἐκ.), ὅπως, ἐπίσης, ἀνευρέθησαν καὶ πέντε τεμάχια κεκαυμένου πηλοῦ.

Ἡ ἀνεύρεσις μικροῦ ὄστράκου πρώιμου ΠΕ II ἀγγείου εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν αὐτοῦ τοῦ ἀποκαλούμενου δωματίου, ὑπὸ τὸν Β τοῖχον (-0.275 μ.), ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ τοῖχος ἐκτίσθῃ κατ' ἐκείνην ἢ κατὰ τινα μεταγενεστέραν φάσιν. Πάντως, δέν σημαίνει ὅτι ὁ Β τοῖχος συνανήκει πρὸς τὸν Ν 1. Κατὰ τὰ λοιπά, ἡ κεραμικὴ τῆς ΒΑ γωνίας εἶναι πρώιμος ΠΕ II (ἐστιλβωμένη ἐρυθρὰ ἐντριπτος καὶ κατὰ τὰς δύο ἐπιφανείας ἢ, ἀπλῶς, ἐρυθρὰ ὀλόβαφος), ἔτι δὲ τοῦ τύπου τῆς TN (μελανὰ ὀλόβαφα μέ μελανόν τὸν πυρῆνα ἐκ τῆς ἀνεπαρκοῦς ἀναγωγῆς κατὰ τὴν ὅπτησιν ἢ μέ παραλλασσοῦσας ἀποχρώσεις με-

λανοῦ καί ἐρυθροῦ εἰς μίαν ἐπιφάνειαν). Ὑπῆρχον, τέλος, καί λεπτά πως ὄστρακα ἐκ πορτοκαλόχρου πηλοῦ (ἐκ τῆς πρώιμου ΠΕ Π φάσεως). Ὁ φυσικός βράχος, εἰς ὅλην του τήν ἔκτασιν, ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος -0.195μ .

Δυτικώτερον ($\chi - \psi/14 - 15$), ἡ κεραμική (μνημονευθεῖσα καί ἀνωτέρω) ἦτο λεπτή καί περιελάμβανε: α) τμήμα κύμβης (5 YR 5/8 yellowish red) καί διπλῆν λαβήν, πού διακρίνεται εἰς τό κοῖλον ἐσωτερικόν της, ἐνῶ ἡ κυρτή της ἐπιφάνεια εἶναι ἀπλή (2.5 YR red), β) μικρόν τμήμα ταψίου (διαμέτρου περίπου 0.24μ .) μέ ὀγκηρόν μελανόν πυρῆνα καί παχύ στρώμα ἐπιχρίσματος (πηλός πορτοκαλόχρους) καί γ) ἄλλα TN ὕφης, ὡς ἔντριπτα ἐρυθρά, ὀλόβαφα κ.ο.κ.

Εἰς τό αὐτό στρώμα, ἔνδον τοῦ δαπέδου, ἀνευρέθησαν ἄλλα περαιτέρω δείγματα τῆς TN, ἀλλά εἰς ἄλλα διάφορα σημεῖα τοῦ φερομένου ὡς δωματίου χώρου, ὡς: α) ἐρυθρόν ἔντριπτον ὄστρακον (ἐσωτερική ἐπιφάνεια: 2.5 YR 5/6 red) μέ γραμμικὴν διακόσμησιν εἰς τήν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν (2.5 YR 4/6 red), β) θαυμασίως ἔντριπτον ὄστρακον (bowl) μέ καστανωπὴν ἐπιφάνειαν (10 R 3/2 dusky red) καί πηλόν 2.5 YR 3/6 καί γ) ἄλλα ἔντριπτα ὄστρακα μέ ἐρυθρόν, μελανήν καί 5 YR 5/3 reddish brown παραλλάσσουσιν χροιάν, ἔτι δέ 2.5 YR 3/2 dusky red. Τὰ ὄστρακα ταῦτα προέρχονται ἐκ τοῦ τετραγώνου $\chi - \psi/12 - 13$. Περαιτέρω παραδείγματα ὀστράκων εἶναι μονόχρωμα ἐρυθρά, μελανὰ καί φαιὰ μέ μέλανα τόν πυρῆνα τῶν τοιχωμάτων, ἔτι δέ ἄλλα μέ σκούρον ἐρυθροκάστανον (5 YR 3/3) καί καστανόν (7.5 YR 3/2).

Ἐκπροσωπεῖται, ἐπίσης ἡ ἐπίπλαστος διακόσμησις οὐχὶ εἰς εὐθείαν γραμμὴν, ἀλλ' εἰς καμπυλουμένην περιφερειακὴν, προφανῶς προσαρμοζομένην εἰς τι σημεῖον τοῦ πιθοειδοῦς. Ἡ ἀναγωγή καί εἰς αὐτό καί εἰς ἄλλο πιθοειδές ἐμφανίζεται μειωμένη (Munsell ἔξωτ. ἐπιφανείας: 5 YR 5/6 yellowish red ἔσωτ. ἐπιφανείας ὅσως μέ ἐπιχρίσμα 5 YR 4/6 yellowish red). Εἰς τὰ ἔντριπτα ὄστρακα περιλαμβάνονται καί μελανὰ καί φαιὰ μονόχρωμα. Γενικῶς, ὁ πηλός ἔχει τὰ συνήθη τρίμματα λίθων καί μικρά χαλικίδια, ἐμφανίζεται δέ καλῶς, ἀλλά καί ἀτελῶς ὠπτημένος μέ πυρῆνα σκληρῶν τοιχωμάτων, κατὰ τό πλεῖστον, μέλανα.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος τούτου εἶναι χονδροειδής καί περιλαμβάνει, κατὰ τό πλεῖστον, ὄστρακα μέ ὀγκώδη τοιχώματα μελανοῦ χρώματος (λόγω ἐλαχίστης ἐπιτευχθείσης ἀναγωγῆς), ἔτι δέ ἄλλα μέ πορτοκαλόχρουν πηλόν. Ὑπῆρχον, ὅμως, καί περιπτώσεις καθαροῦ πηλοῦ, πηλοῦ μέ μικρότατα τρίμματα (κόνις) καί μέ ἄλλα μεγαλύτερα.

Ἡ ὑπαρξίς TN κεραμικῆς, ἔνδον τοῦ δαπέδου, ὑποδηλοῦ προοικονομικὴν φάσιν ὡς εἰς ὅλας τὰς λοιπὰς περιπτώσεις, οὕτω καί ἐδῶ, ἐμφανίζεται κατὰ τήν πρώτην οἰκιστικὴν φάσιν, ὅποτε καί ἐχρησιμοποιήθη προγενέστερον ὕλκον. Ἡτοι, κατὰ πόσον ἦτο ἡ πρώτη οἰκιστικὴ φάσις αὕτη τήν ὁποίαν ὑπο-

δηλῶ εἰς τόν ἐξωτ. ΝΝΔ τομέα, δέν ἔχει ἄμεσον σημασίαν, ἀλλά τό γεγονός ὅτι τό προγενέστερον ὑλικόν πού ἐχρησιμοποιοῦν ὡς ἐπιχώσις πρὸς δημιουργίαν δαπέδου, προέρχεται ἄλλοθεν καί οὐχί ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ σημείου τοῦ οικισμού. Τέλος, παρατηρητέον ὅτι τό ἐλάχιστον κατά τήν ποσότητα κεραμικόν ὑλικόν τῆς πρώιμου ΠΕ II φάσεως δυνατόν νά χρονολογῇ τό ἀρχικόν δάπεδον κατά τό τέλος αὐτῆς τῆς φάσεως. Τό θέμα, βεβαίως, θά διευκρινηθῇ μέ τήν συμπλήρωσιν τῆς μελέτης τῆς κεραμικῆς.

Τό ἐπόμενον, δεύτερον ἐφετινόν ἢ τρίτον, συνολικῶς, στρώμα ἦτο τό στρώμα ἰσοπεδώσεως εἰς τό ἀνώτερον σημεῖον τῶν πληρωθεισῶν κοιλοτήτων. Τό χῶμα ἦτο σκληρόν μέ λιθάρια, ἐνῶ ἀνευρέθησαν καί εὐθρυπτα ὄστρακα μέ πολλὰς προσμείξεις. Πρόκειται, πράγματι, περί τῆς κατ' ἐξοχήν χονδροειδοῦς κεραμικῆς μέ μέλανα, ὡς καί τεφρόν, τόν πυρῆνα τῶν τοιχωμάτων (σπανιώτερον, ἐρυθρόν), ἔτι δέ πληθώραν χαλικιδίων παντός μεγέθους (τά ὅποια πᾶν ἄλλο ἢ συντελοῦν εἰς τήν συνοχήν τοῦ πηλοῦ), ἐπίπλαστον διακόσμησιν πού διελύθη καί ἐντρίπτους τάς ἐπιφανείας (μέ γραμμικὴν διακόσμησιν ἐνδον καί παραλλασσοῦσας ὡς ἐρυθράν καί μελανήν ἐξωτερικῶς). Ἡ γραμμικὴ διακόσμησις ἐκπροσωπεῖται δι' ἐνός μικροῦ ὄστράκου.

Περαιτέρω, ἐκπροσωποῦνται καί αἱ λοιπαὶ κατηγορίαι τῶν μονοχρώμων τεχνικῶν (ἀγγεῖα ἐρυθρά, μελανὰ καί φαιά, ὡς καί σκούρο ἐρυθροκάστανο, 5 YR 3/3 ἢ καστανόν).

Υπὸ τόν Β τοῖχον (εἰς ἀπόστασιν 1.09 μ. ἀπὸ τοῦ Α τοίχου) προῆλθεν, ὡς ἐσημειώθη, ὄστρακον νεώτερον τῶν λοιπῶν, ὅπερ, πιθανόν, προέρχεται ἐκ τῆς ἐποχῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου. Πρόκειται περί παρενθέτου ὑλικοῦ τῆς πρώιμου ΠΕ II φάσεως (φαιοῦ ἐντρίπτου καί κατά τάς δύο ἐπιφανείας καί καθαροῦ ἐρυθροῦ πηλοῦ). Ἡτοι, ἡ ὑπαρξίς τοῦ ὄστράκου τούτου δυνατόν νά ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ Β τοῖχος ἀνηγέρθη κατά μίαν ἐπομένην φάσιν, ὅποτε κατέληξε ὑπ' αὐτόν. (Ἐπίχρῖσμα 2.5 YR 3/2 dusky red καί 3/4 dark reddish brown).

Εἰς τήν κεραμικὴν περιλαμβάνοντο καί δύο παραδείγματα ἐντύπου τεχνικῆς: α) σπεῖρα μέ λοξὰς γραμμάς ἐκατέρωθεν καί β) μέ λοξὰς γραμμάς-αὐλακώσεις, δίκην ἀδριατικῆς τεχνικῆς, εἰς παράλληλον διευθέτησιν. Τό ὄστρακον ἔχει καστανόν πυρῆνα (7.5 YR 5/2) καί ἐπιφανείας ἐρυθροκιτρίνου (5 YR 5/8), μέ ὑπόλευκον ἐπίχρῖσμα εἰς τάς ἐπιφανείας καί λευκὴν γαιώδη οὐσίαν εἰς τάς ἐγχαρᾶξεις. Πέντε, περαιτέρω, ὄστρακα διαθέτουν πλαστικὴν διακόσμησιν. Εἰς τό στρώμα αὐτό ἀνευρέθησαν ποικίλα παράγωγα ἐξ ὀψιδιανοῦ (ἀπολεπίσματα καί λεπίδες). Ἀρα, ὑφίστατο ἰκανὴ ποσότης ὀψιδιανοῦ κατὰ τήν προϊοκοδομικὴν φάσιν (ἐφ' ὅσον ὁ τοῖχος ἦτο παλαιότερος).

Σημειωτέον, πρὸς τούτοις, ὅτι, ὡς ἐκ τῆς φαινομένης ἐλλείψεως (πλὴν ἐνός-δύο ὄστράκων) μελανῆς ἐστιβωμένης κεραμικῆς, συνάγεται ὅτι διήγετο ἢ ΤΝ II φάσις, εἰς τήν ὁποίαν ἀνάγονται καί τά διακεκοσμημένα ἐντριπτα ὄστρακα. Εἰς τήν ΤΝ ἀνάγονται καί τά μνημονευθέντα τρία παραδείγματα

τῆς ἐπιπλάστου κεραμικῆς. Εἰς τὴν κεραμικὴν τοῦ στρώματος περιλαμβάνονται εὐμεγέθη φιαλίδια μέ παχύ τοίχωμα, καθαρὸν πηλὸν καὶ πυρῆνα ἐλάχιστα διαφέροντα τοῦ πηλοῦ, ὡς καὶ φιαλίδια μέ ἀπλοῦν συνεχόμενον χεῖλος διαφόρων μεγεθῶν. Ὡρισμένα χεῖλη φέρουν ἀχχυνσιν ἐξωτερικῶς.

Τὰ οἰκιακῆς χρήσεως πιθοειδῆ (μέ ἔχνη πυρᾶς εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν) ἐμφανίζονται μέ στόμιον παχύτερον καὶ χεῖλος ἐλαφρότατα κοῦλον. Ὁ πυρὴν τοῦ τοιχώματος εἶναι μέλας καὶ ὁ πηλὸς περιέχει ἐγκλείσματα-χαλικάκια. Μία διατηρουμένη λαβὴ εἶναι πλατεῖα (ταινιόσχημος μέ τρῆμα).

Τὸ ἐσωτερικὸν τῶν κοιλοτήτων ἀπετέλει τὸ τρίτον διακεκριμένον στῶμα τῆς ἐφετινῆς σκαφικῆς ἐρεύνης τοῦ τομέως (πίν. 167α-β, 168α-β). Τὸ ὕλικόν πληρώσεως (λιθάρια καὶ σκληρὸν χῶμα) ἤρχιζεν ἀπὸ βάθους 0.00 μ. καὶ συνεχίζετο μέχρι τοῦ σημείου -0.40 μ. Ἡ κεραμικὴ ἦτο, ἀποκλειστικῶς, σχεδόν, TN II φάσεως καὶ περιελάμβανεν εὐμεγέθη (πιθοειδῆ) καὶ μικρά ἀγγεῖα. Τέσσαρα, μόνον, ἔντριπτα μελανὰ ὄστρακα ὑποδηλοῦν τὰ κατάλοιπα τῆς TN I, ἐνῶ εὐάριθμα ὄστρακα μέ ἔντριπτον (στιλβωτὴν) διακόσμησιν καὶ ἄλλα μέ ἐπίπλαστον γραμμικὴν διακόσμησιν ἢ αὐλακώσεις μαρτυροῦν τὴν δημιουργίαν οἰκισμοῦ εἰς τὴν περιοχὴν ἥδη κατὰ τὰς TN I καὶ κατὰ τὴν TN II φάσεις (πρὸ τοῦ 2.500 π.Χ.).

Εἰς πῖθους μέ ἐπίπλαστον διακόσμησιν δυνατόν νά ὑπάρχουν καὶ ἀντίστοιχοι ψευδολαβαὶ κατὰ τὴν αὐτὴν τριγωνικὴν διαμόρφωσιν. Τὰ χονδροειδῆ ὄστρακα, ἀνήκοντα εἰς πιθοειδῆ, ἔχουν παχύν μέλανα πυρῆνα καὶ ποικίλα λίθινα ἐγκλείσματα. Ἡ λείανσις τῆς ἐπιφανείας των χωρεῖ μέχρι μερικῆς στιλβώσεως.

Τὰ στιλβωτά ὄστρακα ἔχουν ρωγμὰς καὶ ἀπολεπίζονται, ὡς τὰ τῆς πρωίμου ΠΕ II φάσεως. Ὡρισμένα εἶναι θαυμαστῆς ἐκτελέσεως, ἐγγίζοντα τὴν τελείαν ἔντριπτον τεχνικὴν (polished) καὶ τοῦτο διότι δέν φαίνονται ἔχνη ἐπεξεργασίας. Ἡ ἔντριπτος τεχνικὴ ἔχει χρησιμοποιηθῆ εἰς τε τὰ μικρά φιαλίδια μέ ἀπλοῦν χεῖλος εἴτε εἰς τὰ μεγαλύτερα μέ ἀνάλογον χεῖλος. Πέρα τοῦ red burnished παραδείγματος, ὑπάρχουν ἄλλα μέ παραλλάσσουσιν χροιάν (ἐρυθράν καὶ μελανήν) εἰς τὴν ἐξωτ. ἐπιφάνειαν, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν κιτρινωπὴν ἐρυθράν ἐπιφάνειαν (5/YR 5/6).

Τὰ μονόχρωμα (μέ ἀπλὴν βαφὴν) εἶναι μελανὰ, ἐρυθρά, κιτρινωπά. Ὁ πηλὸς κυμαίνεται ἀπὸ 10 R 5/6 (ἐρυθρόν) καὶ 2.5 YR 4/8 (red) ἕως 10 R 5/6 (red) μέχρι 5 YR 5/8 (κιτρινέρυθρον). Τὰ μικρά κύπελλα ἔχουν μικράν κάθετον ταινιωτὴν λαβήν, ἀπολήγουσαν ἄνω εἰς τὸ χεῖλος. Εὐρέθη καὶ λίθινον κόσμημα λαίμου ἐκ στεατίτου (ἐσωτ. διαμέτρου 1 ἐκ.), διεδρικὴ λεπίς ὀψιανοῦ καὶ μικρά τεμάχια πηλοῦ. Εἰς τὸ βάθος τῆς κοιλοτήτος ὑπάρχει τὸ γνωστὸν κοκκινόχωμα.

Γενικῶς, ἡ TN κεραμικὴ τῶν κοιλοτήτων τοῦ οἰκισμοῦ ὕστερὲς ἐμφανῶς καὶ κατὰ πολὺ τῆς κεραμικῆς τοῦ Σπηλαίου τοῦ Νέστορος. Τὰ ἀγγεῖα τοῦ βορείου βραχίονος ἦσαν μικροτέρων σχημάτων καὶ χρηστικά.

Νοτίως τοῦ ἐξωτ. ΝΝΔ δωματίου

Νοτίως τοῦ τοίχου Ν. 1 ἀνεσκάφη ὁ χώρος ω - α/14 - 15 (πίν. 168β). Ἀρχικῶς, ἐγένετο καθορισμός τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος καὶ παρηκολούθηθη τό ἀντίστοιχον πρὸς τό ἀνασκαφέν τῷ 1978 ἔνδον τοῦ ΝΝΔ δωματίου στρώμα μέχρι βάθους -0.326μ . Ἀνευρέθη ἀπλῇ σειρὰ λίθων (Β - Ν) καὶ τεμάχιον πηλοῦ. Ἡ κεραμικὴ περιελάμβανε ὄστρακα (fine ware) προκεχωρημένης ΠΕ II φάσεως καὶ προγενέστερα ΤΝ παραδόσεως. Ὑπῆρχεν, ὅμως, καὶ πηλὸς χονδροειδής. Συνολικῶς, ἀνεσκάφη χώρος $1.50 \mu. \times 1.19 \mu.$ (Α - Δ/Β - Ν).

Τό δεύτερον στρώμα, μέ χῶμα σκληρότερον, καστανόν καὶ «πατημένο», περιελάμβανε καὶ πολλοὺς μικροὺς λίθους («μπάζωμα»). Ἦτο, δηλ., προφανῶς, δάπεδον δωματίου, νοτίως τῶν τοίχων 1 καὶ 2. Εἰς αὐτό ἀνευρέθησαν καὶ ὠρισμένα ἀπολεπίσματα ὀψιδιανοῦ (ιδίᾳ εἰς σημεῖα ω/12 - 13). Ἡ χονδροειδὴς κεραμικὴ περιελάμβανεν ὀλόβαφα ὄστρακα (ἐντριπτα ἢ μὴ) μέ περιπτώσεις ὁμοιογενοῦς ἢ μὴ ὀπτήσεως (τοιχώματα πλήρως ὀπτημένα, ἄλλα μελανὰ, μία περίπτωσης τεφροῦ) καὶ πηλόν ποικίλλοντα. Πάντως, δέν ἐπεσημάνθη οἷονδῆποτε παράδειγμα burnished pattern ἢ ἐπιπλάστου διακοσμῆσεως. Εἰς τό αὐτό στρώμα ἐνεφανίσθη καὶ ΠΕ II κεραμικὴ, ἀλλ' ὑποπτεύω ὅτι ἡ ὑπαρξίς τῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἀνίδρυσιν παρακειμένων τοίχων.

Τό χῶμα τοῦ ὑποκειμένου τρίτου στρώματος ἰσοπεδώσεως τοῦ χώρου εἶναι σκληρόν καὶ καστανόξανθον μέ λιθάρια ($6 \times 5 \text{ ἐκ.}$) καὶ ἓν μεγαλύτερον ($10 \times 15 \text{ ἐκ.}$). Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος εἶναι χονδροειδὴς μέ μελανὰ τοιχώματα, τὰ μονόχρωμα ὀλόβαφα ἀγγεῖα εἶναι λειασμένα, ὡς τὰ μελανὰ, ἐνῶ τὰ ἐρυθρὰ παρουσιάζουν ἀποχρώσεις μέχρι μῶβ: εἰς τὴν ἐξωτ. ἐπιφάνειαν ἀναφαίνονται, ἐνίοτε, καὶ παραλλάσσουσαι χροαί. Τὰ ἐγκλείσματα εἶναι καὶ τοῦ τύπου τοῦ λευκοῦ ἀσβεστίτου ἀλλὰ καὶ μελανὰ χαλικίδια. Εἰς λεπτοῦ τοιχώματος ἀγγεῖδιον μέ ἐντριπτον ἐξωτ. ἐπιφάνειαν (5 YR 5/8 - yellowish red) φαίνονται καλῶς (εὐδιάκριτα) τὰ ἔγχυ τοῦ στιλβωτικοῦ ἐργαλείου.

Ὅμοια ἐμφανίζεται ἡ κεραμικὴ καὶ εἰς τό ὑποκείμενον στρώμα πληρώσεως (τεφρόν ἢ μέλαν τοίχωμα, κακὴ ὀπτήσις καὶ ἐπίπλαστος διακόσμησις κυρτῆς διατομῆς). Λεπίδες ὀψιδιανοῦ ἀνευρέθησαν εἰς βάθος -0.38μ . (Ἐπόπται ἐργασίας: κ. Μιχ. Κοσμόπουλος, δις Ἀρχ. Σταθούλια.)

Νότιος τομεύς

Συνεχίσθη, μετὰ τό 1978, ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Ν - ΝΝΑ κοιλοτήτων καί, ιδίᾳ, ἡ τῆς κοιλότητος 10 (νοτίως τῆς ΝΑ ἀποθήκης). Ἡ πληρώσις τῆς κοιλότητος εἶχε συντελεσθῇ μέ τὰ γνωστὰ λιθάρια ἀλλὰ καὶ μέ ἀσβεστίτας καὶ ψαμμίτας κατὰ σημεῖα. Τό χῶμα εἶναι σκοῦρο καστανό. Εὐρέθησαν μυλολίθος (ω 20), τριπτῆρ (ω 19), ὁστᾶ (ιδίᾳ κνήμι) ζῶων καὶ ἀπολεπίσματα καὶ

τεμάχια διεδρικῶν καὶ τριεδρικῶν λεπίδων ὀψιδιανοῦ. Κατὰ βάσιν, πρόκειται περὶ TN κεραμικῆς καὶ μερικῶς περὶ τῆς πρωίμου τῆς ΠΕ II περιόδου.

Αἱ κατηγορίαι κεραμικῆς τῆς TN κεραμικῆς εἶναι: 1) τὰ χονδρσειδῆ, ἐνίοτε μὲ ἐπίπλαστον διακόσμησιν (τσιμπητῆ καὶ τριγωνικῆς διατομῆς εὐθεΐαι), μὲ πηλὸν μὲ γκρίζο πυρῆνα καὶ μπέζ ἐπιφανείας, ἐτι δέ ἐσωτ. ἐπιφανείαν 5 YR 6/6 — reddish yellow καὶ τριγων. διατομῆς εὐθεΐαν, 2) ἄλλα λεπτότερα μὲ ἐπιτυχεστέραν λείανσιν τῆς ἐπιφανείας καὶ ἐξωτ. ἀλοιφώμα. Γενικῶς, ἡ ὕπτῃσις εἶναι ἡμιτελής ἢ ἀτελής μὲ πυρῆνα μπέζ, ἡ καὶ καθόλου μελανόν ἢ καθόλου τεφρόν.

Εἰς τὴν κεραμικὴν τῆς πρωίμου ΠΕ II φάσεως περιλαμβάνονται ὄστρακα φαλιδίων μὲ ἐπίχρισμα εἰς τὴν ἐξωτ. καὶ ἐσωτ. ἐπιφάνειαν (πηκτὸν ἐπίχρισμα ἐσωτ. ἐπιφανείας: 10 YR 6/4 light yellowish brown, πηλὸς ἐξωτ. ἐπιφανείας: 7.5 YR 6/6 reddish yellow, πυρῆν 10 YR 3/2 very dark greyish brown· ἐπίχρισμα ἐσωτ. ἐπιφανείας: 10 R 4/4 weak red· ἐπίχρισμα ἐσωτ. ἐπιφανείας: 10 R 3/6 dark red, ἐπίχρισμα ἐξωτ. ἐπιφανείας: 5 YR 3/4 very dark grey). ('Επόπτης ἐργασίας: κ. Νικ. Βουτυρόπουλος.)

ΒΙΓΛΙΤΣΑ
ΤΡΑΓΑΝΑΣ

Εἰς τὸ ἐργαστήριον συγκολλήσεως τοῦ 'Εθνικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου 'Αθηνῶν ἐπεχειρήθη (1983)¹ ἡ ἐκ νέου συμπλήρωσις τῆς ΥΕ ΠΙΓ: 1 πυξίδος ἐκ

τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Βιγλίτσας Τραγάνας Πυλίας (ΕΑΜ 6098) διὰ τοῦ ἐμπειροτάτου συγκολλητοῦ-συντηρητοῦ κ. Κων. Πανταζῆ². Εἰς τὸ ἀγγεῖον προσετέθησαν ὁκτώ νέα ὄστρακα (ὧν μεταξὺ δύο λαβαί — ἀκριβέστερον, μία ἡμισεία) καὶ ἀφέθη ἄλλο μικρότατον, τὸ ὅποῖον δέν εἶναι δυνατόν, κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, νά διαπιστωθῇ πόθεν προέρχεται.

Τὰ τελευταῖα ταῦτα ὄστρακα συνέβαλαν οὐσιαστικῶς εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ σχήματος τοῦ ἀγγείου καὶ τῆς μορφῆς τοῦ ἀπεικονιζομένου πλοίου. Αἱ

1. Ἡ πυξὶς θεωρεῖται ὡς μὴ δεδημοσιευμένη (ἀνεξαρτήτως τῆς κατὰ καιροὺς παρουσιάσεώς της καὶ ἀπεικονισέως της), πρόκειται δὲ νά συνεχισθῇ τὸ «κοσμήσιμα» τῶν χωμάτων τῶν θολωτῶν τάφων Βιγλίτσας Τραγάνας πρὸς ἀνέυρεσιν καὶ τῶν λοιπῶν μερῶν της (βάσις, χεῖλος, ὄμοι καὶ τὸ ἐπίμαχον σημεῖον τῆς πλώρης). Κατὰ ταῦτα, ἐναπόκειται εἰς τὸν ὑπογραφομένον νά ἐπιτρέπη ἢ μὴ (ὅταν κρίνῃ σκόπιμον ἐκ λόγων ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας) τὴν παρουσίαν της ὑπὸ ἄλλων μελετητῶν. Ἡτοι, ἀπαγορεύεται εἰς οἰονδήποτε ἡ παρουσίαις σχεδίων ἢ ἡ ἀπεικόνισις τοῦ σκεύους.

2. Ἰδιαιτέραι εὐχαριστίαι ἀπευθύνονται εἰς τὴν ἔφορον 'Αρχαιοτήτων κ. Αἰκ. Δημακοπούλου, διὰ τὴν προθυμίαν της καὶ συμπαράστασιν πρὸς σχεδίασιν καὶ συγκόλλησιν τῆς πυξίδος. Περὶ τῶν προσφάτων συμπληρώσεων ἰδὲ Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1977, 238 - 241, πίν. 1438 - 145, ΠΑΕ 1978, 333, πίν. 200β· FR. SCHACHERMEYR, Die Ägäische Frühzeit, 2. Band (Wien 1976) 27· 3. Band (Wien 1979) 149 εἰκ. 34· 4. Band (Wien 1980) 117, πίν. 15 καὶ Εἰκ. VERMEULE - V. KARAGEORGHIS, Mycenaean Pictorial Vase Painting (1982) 145, 224, πίν. XI. 92.

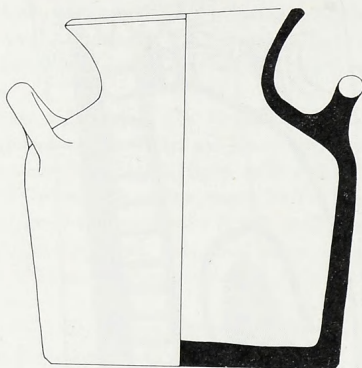

Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ

Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια τῆς διακοσμήσεως τῆς πυλίδος ΕΑΜ 6098.

προσκτηθεῖσαι διαστάσεις τοῦ ἀγγείου ἐμετρήθησαν ὡς ἀκολούθως: μέγ. ὕψος 15.3 ἐκ., διάμετρος βάσεως 1.3 ἐκ.

Ἐλλείπει εἰσέτι, τό ἐπίμαχον ὄστρακον μέ τήν κορυφήν τῆς στείρας τῆς πλώρης τοῦ ἀπεικονιζομένου πλοίου μέ τό πρόσθιον ἐπ' αὐτῆς τμήμα πτηνοῦ (;).

π. ΠΑΠΑΔΑΝΗΣ-ΣΟΦΟΥΛΗΣ

ΑΡ. ΕΙΣ. 10786 5 x 7 εκ.

Εἰκ. 4. Ἡ ὙΕ ΠΠΓ : 1 πυξίς.

Τό μέγα ἀπόκρημα ὑπῆρξε τό νέον ὄστρακον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀποδίδεται ἄλλο προεκβαλλόμενον ἀντικείμενον, οὐσιαστικῶς, δηλ., ἐν κοῦλον ἀνυψούμενον στέλεχος μέ ὀδοντώσεις, πού κλείει μέ κυρτήν γραμμὴν εἰς τό κάτω τμήμα του. Τό ἀντικείμενον τοῦτο ἔδει νά ἐκπηδᾷ ἢ, μᾶλλον, νά εἶναι προσηρμοσμένον εἰς τήν ἀνωτέραν ἐπιφάνειαν τῆς στείρας (περικεφαλαίας). Ἄρα τό ὀδοντωτόν τοῦτο στέλεχος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τήν πτηνοπροτομήν τοῦ «ἀχροστολίου» τοῦ πλοίου τῆς Σκύρου¹ καί ἀμφότερα δέν ἀποτελοῦν ἐμβλημα πλοίου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

1. Πρβ. ἀνακοίνωσιν τοῦ ὑπογραφομένου μέ θέμα Νέαι παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς παραστάσεως πλοίου τῆς ὙΕ ΠΠΓ : 1 πυξίδος ἐκ Τραγάνας Πύλου, Πρώτων Διεθνῆς Συνέδριον ἀρχαίας Ναυπηγικῆς (ὑπό ἐκτύπωσιν).

(Πίν. 169 - 178)

Τό έτος 1983 ό καθηγητής Ν. Β. Δρανδάκης μέ τή συνεργασία τών λεκτόρων τής τέως έδρας τής Βυζαντινής 'Αρχαιολογίας τοϋ Πανεπιστημίου 'Αθηνών Μαρίας Παναγιωτίδη καί Σοφίας Καλοπίση* άσχολήθηκαν στή Λακωνική έπαρχία τής 'Επιδαύρου Λιμηράς μέ τή μερική τουλάχιστον συμπλήρωση τής έπιστημάνσεως καί περιγραφής τών βυζαντινών καί μεταβυζαντινών της μνημείων. 'Η έρευνα είχε πραγματοποιηθεΐ κατά μεγάλο ποσοστό τόν περασμένο χρόνο (ΠΑΕ 1982, 349 - 466). Στήν έργασία πήραν μέρος καί άσκήθηκαν φοιτήτριες**.

“Αγίος 'Ανδρέας

Ναοί βυζαντινών χρόνων

1. 'Αι-Στράτης ή 'Αι-Στράτηγος. Σέ μικρή απόσταση ΒΑ τοϋ οικισμού τοϋ 'Αγίου 'Ανδρέα, πού απέχει 5 χλμ. από τό χωριό Βλαχιώτη¹, στίς όχθες άπόκρημνης ρεματιῶς (Μαριόρεμα), ύψώνονται άντικριστά δύο ναοί: ό 'Αι-Στράτης στή δυτική όχθη καί ή 'Αγία Παρασκευή στήν ανατολική.

'Ο μονοκάμαρος ναΐσκος τοϋ 'Αι-Στράτη, έχει μεγαλύτερο πλάτος άπ' ό,τι μῆκος, σχηματίζοντας στήν κάτοψη ένα άκανόνιστο τραπέζιο. Τό έσωτερικό

*Ο καθηγητής Ν. Β. Δρανδάκης έγραψε γιά τό ναό τοϋ 'Αγίου Νικολάου στά Νειάτα (άρθρ. 10, σ. 219 κέ.). 'Η Σοφία Καλοπίση έγραψε γιά τούς βυζαντινούς ναούς τοϋ 'Αι-Στράτη στόν "Άγιο 'Ανδρέα (άρ. 1, σ. 207 κέ.), τής 'Αγίας Παρασκευής στό ίδιο χωριό (άρ. 2, σ. 211 κέ.), τής Παναγίας στό Πλατόρι (άρ. 53, σ. 252 κέ.) καθώς καί γιά τούς ναούς νεωτέρων χρόνων άρ. 7, 9, 11, 12, 17, 18, 24 - 26, 36, 37, 41 - 46, 52. 'Η Μάρια Παναγιωτίδη έγραψε γιά τούς βυζαντινούς ναούς τοϋ Ταξιάρχη στήν 'Αριάνα (άρ. 38, σ. 238 κέ.), τής Παναγίας Φουκριᾶς έξω από τή Συκιά (άρ. 40, σ. 241 κέ.), τών 'Αγγελών στήν 'Αγγελώνα (άρ. 47, σ. 249 κέ) καί τοϋ 'Αγίου Κωνσταντίνου έξω από τό ίδιο χωριό (άρ. 48, σ. 249 κέ.), γιά τό μεταβυζαντινό ναό τής Κοίμησης τής Θεοτόκου στίς Γούβες (άρ. 3, σ. 215 κέ.) καθώς καί γιά τούς ναούς νεωτέρων χρόνων άρ. 4 - 6, 8, 13 - 16, 19 - 23, 27 - 35, 39, 49 - 51.

**'Ελένη 'Αναγνώστου, 'Αντιγόνη Κατσαρά, Φραγκίσκη Μανούσου, Θεώνη Μπαζαίου, Ρεγγίνα Μπαρζούνα - Κονιόρτου, 'Αμερινή Τζαμαλή, Μεταξία Ψαρρολόγου.

1. Πληροφορίες γιά τή δημογραφική καί οικονομική κατάσταση τοϋ χωριοϋ στίς άρχές τοϋ περασμένου αιώνα βλ. στήν άνώνυμη «Συνοπτική στατιστική περιγραφή τής έπαρχίας Μονεμβασίας κατά χωριά καί περιοχές» τοϋ 1828, ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΛΙΑ, Στατιστικά στοιχεία τής έπαρχίας 'Επιδαύρου Λιμηράς κατά τό 1828, Λακωνικά Σπουδαί 5 (Α' Συνέδριο Λακωνικών Σπουδών, 1977, Πρακτικά Β') (1980) 96 - 97.

μῆκος τοῦ ναοῦ εἶναι 4 μ. περ., τὸ μέγιστο ἐσωτερικὸ πλάτος (στὴ δυτικὴ πλευρά) 4.80 μ. καὶ τὸ ἐλάχιστο (στὴν ἀνατολικὴ πλευρά) 4.15 μ. περίπου. Ἡ ἀσυνήθιστη κάτοψη ὀφείλεται στὴν προσαρμογὴ τοῦ σχήματος τοῦ ναοῦ στὴ διαθέσιμη ἐπίπεδη ἐπιφάνεια πού διαμορφώνεται ἀνάμεσα στοὺς βράχους καὶ τὴν ἀπότομη ρεματιά. Στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ ὑπάρχει πρόσκτισμα (2.12×4.20 μ.) πού θά χρησίμευε ἀρχικὰ ὡς νάρθηκας.

Ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ εἶναι ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική. Ἡ στέγη ἔχει ἐπισκευαστεῖ μέ τιμμέντο. Οἱ σταθμοὶ τῆς θύρας εἰσόδου πού ἀνοίγεται στὴ νότια πλευρά εἶναι κτισμένοι μέ μεγάλους ὀρθογωνισμένους λίθους. Ὅσο μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς πίσω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα, ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους, ἀραιὲς πλίνθους καὶ ἄφθονο συνδετικὸ κονίαμα.

Ἐσωτερικά, ὁ ναὸς στεγάζεται μέ καμάρα πού βαίνει ἀπὸ Β πρὸς Ν. Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου διαμορφώνεται ὀρθογώνια κόγχη βάθους 0.24 μ. καὶ ὕψους 1.59 μ. Φαίνεται ὅτι ἐδῶ ἀνοίγονταν ἀρχικὰ θύρα ἐπικοινωνίας μέ τὸ νάρθηκα. Στὸ ἱερό, ἡ ἀγία τράπεζα εἶναι κτιστὴ καὶ καλύπτεται μέ μαρμαρινὴ πλάκα. Δεξιὰ καὶ ἀριστερά ἀπὸ τὴν τράπεζα διαμορφώνονται κτιστὰ χαμηλὰ θρανία. Στὴ βόρεια πλευρά εἶναι κτισμένη ἡ τράπεζα τῆς πρόθεσης.

Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστό καὶ περικλείει μέρος μόνο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ, σέ μῆκος δηλ. 3.17 μ., ἐνῶ τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ εἶναι 4.15 μ. περίπου. Τὸ ὑπέρθυρο τῆς Ὠραίας Πύλης εἶναι λίθινο καὶ φέρει ἀνάγλυφες παραστάσεις. Πρῶτο ἀπὸ ἀριστερά παριστάνεται ἀνάγλυφο ἔξεργο κομβίο ἀπὸ συμπλεκόμενη δισχιδῇ ταινία. Ἀκολουθοῦν τέσσερις σηρικοὶ τροχοὶ ἀπὸ δισχιδῇ ταινία πού περικλείουν: πλατύφυλλο ρόδακα, ρόδακα μέ δξύληκτα φύλλα, ἀνθέμιο καὶ τέλος ρόδακα πού ἀποτελεῖται ἀπὸ 4 τρίλοβα φύλλα. Πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς κόμβους πού συνδέουν τοὺς σηρικούς τροχοὺς, διαμορφώνονται ἀπλοποιημένα ἡμιανθέμια. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ ἐπιστυλίου ὑπάρχει ἔξεργο κομβίο μέ κόσμημα στροβίλου. Τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ἐπίπεδο καὶ παρουσιάζει κάποια ἀδεξιότητα στὴν τεχνικὴ ἐκτέλεση. Ἀπὸ ἀποψη θεματολογίου γίνεται χρῆση μεσοβυζαντινῶν μοτίβων. Εἶναι ὥστόσο πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ ἔργο ὑστεροβυζαντινὸ — μάλλον σύγχρονο μέ τὸ ναό — πού μιμεῖται παλαιότερα πρότυπα. Θά μπορούσε μάλιστα νὰ συγκριθεῖ, ὡς πρὸς τὴν ἀμέλεια καὶ τὴν πλαδαρότητα τῆς ἐκτέλεσης, μέ τὸ γλυπτό τέμπλο στὸ ναὸ τῆς Παναγίας Βρεστανίτισσας στὴ Λακωνία¹, πού χρονολογεῖται γύρω στὸ 1400, ἂν καὶ τὸ γλυπτό τοῦ Ἀι-Στράτη εἶναι πιὸ πιστὸ στὴ μεσοβυζαντινὴ παράδοση.

Τοιχογραφίες. Ἱερό: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακρίνεται φθαρμένη παράσταση τῆς Παναγίας σέ προτομή, μέ ἀνυψωμένα τά χε-

1. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παναγία ἡ Βρεστανίτισσα, Πρακτικά Α' Λακωνικοῦ Συνεδρίου Σπάρτης - Γύθειον, Ὀκτ. 1977, Λακωνικὰ Σπουδαί Δ', Πρακτικά Α', 163 - 166, εἰκ. 2, 4.

ρια σέ στάση δέησης. Μπροστά στό στήθος τῆς Θεοτόκου προβάλλει ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ μέσα ἀπό γαλάζια λεκάνη μέ κυματιστή παρυφή. Ὁ χιτῶνας καί τό ἱμάτιο τοῦ Χριστοῦ φέρουν πάνω στό καστανό βάθος σχηματικές πτυχωσεις σέ χρώμα ὠχρας. Δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό Χριστό διαβάζονται τά γράμματα *XC* ὁ *EMANÜHA*. Ἡ σύνθεση ἀνήκει στόν τύπο τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς.

Τέσσερις πολύ φθαρμένες μορφές συλλειτουργούντων *ιεραρχῶν* διακρίνονται στόν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας.

Στό βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ διατηρεῖται παράσταση μετωπικοῦ διακόνου. Κρατάει θυμιατήρι μέ τό δεξιό χέρι ἐνῶ στό ἀριστερό, πού καλύπτεται ἀπό μεγάλη γκριζοπράσινη ὀθόνη, βαστᾷ λιβανοθήκη. Φθαρμένη μορφή διακόνου πού κρατάει καντηλέρι μόλις διακρίνεται στό βόρειο τοῖχο τοῦ βήματος.

Τῇ νότια πλευρά τοῦ ἱεροῦ καλύπτει παράσταση μετωπικοῦ *ιεράρχη*. Ἐνα χρονολογικό τεκμήριο προσφέρει ἡ ἀπεικόνιση στήν ἀρχιερατική του ἐνδυμασία σκληροῦ ἐπιγονατίου, πού στήν ἄκαμπτη αὐτή μορφή ἐμφανίζεται στήν τέχνη ἀπό τό 14ο αἰ.¹

Διακοσμητικά σχέδια πού μιμοῦνται ὕφασμα εἶναι ζωγραφισμένα στή δυτική πλευρά τῆς ἀγίας τράπεζας.

Κυρίως ν α ό ς. Ἡ καμάρα τῆς ὁροφῆς πού βαίνει, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀπό Β πρὸς Ν εἶναι ἐπισκευασμένη καί ἐπιχρισμένη. Τῇ γένεση τῆς καμάρας στήν ἀνατολική καί τῇ δυτική πλευρά τοῦ ναοῦ περιθέει φθαρμένη ταινία, μέ προτομές ἀγίων μέσα σέ δίσκους, ὅπως συνηθίζεται στά ὑστεροβυζαντινά μνημεῖα². Ταυτίζονται ὁ ἅγιος Κοσμάς στό δυτικό τοῖχο καί ὁ ἅγιος Νικήτας (;) στόν ἀνατολικό.

Τὴν κάτω ζώνη τῶν τοίχων κοσμοῦν οἱ ἀκόλουθες παραστάσεις. Στό βόρειο τοῖχο, τό τμήμα ἀμέσως μπροστά ἀπό τό τέμπλο, καταλαμβάνει μνημειακή παράσταση τῆς *Σύναξης τῶν Ἀρχαγγέλων*. Δυτικότερα, στόν ἴδιο τοῖχο, μόλις διακρίνεται ἄλλη μία σύνθεση πού σχετίζεται μέ τόν προστάτη τοῦ ναοῦ: τό ἐν *Χώναις* θαῦμα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Τό δυτικό τοῖχο κοσμοῦν ὅρθιες ὁλόσωμες μορφές ἀγίων. Παριστάνονται, ἀπό Β πρὸς Ν, *μοναχός, γυναικα-μάρτυρας, ἁγία, ἁγία* μέ αὐτοκρατορική ἐνδυμασία, ἅγιος πού κρατάει εὐαγγέλιο, πιθανότατα ὁ *Παῦλος*, ἅγιος πού κρατάει μακριά ράβδο πού ἀπολήγει σέ σταυρό (*Πέτρος*;) καί τέλος πολύ φθαρμένη μορφή πού φαίνεται ὅτι φορᾷ μελῶδη (*Πρόδρομος*;).

Στό νότιο τοῖχο, τὴν πόρτα πλαισιώνουν δύο μορφές ὁλόσωμων *στρατιωτι-*

1. NICOLE THIERRY, Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées (miniatures fresques), REB XXIV (Mélanges Venance Grumel I) 1966, 308 - 315. Γιά τό ἐγχείριο - ἐπιγονάτιο τελευταία βλ. CH. WALTER, Art and Ritual of the Byzantine Church (London 1982) 21 - 22.

2. Βλ. παρακάτω σ. 244 σημ. 7.

κῶν ἁγίων (πίν. 169α). Ἐπιππος στρατιωτικός ἅγιος, ἀσφαλῶς ὁ Γεώργιος, (πίν. 169β) διακρίνεται στό νότιο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Τέλος, πολύ φθοαρμένη σκηνή τῆς Βάπτισης καλύπτει τό βόρειο τύμπανο τοῦ ναοῦ.

Τό τέμπλο ἔχει ἐπιζωγραφιστεῖ στά τέλη τοῦ 19ου/ἀρχές 20οῦ αἰ. ἀκολουθώντας, ὅπως φαίνεται, τό ἀρχικό πρόγραμμα. Ἀριστερά ἀπό τήν Ὡραία Πύλη εἰκονίζεται ἡ Σύναξη τῶν ἀρχαγγέλων καί ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα, καί δεξιά ὁ Χριστός. Ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος παριστάνεται στό τμήμα τοῦ τοίχου πού συνδέει τό τέμπλο μέ τόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα ἄν καί σώζεται ἀποσπασματικά δέν φαίνεται νά ξεφεύγει ἀπό τά καθιερωμένα. Τήν ἀψίδα κοσμοῦν, σύμφωνα μέ παλαιολόγια πρότυπα, ἡ Παναγία δεύμενη σέ μία παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς¹ καθώς καί συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Ὁ χριστολογικός κύκλος θά ἀπλωνόταν ἀσφαλῶς στήν καμάρα τοῦ ναοῦ ἡ ὁποία ὅμως εἶναι σήμερα ἐπισκευασμένη καί ἐπιχρισμένη. Στόν κυρίως ναό, τά θέματα τοῦ βόρειου τοίχου — ἡ Σύναξη τῶν ἀρχαγγέλων καί τό ἐν Χώναις θαῦμα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ — δίνουν ἔμφαση στόν ἐπώνυμο ἅγιο τοῦ ναοῦ, ἐνῶ οἱ μορφές τῶν ἁγίων τοῦ δυτικοῦ καί τοῦ νότιου τοίχου περιλαμβάνουν ἕνα εὐρύ φάσμα ἀγιολογικῶν πορτραίτων.

Ἀπό ἄποψη τεχνοτροπικῆ, οἱ ὀλιγάριθμες παραστάσεις πού σώζονται στόν Ἀι-Στράτηγο δείχνουν ἕναν ἐκλεκτικισμό. Ὅρισμένες μορφές, π.χ. ὁ στρατιωτικός ἅγιος στά ἀνατολικά τῆς εἰσόδου (πίν. 169α), εἶναι σχετικά ἐπίπεδες μέ μακρύ ραδινό λαιμό καί μικρό κεφάλι, ἐνῶ ἄλλες, π.χ. οἱ ἀπόστολοι στό δυτικό τοῖχο, διακρίνονται γιά τήν ἀπόδοση τοῦ ὄγκου. Ὁ προπλασμός στά γυμνά μέρη εἶναι σκοῦρος κοκκινοκάστανος. Ἡ σάρκα ξανοίγεται ἐλαφρά μέ ὤχρα. Πλατιές καστανοπράσινες πινελιές δηλώνουν τίς σκιασεις κοντά στά περιγράμματα τοῦ προσώπου, γύρω ἀπό τή μύτη καί τά μάτια. Χαρακτηριστικά εἶναι τά λεπτά λευκά φῶτα πού εἴτε ἔχουν τή μορφή παρᾶλληλων γραμμῶν — στό μέτωπο, στό πηγούνι, στό λαιμό — εἴτε τοποθετοῦνται ἀκτινωτά κάτω ἀπό τά μάτια καλύπτοντας σχεδόν ὁλόκληρη τήν ἐπιφάνεια τῶν παρειῶν.

Ἡ ἐκλεκτικιστική διάθεση, ἡ κάποια ἐκζήτηση στή στάση ὀρισμένων μορφῶν, οἱ ἀναλογίες τῶν σωμάτων, ὑποδεικνύουν χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀι-Στράτη στήν ὀψιμη παλαιολόγια περίοδο. Τό δίκτυο τῶν λευκῶν ψιμυθιῶν πάνω στή σκοῦρα κοκκινοκάσταση σάρκα εἶναι ἐπίσης μία τεχνική χαρακτηριστική γιά τήν τελευταία φάση τῆς παλαιολόγιας τέχνης πού φαίνεται ὅτι ξεκινáει ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη². Στό Μυστρά ἐκπρο-

1. T. VELMANS, L'iconographie de la "Fontaine de vie", Synthronon (Paris 1968) 119 - 134, Δ. ΠΑΛΑΣ, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, ΑΔ 26 (1971) Α' Μελέται, 201 - 224.

2. Πρβ. τή μορφή ἑνός νεαροῦ ἁγίου ἀπό τό ναό τῆς Παναγίας στή Χάλκη (γ' τέταρτο

σπαεῖται στήν Περίβλεπτο¹ (γ' τέταρτο 14ου αἰ.), σέ μιὰ ἐκτέλεση γρήγορη καί ἐλεύθερη, καί στήν Παντάνασσα² (1428) σέ μιὰ πιό τυποποιημένη καί σχηματική ἀπόδοση, ἀνάλογη αὐτῆς πού ἀπαντᾷ στόν Ἄι-Στράτη. Ἀλλά καί ἄλλες ἐντυπωσιακές ὁμοιότητες θά πρέπει νά υπογραμμιστοῦν ἀνάμεσα στίς τοιχογραφίες τοῦ Ἄι-Στράτη καί στό διάκοσμο τῆς Παντάνασσας: τά ἀμυγδαλωτά μάτια, τό ἐντονο πλάγιο βλέμμα, τό πλάσιμο καί ὁ τρόπος τῆς σκίασης καί τοῦ φωτισμοῦ στά πρόσωπα.

Οἱ λίγες παραστάσεις πού διατηρήθηκαν στόν Ἄι-Στράτηγο θά πρέπει ἐπομένως νά χρονολογηθοῦν στό β' τέταρτο τοῦ 15ου αἰ. Εἶναι μάλιστα φανερό ὅτι ἀπό ἄποψη τεχνοτροπικῆ ἐκπροσωποῦν τήν κλασικίζουσα τάση, ὅπως αὐτή ἐκφράζεται κατὰ τήν τελευταία φάση τῆς παλαιολόγειας τέχνης στήν Περίβλεπτο καί στήν Παντάνασσα τοῦ Μυστρά.

Σύγχρονο περίπου μέ τήν τοιχογράφηση θά πρέπει νά θεωρηθεῖ καί τό κτίσμα τοῦ ναοῦ.

Στά ἀπόκρημνα βράχια πάνω ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Ἄι-Στράτη ὑψώνεται ἀπρόσιτο σήμερα ἀσκηταριό, κτισμένο μέ ἀργούς λίθους, κονίαμα καί ἀραιές πλίνθους.

2. *Ἁγία Παρασκευή*. Ἀπέναντι ἀπό τόν Ἄι-Στράτηγο, στήν ἀνατολική ὄχθη τῆς ρεματιᾶς, ὑψώνεται ὁ μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Οἱ ἐσωτερικές του διαστάσεις εἶναι $6,45 \times 3$ μ. Οἱ τοῖχοι εἶναι κτισμένοι μέ ἀκατέργαστες πέτρες, συνδετικό κονίαμα καί πολλά ἄτακτα τοποθετημένα κεραμίδια. Στίς γωνίες ὅμως ὅπου ἐνώνονται οἱ μακρές πλευρές μέ τή δυτική, χρησιμοποιοῦνται ὀρθογωνισμένοι λίθοι, οἱ ὁποῖοι σέ μερικά τμήματα περιβάλλονται ἀπό πλίνθους (πίν. 170α). Στήν ἀνατολική πλευρά, πού εἶναι ἐπιχωσμένη ὡς τό ὕψος τοῦ παραθύρου, ἡ ἀψίδα διαγράφεται ἡμικυλινδρική. Τό παράθυρο τῆς ἀψίδας εἶναι δίλοβο καί φέρει ἀντί γιά ἀμφικιονίσκο μιὰ ὀρθογώνια διαχωριστική πλάκα.

Ἡ εἴσοδος τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται στή δυτική πλευρά. Τό περίθυρο ἀποτελεῖται ἀπό κανονικά λαξευμένους πωρόλιθους πού περιβάλλονται ἐν μέρει ἀπό πλίνθους. Τό ὑπέρθυρο εἶναι νεώτερη ξύλινη κατασκευή. Πάνω ἀπό τήν πόρτα εἶναι τοποθετημένο ἀπότμημα θωρακίου ($0,49 \times 0,44$ μ.) μέ διπλό ἔξεργο σταυρό, πού οἱ κεραῖες του ἀπολήγουν σέ τρίφυλλα. Ἀνάμεσα στίς κεραῖες τοῦ

14ου αἰ.), V. LAZAREV, *Storia della pittura bizantina* (Torino 1967), εἰκ. 518, καί τίς τοιχογραφίες στήν Calendzicha τῆς Γεωργίας (1384 - 96), ἔργο τοῦ κωνσταντινουπολίτη ζωγράφου Μανουήλ Εὐγενικοῦ, στό ἴδιο, εἰκ. 519 - 525, H. BELTING, *Le peintre Manuel Eugénikos de Constantinople, en Géorgie*, Cah. Arch. 28, 1979, 103 - 114.

1. G. MILLET, *Monuments byzantins de Mistra* (Monuments de l'art byzantin II) (Paris 1910), πίν. 108 - 131, M. Chatzidakis, *Mistra* (Athen 1981) 76 - 89, εἰκ. 46 - 57.

2. MILLET, ὁ.π. πίν. 137 - 151, CHATZIDAKIS, ὁ.π. 101 - 107, εἰκ. 63 - 68.

σταυροῦ διαβάζονται τὰ συμπιλήματα $\overline{IC} \overline{XN} \overline{N} \overline{K}$. Δεξιά ἀπό τό ἐντοιχισμένο θωράκιο καί ἔκκεντρα πρός τήν πόρτα, διαμορφώνεται ἡ κόγχη τοῦ ἐπώνυμου ἀγίου. Τό τόξο πού τήν περιβάλλει εἶναι πώρινο. Στό ἐσωράχιο τοῦ τόξου τό κονίαμα διασώζει χρώματα ἀπό τή διακόσμηση (πίν. 170α).

Ἀριστερά ἀπό τήν πόρτα, ψηλότερα ἀπό τό ἐντοιχισμένο θωράκιο, ἔχει ἀνοιχθεῖ δίλοβο παράθυρο μέ πώρινο περίθυρο καί ἀετωματική ἐπίστεψη (πίν. 170α). Πάνω ἀπό τοὺς δύο ἰσοῦψεῖς λοβούς, στό τύμπανο τοῦ ἀετώματος, διακρίνεται πρόστιπο ἀνάγλυφο πού πιθανόν εἰκονίζει — πολύ σχηματικά — ἀγγελική μορφή. Στή στέγη τῆς ἀψίδας διατηροῦνται βυζαντινά κεραμίδια, κυρίως στρωτῆρες.

Ἐπειπωμένα προσκτίσματα σώζονται στή νότια πλευρά τοῦ ναοῦ, πού πιθανόν θά ἀνῆκαν σέ μοναστηριακό συγκρότημα.

Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ, στή νότια μακρά πλευρά διαμορφώνονται δύο τυφλά ἀψιδώματα. Τό τέμπλο εἶναι κτιστό.

Τοιχογραφίες. Στό ἰερό, τό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας κοσμεῖ ἡ Παναγία σέ προτομή δεόμενη μέ τό Χριστό στηθαῖο μετωπικό μπροστά της. Τήν παράσταση συνοδεύει ἡ ἐπιγραφή *Η ΠΑΑΥΤΕΡΑ*. Ἡ σκηνή τοῦ Μελισμοῦ καταλαμβάνει τόν ἡμικύλινδρο. Στό κέντρο, πάνω σέ ἀγία τράπεζα καλυμμένη μέ βαούτιμη ἐνδυτή, παριστάνεται μέσα σέ δίσκο ὁ Χριστός-ἄμνος. Τόν Χριστό καλύπτει κατὰκοσμος ἀέρας. Δεξιά καί ἀριστερά εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι-διάκονοι¹ πού κρατοῦν ριπίδια καί τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

Στό μέτωπο τῆς ἀψίδας σώζονται ἔχνη ἀπό τήν παράσταση τοῦ Μανδηλίου. Χαμηλά στόν ἀνατολικό τοῖχο, δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τήν ἀψίδα, εἰκονίζονται πιθανόν ὁ *Εὐαγγελισμός*.

Ὁλόκληρη τήν καμάρα τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνει ἡ Ἀνάληψη. Πιο κάτω, στό βόρειο τοῖχο, διατηροῦνται δύο προτομές *ἱεραρχῶν*. Τό διάκοσμο τοῦ βήματος συμπληρώνει παράσταση *ἱεράρχη* στό νότιο τοῖχο. Ἡ μορφή πού διακρίνεται στήν κόγχη τῆς πρόθεσης ἀνήκει πιθανότατα σέ *διάκονο*.

Τό τέμπλο εἶναι κτιστό καί ἐπιστέφεται ἀπό λοξότμητο λίθινο γεῖσο κοσμημένο μέ ἀνάγλυφες παραστάσεις. Στό κέντρο, πάνω ἀπό τήν τοξωτή Ὁραία Πύλη, σχηματίζεται ἀνάγλυφος λατινικός σταυρός καί δεξιά καί ἀριστερά του χονδροειδῆ ρομβοειδῆ κοσμήματα πού περικλείουν κομβία. Ἀνάμεσα στίς κεραίες τοῦ σταυροῦ διαμορφώνονται τριγωνικά ἀνάγλυφα σχήματα. Τό γεῖσο κοσμοῦν ἀκόμα, δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό σταυρό, δύο τετράγωνα κομβία. Τό ἀνάγλυφο εἶναι σκληρό καί ἀδέξιο καί θυμίζει ἀνάλογα γλυπτά στό Γεράκι πού ἔχουν φραγκικές ἐπιδράσεις².

1. Γιά τό εἰκονογραφικό αὐτό σχῆμα πού συνηθίζεται στά μνημεῖα τῆς Ἐπιδάουρου Λιμερᾶς βλ. ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ στό Ἐρευνα στήν Ἐπίδαυρο Λιμερᾶ, ΠΑΕ 1982, 413, σην. 3.

2. A. BON, La Morée franque (Paris 1969) πίν. 156.

Ἡ Ὁραία Πύλη περιβάλλεται ἀπὸ πώρινο πλαίσιο. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ τέμπλου διακρίνεται πολὺ ἐξίτηλη ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ πάνω σέ θρόνο μέ ἡμικυκλικὸ ἐρεσίνωτο. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ τέμπλου κοσμοῦσε ἡ Παναγία. Διακρίνεται μόνον τὸ κάτω τμήμα τῆς μορφῆς πάνω σέ θρόνο παρόμοιο μέ ἐκεῖνον τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ χωρίζεται σέ δύο σκέλη. Στὴ νότια πλευρά, τὸ πρῶτο ἀπὸ ἀνατολικά διάχωρο καταλαμβάνει ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀκολουθεῖ ἡ Ὑπαπαντή. Ἀπὸ τίς παραστάσεις τοῦ βόρειου σκέλους τῆς καμάρας διατηρεῖται μόνον ἡ Μεταμόρφωση. Τῇ γένεση τῆς καμάρας περιέτρεχε ζώνη μέ δίσκους πού περιέκλειαν στηθαῖες μορφές ἁγίων¹. Σέ καλὴ κατάσταση διατηροῦνται τέσσερις δίσκοι στὸ βόρειο τμήμα. Τὸ βάθος τους ἀποτελεῖται ἀπὸ ὁμόκεντρος κύκλους σέ διαφορετικούς χρωματισμούς.

Στὴν κάτω ζώνη τοῦ νότιου τοίχου διαμορφώνονται, ὅπως ἀναφέρθηκε, δύο τυφλὰ ἀψιδώματα. Τὸ στενὸ τμήμα τοῦ τοίχου ἀνάμεσα στὸ τέμπλο καὶ τὸ ἀνατολικὸ ἀψίδωμα κοσμεῖ μορφή στυλῖτη ἁγίου. Μνημειακὴ παράσταση τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου φτερωτοῦ² σέ προτομή, καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ ἀψίδωμα. Ὁ Πρόδρομος, πού φοράει μηλωτὴ καὶ ἀνοιχτὸ καστανὸ ἱμάτιο, εὐλογεῖ μέ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ τὸ ἀποκομμένο κεφάλι καὶ ἀνοιχτὸ εἰλητὸ μέ τὴν ἐπιγραφή *Μετανοεῖται, ἡγγηκεν γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρ(ανῶν)* (Ματθ. 3,2).

Στὸ τμήμα τοῦ τοίχου ἀνάμεσα στὰ δύο ἀψιδώματα παριστάνεται ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁρθός, μετωπικός. Τὸ ἄκαμπτο ἐπιγονάτιο τῆς ἀρχιερατικῆς του ἐνδυμασίας προσφέρει ἓνα *terminus post quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου³. Ὁ ἅγιος ὑψώνει καὶ τὰ δύο χέρια. Μέ τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ κρατᾷ κλειστὸ κώδικα μέ βαρύτιμη στάχωση. Δεξιὰ καὶ ἀριστερά ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ ἁγίου Νικολάου εἰκονίζονται ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία προσφέροντάς του τὸ εὐαγγέλιο καὶ τὸ ὁμοφόριο ἀντίστοιχα⁴.

Στὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Δημήτριος ἑφιππος (πίν. 170β) νὰ σκοτώνει τὸ Σκυλογιάννη⁵, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται σέ μικρότερη κλίμακα.

1. Βλ. παρακάτω σ. 244 σημ. 7.

2. Γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ Προδρόμου μέ φτερά βλ. JACQUELINE LAFONTAINE-DOSOGNE, Une icône d'Angélos au musée de Malines et l'iconographie du St. Jean-Baptiste ailé, Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 48e année 1976 (Bruxelles 1978) 121 - 143.

3. Βλ. παραπάνω σ. 209 σημ. 1.

4. Γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ αὐτὸ τύπο βλ. ANNA MAPABA - XATZHNIKOLAΟΥ, Ἡ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς Πάτμου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 1 (1952) 127 - 134, NANCY P. SEVČENKO, The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art (Torino 1983) 79 σημ. 9.

5. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος βλ. Α. ΞΥΓΟΠΟΛΑΟΥ, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Θεσσαλονίκη 1970) 43 - 44.

Δίπλα ἀπό τό τέμπλο, στό ἀνατολικό τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου παριστάνεται ἀρχάγγελος (Μιχαήλ) μέ στρατιωτική ἐνδυμασία. Δυτικότερα διατηρεῖται ὁλόσωμη μετωπική ἀνδρική μορφή πού εἰκονογραφικά μοιάζει μέ τόν ἅγιο Ἀνδρέα (πίν. 171α).

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τήν τυπική διάταξη τοῦ διακόσμου στούς ὑστεροβυζαντινούς ναούς. Ἡ εἰκονογραφία τοῦ τέμπλου — Χριστός, Παναγία — συνεχίζεται στίς μακρές πλευρές τοῦ ναοῦ τόσο μέ τήν παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου, ὅσο καί μέ τίς δύο κατ' ἐξοχήν δεητικές μορφές τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου, τόν Ἰωάννη τόν Πρόδρομο καί τόν ἅγιο Νικόλαο, πού εἰκονίζονται στό νότιο τοῖχο.

Καμιά ἐνδειξη στό πρόγραμμα δέν δικαιολογεῖ τήν ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στήν ἁγία Παρασκευή. Ἀντίθετα ἡ μορφή τοῦ ἁγίου δίπλα στόν ἀρχάγγελο Μιχαήλ στό βόρειο τοῖχο, πού μπορεῖ ἀπό τόν εἰκονογραφικό τύπο νά ταυτιστεῖ μέ τόν ἀπόστολο Ἀνδρέα, ὑπαινίσσεται ἴσως τόν ἀρχικό πάτρωνα τοῦ ναοῦ. Δέν εἶναι ἴσως τυχαῖο ὅτι τό χωριό, πού δέν ἀπέχει πολὺ ἀπό τό συγκρότημα τῶν δύο αὐτῶν ναίσκων, ὀνομάζεται σήμερα "Ἅγιος Ἀνδρέας, ἀπηχώντας πιθανόν τήν παλαιότερη βυζαντινὴ παράδοση.

Ἀπό ἄποψη τεχνοτροπικῆ, οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς διακρίνονται γιά μιὰ διάθεση ἔντονα «ἀντικλασικῆ». Ἡ ἀπόδοση ὀρισμένων προσώπων, π.χ. τοῦ Χριστοῦ στήν Ὑπαπαντή καί στό Μελισμό, δείχνει πλήρη ἀπομάκρυνση ἀπό τὰ ιδεώδη τοῦ κλασικοῦ κάλλους. Παράλληλα ὡστόσο, ὑπάρχουν μορφές πιό ἐξευγενισμένες, ὅπως οἱ ἄγιοι τῆς κάτω ζώνης, καί συγχρόνως πιό τυποποιημένες.

Ὁ ἴδιος ἐκλεκτικισμός παρατηρεῖται καί στή χρησιμοποίηση τῶν ἐκφραστικῶν μέσων. Ἀλλοῦ τονίζεται ἡ γραμμὴ, ἄλλοῦ ἡ ἀπόδοση εἶναι ζωγραφική, βασισμένη στήν ἐναλλαγὴ τῶν χρωμάτων καί στή φωτοσκίαση.

Σέ μερικές μορφές (π.χ. ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ἅγιος Νικόλαος), ἡ καλλιγραφικὴ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν καί ἡ προσεκτικὴ ἐκτέλεση τῶν φώτων μέ λεπτές παράλληλες καί σχηματοποιημένες γραμμές δείχνουν ἐπιδράσεις ἀπὸ τήν τεχνικὴ τῶν εἰκόνων.

Γενικά, ἡ ἀπόδοση τῶν μορφῶν, οἱ χαμηλωμένοι στενοὶ ὄμοι, κάποια ἐκζήτηση καί τυποποίηση στίς κινήσεις καί στίς στάσεις, ὁ συνδυασμὸς ἐκλεπτυσμένων χαρακτηριστικῶν μέ στοιχεῖα ρεαλιστικά, ἡ σχέση τῶν μορφῶν μέ τό τοπίο καί ὁ τρόπος τοῦ φωτισμοῦ ἐντάσσουν τίς τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στήν ὀψιμη παλαιολόγια περίοδο.

Ἰδιαίτερα θά πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι οἱ ἀναλογίες τῶν μορφῶν μέ τὰ ψηλά σώματα καί τὰ μικρά κεφάλια, ἡ «ρεαλιστικὴ» ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης ἀσχήμιας, οἱ ζωρὲς ἀλλὰ συγχρόνως τυποποιημένες χειρονομίες, ἡ ἀπόδοση τῶν σκιάσεων καί τοῦ φωτισμοῦ στά πρόσωπα καί ἡ διακοσμητικὴ σχηματοποίηση

τῶν γραμμικῶν στοιχείων βρίσκουν τὰ πλησιέστερά τους παράλληλα στό γραπτό διάκοσμο τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στό γειτονικό Γεράκι (1431)¹.

Στήν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχή — δεύτερο τέταρτο τοῦ 15ου αἰ. — θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ καί ἡ γραπτὴ διακόσμηση τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στόν Ἅγιο Ἀνδρέα. Σύγχρονη περίπου θά πρέπει νά θεωρηθεῖ καί ἡ ἀνεγερση τοῦ κτιρίου.

Γ ο ὕ β ε ς²

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καὶ νεώτερων χρόνων³

3. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Στό κέντρο τοῦ χωριοῦ, μονόχωρη, καμαροσκέπαστη ἐκκλησία (11.70 × 3.32 μ.) μέ μεταγενέστερο τετράγωνο νάρθηκα. Στό κέντρο περίπου τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει ἐνισχυτικό τόξο, πλάτους 0.50 μ.

Οἱ τοῖχοι γράφεις πού σώζονται σέ μεγάλη ἔκταση στό ἐσωτερικό εἶναι ἰδιαίτερα μαυρισμένες, ἴσως ἀπό πυρκαγιά. Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας δεσπόζει ἡ *Παναγία ἀνάμεσα* σέ δύο ἀγγέλους μέ τό *Χριστό* δεόμενο μπροστά της καί στόν ἡμικύλινδρο εἰκονίζονται συλλειτουργοῦντες *ιεράρχες*. Ἡ παράσταση τῆς Ἀγίας Τριάδας ἀνάμεσα στόν ἄγγελο καί τήν Παναγία τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* βρίσκεται στό μέτωπο τῆς ἀψίδας καί οἱ ἀπεικονίσεις τῶν *διακόνων* *Στεφάνου* καί *Προχόρου* ἔχουν τοποθετηθεῖ στίς δύο πλευρές, δεξιὰ καί ἀριστερά. Τίς κόγχες τῆς πρόθεσης καί τοῦ διακονικοῦ καταλαμβάνουν ἀντίστοιχα ἡ *Ἄκρα Ταπείνωση* καί ὁ *προφήτης Δανιήλ* καί τοὺς πλαϊνοὺς τοίχους τοῦ βήματος καλύπτουν *παραστάσεις* τοῦ *Οὐράματος* τοῦ *ἁγίου Πέτρου* Ἀλεξανδρείας καί *οὐθῶν ἁγίων*.

Ὅλη ἡ καμάρα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ὥς τό ἐνισχυτικό τόξο χωρίζεται σέ τέσσερις ζώνες πού περιλαμβάνουν τή *Γέννηση*, τή *Βάπτισι* καί τήν Ὑπα-

1. Α. ΕΥΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν ἄλωση (Ἀθῆναι 1957) 49 -50, πίν. 14, MARIA PANAYOTIDI, Les églises de Géraki et de Monemvasie, Corso XXII (1975) 346, 348 - 9.

2. Δ. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, Μονεμβασία καί Ἐπίδαυρος Λιμηρά μετά τήν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 (Ἀθῆναι 1933) 28, ΜΠΕΛΙΑ, ὅ.π. 98.

3. Στήν ἀκόλουθη ἔκθεση περιλαμβάνονται καί πρόσφατα ἀνακαινισμένοι ναοὶ γιατί πολλές φορές ἔχουν ἀνεγερθεῖ στή θέση παλαιότερων ἐκκλησιῶν. Ἐνδιαφέρον ἀπό τήν ἀποψη αὐτή εἶναι νά σημειωθεῖ ὅτι σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τῶν μνημείων ἡ ἐπαρχία τῆς Ἐπιδάυρου Λιμηρᾶς γνώρισε ἰδιαίτερη ἀκμή στοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους. Τήν ἐποχή αὐτὴ ἀνῆκε στήν ἐνδοχώρα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ. Στά μεταβυζαντινὰ χρόνια τὰ μνημεῖα εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτα. Μία νέα ἀνθήση παρουσιάζει ἡ περιοχή στοὺς νεώτερους χρόνους, μετά τήν ἀπελευθέρωση καί γύρω στό 1900 κυρίως. Τότε φαίνεται ὅτι ἐπισκευάστηκαν πολλοὶ ναοί, οἱ ὁποῖοι συνήθως δὲν παρέχουν στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς ἀρχικῆς τους φάσης.

παντὴ ἀπὸ τὸ δωδεκάορτο μαζί με σκηνές ἀπὸ τὸ βίο τῆς Παναγίας καὶ τὸν Ἀκάθιστο ὕμνο. Ἡ Σταύρωση εἰκονίζεται στὸ δυτικὸ τοῖχο. Ὁ ἡμικυλινδρικός θόλος, μετὰ τὸ ἐνισχυτικὸ τόξο, εἶναι διακοσμημένος μετὰ τὴ συνηθισμένη σύνθεση τοῦ Παντοκράτορα σὲ κύκλο, πού περιβάλλεται ἀπὸ μιὰ ἐξίτηλη σήμερα ἐπιγραφῇ. Οἱ τέσσερις εὐαγγελιστὲς καλύπτουν τίς γωνίες πού σχηματίζονται καθὼς ὁ κύκλος ἐγγράφεται στὸ τετράγωνο καὶ ὁκτώ προφῆτες σχηματίζουν δύο ζῶνες, στὴν ἀνατολική καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ τμήματος τῆς καμάρας.

Στὸ ἐσωράχιο τοῦ ἐνισχυτικοῦ τόξου εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς μέσα σὲ δίσκο τὸν ὁποῖο βαστοῦν δύο ἄγγελοι. Μία σειρὰ μετὰ σκηνές ἀπὸ μαρτύρια καταλαμβάνει τὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ· στὴ μέση βρίσκεται μιὰ ζώνη μετὰ προτομές ἁγίων μέσα σὲ σχηματοποιημένο βλαστό καὶ πὺς κάτω ἔχουν τοποθετηθεῖ παραστάσεις ὀρθῶν δόσωμων μορφῶν (πίν. 171β)· ἐφίπποι εἰκονίζονται μόνο οἱ ἅγιοι Δημήτριος καὶ Γεώργιος, στὸ κάτω τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ὑπάρχει ἐξίτηλη καὶ πολὺ μαυρισμένη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ πού δὲν διαβάζεται στὴν κατάστασιν πού βρίσκεται σήμερα.

Τὸ κτιστὸ κατάγραφο τέμπλο φέρει τὴ Μεγάλῃ Δέσῃ καὶ τέσσερις δεσποτικές εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ περιλαμβάνει τὸν Παντοκράτορα, μέσα σὲ δίσκο στὴν καμάρα, σὲ μιὰ σύνθεση συνηθισμένη στοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς πού δὲν ἔχουν τροῦλο¹. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἔμφαση πού δίνεται στὸ μαριολογικὸ κύκλο, ἐπεὶδὴ ὁ ναὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Παναγία. Ἀπὸ ἄποψη τεχνολογικῆς οἱ τοιχογραφίες ἀποδίδονται μετὰ σκληρό, λιτὸ καὶ σχηματικὸ τρόπο. Τὰ ἔντονα περιγράμματα τῶν μορφῶν καὶ ἡ δυνατὴ ἔκφραση τῶν προσώπων θυμίζουν ἔργα τῆς νότιας Πελοποννήσου, πού χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅπως μιὰ ομάδα μνημείων στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη². Ἰδιαιτέρη ὅμως ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ ζωγραφικὴ τῆς Κοίμησης μετὰ τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξίερχει στὸ Δρυαλί τῆς Προσηλιακῆς Μάνης, πού εἶναι χρονολογημένες στὸ 1763³.

4. Ἅγιος Ἰωάννης Γουβιώτης. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6.60 × 4.60 μ.) πού θὰ πρέπει νὰ χτίστηκε περίπου τὸ 1900. Εἶναι ἀφιερωμένος στὸ νεομάρτυρα ἅγιο Ἰωάννη Γουβιώτη. Δίπλα στὸ ναὸ ἔχει ἀνοικοδομηθεῖ καὶ νούργια ἐκκλησία, ὅπου σῶζονται τέσσερις δεσποτικές εἰκόνες (0.65 × 0.50 μ.), ζωγραφισμένες πάνω σὲ ξύλο. Μιὰ ἄλλη (0.80 × 0.50 μ.) πού ἔχει

1. ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, στὸ Ἔρευνα στὴ Μάνη, ΠΑΕ 1981, 538.

2. ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΣΗ, στὸ ἴδιο, 467 κ.ξ.

3. ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, στὸ Ἔρευνα στὴ Μάνη, ΠΑΕ 1978, 160 - 1.

γίνει σέ ὕψοςμα εἶναι διακοσμημένη μέ τήν παράσταση τοῦ ἐπόνυμου ἁγίου Ἰωάννη Γουβιώτη¹, ἀνάμεσα σέ σκηνές τοῦ μαρτυρίου του· φέρει τή χρονολογία 1900.

Γ κ ι ό τ σ α λ η ²

Ναοί νεότερων χρόνων

5. "Αγιος Γεώργιος, στό κέντρο οἰκισμού μέ πολλά νεοκλασικά σπίτια ὁ ὁποῖος ἐγκαταλείφθηκε, σύμφωνα μέ πληροφορίες τῶν κατοίκων, γύρω στό 1920. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (18.05 × 6.30 μ.). Οἱ τοῖχοι, πού εἶναι κτισμένοι μέ ἀκατέργαστες πέτρες, κονίαμα καί ἄτακτα τοποθετημένα κεραμίδια, ἔχουν πάχος 1.10 μ. "Οπως φαίνεται ἀπό τόν τρόπο δόμησης τῶν γωνιῶν καί τῶν τόξων, τή συμμετρική τοποθέτηση τῶν ἀνοιγμάτων κ.ἄ., τό κτίσμα ἔχει νεοκλασικίζοντα μορφολογικό χαρακτήρα³. Στό ἀνατολικό ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς εἶναι προσκολλημένο τό καμπαναριό, πού ἀποτελεῖται ἀπό δύο ἐπάλλῃλα τόξα. Μέσα στό ναό σῴζεται πέτρινο ἀρχιτεκτονικό μέλος μέ τή χρονολογία 1872, τό ὁποῖο, κατὰ πληροφορία τοῦ προέδρου τῆς Κοινότητος, προέρχεται ἀπό τό κωδωνοστάσιο. Σ' αὐτή τήν ἐποχή θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ καί ὁ ναός.

Τό ξυλόγλυπτο τέμπελο τῆς ἐκκλησίας διατηρεῖται ἀκέραιο. Κιονίσκοι μέ ραβδώσεις κάτω καί ἀρράβδωτοι ἐπάνω, διαχωρίζουν ἀντίστοιχα θωράκια καί δεσποτικές εἰκόνες· σ' αὐτές εἰκονίζονται ὁ Χριστός ὡς Μέγας Ἀρχιερεῦς, ἡ Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα μέ τήν ἐπιγραφή Ὁδηγήτρια καί ὁ Πρόδρομος φτερωτός⁴. "Οπως φαίνεται ἀπό τίς ἐπιγραφές πού τίς συνοδεύουν εἶναι ἔργα τοῦ ζωγράφου Γεώργιου Καλοπαίδη καί χρονολογοῦνται ἀπό τό 1886. Ἀπό ἐπάνω σῴζεται τριπλή ταινία μέ ἀνθεμόμορφα κοσμήματα καί ὑψηλότερα ζῶνη μέ εἰκόνες τοῦ δωδεκάροτου· ἀπό αὐτές σύγχρονες μέ τό τέμπλο εἶναι ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βαῖοφόρος, ὁ Ἐλκόμενος, ἡ Σταύρωση, ἡ Ἀγία Τριάδα, ἡ Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ καί ἡ Ἀνάληψη. Πιο πάνω εἰκονίζονται οἱ δράκοντες καί ὁ σταυρός μέ τά λυπηρά, τά ὁποῖα ἐπιστέ-

1. Ἡ μνήμη του γιορτάζεται στίς 31 Ὀκτωβρίου καί μαρτύρησε τό ἔτος 1773, Ὁ Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τ. Γ', ἔκδ. Β. Ματθαίου (Ἀθῆναι 1964) 531 - 532. Γιά τίς παραστάσεις νεομαρτύρων πού γίνονται πολύ συχνότερες τό 18ο καί 19ο αἰῶνα, Μ. ΓΑΡΙΔΗΣ - Θ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Συμβολή στήν εἰκονογραφία νεομαρτύρων, Ἡπειρωτικά Χρονικά 22, 1980, 169 κέ.

2. Οἱ κάτοικοι ἐγκαταστάθηκαν στόν Ἅγιο Δημήτριο, Α. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, Ἐπαρχία Ἐπιδάουρου Λιμερᾶς, ἡ ἄγνωστος χερσόνησος τοῦ Μαλέα (Ἀθῆναι 1972) 189 - 190.

3. ΞΑΝΘΟΠΗΛ ΣΚΑΡΠΠΑ-ΧΟΤΗΕΑ, Ἡ μορφολογία τοῦ γερμανικοῦ κλασικισμοῦ (1789-1848) καί ἡ δημιουργική ἀφομοίωσή του ἀπό τήν ἐλληνική ἀρχιτεκτονική (1833 - 1897). Διατριβή ἐπὶ Διδακτορία ΑΠΘ (Θεσσαλονίκη 1974) 291 κέ.

4. Γιά τόν τύπο βλ. παραπάνω σ. 213 σημ. 2.

φονται μέ «νεοκλασικά» ἀνθήματα. Στήν Ὡραία Πύλη τά δύο βημόθυρα εἶναι διακοσμημένα μέ ἐλικόμορφο βλαστό καί διατηροῦν κάτω δύο τοξωτά διάχωρα, ὅπου θά εἰκονιζόταν ὁ Εὐαγγελισμός.

Στό ναό σώζονται καί ὀρισμένες εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 19ου, ἀρχῶν 20ου αἰῶνα: 1) ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος (0.73×0.53 μ.). 2) ἡ Γέννηση (0.43×0.33 μ.). 3) ὁ Χριστός (0.33×0.22 μ.). 4) ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἴδιων διαστάσεων μέ τήν προηγούμενη. 5) ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος, ἴδιων διαστάσεων καί αὐτή. 6) τά Εἰσόδια (0.43×0.32 μ.). 7) ἡ Μεταμόρφωση, ἴδιων διαστάσεων μέ τήν προηγούμενη. 8) ἡ Ἀνάσταση κατά τό δυτικό τύπο, ἴδιων διαστάσεων μέ τίς δύο προηγούμενες.

6. Ἄγ. Παντελεήμονας, κοιμητηριακός ναός στά δυτικά τοῦ χωριοῦ, μονόχωρος καμαροσκέπαστος (12.60×3.10 μ.), ἐπιχρισμένος ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά (πάχος τοίχου 0.97 μ.), τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς μέ τήν προηγούμενη ἐκκλησία. Βορειοανατολικά σώζεται χαμηλό ὀρθογώνιο καμαροσκέπαστο κτίσμα (2.38×2.25 μ.), πού χρησίμευε ὡς ὀστεοφυλάκιο. Στό κέντρο τῆς καμάρας ὑπῆρχε ὀπή γιά τήν ἀπόθεση τῶν ὀστών. Ἡ τοιχοποιία του ἀποτελεῖται ἀπό ἀκατέργαστες πέτρες, κονίαμα καί ἄτακτα τοποθετημένα κεραμίδια.

Κρεμαστῇ¹

Ναοί νεότερων χρόνων

7. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Σύγχρονος ναός στό κέντρο τοῦ χωριοῦ. Καταγράφηκαν εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 19ου/ἀρχῶν 20ου αἰ.: 1) Δύο εἰκόνες μέ τήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, διαστάσεων 0.50×0.68 μ. καί 0.70×0.98 μ. ἀντίστοιχα, ἡ δεύτερη φέρει τή χρονολογία 1909. 2) Εἰκόνα (0.36×0.47 μ.) μέ τήν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, τοῦ 1900 περίπου. 3) Εἰκόνα (0.34×0.50 μ.) μέ παράστασιν τῆς Δέησης, ἴδιας ἐποχῆς. 4) Δίζωνη εἰκόνα (0.24×0.30 μ.) μέ τή Δέηση ἐπάνω καί τοὺς ἁγίους Πέτρο, Βασίλειο καί Γεώργιο κάτω, τοῦ περασμένου αἰῶνα. 5) Δίζωνη εἰκόνα (0.26×0.32 μ.) μέ παράσταση τῆς Δέησης στήν πάνω ζώνη καί τίς μορφές τῶν ἁγίων Γεωργίου καί Δημητρίου κάτω, τοῦ περασμένου αἰῶνα. 6) Εἰκόνα (0.64×1.11 μ.) τοῦ 19ου αἰ. μέ παράσταση τοῦ ἁγίου Νικολάου ἔνθρονου, πού ἀκολουθεῖ καλὰ παραδοσιακά πρότυπα. Τρεῖς σκηνές ἀπό τό βίο τοῦ ἁγίου στήν κάτω πλευρά τῆς εἰκόνας ἔχουν περισσότερο λαϊκό χαρακτήρα. 7) Εἰκόνα (0.55×0.46 μ.) μέ τόν προφήτη Ἡλία καί ἕναν ἱεράρχη, τοῦ 1900 περίπου. 8) Ὁκτώ εἰκόνες ἀπό ἐπιστόλιο τέμπλου (0.46×0.36 μ.) τοῦ περασμένου αἰῶνα. Παριστάνονται ἡ Γέννηση, ἡ Βάπτισις, ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, ὁ Ἐλκόμενος, ἡ Σταύρωση, ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ, ἡ Ἀνάληψις καί ἡ Πεντηκοστή.

8. *Ἅγιος Κωνσταντῖνος*. Ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ· μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός μέ γυναικωνίτη (18×6 μ.). Στό ἐσωτερικό διατηρεῖται τό ξυλόγλυπτο τέμεπλο, τό ὁποῖο ἔπαθε πρόσφατα σημαντική φθορά ἀπό πυρκαγιά. Στήν κάτω ζώνη εἰκονίζονται ζωγραφισμένοι μετωπικοί ἱεράρχες καί πῖό πάνω σῶζονται οἱ δεποτικές εἰκόνες ἀνάμεσα σέ κιονίσκους πού φέρουν γραπτό ἐλικόπτερο βλαστό. Ἀκολουθεῖ τριπλή ταινία ζωγραφισμένη. Τή μεσαία ζώνη διακοσμοῦν ἄγγελοι σέ προτομή καί τήν τρίτη καλύπτει ἐλικόμορφη ἄμπελος μέ τίς προτομές τῶν ἀποστόλων στά σχηματιζόμενα κυκλικά διάχωρα. Πῖό πάνω βρισκόταν τό δωδεκάορτο πού φυλάσσεται σήμερα μισοκαμένο στό ἱερό. Ἀπό τή σχέση πού παρουσιάζει μέ ἄλλα ἀνάλογα ἔργα τῆς περιοχῆς, ὅπως τό τέμεπλο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στό Γκιότσαλη τοῦ 1886 (ἄρ. 5), θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ καί τοῦτο τό εἰκονοστάσιο γύρω στό 1900.

Στό γυναικωνίτη τῆς ἐκκλησίας φυλάσσονται: 1) πέντε εἰκόνες ἀπό τό τέμεπλο ἰδίων περίπου διαστάσεων (1×0.66 μ.): ὁ Χριστός, ἡ Παναγία, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ ἅγιος Νικόλαος καί ὁ ἅγιος Σπυρίδωνας· ἡ τελευταία φέρει τή χρονολογία 1855· 2) εἰκόνα (0.29×0.22 μ.) τοῦ προφήτη Ἡλία· 3) εἰκόνα (0.21×0.15 μ.) τῆς Παναγίας Γλυκοφιλούσας· 4) εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (0.20×0.16 μ.)· 5) εἰκόνα (0.30×0.26 μ.) δύο ἔφιππων στρατιωτικῶν ἁγίων· 6) δίζωνη εἰκόνα μέ τήν Παναγία Γλυκοφιλούσα μέ ἕνα ἄγιο ἐπάνω καί ἁγίους κάτω· 7) δίζωνη εἰκόνα μέ τή Δέηση ἐπάνω καί ἁγίους κάτω κ. ἄ.

9. *Ἅγιος Νικόλαος*. Σύγχρονος μονοκάμαρος ναός, στό νεκροταφεῖο. Στό τέμεπλο βρίσκεται εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐνθρονου (1.05×0.70 μ.) τοῦ 1922. Καταγράφηκε ἐπίσης εἰκόνα τῆς ἁγίας Βαρβάρας μέ σκηνές τοῦ βίου της (0.99×0.63 μ.), τοῦ 1919.

Νειάτα¹

Ναός βυζαντινῶν χρόνων

10. *Ἅγιος Νικόλαος*. Μονοκάμαρος ναῖσκος ἐσωτερ. διαστάσεων 5.50×2.65 στή μέση τοῦ χωριοῦ Νειάτα τῆς Ἐπιδαυροῦ Λιμερᾶς. Σύμφωνα μέ πληροφορίες κατοίκων, παλιότερα ἦταν ναός νεκροταφεῖου. Ἡ θύρα πλάτους 0.73 καί ὕψους 2.22 ἀνοίγεται στό Δ τοῦχο καί τό τόξο της διαγράφεται διπλό, πλῖνθινο. Πάνω ἀπό αὐτό μικρή ὀρθογώνια φωτιστική θυρίδα, ἐνῶ ἄλλη ἀνοίγεται στή Ν πλευρά. Ἡ ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικά ἡμικυλινδρική. Τούς τοίχους καλύπτει ἀπ' ἑξῶ παχύ ἀσβεστοκονίαμα κι ὅσο τοῦτο ἐπιτρέπει νά κρίνει κανεῖς, ἡ τοιχοδομία στό μεγαλύτερό τους ὕψος εἶναι ἀρκετά κανονική ἀπό μισολαξευμένες πέτρες, συνδετικό κονίαμα καί βήσσαλα. Στή Ν πλευρά

διακρίνονται ἀραιά κεραμοπλαστικά κοσμήματα: "Ενα μοιάζει μέ χῖ κι ἄλλο μέ ταῦ, πού ἔχει τριπλή τήν ὀριζόντια κεραία.

Στούς μακρούς τοίχους ἔχουν ἐντοιχισθεῖ τέσσερα ἡχητικά ἀγγεῖα. Τό μνημεῖο παρουσιάζει δύο οἰκοδομικές φάσεις. Στήν Α καί Δ πλευρά διακρίνονται οἱ ἀετωματώδεις ἀπολήξεις τῶν στεγῶν τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου, στό ὅποιο ἀνήκει ἡ τοιχοδομία μέ τά κεραμοπλαστικά κοσμήματα. "Ηδη κατά τή βυζαντινή ἐποχή — ἴσως δέν εἶχε ἀρχικά ὀλοκληρωθεῖ ἡ οἰκοδομή — ὁ ναός ὑψώθηκε κατά 0.60 - 0.80 περίπου ἑκατοστά καί κτίστηκε ὁ ἡμικυκλινδρικός του θόλος, στό ἐσωτερικό τοῦ ὁποίου διατηροῦνται σήμερα τοιχογραφίες.

Μέσα στό ναό ὀλόκληρη ἡ ἀνατ. πλευρά μέ τήν ἀψίδα καί τά κάτω τμήματα τῶν ἄλλων τοίχων εἶναι ἐπιχρισμένα μέ ἀσβέστη.

"Οτι ἡ τοιχοδομία μαρτυρεῖ βυζαντινούς χρόνους δέν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία. Τά βήσασα τοποθετοῦνται μάλλον γιά νά συμπληρώσουν τά κενά πού ἀφήνουν οἱ πέτρες. Τό διάλεγμα τῶν λίθων ἀπό τόν οἰκοδόμο — πολλοί θυμίζουν δόμους — καί ἡ χρήση λίγων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων προδίδουν ἀνάμνηση παλαιῶν τρόπων κτισίματος. "Ισως πρέπει νά χρονολογήσει κανεῖς τήν πρώτη φάση τοῦ κτιρίου ἀπό τό πρῶτο μισό τοῦ 13ου αἱ.

Ὁ ναός ἐσωτερικά ἦταν κατάγραφος. Καί ὅσες ἔμως ἀπό τίς τοιχογραφίες του διέφυγαν τό «γαλάχτισμα», ἔχουν ὑποστεῖ φθορές καί ἀπό τό ἀσβέστωμα καί κυρίως ἀπό τό πέρασμα τοῦ χρόνου.

α. Εἰκονογραφικό πρόγραμμα

Περιγραφή - παρατηρήσεις

Ἡ παράσταση τῆς Ἀναλήψεως διακοσμεῖ τή συνηθισμένη θέση τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ. Ὁ Χριστός μέ στενόμακρο πρόσωπο καί ἔνσταυρο φωτοστέφανο φαίνεται πώς εὐλογοῦσε καί μέ τά δύο χέρια ἀπλωμένα. Διακρίνεται τό ἀριστερό. Ὁ χιτώνας σέ χρῶμα σκούρας ὠχρας καί τό ἱμάτιο καστανό. Δεξιά καί ἀριστερά μέσα σέ δίσκους τά βραχυγραφικά IC XC. Στό Ν τμήμα τῆς καμάρας διακρίνεται ἓνας ἀπό τοὺς 4 Ἀγγέλους πού περιέβαλλαν τή δόξα. Τά πόδια του ἔχει διπλωμένα καί μέ τά χέρια κρατοῦσε τή δόξα. Διακρίνεται ἡ περιφέρειά της ἀπό κυματιστή γραμμή. Ὁ χιτώνας τοῦ Ἀγγέλου ἀνοιχτοκόκκινος καί τό ἱμάτιο καστανοπράσινο. Ἀνατολικά φαίνονται ἔξη καί ἄλλοι Ἀγγέλου. Κάτω ἀπό τό διπλωμένο πόδι τοῦ πρώτου φύλλωμα δένδρου τριφυλλόσχημο, πού μοιάζει μέ σύννεφο. Ἀνάμεσα στοὺς δύο Ἀγγέλους μέρος τῆς συνηθισμένης ἐπιγραφῆς ἀπό τίς Πράξεις (Α', 11). Σχετικά καλή εἶναι ἡ διατήρηση τοῦ Ν ἡμιχορίου τῶν Ἀποστόλων, τῶν ὁποίων ἡ διάταξη διαμορφώνει χαμηλή πυραμίδα (πίν. 172α). Προηγείται Ἀγγελος κρατώντας σκῆπτρο μέ χιτῶνα ἀνοιχτοῦ κόκκινου καί ἱμάτιο κυανό μέ καστανές σκιές. Στρέφει τό κεφάλι πρὸς τοὺς Ἀποστόλους καί τό βλέμμα πρὸς τό θεατή. Ὁ πρῶτος Ἀπόστολος (ὁ Πέτρος;), βαριά μορφή, κατενώπιον στό σῶμα μέ τήν

κεφαλή πρὸς τ' ἀριστερά, ἀνυψώνει τὸ δεξιὸ σέ χειρονομία ἐκπλήξεως καὶ κρατεῖ μέ τὸ ἄλλο χαμηλὰ κλειστό εἰλητό. Τὰ χρώματα τῶν φορεμάτων του εἶναι ἀνοιχτά· ἐρυθρὸ στὸ χιτῶνα, καστανοπράσινο (λαδί) στὸ ἱμάτιο. Ὁ δεῦτερος Ἀπόστολος μέ τὸν πορφυρὸ σκοῦρο χιτῶνα καὶ τὸ ἀνοιχτὸ ἐρυθρὸ ἱμάτιο, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ φυσιγνωμικά του χαρακτηριστικά, πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἀνδρέας. Ἡ τελευταία νεανική μορφή (Θωμᾶς ἢ Φίλιππος) μέ κυανὸ χιτῶνα καὶ σκοῦρο πορφυρὸ ἱμάτιο ὑψώνει ἐλαφρὰ τὸ κεφάλι καὶ σηκώνει ἐκπληκτος τὸ δεξιὸ χέρι. Πιὸ πίσω προβάλλουν τὰ κεφάλια τριῶν ἀκόμη Μαθητῶν.

Τὸ ἀριστερὸ ἡμιχόριο εἶναι σχεδὸν ὁλότελα καταστραμμένο. Κοντὰ του διακρίνονται ὑπολείμματα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς Ἀγγέλους τῆς δόξας.

Ἡ καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ διακοσμεῖται στὸ κάθε σκέλος της ἀπὸ δύο σειρές παραστάσεων. Στὴν κάθε σειρά σήμερα διασώζονται τρεῖς σκηνές.

Ὑπῆρχε ἄραγε καὶ τέταρτη; Ἀπὸ τὸ δυτικὸ πλαίσιο τῶν παραστάσεων ὡς τὸ δυτικὸ τοῖχο σέ πλάτος 0.65 μ. δέν ὑφίσταται κονίαμα. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ ἀσουβάντιστο τμήμα ὀφείλεται σέ ἐπέκταση νεώτερη τοῦ ναοῦ πρὸς τὰ δυτικά, ἐξωτερικὰ ὅμως ὁ Β καὶ Ν τοῖχος ὡς τὸ Δ εἶναι ἐνιαῖος. Ὅλες οἱ σκηνές, ὅσες σώζονται, προέρχονται ἀπὸ τὸ βίο τοῦ ἁγίου Νικολάου.

Στὴν ἐπάνω ζώνη τῆς Ν πλευρᾶς εἰκονίζεται ἀπὸ τὰ ἀνατολ. πρὸς τὰ δυτικά πρώτη ἢ Γέννηση τοῦ ἁγίου. Ἡ μητέρα του κάθετα ἀριστερά σέ στρωμνὴ σκεπασμένη μέ βαθυπόρφυρο, διακοσμημένο ὕφασμα. Δεξιὰ χαμηλὸς τοῖχος πού κορυφώνεται σέ σειρά ἀπὸ γεισίποδες καὶ πίσω του δυὸ θεραπευνίδες, οἱ ὁποῖες κομίζουν τροφές. Στίς ἄκρες τοῦ βάθους οἰκοδομήματα. Στὸ κάτω δεξιὸ τῆς παραστάσεως τὸ λουτρό τοῦ νεογέννητου μισοκαταστραμμένο. Ὁ ἅγιος ὄρθιος μέσα στὴ λεκάνη δεόμενος, σέ ἐλαφρὴ πρὸς τὰ δεξιὰ στροφή.

Ἀκολουθεῖ παράσταση τοῦ ἁγίου στὸ Σχολεῖο (πίν. 172β). Πυργόμορφα οἰκοδομήματα εἰκονίζονται στὸ βάθος. Τὰ ἀριστερά μισοκρύβονται ἢ ξεπετιῶνται ἀπὸ τοῖχο ντυμένο μέ πλακάκια (;), ὅμοια μέ κείνα πού ἀπαντοῦν στὴ σκηνὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Τρύπης¹ (τέλος 13ου αἰ.). Ἀριστερά κάθετα σέ ἔδρανο ἢ ψηλότερη μορφή τοῦ φωτοστεφανωμένου² δασκάλου, ὁ ὁποῖος φορεῖ κυανὸ χιτῶνα καὶ πράσινο μανδύα μέ βαθυκάστανο προπλάσμο. Ἀνοιχτὸ φαιὸ χρῶμα φανερώνει τίς φωτισμένες ἐπιφάνειες. Ὁ μανδύας πορπώνεται μπροστὰ στὸ στήθος. Ὁ δάσκαλος κρατεῖ μέ τὸ ἀριστερὸ χέρι κλειστὸ εἰλητᾶρι καὶ εὐλογεῖ μέ τὸ ἄλλο. Δεξιὰ οἱ γονεῖς τοῦ ἁγίου μέ φωτοστέφανο καὶ αὐτοί

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, 'Ο ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ ΚΕ', 1955, εἰκ. 22. Παρόμοιο σχέδιο σὺν κόσμημα βλ. καὶ στὸ πετραχήλι τοῦ Ἀγίου Βασιλίου στὴν ἀψίδα τῆς Χρυσοφίτισσας (1290), τοῦ Ἰδίου, Παναγία ἢ Χρυσοφίτισσα (1290) Πρακτικά Α' τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν ('Αθήναι 1983) πίν. ΠΑ' εἰκ. 14.

2. Ὅσο μπορῶ νὰ ξέρω ὁ δάσκαλος καὶ οἱ γονεῖς τοῦ ἁγίου συχνότερα δέν ἔχουν φω-
τοστέφανο.

ὀδηγοῦν στό δάσκαλο τό μικρό Νικόλαο, πού φορεῖ κοντό, φαιό χιτώνα μέ πράσινες σκιές καί κρατεῖ μέ τό δεξιό πλάκα¹. Ὁ χιτώνας τοῦ πατέρα τοῦ ἀγίου εἶναι καστανός, πάνω στόν ὁποῖο φαιό χρῶμα δημιουργεῖ ἀνοιχτό-χρωμες διαβαθμίσεις καί τίς φωτισμένες ἐπιφάνειες. Ὁ χιτώνας τῆς μητέρας του ἔχει χρῶμα κυανό καί τό μαφόριο ἴσως πράσινο. Στό κέντρο τῆς παραστάσεως δυσδιάκριτη ἐπιγραφή.

Ἡ τρίτη σκηνή εἰκονίζει θαῦμα τοῦ νεαροῦ ἀγίου, πρίν χειροτονηθεῖ κληρικός. Φορεῖ κοντό χιτώνα, κρατεῖ μέ τό ἀριστερό χέρι βιβλίο (;) καί μέ τό ἄλλο εὐλογεῖ. Στέκεται πάνω σέ βαθμίδες διακοσμημένες μέ τετράφυλλα χιαστοῦ σχήματος καί στά κενά μέ πολλούς μικροῦς κύκλους. Ἐναλλάσσεται τό βαθύ πορφυρό καί τό πράσινο πάνω σέ φαιό βάθος. Οἱ βαθμίδες βρίσκονται μπροστά σέ οἰκοδόμημα. Ἀπό τήν ἐπιγραφή στή μέση τοῦ ἐπάνω τμήματος τῆς παραστάσεως διαβάζεται ἡ λ. *ΙΩΜΕ(ΝΟΣ) Ι. Ρ.* Δεξιὰ μόλις διακρίνεται μορφή τείνουσα σέ δέηση τό δεξιό χέρι, ἐνῶ μέ τό ἄλλο κρατεῖ ραβδί, καί κοντά της ἴσως ἄλλη. Τῆς πρώτης τό γυμνό πόδι φαίνεται νά 'χει πληγές, ὅπως τά πόδια τῶν λεπρῶν.

Ἀπό τήν κάτω, τή δεύτερη ζώνη, οἱ τρεῖς σκηνές πού σώζονται εἰκονίζουν τίς τρεῖς χειροτονίες τοῦ ἀγίου. Ἡ πρώτη ἀπό τ' ἀνατολικά μέ πολλές φθορές τή χειροτονία σέ διάκονο². Ἀριστερά ἔστεκε ὁ ἀρχιερέας μέ φωτοστέφανο κάτω ἀπό κιονοστήρικτο κιβώριο, πού ὁ σφαιρικός οὐρανός του ἔχει τό ἴδιο κόσμημα μέ τά σκαλοπάτια προηγούμενης σκηνῆς. Εὐλογοῦσε τόν ἅγιο ὁ ὁποῖος ἔσκυβε μπροστά του, νέος μέ φωτοστέφανο, φαιό στιχάρι μέ πράσινες σκιές καί καστανό, πολύ στενό ὁράριο. Πίσω τρεῖς μορφές, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ πρώτη εἶναι διάκονος κρατώντας, ὅπως συνήθως, μέ τό δεξιό θυμιατό καί μέ τό ἄλλο, σκεπασμένο μέ ὕφασμα, λιβανωτίδα. Τό στιχάρι φαιό, οἱ σκιές του ὠχρα. Οἱ μορφές προβάλλονται σέ δύο κτίρια, τό ἕνα βαθύ πορφυρό καί τό δεξιό πολύ φθαρμένο. Στή μέση ἐπάνω ὑπολείμματα ἐπιγραφῆς. Οἱ διάκονοι «προσάγουν» γιά τή χειροτονία τόν Νικόλαο. Ἡ ἐπόμενη παράσταση ἔχει ὡς θέμα τή χειροτονία τοῦ ἀγίου σέ ἱερέα (πίν. 173α). Ἀριστερά δύο κληρικοί μπροστά σέ στοά κορυφούμενη σέ τρεῖς ἀετωματικές ἀπολήξεις³. Ὁ ἀριστε-

1. Ἡ πλάκα μπορεί νά θεωρηθεῖ ὡς δυτική ἐπίδραση. Βλ. καί ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Ἔρευνα στή Μεσσηνιακή Μάνη, ΠΑΕ 1980, 195.

2. Κατά τό ἐγώμιον τοῦ Νεοφύτου (βλ. πῶς κάτω σ. 226) ὁ ἅγιος καί ἀξίως κληροῦται διάκονος τῶν φοικτῶν καί ἱερῶν μυστηρίων Χριστοῦ, ἐν δέ τῷ ἑνεακαίδεκάτῳ ἔτει τῆς αὐτοῦ ἡλικίας τελειοῦται καί ἱερεῖς, GUSTAV ANRICH, Hagios Nikolaos, I (Berlin 1913) 394.

3. Σέ ὅμοιες, ισάριθμες ἀπολήξεις κορυφώνεται ἡ μακριά πλευρά τοῦ ἀριστεροῦ κτιρίου στό Μεσοπεντήκοστο τοῦ Ἀγίου Νικολάου στό ὁμώνυμο χωριό κοντά στή Μονεμβασιά (β' μισό 13ου αἰ.), Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασιάς, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Θ', 1977 - 1979, πίν. 13β. Καί ὁ τάφος τοῦ Χριστοῦ στή σκηνή τοῦ Λίθου στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος κορυφώνεται κατά τήν πρό-

ρός νέος, ἀγένειος, εἶναι διάκονος μέ φαῖό στιχάρι καί καστανό στενό ὄραριο πού ἀπολήγει κάτω σέ κρόσσια. Ὁ δεύτερος, ἐπίσκοπος, μέ φωτοστέφανο, φαιλόνι καστανό καί ὁμοφόριο λευκό κρατεῖ μέ τό ἀριστερό εἰλητό καί μέ τό ἄλλο εὐλογοῖ. Στή δεξιὰ πλευρά διάκονος μπροστά σέ τοξωτό κιονοστήρικο, δίλοβο κτίσμα, κωδωνοστάσιο ἐπιπεδόστεγο¹. Στό ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων του πάνω στά κιονόκρανα στηρίζονται δοκοί ἀπό τίς ὁποῖες κρέμονται δύο στενές καμπάνες. Πολύ ρεαλιστικά ἀποδίδεται ὁ τρόπος τῆς κρούσεώς τους. Τά ἄκρα τῶν δοκῶν πρέπει νά περιστρέφονται μέσα σέ τóρμους. Μέ τίς δοκοὺς συνδέεται κάθετα ἀπό ἕνας μοχλός κι ἀπό τίς ἄκρες του κρέμεται σκοινί πού τό σύρει ἕνα μέ κάθε του χέρι ὁ διάκονος, ὁ ὁποῖος φορεῖ λευκό κι αὐτός στιχάρι μέ πορτοκαλί σιέις. Στή μέση τῆς συνθέσεως ὁ ἅγιος Νικόλαος νέος, φαλακρός, σέ στάση 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ, μέ ἄμφια ἱερώς σκύβει μπροστά στόν ἐπίσκοπο. Πίσω του, μεταξὺ τῶν δυό πλαϊνῶν κτιρίων, τράπεζα ὑποδηλώνει τό ἱερό, μέσα στό ὁποῖο γίνεται ἡ χειροτονία. Ἡ τράπεζα ἔχει σχεδιασθεῖ προοπτικά. Ψηλά ἐπιγραφή:

*O EN OC(IOIC) XEIPOTONOYMENOC
IEPEYC*

Τελευταία ἡ χειροτονία τοῦ ἁγίου σέ ἐπίσκοπο (πίν. 173β). Ἀριστερά κιονοστήρικο κτίριο μέ παραλληλόγραμμη στέγη πού ἀπό τή μέση της ὑψώνεται τρούλος μέ διακόσμηση ὅμοια, ὅπως καί σέ προηγούμενη τοιχογραφία. Ἀνάμεσα στοὺς κίονες τό χρῶμα εἶναι καστανό, ἴσως γιὰ νά δηλωθεῖ ἡ σκοτεινότης ἐσωτερικοῦ χώρου. Μπροστά στή στοά, ἀριστερά γηραιά μορφή κρατεῖ μέ τό δεξιὸ σταχωμένο βιβλίο καί φορεῖ μανδύα πορφυρὸ μέ κίτρινα ἄνθη σάν μαντιάρια καί στό κεφάλι λευκὸ κάλυμμα, ὅμοιο κατὰ τό σχῆμα μέ σύγχρονη μίτρα ἐπισκόπου. Προηγεῖται ἀρχιερέας μέ ἄμφια ὅμοιου χρώματος, ὅπως καί στόν ἐπίσκοπο τῆς ἄλλης χειροτονίας. Ὅμοιες εἶναι καί οἱ χειρονομίες του. Στή μέση τῆς παραστάσεως σκύβει μπροστά στόν χειροτονοῦντα δεόμενος μέ ἀρχιερατικὴ στολή καί φωτοστέφανο ὁ ἅγιος Νικόλαος. Τὰ χρώματα τῶν ἐνδυμάτων του εἶναι ἐξίτηλα. Δεξιὰ κωδωνοστάσιο μέ δύο μεγαλύτερες καμπάνες, ὅμοιο μέ κεῖνο πού ἤδη γνωρίσαμε. Διαφέρει κατὰ τή στέγη, ἡ ὁποία

σοφίε σέ δύο ἀετωματώδεις ἀπολήξεις, Ν. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος (Ἀθήναι 1978) πίν. 30.

1. Τό κωδωνοστάσιο προφανῶς ἀνήκει στόν τύπο τῶν ἀνεξάρτητων ἀπὸ τοὺς ναοὺς πυργόμορφων, βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, βλ. ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ Ν. ΜΠΑΡΑΑ, Μορφή καί ἐξελίξεις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων (ἐν Ἀθήναις 1959) 4 - 5 κ.ά., ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΝ, Συμβολὴ στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν «τοξωτῶν κωδωνοστασίων», Λακωνικαὶ Σπουδαὶ ΣΤ', 1982, 63. Γιὰ τή στέγη τῶν κωδωνοστασίων βλ. ΧΑΡ. ΜΠΑΡΑΑ, ὁ.π. 24 - 26. Ἐπιπεδόστεγα ὅμως κωδωνοστάσια δὲν ἀναφέρονται.

ἐδῶ διαμορφώνει ἀέτωμα. Μπροστά στό κωδωνοστάσιο δύο διάκονοι πού φοροῦν φαιά στιχάρια μέ καστανές πτυχές. Ἐπάνω, μεταξύ τῶν κιτριῶν ἡ ἐπιγραφή:

*Ο ΕΝ Ο(ΣΙΟΙΣ) ΧΕΙΡΟΤΟΝΟΥΜΕΝ(ΟC)
ΕΠΙΣΚΟΠΟC*

Τό βορινό σκέλος τῆς καμάρας χωρίζεται ὅπως, ἀναφέρθηκε, σέ δύο ζῶνες κι ἡ κάθε μιά περιελάμβανε τρεῖς ἢ περισσότερες σκηνές. Σῶζονται τρεῖς παραστάσεις στήν ἐπάνω ζώνη καί δύο στήν κάτω, κι αὐτές μέ μεγάλες φθορές. Ἀπό τά δυτικά στήν ἐπάνω ζώνη πρώτη ἡ σκηνή τοῦ δέντρου. Ἀριστερά διακρίνονται δύο ἀγένειες κοσμικές μορφές, πού φοροῦν μακρούς χειριδωτούς χιτῶνες μέ διακοσμημένη παρυφή στό λαιμό καί στά κράσπεδα. Ὁ ἓνας χιτώνας εἶναι ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ κι ὁ ἄλλος καστανός. Ἡ πρώτη μορφή ἔχει στό κεφάλι μικρό κάλυμμα καί κρατεῖ μακρό ραβδί. Στό κέντρο διακρίνεται ὁ κορμός τοῦ δέντρου καί δεξιὰ σχεδόν κατενώπιον στρέφει πρὸς τό δέντρο τό κεφάλι ὁ ἅγιος Νικόλαος μέ κυανό στιχάρι, σκοῦρο πορφυρό φαιλόνι, πετραχήλι, ὠμοφόριο, ἐγγεῖριο. Κρατεῖ μέ τά δύο χέρια τσεκούρι, ἔτοιμος νά χτυπήσει μέ δύναμη.

Ἡ ἐπόμενη σκηνή ἴσως εἰκονίζει τοὺς στρατηγούς στή φυλακή. Ἀριστερά μορφή μέ λευκό ἐσωτερικό χιτῶνα καί μακρό ἔνδυμα ἀνοικτοῦ κόκκινου, σχιστό κάτω. Μέ τό δεξιὸ κρατεῖ μακρό ραβδί. Τόν ἀριστερό ἀγκώνα στηρίζει στό ραβδί καί τό χέρι φέρνει στό μάγουλο σέ χειρονομία θλίψεως. Τό δεξιό τμήμα τῆς παραστάσεως εἶναι πολὺ φθαρμένο. Διακρίνονται τρεῖς καθιστές μορφές μέ γυμνές κνῆμες. Τά πόδια τους εἶναι περασμένα σέ ξύλο. Στό βάθος οἰκοδομήματα.

Στό Α διάχωρο παριστάνεται τό ἐνύπνιο τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου. Διακρίνεται ὁ αὐτοκράτορας στό κρεβάτι, σκεπασμένος μέ κάλυμμα ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος. Φορεῖ σκοῦρο κοκκινοκάστανο σάκκο μέ διακοσμημένο λῶρο. Ἡ ποδέα τοῦ κρεβατιοῦ πορφυρὸ ὕφασμα μέ διάλιθη παρυφή, κατάκοσμο μέ πλέγμα σέ σχῆμα ρόμβων ἀπὸ μαργαριτάρια πού περικλείουν σταυρούς. Στό βάθος τῆς παραστάσεως οἰκοδομήματα. Τό ἐπάνω τμήμα τῆς σκηνῆς εἶναι σέ μεγάλη ἔκταση καταστραμμένο.

Στήν κάτω ζώνη ἀριστερά ἓνα ἀπὸ τά θαλασσινὰ θαύματα τοῦ ἁγίου (πίν. 174α). Σῶζεται μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ ιεράρχη μέ ὠμοφόριο. Μπροστά του δύο λευκά πανιά καί τά κεφάλια τριῶν νεανικῶν ἀνδρικῶν μορφῶν. Διὰ βάζεται ἡ ἐπιγραφή: *COZΩΝ ΤΟ ΠΛΗΟ*.

Στήν ἐπόμενη παράσταση ἀριστερά ὁ ἅγιος μέ σκοῦρο καστανὸ φαιλόνι καί ὠμοφόριο. Μέ τό ἀνυψωμένο του χέρι συγκρατεῖ τό ξίφος, πού βασιτᾶ στρατιωτικὸς στή μέση τῆς σκηνῆς, ἔτοιμος ν' ἀποκεφαλίσει δεξιὰ εἰκονιζόμενον γέροντα. Ὁ στρατιωτικὸς φορεῖ φολιδωτὸ θώρακα καί ἐρυθρὸ κάλυμμα

στό κεφάλι. Ἀπό τό γέροντα, ὁ ὁποῖος σκύβει γιά τόν ἀποκεφαλισμό, διατηρεῖται μόνο ἡ κεφαλή. Στά δυό ἄκρα τοῦ βάθους οἰκοδομήματα.

Οἰκοδομήματα μόνο διακρίνονται ψηλά στό ἀνατολικό διάχωρο, κατά τά ἄλλα καταστραμμένο.

Ὁ προπλάσμος τῶν γυμνῶν μερῶν στίς τοιχογραφίες τῶν Νειάτων γίνεται μέ πρασινωπή ὥχρα, πού μένει ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀκάλυπτη γιά νά δηλώσει τίς σκιές. Ἀπό πάνω βάζουν ὥχρα γιά τήν ἀπόδοση τῆς ἐπιδερμίδας ἀνακατεμένη μέ χρώμα πολλές φορές καστανό, ἰδίως στά μάγουλα. Τά φῶτα ἀποδίδονται μέ ἐλάχιστες ὡχρές γραμμές καί τά χαρακτηριστικά καί τά περιγράμματα μέ καστανές. Κάποια αἴσθηση τοῦ βάθους καί τοῦ ὕψους δέν λείπει.

Ὅ,τι προξενεῖ ἐντύπωση ἀπό τό γραπτό διάκωσμο τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἡ πλήρωση τῶν θέσεων πού συνήθως προορίζονται γιά τίς σκηνές τοῦ δωδεκαόρτου, δηλ. τῶν ἐπιφανειῶν τῆς καμάρας, μέ παραστάσεις τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου. Ἀπό τόν εὐαγγελικό κύκλο ἐκτός τῆς Ἀναλήψεως ἴσως εἰκονίζοταν στό δυτικό τοῖχο ἡ Σταύρωση. Στά ἀσβεστωμένα τώρα χαμηλά μέρη τῶν τοίχων (θέσεις γιά ὀλόσωμους μοναχικούς ἁγίους) εἶναι ἐνδεχόμενο νά εἶχαν ζωγραφιστεῖ μιᾶ-δυό ἀκόμη σκηνές τῶν μεγάλων ἐορτῶν, ὅπως ἡ Βάπτισις¹. Κι ἀπό τό βιογραφικό ἕμως κύκλο τοῦ ἁγίου Νικολάου λείπουν πολλές παραστάσεις², προφανῶς γιά τήν ἀνεπάρκεια τοῦ χώρου.

Στή σκηνή τῆς Γεννήσεως ἡ διάταξη εἶναι ὅπως στήν Καστάνια³ (Ἅγιος Νικόλαος Μαρούλαινας β' τέταρτο 13ου αἰ.) καί στή Bojana⁴ (1259). Τό νεογέννητο εἰκονίζεται ὀρθοῦ δέόμενο, μέσα στή λεκάνη τοῦ λουτροῦ χωρίς τή βοήθεια κανενός (δείγμα ἁγιότητος). Ἡ μαμή, ἀριστερά, κοιτάζει ἐκπληκτικῶς, δέομενη μέ τή σειρά της. Καί στό βίο τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Σιωνίτου, πού συγγέεται⁵ μέ τόν ἅγιο Νικόλαο Μύρων, λέγεται: ἅμα γάρ τῷ κυνηθῆναι αὐτόν, ὄντα ἔτι ἐν τῇ σκάφῃ τῇ τοῦ θεοῦ δυνάμει ἔστη ἐπὶ τοὺς πόδας αὐτοῦ ὀρθὸς ὡς ὥρας δύο⁶. Ὁρθό εἰκονίζεται τό νεογέννητο ἤδη τό 12ο

1. Ἡ Βάπτισις εἰκονίζεται χαμηλά στό τύμπανο τοῦ Ν τυφλοῦ τόξου τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Κηπούλας. Βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Κηπούλας (1265), ΑΕ 1980, 102. Ἄλλα παραδείγματα στό ὑπό δημοσίευση μελέτημα τοῦ ἴδιου γιά τόν Ἅγιο Θεόδωρο τοῦ Τσόπακα τῆς Μάνης.

2. Ὁ Ἀβιάβιος, ὁ ἅγιος κρημνίζων τὰ εἰδωλα, ἱερουργῶν, οἱ τρεῖς στρατηγοί πρό τοῦ Κωνσταντίνου, οἱ τρεῖς στρατηγοί εὐχαριστοῦν τόν ἅγιο, ὁ ἅγιος σώζων τόν Βασίλειον ἀπό τοὺς Σαρακηνούς, ἐλεῶν τίς τρεῖς κόρες, σώζων τόν Δημήτριον ἀπό τόν πνιγμόν, τό θαῦμα τοῦ τάπητος, διανέμων ἐλεημοσύνην, ἡ Κοίμησις τοῦ ἁγίου, ὁ τάφος τοῦ ἁγίου, ἀνιστῶν τρεῖς μαθητές.

3. Ν. СЕНЧЕНКО, ὁ.π. εἰκ. 7, 1 (σ. 198).

4. Στό ἴδιο εἰκ. 10, 1 (σ. 203).

5. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνες τῆς Πάτμου (Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδας 1977) 51.

6. GUSTAV ANRICH, ὁ.π. Vita Nicolai Sionitae, σ. 4, 2. Βλ. καί Vita compilata, Γέννησις, ἀνατροφή, πολιτεία. . . Νικολάου, ἀρχιεπισκόπου γενομένου Μύρων τῆς Ἀνκίων

αί. σέ εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ καί ἔπειτα στήν Ἀγία Σοφία Μονεμβασίας, στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Μαρούλαινας στή Μεγάλη Καστάνια, στήν Κλένια, στό Markon Monastir, στά Σκόπια¹.

Στά Νειάτα οἱ γυναῖκες πού ἐπισκέπτονται τή λεχὼ εἶναι δύο, ὅπως καί στήν Καστάνια².

Στό σχολεῖο ὁδηγεῖται ὁ μικρός Νικόλαος ὅπως στήν Καστάνια καί στήν Κλένια³ καί ἀπό τοὺς δύο γονεῖς του Ἐπιφάνιο καί Νόνα⁴. Κατά τή Vita compilata: ὡς δὲ πέμπτον ἔτος ἤδη διήνυστο τῷ παιδί. . . τοῖς ἱεροῖς αὐτὸν ἐκδιδάσκει γράμμασι, διδασκάλῳ τινὶ παρακαταστήσαντες⁵. "Ὅλες οἱ μορφές ἔχουν φωτοστέφανο⁶. Ἡ πλάκα πού κρατεῖ στό χέρι ὁ μικρός μαθητής ἀποδίδεται, ὅπως εἰπώθηκε, σέ δυτική ἐπίδραση⁷.

Στὴν ἐπόμενη σκηνή, τὴν εἰκονίζουσα θαῦμα τοῦ νεαροῦ ἁγίου, ὁ Νικόλαος εἶναι ἐπίσης ἀναφαλάντιας, ὅπως καί στήν παράσταση τοῦ σχολείου. Ἡ σύνθεση στό μεγαλύτερό της μέρος εἶναι δυσδιάκριτη. Νομίζω ὅμως πιθανότερο πὼς εἰκονογραφεῖ τὸ θαῦμα τῆς θεραπείας τῆς Νονίνης ἢ Νόνας, γιὰ τὸ ὅποιο γίνεται λόγος στό Βίο Νικολάου τοῦ Σιωνίτου, στή Vita compilata καί στό «Νεοφύτου πρεσβυτέρου, μοναχοῦ καί ἐγκλείστου ἐγκώμιον, εἰς τὸν μέγαν καί θαυματουργὸν ἱεράρχην καί πατέρα ἡμῶν Νικόλαον, περί τε τῆς αὐτοῦ γεννήσεως καί τῶν πηγαίων θαυμάτων κεφαλαιώδεις διηγήσεις»⁸. Κατά τὸ τελευταῖο κείμενο: συνήθως δὲ τοῦ ἁγίου παιδὸς πρὸς τὸ σχολεῖον ἀπαγομένον, γυνή τις, Νόνα καὶ αὐτὴ τοῦτομα καὶ τὸν πόδα ἡμίξρον ἔχουσα, τῷ ἱερῷ τούτῳ παιδί Νικολάῳ καὶ θερμῶς δυσωπεῖ ἵνα εὗξηται καὶ ὁ ξηρὸς ποὺς ταύτης θεραπευθῇ· ἐπικαμφθεὶς δὲ ὁ παῖς τῇ τε συμφορᾷ καὶ τῇ παρακλήσει τῆς γυναικὸς, τὸ τοῦ σταυροῦ μὲν σημεῖον

ἐπαρχίας ὁ.π., 217 ἅμα γὰρ τῷ κνηθῆναι αὐτόν, ὁρθοῖς ὥρᾳ ἐπὶ πόδας ἱστάμενος ἔκθον τῆς σκάφης σχεδὸν ἐπὶ ὥρας δύο.

1. СЕНЧЕНКО, ὁ.π. ἀντίστοιχα εἰκ. 3,1, 4,1, 7,1, 16,1, 36,1, 37,1/3.

2. Βλ. πρὸ πάνω σημ. 3. Ἡ Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, Ἡ ἐντοίχια ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στή Θεσσαλονίκη (Θεσσαλονίκη 1978) 137 ἀναφέρει μόνον δύο παραδείγματα Γεννήσεως τοῦ ἁγίου σέ ἐντοίχια ζωγραφικὴ μὲ δύο ἐπισκέπτριες: στόν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὁρφοῦν καί στή Gračanica.

3. СЕНЧЕНКО, ὁ.π. πίν. 162 (σ. 228).

4. ANRICH, ὁ.π. I, Vita compilata, 216. Στὴν τοιχογραφία τῆς Καστάνιας ὁ πατέρας ἀναγράφεται Ἐπιφάνιος (СЕНЧЕНКО, εἰκ. 7, 2). Κατὰ τὴν Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ (ὁ.π. 127) ὁ μικρός ὁδηγεῖται στό σχολεῖο ἀπὸ μιά γυναικεία μορφή καὶ σπανιότερα ἀπὸ ἀνδρική.

5. "Ο.π. 219, 16.

6. Τὸ ἴδιο στήν Καστάνια καί στήν Κλένια.

7. Βλ. καί ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, ὁ.π. 195. Κατὰ τὴ ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης (Ἀθῆνα 1975) 45, ἡ λεπτομέρεια ἀνταποκρίνεται στήν εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς, ὅπως διαμορφώθηκε κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχή.

8. ANRICH, ὁ.π. ἀντίστοιχα, 5, 219, 394.

ἐπισφραγίζει τὸν πόδα, τὸ δὲ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ κεκληκῶς θεραπεύει τὸ πάθος, ἡ δὲ γυνὴ ἀγαλλιωμένη ἐν ἀμφοτέροις ποσὶ πρὸς τὰ ἴδια προχωρεῖ, ἐκθειάζουσα τὸ θαῦμα καὶ δοξάζουσα θεὸν καὶ τὸν παῖδα γεραίρουσα Νικόλαον.

Τὰ ὡς τώρα γνωστὰ μνημεῖα, στὰ ὁποῖα παριστάνονται καὶ οἱ τρεῖς χειροτονίες τοῦ ἁγίου ἀναφέρει ἡδη ἡ κ. Τσιτουρίδου¹.

Στὴ χειροτονία σέ διάκονο ἔχουν φωτοστέφανο ὁ χειροτονῶν Ἐπίσκοπος καὶ ὁ ἅγιος, ὅπως στήν Καστάνια καὶ στό Manastir (1271)². Στό Ἀρίλγιε (1296)³ ἔχουν φωτοστέφανο ὅλοι οἱ εἰκονιζόμενοι.

Κατὰ τὴν Ντ. Μουρίκη, ἡ σκηνὴ τῆς χειροτονίας σέ ἱερέα προστίθεται στήν εἰκονογραφία τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων. Μοναδική, νομίζω, πὼς εἶναι ἐδῶ ἡ ἀπεικόνιση κωδωνοστασίων, στίς σκηνές χειροτονίας σέ ἱερέα καὶ ἐπίσκοπο. Διδακτικὸς εἶναι καὶ ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο δείχνεται ὅτι χτυποῦσαν τίς καμπάνες. Κατὰ τὸ σχῆμα οἱ καμπάνες μοιάζουν μέ τίς εἰκονιζόμενες σέ σχέδιο καρολίνειου χειρογράφου⁴. Στίς δύο χειροτονίες τὰ κωδωνοστάσια διαφέρουν μεταξύ τους ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς στεγάσεως. Ὑπενθυμίζω πὼς τὸ βυζαντινῶν χρόνων κωδωνοστάσιο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Μυστρᾶ ἔχει στέγη δίρριχτη⁵, ἐνῶ κωδωνοστάσια, πολυώροφα αὐτά, μέ προφανῶς ἐπίπεδη στέγη ἀπαντοῦν στὴ Δύση κατὰ τὴ ρωμανικὴ ἐποχὴ⁶. Στὴν παράσταση τῆς χειροτονίας σέ ἐπίσκοπο ὁ ἅγιος εἰκονίζεται σέ ἡλικία μεγαλύτερη⁷. Ὁ ζωγραφούμενος πίσω ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο μέ τὸ ἰδιόμορφο λευκὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς πρέπει νά εἶναι ψάλτης⁸. Ἀξιοπρόσεκτο πὼς τὴ χειροτονία σέ ἐπίσκοπο τελεῖ ἓνας μόνο ἱεράρχης, ἐνῶ σύμφωνα μέ τὸν Α΄ κανόνα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων: Ἐπίσκοπος χειροτονεῖσθω ὑπὸ ἐπισκόπων δύο ἢ τριῶν⁹. Ἀπὸ τίς εἰκόνες πού δημοσιεύει ἡ Sevcenko

1. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, ὁ.π. 137 σημ. 16.

2. SEVCENKO, ὁ.π. ἀντίστοιχα, εἰκ. 7, 3, 13, 3.

3. Στό ἴδιο εἰκ. 192.

4. R. LASTEYRIE, *L'architecture religieuse en France à l'époque Romane* (Paris 1929) 379 καὶ πίν. 398.

5. N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Μυστρᾶ, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Γ', 1966, πίν. CXII.

6. LASTEYRIE, ὁ.π. πίν. 408 (XI αἰ.). Τὸ κωδωνοστάσιο εἶναι τομῆς κυκλικῆς καὶ ἔχει στὴ στέγη ἐπάλλξεις. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ κωδωνοστάσιο τῆς εἰκ. 415 σχεδίου ὀρθογωνίου, ὅπως εἶναι τὰ περισσότερα ρωμανικά. Βρίσκεται στὰ Ἀνατολ. Πυρηναῖα. Καὶ τὰ δύο εἶναι πολυώροφα.

7. Γιὰ τὴ διαφοροποίησιν τῆς ἡλικίας στίς διαδοχικὰ σκηνές χειροτονίας βλ. ΜΟΥΡΙΚΗ, ὁ.π. 46.

8. Παρόμοιο κάλυμμα φορεῖ ψάλτης καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὁρφανὸ Θεσσαλονίκης, Α. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, ὁ.π. 126.

9. ΑΜΙΑΚΑ Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, Οἱ ἱεροὶ κανόνες, ἐκδ. δευτέρα (ἐν Ἀθῆναις 1949) 137.

βρίσκω περισσότερους ἀπὸ ἓναν ἐπισκόπους τοὺς χειροτονοῦντες τὸν ἅγιο Νικόλαο στὴν εἰκόνα τῆς Κακοπετριᾶς καὶ στίς τοιχογραφίες τῆς Donja Kamenica καὶ τῆς Sopoćani¹. Ἡ ἀπεικόνιση ἐνός ἐπισκόπου, προφανῶς ὡς ἐκπροσώπου καὶ ἄλλων, εἶναι καρπὸς συντηρήσεως, τῆς ἰδίας πού παρατηρεῖται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, ὅπως π.χ. στὰ ψηφιδωτά τοῦ S. Apollinare nuovo, ὅπου στίς σκηνές τῶν θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ ἓνας Ἀπόστολος ἐκπροσωπεῖ τοὺς δώδεκα.

Γιὰ τὸ θαῦμα τῆς κοπῆς τοῦ δένδρου γίνεται λόγος στὴ Vita Nicolai Sionitae². Κατὰ τὸ ἀγιολογικὸ κείμενο ἦταν παρόντες πλῆθος ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν καὶ παιδίων ὥσεί τριακοσίων³. Στὴν τοιχογραφία εἰκονίζονται μόνον δύο, ἄλλο δεῖγμα τῆς συμπτύξεως πού διακρίνει τὴν τέχνη τοῦ βυζαντινοῦ ἀγιογράφου. Ἀπὸ τῆ Λακωνία βυζαντινές παραστάσεις τοῦ ἐπεισοδίου θυμᾶμαι στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Μαρούλαινας, καὶ στὸν Τρικάμπανο τῆς Καστάνιας⁴, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ἀγόριανης⁵, καὶ στὸν ὁμώνυμο ναὸ τοῦ Γερακιῶ⁶.

Γιὰ τοὺς τρεῖς φυλακισμένους στρατηγούς, πού ἄδικα καταδικασμένους σέ θάνατο ἔσωσε ὁ ἅγιος, γίνεται πολὺς λόγος στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα⁷. Ἡ ἱστορία τους ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότερα γνωστὸ θαῦμα τοῦ ἁγίου, ἀφοῦ τὸ σχετικὸ κείμενο χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 6ο αἰ.⁸ Στὴν Praxis de Stratelatis retractata λέγεται ὅτι στὴ φυλακὴ εἶχαν ἀσφαλίσει τὰ πόδια τῶν στρατηγῶν «εἰς τὸ ξύλον»⁹. Ἡ μορφή πού στὰ Νειάτα εἰκονίζεται ἀριστερὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ καπικλάριος Ἰλαρίων, ὁ ἀποκαλούμενος σέ παραλλαγή (rezension III σ. 87) δεσμοφύλαξ, πού ἀκούσας γιὰ τὴν καταδικὴ τῶν στρατηγῶν ἐλυπήθη λίαν καὶ μετὰ δακρύων ἀνακοίνωσε τὴ διαταγὴ τοῦ Ἀβλαβίου γιὰ τὴ θανατικὴ τους ἐκτέλεση, πού θὰ γινόταν σέ πολὺ σύντομο χρόνο.

Γιὰ τὸ ἐνύπνιο τοῦ Κωνσταντίνου, ὡς εἶναι φυσικὸ, γίνεται ἐπίσης λόγος στὴν Praxis de Stratelatis¹⁰.

Ἐνας μόνον ἐπίσκοπος καὶ ὁ ἅγιος, δύο συνολικὰ πρόσωπα, εἰκονίζονται στὴν παράσταση τῆς χειροτονίας σὲ ἐπίσκοπο τοῦ ἁγίου Νικολάου Γλέζου, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΑΤΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου Γλέζου στὴ Μέσσα Μάνη, Δωδώνη Η', 1979, 311 - 313, πίν. 20.

1. SEVČENKO, ὁ.π. ἀντίστοιχα 14.4, 24.2, 33.2.

2. ANRICH I, 12.

3. "Ο.π. 13.

4. ΠΑΕ 1980, 192 καὶ σημ. 1.

5. SEVČENKO, πίν. 18.6 (σ. 232).

6. "Ο.π. εἰκ. 17.1 (σ. 231).

7. ANRICH I, σ. 67. Praxis de Stratelatis 92, 337 κλπ.

8. ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ, ὁ.π. τ. 129.

9. ANRICH, ὁ.π. I, 337.

10. "Ο.π. I, 74, 20.

Τό σωζόμενο στά Νειάτα θαλασσινό θαῦμα ἀναφέρεται στό ταξίδι τοῦ ἁγίου ἀπό τήν Αἴγυπτο στά Ἱεροσόλυμα. Ψηλά στά πανιά τοῦ πλοίου εἰκονίζεται, ὅσο ἡ κατάσταση τῆς τοιχογραφίας ἐπιτρέπει νά κρίνει κανεῖς, διάβολος μέ ἀνακατεμένα μαλλιά, χιτῶνα καί οὐρά. Καί κατά τό Βίο τοῦ Μεταφραστοῦ αὐτόν. . . ἔφη τὸν πονηρόν ἰδεῖν τῆς νεῶς ἐπιβάντα τά τε τοῦ ἴστοῦ καί τὰ τῶν πηδαλίων καλωδία μαχαίρα διατεμόντα¹.

Τελευταία σωζόμενη παράσταση, ἀνακλόουθα ζωγραφισμένη², ἀφοῦ στό νάο προηγούνται τά τῆς σωτηρίας τῶν τριῶν στρατηγῶν, εἶναι ἡ σκηνή πού ὁ ἅγιος ἀρπάζοντας τό ξίφος ἀπό τά χέρια τοῦ σπεκουλάτορος σώζει τοὺς τρεῖς ἄνδρες τῆς Λυκίας τοὺς ἄδικα μέλλοντας ἥδη ἀναιρεῖσθαι³. Ἡ διάταξη εἶναι ὅμοια καί στήν τοιχογραφία τῆς Μπογιάννα⁴.

Οἱ ἀνθρώπινες μορφές στά Νειάτα ἔχουν στενοὺς ὤμους, μακρά, παραλλήλογραμμα πρόσωπα, κομνήμενες μύτες, μεγάλα ἀτία, ζωρό βλέμμα. Πλατιές γραμμές, σκουρότερες ἀπὸ τὴν ὥχρα τῆς ἐπιδερμίδας, ἀποδίδουν τίς ρυτίδες καί ἀνοιχτότερες τὰ φῶτα, ὅπως στὸν "Ἅγιο Δημήτριο Κροκεῶν (1286). Πλατιές γραμμές γράφουν καί τίς πτυχές, κύματα ἀπὸ καμπύλες τίς πτυχές τῶν φορεμάτων στήν Ἀνάληψη. Οἱ ἀρχαῖοι εἶναι φανεροί. Ὁ διάκος πού χτυπᾷ τίς καμπάνες στή χειροτονία σέ Ἐπίσκοπο ἔχει χοντρὸ λαιμὸ καί κάπως εὐσαρκους ὤμους. Ὁ ἄνω δεξιὸς Ἀγγελος τῆς Ἀναλήψεως μέ τὴ στάση του δείχνει ὅτι καταβάλλει πολλή προσπάθεια. Δέν λείπουν λοιπὸν ἀναγεννησιακοὶ χαρακτῆρες τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 13ου αἰ. Πιὸ πάνω ἔγιναν ἀναφορές σέ μνημεῖα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 13ου αἰ. Καί ἡ ὁμοιότητα τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ἀγένειου Ἀποστόλου τῆς Ἀναλήψεως μέ Ἀγγέλους τῆς Βαπτίσεως καί τὸν Θωμᾶ τῆς Ἀναλήψεως στήν Κηπούλα τῆς Μάνης (1265)⁵ μᾶς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ἐκεῖ γύρω πρέπει νά χρονολογηθοῦν καί οἱ ἐπαρχιακές, συντηρητικὲς τοιχογραφίες τῶν Νειάτων. Καί στήν Κηπούλα τὰ πρόσωπα ἀνῆκουν σέ ὅμοιους τύπους.

Στό νάο καταγράφηκαν οἱ παρακάτω εἰκόνες: 1) διζωνη εἰκόνα (0.29 × 0.24 μ.) μέ τὴν Παναγία βρεφοκρατοῦσα καί τὸν ἅγιο Γεώργιο ἐπάνω καί τὸν ἅγιο Στυλιανὸ τὸν Παφλαγὸνα κάτω, τοῦ 1900 περίπου. 2) εἰκόνα (0.23 ×

1. "Ο.π. 243, 14 - 16. Γιά τὴν ταύτιση τοῦ θέματος βλ. καί ΠΑΕ 1980, 191. Βλ. καί ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, ὁ.π. 48 - 49. Κατά τὴν ἴδια τὸ θαῦμα περιλαμβάνεται στό Βίο Nicolai Sionitae.

2. Καί ἡ ΤΣΙΠΟΥΡΙΔΟΥ, ὁ.π. 130 παρατηρεῖ πὺς οἱ σκηνές τοῦ κύκλου στὸν "Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὀρφανὸ δέν δίνονται μέ ἀκριβή χρονολογικὴ σειρά, ὅπως συμβαίνει καί στά περισσότερα μνημεῖα.

3. ANRICH I, Praxis de Stratelatis, 73, 18.

4. SEVČENKO, πίν. 10.8.

5. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Κηπούλας, ὁ.π. πίν. 28γ καί 34β.

0.27 μ.) μέ τόν ἅγιο Στυλιανό τόν Παφλαγόνα καί τήν Παναγία βρεφοκρατούσα ἀπό τόν ἴδιο μέ τῆς προηγούμενης εἰκόνας τεχνίτη· 3) εἰκόνα (0.14×0.11 μ.) μέ τόν ἅγιο Νικόλαο, τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα· 4) δίκωνη εἰκόνα (0.21×0.17 μ.) μέ τή Δέηση ἐπάνω καί τόν ἅγιο Χαράλαμπο κάτω, τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα· 5) δίκωνη εἰκόνα (0.32×0.26 μ.) μέ τή Δέηση ἐπάνω καί τόν ἅγιο Νικόλαο ἀνάμεσα στούς ἁγίους Γεώργιο καί Δημήτριο κάτω, τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ περασμένου αἰώνα· 6) εἰκόνα (0.45×0.37 μ.) μέ τήν Παναγία βρεφοκρατούσα καί τόν Πρόδρομο σέ μικρότερη κλίμακα, γύρω στό 1900· 7) δίκωνη εἰκόνα (0.44×0.36 μ.) τοῦ 1900 περίπου· εἰκονίζονται ἐπάνω ἡ Παναγία ἀνάμεσα στόν ἀρχάγγελο Μιχαήλ καί στόν Ἰωάννη τόν Πρόδρομο καί κάτω οἱ ἅγιοι Γεώργιος, Νικόλαος καί Δημήτριος.

Ναοί νεώτερων χρόνων

11. *Ταξιάρχης*. Πρόκειται γιά τόν κεντρικό ναό τοῦ οἰκισμοῦ πού χτίστηκε τό 1904 καί ἀγιογραφήθηκε ἀπό τό ζωγράφο Μαυρικάκη¹. Οἱ τοιχογραφίες τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν πού εἶναι ἐνσωματωμένες στό τέμπλο εἶναι ἔργο τοῦ Κομπολίδη. Οἱ δεσποτικές εἰκόνες τοῦ τέμπλου φέρουν ἀκριβή χρονολογία 1912 - 14.

Στό ναό καταγράφηκαν οἱ ἀκόλουθες εἰκόνας: 1) Εἰκόνα τοῦ Προδρόμου (0.90×0.65 μ.), στό γνωστό πτερωτό τύπο, μέ εἰλητάριο ξετυλιγμένο πού φέρει τήν ἐπιγραφή *ὁρᾷς...*² (18ος αἰ.;). 2) Δεκατρεῖς εἰκόνες ἀπό ἐπιστύλιο τέμπλου, (0.43×0.32 μ.), τοῦ 1900 περίπου. Παριστάνουν τόν Εὐαγγελισμό, τήν Ὑπαπαντή, τή Βάπτισμα, τή Μεταμόρφωση, τήν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, τή Βαΐοφόρο, τή Σταύρωση, τήν Κάθοδο στόν Ἅδη, τήν Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ, τήν Ἀνάληψη, τήν Πεντηκοστή, τήν Ἀγία Τριάδα καθῶς καί τόν προφήτη Ἡλία. 3) Δίκωνη εἰκόνα (0.43×0.56 μ.) τοῦ 1900 περίπου. Στήν πάνω ζώνη εἰκονίζεται ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα ἀνάμεσα στόν Ἰωάννη τόν Πρόδρομο καί στόν ἅγιο Γεώργιο, πού ἀποδίδονται σέ μικρότερη κλίμακα. Τήν κάτω ζώνη κοσμεῖ ἡ ἁγία Εἰρήνη μεταξύ τῶν ἀρχαγγέλων Γαβριήλ καί Μιχαήλ.

12. *Ἀγία Κυριακή*. Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναός μέσα στό χωριό,

1. Ὁ ἴδιος ζωγράφος ἀπαντᾷ στούς ναούς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (ἀρ. 41) καί τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 42) στή Συκιά, καθῶς καί στό ναό τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (ἀρ. 49) στήν Ἀγγελώνα.

2. Πρόκειται γιά τούς στίχους: *ὁρᾷς οἷα πάσχουσιν, ὃ Θεοῦ λόγε, οἱ πταισμάτων ἔλεγχον τῶν βδελυκτέων ἔλεγχον καί γὰρ μὴ φέρον ὃ Ἡρώδης, τέτμηκεν, ἰδοῦ, τήν ἐμὴν κάραν, Σῶτερ, πού εἶναι ἐμπνευσμένοι ἀπό τούς ὕμνους πού ψάλλονται στίς 29 Αὐγούστου, τήν ἡμέρα δηλαδή τῆς ἀποτομῆς τοῦ Προδρόμου, βλ. LAFONTAINE-DOSOGNE, Une icône d'Angélos, ὁ.π. 142 - 143.*

έσωτ. διαστάσεων 5.50×2.53 μ. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπό ἀργούς λίθους, συνδετικό κονίαμα καί πλίνθους. Ἡ ἡμικυλινδρική ἀψίδα εἶναι κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος ἐπιχωσμένη. Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ ἔχει προστεθεῖ ξύλινη ὀροφή. Οἱ τοῖχοι εἶναι ἐπιχρισμένοι ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά.

Στό ναό φυλάσσονται οἱ ἀκόλουθες εἰκόνες, πού μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στό β' μισό τοῦ 19ου αἰ. ἤ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.: 1) Δεσποτική εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ (0.93×0.68 μ.) μέ τήν ἐπιγραφή: 1862, χεῖρ Ἀναγνώστου Ἡλιοῦ ἐξ Ἀργους. 2) Δεσποτική εἰκόνα τῆς Παναγίας μέ τό βρέφος (0.73×0.55 μ.), τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα. 3) Δίζωνη εἰκόνα (0.49×0.38 μ.) τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα. Παριστάνονται ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα καί ὁ Πρόδρομος, σέ μικρότερη κλίμακα, στήν πάνω ζώνη καθώς καί οἱ ἅγιοι Γεώργιος καί Δημήτριος, ἔφιπποι στήν κάτω. 4) Δίζωνη εἰκόνα (0.29×0.24 μ.) μέ τή Δέηση πάνω καί τόν ἅγιο Νικόλαο ἀνάμεσα στούς ἁγίους Γεώργιο καί Δημήτριο κάτω. Λαϊκή τέχνη τῆς δεύτερης πεντηκονταετίας τοῦ 19ου αἰ. Μοιάζει μέ ἀντίστοιχη εἰκόνα στό ναό τοῦ Ἀγίου Νικολάου στό ἴδιο χωριό. 5) Εἰκόνα (0.47×0.34 μ.), μέ τήν Παναγία βρεφοκρατοῦσα καί τήν ἁγία Κυριακή, σύγχρονη περίπου μέ τήν προηγούμενη.

13. Ἅγιος Θεόδωρος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (11.75×4.60 μ.) ἐπιχρισμένος. Στό ἐσωτερικό τῆς ἐκκλησίας διατηροῦνται μερικές εἰκόνες ἀρκετά καταστραμμένες: 1) τοῦ ἁγίου Θεοδώρου πιθανότατα (0.66×0.47 μ.). 2) τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καί Γαβριήλ (0.52×0.59 μ.). 3) τῆς Παναγίας βρεφοκρατοῦσας ἀνάμεσα στόν Πρόδρομο καί ἔφιππο στρατιωτικό ἅγιο (0.28×0.24 μ.). 4) τοῦ ἁγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου (0.28×0.23 μ.). 5) τοῦ Παντοκράτορα (0.76×0.53 μ.). 6) δίζωνη μέ τήν Παναγία Γλυκοφιλοῦσα καί τόν ἅγιο Ἰωάννη Πρόδρομο ἐπάνω καί ἁγίων κάτω (0.30×0.24 μ.). 7) δίζωνη, μέ τόν Πρόδρομο ἐπάνω καί σκηνές ἀπό τό βίο του κάτω (0.41×0.36 μ.). Οἱ εἰκόνες αὐτές, ἐκτός ἀπό τήν πρώτη πού ἴσως χρονολογεῖται στό 18ο αἰώνα, θά πρέπει νά ἀνήκουν στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Ἀ π ι δ ι ᾶ 1

Ναός βυζαντινῶν χρόνων

14. Ἅγιος Βασίλειος. Σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μονόκλιτος ναός πού ἔχει μελετηθεῖ ἀπό τόν Ὀρλάνδο, ABME A' (1935) 133 κέ.

1. Τό χωριό ἀναφέρεται σέ ἀργυρόβουλλο τοῦ δεσπότη Θεόδωρου Β' Παλαιολόγου (1407 - 1443), FR. MIKLOSICH - J. MÜLLER, Acta et Diplomata Monasteriorum et Ecclesiarum Orientis V (Βιέννη 1887) 172, 173. Γιά τούς νεώτερους χρόνους ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, ὁ.π. 27 - 28, ΜΠΕΛΙΑ, ὁ.π. 98 - 99.

Ναοὶ νεότερων χρόνων

15. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*¹. Ἡ ἐκκλησία πού ἀνήκει στὸν τύπο τῆς τρικλίτης βασιλικῆς² ἔχει ἀνακαινιστεῖ τὸ 1923, ὅπως ἀναγράφεται στὸ δάπεδο τῆς νότιας εἰσόδου. Πάνω ἀπὸ τὸ γνωστὸ μαρμαρίνο τέμπλο³ ὑπάρχει ξυλόγλυπτο εἰκονοστάσιο ἐπιχρυσωμένο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς στενές, ἐλαφρά κυρτές ζῶνες, μὲ ἀνθεμόμορφα κοσμήματα καὶ εἰκόνες ἀνάμεσά τους· στὴν κάτω ζώνη εἰκονίζεται ἡ Μεγάλη Δέηση· τῇ μεσαίᾳ στολίζουν προφῆτες καὶ στὴν ἐπάνω δεσπόζει ἡ ἁγία Τριάδα μὲ τὴν Παναγία δεομένη ἀνάμεσα σέ ἀγγέλους. Πιὺ ἐπάνω ἔχουν τοποθετηθεῖ εἰκόνες· σήμερα ἀπὸ ἀριστερά πρὸς τὰ δεξιὰ εἰκονίζονται: ἡ Περιτομή τοῦ Χριστοῦ, ἡ Βάπτισμα, οἱ ἄγιοι Ἀντώνιος, Εὐθύμιος καὶ Σάββας, οἱ τρεῖς ἱεράρχες, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Ἀνάληψη τοῦ προφήτη Ἡλία, οἱ ἄγιοι Σαράντα, ἡ Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαῖτοφόρος, ἡ Ἀκρά Ταπείνωση, ὁ Μυστικὸς Δείπνος, ὁ Νιπτήρας, ἡ Ἀνάστασις, ἡ Σταύρωση, ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, ἡ Μεσοπεντηκοστή, ἡ Ἀνάληψη, οἱ ἄγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, ἡ Πεντηκοστή, ἡ Μεταμόρφωση, ἡ Ἀνύψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τὸ Γενέσιο, οἱ ἄγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανός, τὰ Εἰσόδια καὶ ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου.

Ἀπὸ τίς δεσποτικές εἰκόνες ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα, ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ ὁ ἅγιος Χαράλαμπος· ἡ τελευταία εἰκόνα φέρει τὴ χρονολογία 1886 καὶ διασώζει τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Ν. Γιαχνῆ⁴. Ὁμοία μὲ τὸν ἅγιο Χαράλαμπο εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου μὲ τὴν ἴδια χρονολογία καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἴδιου ἀγιογράφου. Ὑπάρχει ἐπίσης στὸ τέμπλο εἰκόνα μὲ τὴν παράσταση τῆς Παναγίας Γλυκοφιλοῦσας πού ἔχει τὴ χρονολογία 1814. Σὲ ἄλλη εἰκόνα πού βρίσκεται στὸ τέμπλο μὲ τὴν κεντρικὴ παράσταση τῆς Παναγίας Ρόδον τὸ Ἀμάραντον⁵ ἀναφέρεται τὸ ἔτος 1857 καὶ ὁ ζωγράφος Α. Κουρτέσης.

Μέσα στὸ νὰο φυλάσσονται ἀκόμη τρεῖς εἰκόνες, ἡ μία (0.47 × 0.36 μ.)

1. Σὲ χειρόγραφο κώδικα τοῦ 1828 ἀναφέρεται ἡ παράδοση ὅτι ὁ ναὸς κτίστηκε δι' ἐξόδων τῆς βασιλείας Ἀνδρονικοῦ Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου, ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, 6.π. 27 - 28.

2. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας, ΕΕΒΣ Δ', 1927, 346-351.

3. Ὁ ἴδιος, Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδεῶν, ΑΒΜΕ Α', 1935, 125 - 130. Στὸ νὰο εἶναι ἐντοιχισμένα καὶ ἄλλα γλυπτά, στὸ ἴδιο, 131 - 133.

4. Βλ. καὶ στὸν Ἅγιο Δημήτριο τῆς Συκιάς (ἀρ. 41).

5. Ὁ τύπος συνηθίζεται ἀπὸ τὸ 18ο αἰ. καὶ θεωρεῖται δημιούργημα τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς: Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθῆναι. Κατάλογος τῶν εἰκόνων (ἐν Ἀθήναις 1936) 95. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως (Θεσσαλονίκη 1972) 205, 221. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἡ Θεοτόκος, Ρόδον τὸ Ἀμάραντον. Εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση καὶ καταγωγή τοῦ τύπου, ΑΔ 26, 1971, Α' Μελέται (1973) 225 κέ.

μέ τίς παραστάσεις τοῦ ἁγίου Παντελεήμονα καί τῆς ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ 1869 καί ἄλλες δύο ἴδιων διαστάσεων (1.08×0.64 μ.), ἡ μία μέ τόν Παντοκράτορα καί ἡ ἄλλη μέ τόν ἅγιο Δημήτριο.

Καταγράφηκαν ἐπίσης τά παρακάτω βιβλία: 1) Πεντηκοστάριο ἀπό τό τυπογραφεῖο τοῦ Νικολάου Γλυκῆ, «ἐν Βενετίᾳ 1846». 2) Μηναῖα Ἰανουαρίου, Φεβρουαρίου, Μαρτίου, Ἰουνίου, Ἰουλίου, Αὐγούστου, Σεπτεμβρίου, Ὀκτωβρίου, Νοεμβρίου, Δεκεμβρίου, ἀπό τό τυπογραφεῖο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, «ἐν Βενετίᾳ 1852». Στό Μηναῖο τοῦ Ἰανουαρίου σώζεται κείμενο πού ἀναφέρεται σέ σεισμό πού ἔγινε τό 1861. Στό Μηναῖο τοῦ Μαρτίου ὑπάρχει γραφή ἀπό τό 1862, πού μνημονεύει «ἐπεισῶδιο ἀνυψώσεως σημαίας ὑπὸ ἀνταρτῶν». 3) Μηναῖα Νοεμβρίου καί Δεκεμβρίου, «ἐν Ἀθήναις 1896» καί 4) Παρακλητική ἀπό τό τυπογραφεῖο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, «Ἐνετίησιν 1857».

16. Ἅγιος Εὐστράτιος, στά βόρεια τοῦ χωριοῦ, μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (7.30×2.30 μ.). Καταγράφηκαν ἐπτά εἰκόνες πού χρονολογούνται γύρω στό 1900: 1) Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (1.07×0.65). 2) Ταξιάρχες (0.70×0.50 μ.). 3) Ταξιάρχες (0.54×0.39 μ.). 4) Ἀρχάγγελοι (0.30×0.25 μ.), λαϊκότεροπῃ. 5) Δίζωνη μέ τή Δέηση ἐπάνω καί τοὺς ἁγίους Γεώργιο, Νικόλαο καί Ἀνδρέα κάτω. 6) Δίζωνη (0.32×0.24 μ.) μέ τή Δέηση ἐπάνω καί τοὺς ἁγίους Γεώργιο καί Χαράλαμπο κάτω. 7) Δίζωνη (0.34×0.25 μ.) μέ τήν Παναγία, τό Χριστό καί τόν ἅγιο Ἰωάννη ἐπάνω καί τοὺς ἁγίους Γεώργιο καί Στυλιανό κάτω.

Ἀ ν ο Γ λ υ κ ὅ β ρ υ σ η

Ναοὶ νεώτερων χρόνων

17. Ἅγιος Δημήτριος. Μονοκάμαρος ναός τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ., ἑσωτ. διαστάσεων 17.80×6.45 μ., μέ ξύλινο ζωγραφιστό τέμπλο πού διασώζει τίς δεσποτικές εἰκόνες καί τίς εἰκόνες τοῦ δωδεκαόρτου.

Στό ναό φυλάσσονται Μηναῖο Νοεμβρίου τοῦ 1852, ἀπό τό ἐλληνικό τυπογραφεῖο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στή Βενετία, Εὐαγγέλιο τοῦ 1890 (οἶκος Ἀντωνιάδης, Ἀθήνα) καθὼς καί 12 φορητές εἰκόνες πού μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στό τέλος τοῦ 19ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.: 1) Παναγία βρεφοκρατοῦσα (0.20×0.24 μ.). 2) Ἅγιος Νικόλαος (0.15×0.17 μ.), μέ ἡμερομηνία 1899 στήν πίσω πλευρά. 3) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ (0.35×0.48 μ.). 4) Δύο εἰκόνες μέ τόν ἅγιο Δημήτριο ἔφιππο, διαστάσεων 0.47×0.59 μ. καί 0.36×0.45 μ. Ἡ δεύτερη φέρει χρονολογία 1934. 5) Φοιτῶν εἰκόνα (0.28×0.21 μ.) ἔφιππου ἁγίου. 6) Ρώσικη εἰκόνα (0.16×0.21 μ.) μέ παράσταση τοῦ ἁγίου Γεωργίου. 7) Εἰκόνα (0.31×0.41 μ.) τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. 8) Δίζωνη εἰκόνα (0.27×0.35 μ.) μέ τήν Παναγία βρεφοκρατοῦσα

καί τόν ἅγιο Βασίλειο πάνω, καί τούς ἁγίους Γεώργιο καί Νικόλαο κάτω. 9) Δίζωνη εἰκόνα (0.35×0.46 μ.) μέ τόν Εὐαγγελισμό πάνω καί τόν ἅγιο Δημήτριο καί ἄλλον ἕνα ἔφιππο στρατιωτικό ἅγιο κάτω. 10) Φθαρμένη δίζωνη εἰκόνα (0.24×0.16 μ.) μέ ἀδιάγνωστη μορφή πάνω καί δύο προτομές ἁγίων κάτω (Πέτρος καί Παῦλος;). 11) Φθαρμένη εἰκόνα (0.26×0.20 μ.) μέ ἀδιάγνωστη παράσταση.

18. Ἅγιος Γεώργιος, στό νεκροταφεῖο. Μονοκάμαρος ναός μέ νάρθηκα, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 12.20×4.60 μ. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπό ἀκατέργαστους λίθους καί ἀραιές πλίνθους. Σῶζονται ἔχνη γείσου ἀπό τοῦβλα. Ὁ ναός ἴσως ἀνάγεται στή βυζαντινὴ περίοδο, εἶναι ὥστόσο σήμερα τελείως ἀνακαινισμένος.

Μολάοι¹

Ναοὶ νεώτερων χρόνων

19. Παναγίτσα τοῦ Καρακίτσου, πρὸς τὰ βόρεια, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μονόχωρος τύπος (15×5 μ.), τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

20. Ἅγιος Κωνσταντῖνος καί Ἑλένη, ναός πρόσφατα ἀνακαινισμένος (1960) στὰ βόρεια τοῦ χωριοῦ. Μέσα στό ἱερό διασῶζονται ὀκτώ ἐἰκόνας τέμπλου, διαστάσεων $1.30 - 1.40 \times 0.80$ μ. ποὺ ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ ἄλλου, πιθανόν ἀπὸ τὴ γειτονικὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς. Οἱ εἰκόνες τῆς Παναγίας, τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου φέρουν ἀργυρὸ σκαλισμένο φωτιστέφανο. Στὴν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου ἀναφέρεται ἡ χρονολογία 1921 καί τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Γιάννουκλα. Τὸ ἴδιο ὄνομα καί ἡ χρονολογία 1922 ὑπάρχει σὲ εἰκόνα τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας. Σὲ εἰκόνα τῆς ἁγίας Παρασκευῆς ἐπίσης διασῶζεται τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Δ. Παπασπυριδάκου ἀπὸ τὸν Κότρωνα μέ τὴ χρονολογία 1921².

21. Ἀγία Παρασκευή. Ἀνακαινισμένη ἐκκλησίᾳ³.

22. Παναγίτσα τοῦ Κοκκολάκη. Σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μονόχωρος τύπος (15.20×3.50 μ.) τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Μέσα στό ναὸ σῶζονται

1. Οἱ Μολάοι μνημονεύονται σὲ ἀργυρόβουλλο τοῦ δεσπότη Θεόδωρου Β' Παλαιολόγου (1407 - 1443), MIKLOSICH - MÜLLER, ὁ.π. 172, 173. Γιά τὴν περιοχή βλ. A. J. WACE - F. W. HASLUCK, Laconia, II. Topography, BSA XV, 1908 - 1909, 163, R. TRAQUAIR, Laconia, I. Mediaeval Forteresses, BSA XII, 1905 - 1906, 270, ΜΑΡΙΑ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Λακεδαιμόνος, Λακωνικά Α', 1932, 30, ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, ὁ.π. 21 - 24, Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ παρὰ τοὺς Μολάους Λακωνίας, ΑΕ 1974, 244 - 257, ΜΠΕΛΙΑ, ὁ.π. 92 - 93.

2. Ἀρκετές εἰκόνες μέ τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου Δ. Παπαδάκου ἢ Παπασπυριδάκου ΚΟΥ ἔχουν ἐπισημανθεῖ καί στὴν περιοχὴ τοῦ Κότρωνα βλ. ΠΑΕ 1978, 164 κ.ά.

3. Μνεία γιὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ, ΚΑΤΣΩΡΗΣ, ὁ.π. 66.

δύο εἰκόνες δίζωνες διαστάσεων περίπου 0.30×0.25 μ.· ἡ μία φέρει τήν παράσταση τῆς Παναγίας μέ τό Χριστό ἐπάνω καί κάτω τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐφιππου δρακοντοκτόνου καί ἡ ἄλλη τῆς Δέησης ἐπάνω καί κάτω τῶν ἁγίων Δημητρίου, Στυλιανοῦ καί Χαραλάμπους.

23. "Αγιος Γεώργιος στήν Πέρα Μεριά. Στό νότιο τμήμα τοῦ χωριοῦ, μονόχωρος ναός τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα μέ τέμπλο ξύλινο ζωγραφισμένο. Μέσα στήν ἐκκλησία ὑπάρχει μία εἰκόνα (0.50×0.35) μέ τήν παράσταση τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

24. Ἀγία Κυριακή. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός στόν κάμπο, ΝΑ τοῦ χωριοῦ, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.63×2.60 μ. Σέ κάθε μακρά πλευρά ἀνοίγονται τρία τυφλά ἀψιδώματα. Ὁ ναός εἶναι πρόσφατα ἀνακαινισμένος. Τό ἀνατολικό ὅμως τμήμα, ὅπου διαμορφώνονται τρεῖς ἰσοῦψεῖς κόγχες, φαίνεται παλαιό, ἴσως βυζαντινό.

25. Ἀγιος Δημήτριος. Μονόχωρος ναός μέ δίρρυτη στέγη ἀπό καλάρια, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 10.63×5.70 μ. στόν κάμπο τῶν Μολάων, κοντά στήν προηγούμενη ἐκκλησία.

26. Ἀγιος Εὐδελός. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, πρόσφατα ἀνακαινισμένος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 9.16×3.75 μ., ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, κοντά στό δρόμο πού ὀδηγεῖ πρὸς τή Μονεμβασία. Κτίστηκε, σύμφωνα μέ πληροφορίες τῶν κατοίκων, στή θέση παλαιότερου ναοῦ.

27. Παναγίτσα ἡ Χρυσοφίτισσα στό Γκαγκανιά¹. Καθολικό μοναστηριοῦ ἔξω ἀπό τό χωριό. Σταυροειδῆς ναός (9.40×5.45 μ.) ἀνακαινισμένος στίς ἀρχές τοῦ αἵωνα. Τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς ἐνδεχομένως ἀνήκει σέ παλαιότερη φάση.

Ρηχιά²

28. Κάστρο. Ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, σέ λοφίσκο ὀχυρωμένο, γνωστό στούς κατοίκους ὡς κάστρο, σώζονται οἰκοδομήματα πού θά πρέπει νά ἀνήκουν σέ παλαιό οἰκισμό ἢ μοναστήρι³. Ἐνα ἐρειπωμένο κτίσμα καμαροσκέπαστο, ἐσωτερικῶν διαστάσεων (7.55×2.30 μ.), πρὸς τή βόρεια πλευρά τοῦ λόφου φέρει τυφλά ἀψιδώματα καί εἶναι κτισμένο μέ ἀργούς λίθους καί ἄτακτα τοποθετημένους κεράμους. Ἐνα ἄλλο κτίσμα νοτιοανατολικά τοῦ προηγούμενου φέρει

1. Ὁ Γκαγκανέας ἀναφέρεται σέ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου τοῦ 1301, MIKLOSICH - MÜLLER, ὅ.π. 163, 165. Γιά τούς νεώτερους χρόνους: ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, ὅ.π. 22, ΜΠΕΛΙΑ, ὅ.π. 93, ΚΑΤΣΩΡΗ, ὅ.π. 225. Ὑπάρχει μαρτυρία ὅτι τά κτίσματα ἔγιναν ἀπό τήν οἰκογένεια πολιτευτῶν Παπαμιχαλοπούλου, στήν ὁποία περιῆλθε μέρος τῆς περιοχῆς, στό ἴδιο, 77.

2. Κατά πληροφορίες τῶν κατοίκων ὑπάρχει στήν περιοχή σπηλιά γνωστή ὡς «σπηλιά τοῦ Φάβα» μέ ὅπες στούς βράχους πού παραδίδεται ὅτι ἔφεραν εἰκόνες.

3. WACE - HASLUCK, Laconia, II. Topography ὅ.π. 173.

κόγχες στό ἐσωτερικό ἀνώτερο τμήμα τοῦ τοίχου καί πολεμίστρες στή βόρεια πλευρά. Οἰκοδόμημα μέ διαφορετική τοιχοποιία ἀπό ἀργολιθοδομή σχηματίζει ἕνα Γ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Στή νοτιοανατολική πλευρά τοῦ λόφου διατηρεῖται σέ ὕψος δύο περίπου μέτρων τοῖχος μέ πολεμίστρες κτισμένος ὅπως καί τό τελευταῖο οἰκοδόμημα. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση στό χῶρο αὐτό ἦταν ὀχυρωμένοι οἱ Τοῦρκοι, καί ἀπό ἀπέναντι πολεμοῦσαν οἱ Ἕλληνες.

Ναοὶ νεώτερων χρόνων

29. Ἅγιος Δημήτριος. Ὁ ναός στή νότια μεριά τοῦ κάστρου εἶναι ἀνακαινισμένος τήν 1-10-1978, σύμφωνα μέ κτητορική ἐπιγραφή ἐπάνω ἀπό τή δυτική εἴσοδο. Στή δυτική πρόσοψη ἐντοιχισμένη πλάκα πού πιθανόν ἀνήκει σέ ἀμέσως προηγούμενη φάση ἀναφέρει τή χρονολογία 1896. Ἀπό τήν ἐποχή αὕτη θά πρέπει νά προέρχεται ὁ Σταυρωμένος Χριστός καί τὰ δύο λυπηρά πού φυλάσσονται μέσα στό ναό. Ὑπάρχουν ἀκόμη δύο εἰκόνες περίπου σύγχρονες τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μία φέρει τή χρονολογία 1946.

30. Ζωοδόχος Πηγή, ἡ κεντρική ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ, μονόχωρη (20.60×7.20 μ.) μέ στοιχεῖα νεοκλασικά. Ἐπάνω ἀπό τήν ἀνατολική εἴσοδο τοῦ περιβόλου σῶζεται ἡ χρονολογία 1899. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει στή νότια πλευρά τό πυργωτό καμπαναριό τῆς ἐκκλησίας. Ἀξιόλογο ἐπίσης στό ἐσωτερικό εἶναι τό τέμπλο, πού σῶζεται ἀκέραιο μέ μαρμαρίνους πεσίσκους καί κιονίσκους ὡς τό ὕψος τοῦ ἐπιστυλίου καί μέ τίς εἰκόνες. Τό ἐπιστύλιο ἀποτελεῖται ἀπό μιὰ ζώνη μέ ἐπιχρυσωμένη κληματίδα καί παραστάσεις τῶν ἀποστόλων, ἡ ὁποία ἐπιστέφεται μέ σειρά εἰκόνων ἀπό τό δωδεκάροτο. Κατά πληροφορίες τῶν κατοίκων στήν καμάρα ὑπῆρχε παράσταση τοῦ Παντοκράτορα, ἔργο τοῦ ζωγράφου Τζαβαλλᾶ¹, ἡ ὁποία σήμερα ἔχει ἐπιχρισθεῖ μέ κυανό κονίαμα².

31. Ἀι-Γιάννης, στό παλιό νεκροταφεῖο. Μονόχωρος ναός (5.30×2.85 μ.) ἀνακαινισμένος. Μέσα στήν ἐκκλησία σῶζονται δύο εἰκόνες τοῦ 1900 περίπου, ἡ μία (0.36×0.65 μ.) εἶναι δίζωνη μέ τή Δέηση ἐπάνω καί τρεῖς ἅγιες κάτω, καί ἡ ἄλλη (10.45×0.35 μ.) φέρει τήν παράσταση τοῦ ἁγίου Δημητρίου.

32. Ἀι-Γιάννης, ναός πρόσφατα ἀνακαινισμένος.

33. Ἅγιος Νικόλαος, ναός πρόσφατα ἀνακαινισμένος.

1. Βλ. καί Μονή Εὐαγγελίστριας στό Γέρακα (ἀρ. 37), Εὐαγγελισμό (ἀρ. 49) στήν Ἀγγελώνα.

2. Δίπλα στήν ἐκκλησία βρίσκεται τό δημοτικό σχολεῖο, νεοκλασικό κτίριο τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς μέ τήν ἐκκλησία. Κατά πληροφορία τῶν κατοίκων εἶναι τῆς σειρᾶς τοῦ Συγγροῦ. Στή Ρηχιά ὑπάρχουν πολλά νεοκλασικά κτίσματα πού δέν κατοικοῦνται σήμερα.

34. "Άγιος Κωνσταντίνος, στό νεκροταφεῖο· κτίστηκε τό 1925.

35. "Άγιος Δημήτριος, μονόχωρος ναός ἀνακαινισμένος. Διασώζεται τό τέμπλο μέ εἰκόνες τοῦ 19ου αἰώνα περίπου. Ἡ Ἁγία Παρασκευή μάλιστα φέρει ἐπιγραφή, ὅπου ἀναφέρεται ὁ ζωγράφος Νικόλαος Κασσιμάτης ἱερέας ἀπό τά Κύθηρα, καί ἡ χρονολογία 1891.

36. "Άγιος Νικόλαος. Μονόχωρο καμαροσκεπαστο ξωκλήσι στήν τοποθεσία Νήπια, στά ἀριστερά τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου πού ὀδηγεῖ ἀπό τή Ρηχιά στό Γέρακκα. Ὁ ναός ἔχει πρόσφατα ἀνακαινιστεῖ.

Γέρακκα

Ναός νεότερων χρόνων

37. Μονή Εὐαγγελίστριας - Ἁγίου Γεωργίου¹. Τό ιδιόμορφο καθολικό εἶναι κτισμένο σέ ὑπέροχη τοποθεσία κοντά στά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλης τοῦ Ζάρακα² καί ἀποτελεῖ μετόχι τῆς μονῆς Ζερμπίτσας³. Κτίστηκε λίγο πρίν ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἀπό τόν Κωνσταντῖνο Στουρνάρη ὡς ἡσυχαστήριο, πιθανόν πάνω στά ἐρείπια βυζαντινοῦ ναοῦ, ὅπως ἀναφέρει ἡ παράδοση.

Τό καθολικό εἶναι διώροφο. Ὁ κάτω ὄροφος πού εἶναι ἀφιερωμένος στόν ἅγιο Γεώργιο εἶναι τρίκογχος μέ τρούλο. Ἀπό μία στενή σκάλα στό δυτικό τμήμα τοῦ ναοῦ ἀνεβαίνει κανεῖς σ' ἓνα περιμετρικό διάδρομο πού περιτρέχει τόν τρούλο στό ὕψος τῶν παραθύρων, ἔτσι ὥστε ἀπό τά παράθυρα τοῦ τρούλου νά εἶναι ὁρατός ὁ κάτω ὄροφος τῆς ἐκκλησίας. Ἡ περιμετρική αὐτή στοά πού στό ἀνατολικό της τμήμα διαμορφώνεται σέ βῆμα, εἶναι ἀφιερωμένη στήν Εὐαγγελίστρια.

Ἐκτός ἀπό τίς εἰκόνες τοῦ τέμπλου (19ος αἰ.) καταγράφηκαν στό ναό οἱ παρακάτω φορητές εἰκόνες: 1) Εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (0.72×1.10 μ.) χρονολογημένη τό 1868. 2) Δύο ἀκόμα εἰκόνες τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, διαστάσεων 0.46×0.65 μ. καί 0.23×0.29 μ. ἀντίστοιχα, τοῦ περασμένου αἰώνα. 3) Εἰκόνα (0.59×0.77 μ.) μέ τήν παράσταση τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Ἰωσήφ καθώς καί τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἔργο τοῦ ζωγράφου Τζαβαλλᾶ⁴, 1887. 4) Εἰκόνα τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας (0.90×0.67 μ.) στόν τύπο πού ὀνομάζεται «Ρόδον τό Ἀμάραντον»⁵ (19ος αἰ.).

1. ΣΠ. ΚΟΚΚΙΝΗΣ, Τά μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος (Ἀθήνα 1976) 118.

2. Γιά τά ἐρείπια πού σώζονται στή θέση τοῦ ἀρχαίου Ζάρακα (ΠΑΥΣ. III, 24, 1) WACE - HASLUCK, ὅ.π. 167 - 173. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ὅ.π. 30. Ἡ μεσαιωνική πόλη ἀναφέρεται σέ χρυσόβουλλο τοῦ 1293 τοῦ Ἀνδρόνικου Β' πρὸς τόν μητροπολίτη Μονεμβασίας, MIKLOSICH - MÜLLER, ὅ.π. 159.

3. Θ. Ν. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἱερά Μονή Ζερμπίτσας (Ἀθήνα 1966) 153 - 154.

4. Γιά τόν ζωγράφο βλ. τό ναό Ζωοδόχου Πηγῆς στή Ρηχιά (ἀρ. 30) καί τοὺς ναοὺς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (ἀρ. 49) στήν Ἀγγελώνα.

5. Γιά τόν εἰκονογραφικό αὐτό τύπο βλ. παραπάνω σ. 232 σημ. 5.

Ἀριάνα¹

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

38. Ἅγιος Ταξιάρχης. Σέ απόσταση μισῆς ὥρας περίπου βορειοανατολικά τῆς Ἀριάνας βρίσκεται ὁ μικρὸς μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (7.20 × 3.65 μ.) μέ νάρθηκα (3.51 × 3.51 μ.) τοῦ Ἀγίου Ταξιάρχη (πίν. 174β) κρυμμένος σχεδόν μέσα στοὺς βράχους καὶ στοὺς χαμηλοὺς θάμνους. Ἐξωτερικά ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ εἶναι ἡμικυλινδρική. Ἡ τοιχοποιία του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους, ἄφθονο συνδετικὸ κονίαμα καὶ ἀκατάστατα τοποθετημένες πλίνθους. Ὀδοντωτὴ ταινία σῶζεται μόνο στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, στὸ ὕψος τοῦ ἀνωφλίου τῆς εἰσόδου. Ἀπὸ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ φαίνεται ὅτι ὁ νάρθηκας κατασκευάστηκε ἀργότερα, ἂν καὶ εἶναι κτισμένος μέ ὅμοιο πρὸς τὸν κυρίως ναὸ τρόπο. Πάνω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο ὑψώνεται μόνολοβο, μεταγενέστερο τοξωτὸ κωδωνοστάσιο.

Σέ απόσταση δύο περίπου μέτρων ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας σῶζονται τέσσερις χαμηλοὶ πεσσοὶ ὕψους περίπου 1.60 μ· ὑποδηλώνεται ἔτσι ἡ ὑπαρξὴ στοᾶς στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία ἔγινε πιθανόν μαζί μέ τὸ νάρθηκα.

Στοὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ ἀνοίγονται τέσσερα ζεύγη τυφλῶν ἀψιδωμάτων², ἓνα στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, δύο στὴν κάθε πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἓνα στὸ νάρθηκα. Τὸ κτιστὸ τέμπλο μέ τοξωτὴ Ὠραία Πύλη τοῦ προδίδει διάθεση μνημειακὴ εἶναι μεταγενέστερο. Κατὰ τίς πληροφορίες τῶν κατοίκων κατασκευάστηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλβανικὸ πόλεμο.

Τοίχογραφίαι. Ἀπὸ τὴ γραπτὴ διακόσμηση τῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία φαίνεται πὼς θά ἦταν κατάγραφη, σῶζονται μόνο ἐλάχιστα τμήματα. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἐπιχρισμένη. Μετωπικοὶ ἱεράρχες εἰκονίζονται στὴν ἐπάνω ζώνη τῶν τυμπάνων τοῦ βόρειου καὶ νότιου τυφλοῦ ἀψιδώματος τοῦ ἱεροῦ, καθὼς καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἐσωράχιο τοῦ τελευταίου. Κάτω ἀπὸ τὸν ἱεράρχη, στὸ βόρειο τύμπανο, παριστάνεται ὁλόσωμος μετωπικός διάκονος, ἐνῶ στὴν ἀντίστοιχη θέσῃ τῆς νότιας πλευρᾶς τὰ ἔχνη πού διατηροῦνται δέν μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν. Στὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα διακρίνονται ὀρισμένα τμήματα ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμό καὶ στὸ βόρειο τοῖχο, καλυμμένη ὥς ἓνα σημεῖο ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο τέμπλο, σῶζεται σέ σχετικὰ καλὴ κατάσταση νεανικὴ μορφή ἀγένειου ἁγίου.

Δύο ταινίες μέ τετράφυλλα κοσμήματα, ἐγκάρσιες πρὸς τὸν κατὰ μῆκος

1. Κατὰ τὴν παράδοση τὸ ὄνομα τοῦ οικισμοῦ προέρχεται ἀπὸ ἐρειπωμένο σήμερα ναὸ τῆς Ἀγίας Ἄννας πού βρισκόταν κοντὰ στὸν Ταξιάρχη.

2. Στοιχεῖο πολὺ συνηθισμένο στοὺς μονόχωρους καμαροσκέπαστους ναοὺς, Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν, ΕΕΒΣ Β', 1925, 291 - 2, καὶ ἰδιαιτέρα στὴν περιοχὴ τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, βλ. ΠΑΕ 1982, 350 κέ.

ἄξονα τοῦ ναοῦ χωρίζουν τόν ἡμικυλινδρικό θόλο σέ τρία τμήματα. Τό ἀνατολικό καταλαμβάνει ἡ Ἀνάληψη ἀπό τήν ὁποία σήμερα φαίνεται ἐλάχιστα τό βόρειο ἡμιχόριο καί ἕνα μικρό τμήμα τῆς δόξας τοῦ Χριστοῦ. Τά δύο ἐπόμενα τμήματα διαχωρίζονται κατὰ μήκος μέ διακοσμητική ταινία, ἡ ὁποία φέρει ἐλικόμορφο βλαστό. Τά διάχωρα πού σχηματίζονται διακοσμοῦνται μέ τέσσερις μνημειακές παραστάσεις. Στό βόρειο σκέλος ἀνατολικά διακρίνεται ἀκόμη ἡ Γέννηση πολύ φθαρμένη, ἐνῶ ἀπό τήν ἐπόμενη παράσταση πού ταυτίζεται ἀπό τήν ἐπιγραφή μέ τή Βαϊοφόρο σῶζονται μόνο ἐλάχιστα τμήματα. Στό νότιο σκέλος, ἡ ἀνατολική παράσταση εἶναι τελείως καταστραμμένη· ἀπό τή δυτική, πού εἰκονίζει τήν Κάθοδο στόν Ἄδη, διακρίνονται μόνο ἔγχνη καί μέρος τῆς ἐπιγραφῆς. Μερικά τμήματα ἀπό τή Σταύρωση πού, ὅπως φαίνεται, ἦταν πολυπρόσωπη, εἶναι ὁρατά στό δυτικό τύμπανο, πάνω ἀπό τήν εἴσοδο. Πιο κάτω στά νότια τοῦ ἴδιου τοίχου σῶζεται ἀποσπασματικά ἡ Ἀποκαθήλωση. Διατηροῦνται δηλαδή σέ σχετικά καλή κατάσταση τό κεφάλι τοῦ Χριστοῦ ὡς τό στήθος περίπου, καί μέρος τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας. Ἄν καί τό τμήμα πού φαίνεται εἶναι πολύ μικρό, ὥστόσο ὁ χῶρος καί ἡ διάταξη τῶν προσώπων δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση ὅτι ἔσως εἰκονίζόταν ἀρχαίως ὀλιγοπρόσωπος τύπος· θά μπορούσε μάλιστα ἡ Παναγία νά δέχεται μόνη στήν ἀγκυλιά της τό πεσμένο σῶμα τοῦ Χριστοῦ¹.

Στίς τριγωνικές ἐπιφάνειες μεταξύ τῶν ἀψιδωμάτων φαίνεται ὅτι εἰκονίζονταν ἄγιοι σέ προτομή. Δύο μορφές δεξιᾶ καί ἀριστερά ἀπό τό σταυρό πού θά πρέπει νά ταυτιστοῦν μέ τοὺς ἁγίους Κωνσταντῖνο καί Ἑλένη διακοσμοῦν τό ἄνωτερο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀψιδώματος στό βόρειο τοῖχο· ἀπό κάτω σῶζεται πολύ ἀποσπασματικά ἡ παράσταση τοῦ ἀρχάγγελου Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος θά ἔφερε αὐτοκρατορική στολή. Οἱ μορφές πού διακοσμοῦσαν τό ἐσωράχιο αὐτοῦ τοῦ τόξου φαίνεται ὅτι ἦταν ἱερατικοὶ ἄγιοι, πιθανόν ὁ Κοσμάς καί ὁ Δαμιανός. Χαμηλά στό ἀνατολικό ἐσωράχιο διακρίνονται ἀκόμη τά ἔγχνη γυναικείας μορφῆς μέ μαφόριο. Στό δυτικό ἀψίδωμα τοῦ βόρειου τοίχου ἡ παράσταση τοῦ τυμπάνου ἔχει καταστραφεῖ· ἀπό κάτω ὅμως ἀντίστοιχα πρὸς τό ἀνατολικό σῶζεται ἡ προτομή μνημειακῆς ὁλόσωμης μορφῆς τοῦ ἀρχάγγελου Γαβριήλ (πίν. 175α) μετωπικοῦ μέ αὐτοκρατορική στολή, λόγχη καί σφαίρα. Τά ἔγχνη στό ἐσωράχιο δείχνουν ὅτι ἡ δυτική πλευρά ἔφερε παράσταση ἱεράρχη. Ἡ ἐξίτηλη μορφή πού εἶναι ὁρατή ἀνάμεσα στά δύο ἀψιδώματα θά πρέπει νά ἀνῆκε σέ στρατιωτικό ἄγιο ὥριμης ἡλικίας πού μπορεῖ πιθανότατα νά ταυτιστεῖ μέ τό Θεόδωρο². Στή νότια πλευρά περισσότερα ἔγχνη

1. Γιά τήν τελευταία ἰδιοτυπία, Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνες ἐπιστυλίου ἀπό τό "Ἅγιον Ὅρος, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. 4, 1964 - 1965, 391 - 392. Γιά τήν παράσταση, Υ. NAGATSUKA, Descente de croix, son développement iconographique des origines jusqu'à la fin du XIVe siècle (Tokyo 1979) 69 - 72.

2. Γιά τήν εἰκονογραφία τῶν ἁγίων Θεοδώρων πού εἰκονίζονται σέ ὥριμη ἡλικία, Λ.

φαίνονται στό δυτικό ἀψίδωμα ἀπό ὅλα διατηρεῖται καλύτερα τό ὀγκηρό κεφάλι νεαροῦ ἀγίου μέ κοντούς ἰούλους, πού στόλξει τό ἀνατολικό ἐσωράχιο (πίν. 175β).

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τήν καθιερωμένη διάταξη. Ἐκτός ἀπό τήν Ἀνάληψη πού καταλαμβάνει τήν καμάρα τοῦ ἱεροῦ, οἱ ὑπόλοιπες σκηνές ἀνήκουν στήν παιδική ἡλικία τοῦ Χριστοῦ καί στό πάθος. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ ἐπώνυμοι ἄγιοι τοῦ ναοῦ κοσμοῦν τά τύμπανα τῶν δύο ἀψιδωμάτων τοῦ βόρειου τοίχου καί δέν φαίνεται νά σχετίζονται ἄμεσα μέ τήν εἰκονογραφία τοῦ τέμπλου. Ἡ παράσταση ἱεράρχη μέσα στό ναό καί μάλιστα μακριά ἀπό τό ἱερό δέν εἶναι τόσο συνηθισμένη μετά τόν 11ο αἰώνα, ὅταν σταθεροποιεῖται ἡ εἰκονογραφική διάταξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων στόν ἡμικύλινδρο καί γύρω ἀπό αὐτόν¹. Ἡ Ἀποκαθήλωση ἐπίσης ἴσως ἀκολουθεῖ κάποιο ἀρχαῖο πρότυπο, ὅπως ἀναφέρθηκε.

Ἀπό τεχνοπριική ἄποψη ὅμως ὁ ὄγκος μέ τόν ὁποῖο ἀποδίδονται οἱ μορφές καί τό ζωγραφικό πλάσιμο τῶν προσώπων πού σώζονται δέν ἐπιτρέπουν χρονολόγηση πρῶιμότερη ἀπό τό 13ο αἰώνα. Στόν καστανοκόκκινο προπλάσμο, οἱ πράσινες σκιάσεις καί οἱ διαβαθμίσεις τῆς ὤχρας πάνω στήν ὁποία πλατιές πινελιές σχηματίζουν τά φῶτα δίνουν πολὺ ἐντονη αἴσθηση τοῦ ὄγκου. Τό πλάσιμο αὐτό θυμίζει τῇ λεγόμενῃ ὀγκηρῇ τεχνοτροπία καί ἐπιτρέπει συγκρίσεις μέ ἐπαρχιακά μνημεῖα πού ἐκφράζουν τήν τάση αὐτή. Πιό συγκεκριμένα τό πλάσιμο τοῦ νεαροῦ ἀγίου στό ἱερό μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τόν ἅγιο Γεώργιο στούς Ἀγίους Θεοδώρους (1290) τοῦ Μυστρά². Ἡ μορφή τοῦ Γαβριὴλ ἐπίσης (πίν. 175α) παραβάλλεται μέ τίς παραστάσεις τῶν ἀρχαγγέλων στό ἀνατολικό σταυροθόλιο τοῦ παρεκκλησίου στήν Ὁμορφῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀττικῆς πού χρονολογεῖται στήν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 13ου αἰώνα³. Μέ τό ὀγκηρό πρόσωπο τοῦ Παγκάλου Ἰωσήφ ἐπίσης στό ἴδιο μνημεῖο⁴ μπορεῖ νά συγκριθεῖ τό νεανικό κεφάλι ἀγίου (πίν. 175β) πού σώζεται στό δυτικό ἀψίδωμα τοῦ νότιου τοίχου στόν Ταξιάρχη.

Τό πλάτος καί ὁ σχετικὸς ὄγκος ὅμως, πού ἔχει τό σῶμα τοῦ διακόνου στό βόρειο ἀψίδωμα τοῦ ἱεροῦ, μέ τήν πυκνή καί ὀργανική πτυχολογία καθὼς εἰκονίζεται μετωπικά εἶναι χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς πρώτης φάσης τῆς

MAVRODINOVA, Teodor-Razvitie i osobenosti na ikonografskija mu tip srednovekovnata životis, Izvestija na Instituta za Izkustvoznanie XIII, 1969, 33 κέ.

1. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Βυζαντινές τοιχογραφίες στόν Ὁρωπό, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. 1, 1959, 92 κέ.

2. MILLET, ὁ.π. πίν. 93. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα γιά τήν ἱστορία καί τήν τέχνη τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. 9, 1977 - 1979, πίν. 60β.

3. ΑΓΑΠΗ ΒΑΣΙΛΑΚΗ - ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στήν Ἀθήνα (Ἀθῆναι 1971), 113 - 115, πίν. 47α - β.

4. Στό ἴδιο, πίν. 41α.

παλαιολόγειας ζωγραφικῆς. Περισσότερο παραδοσιακή εἶναι ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ ἀπό τήν Ἀποκαθήλωση, ἡ ὁποία διατηρεῖ ἀκόμη, ὡς ἓνα σημεῖο, τή γραμμικότητα, τό σφικτό πλάσιμο καί τά λεπτογραφημένα χαρακτηριστικά τῆς κομηνείας παράδοσης.

Ἡ συνύπαρξη τῶν στοιχείων αὐτῶν, ὅπως εἶναι γνωστό, χαρακτηρίζει τά μνημεῖα τοῦ τελευταίου τρίτου περίπου τοῦ 13ου αἰῶνα· ὥστόσο στήν τελευταία δεκαετία ἡ ὀγκηρῇ λεγόμενη τεχνοτροπία ἔχει φτάσει τήν πληρότητά της. Ἡ πρώτη φάση διακόσμησης τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά (1270 - 1285)¹ εἶναι τό κορυφαῖο μνημεῖο τῆς περιοχῆς μέ τά χαρακτηριστικά αὐτά ποῦ δίνει, μιά ἀκριβέστερη χρονική ἔνδειξη γιά τίς τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη, οἱ ὁποῖες πιθανότατα θά πρέπει νά ἔγιναν ἀμέσως μετά.

Ἀπό αὐτή τήν ἐποχὴ θά πρέπει νά χρονολογεῖται καί τό κτίσμα τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ νάρθηκας καί ἡ στοά θά προστέθηκαν λίγο ἀργότερα, στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ναοδομίας τοῦ Μυστρά, ὅπου χρησιμοποιήθηκαν ἰδιαίτερα οἱ στοές².

Μέσα στό ναό φυλάσσονται δύο εἰκόνες· ἡ μία (0.45×0.34 μ.) εἶναι πολύ φθαρμένη καί ἡ ἄλλη (0.29×0.23 μ.), ποῦ θά πρέπει νά ἔγινε γύρω στό 1900, φέρει τήν παράσταση τοῦ ἀρχάγγελου Μιχαήλ.

39. Ἁγιος Παῦλος, ἐρειπωμένος ναός, σέ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας περίπου δυτικά τοῦ Ταξιάρχη, σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τῶν κατοίκων.

Συκιά³

Ναός βυζαντινῶν χρόνων

40. Παναγία ἡ Φουκριά. Βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ, σέ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας περίπου, βρίσκεται ὁ ναός τῆς Παναχίας Φουκριᾶς, μονόχωρος καμαροσκέπαστος (7.07×2.53 μ.) (πίν. 176α). Στό ἀνατολικό τμήμα, τρεῖς ἡμικύλινδροι μέ ἔκκεντρα τεταρτοσφαίρια δείχνουν διαταραχὴ στήν πλευρά αὐτῇ τοῦ ναοῦ, μετά ἴσως ἀπό κάποια καταστροφή. Ἡ τοιχοποιία ἔχει γίνε ἀπό ἀργολιθοδομή μέ ἄτακτα τοποθετημένους κεράμους. Στό μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς, ἔχνη διπλῆς σειρᾶς κεραμιδιῶν ὑποδηλώνουν πιθανόν τήν ὑπαρξὴ ὁδοντωτῆς ταινίας. Ὁ νότιος καί ὁ δυτικός τοῖχος ὅμως εἶναι ἐπιχρισμένοι καί ἀποκλείουν σχετικές παρατηρήσεις· κάτω ἀπό τόν ἀσβέστη φαίνονται μονάχα ἐντοιχισμένα μερικά ἀρχιτεκτονικά μέλη. Στό ἀνατολικό τμήμα τῆς νότιας ὀψῆς φαίνεται ἓνα τόξο καί ἀπό ἐπάνω βρίσκεται ἓνα μαρμάρινο ἐπιχρισμένο κομμάτι. Δυτικότερα δύο ἀποτμήματα μαρμάρινων μελῶν ἔχουν

1. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ὅ.π. 166 κέ.

2. Βλ. πρῶχειρα C. MANGO, Byzantine Architecture (New York 1976) 286 κέ.

3. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, ὅ.π. 17 - 18, ὅπου ἀναφέρεται ἡ παράδοση ὅτι πρὶν ἀπὸ τήν ἄλωση τῆς Πελοποννήσου κατοικοῦσαν 400 οἰχογένειες.

τοποθετηθεῖ σάν πρόβολοι· τὸ ἀνατολικὸ ἔχει μέγιστες διαστάσεις 0.30×0.19 μ. καὶ τὸ δυτικὸ 0.37×0.22 μ. Ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδεται ὁ σταυρὸς τῆς Μάλτας καὶ τὰ ἀνθεμόμορφα κοσμήματα πού στολίζουν τὸ δευτέρου κορμιά — χαμηλὸ ἀνάγλυφο, αὐστηρότητα στό σχῆμα σέ συνδυασμὸ μὲ ἀκάλυπτο βάθος — φαίνεται ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη θὰ πρέπει νὰ ἔγιναν τὸν 11ο αἰώνα¹. Δύο ἄλλα ἀποτμήματα, πιθανόν ἐπιστυλίου τέμπλου, εἶναι ἐντοιχισμένα στὴ δυτικὴ ὕψη τῆς ἐκκλησίας. Τὸ βόρειο ἔχει μέγιστες διαστάσεις 0.58×0.20 μ. καὶ τὸ νότιο 0.65×0.18 μ. καὶ τὰ δύο φέρουν στὴ μπροστινὴ ὕψη σταυροὺς τῆς Μάλτας ἐναλλασσόμενους μὲ τριφυλλωτὸ κόσμημα τὸ ὁποῖο μοιάζει καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς μ' ἐκεῖνο τῶν ἐντοιχισμένων στὴ βόρεια πλευρὰ γλυπτῶν. Στὴν ἴδια ὕψη διακρίνεται κάποιον τμῆμα ἴσως ἀπὸ δίδυμο κιονίσκο τέμπλου. Στὸ νότιο ἐπίσης πεζοῦλι τῆς εἰσόδου ἔχει κτιστεῖ τμῆμα ἀρράβδωτου κίονα, ὕψους 0.36 μ. καὶ διαμέτρου 0.25 μ. Ἐνα ἄλλο ἀνάλογο ἀπότμημα, ὕψους 0.36 μ. καὶ διαμ. 0.27 μ. σώζεται, ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, σέ ἀπόσταση δέκα περίπου μέτρων. Ἀποτμήματα ἀρράβδωτων κίωνων ἔχουν ἐντοιχιστεῖ καὶ μέσα στό ἱερό, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα.

Στὸ ἐσωτερικὸ κατὰ μῆκος τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς ἀνοίγονται τρία τυφλά ἀψιδώματα², ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο βρίσκονται στὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸ ἓνα στό ἱερό. Ἡ Ἀγία Τράπεζα εἶναι κτιστή. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία δίπλα στὴν πρόθεση διατηρεῖται τὸ χωνευτήρι.

Τοιχογραφίες. Ὁ γραπτὸς διάκοσμος πού σώζεται ἀκόμη στό ναὸ εἶναι λιγοστός καὶ οἱ παραστάσεις πολὺ μαυρισμένες, πιθανόν ἀπὸ φωτιά. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακοσμοῦσε ἡ παράσταση τῆς Παναγίας μὲ τὸ Χριστὸ μέσα σέ δίσκο³ ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται τὸ μεγαλύτερον τμῆμα (πίν.

1. MARIA ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Βυζαντινὰ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 6, 1972, 101, A. GRABAR, Sculptures byzantines du Moyen Age II (XIe - XIVe siècle) (Paris 1976) 16.

2. Βλ. παραπάνω σ. 238 σημ. 2.

3. Γιὰ τὸν τύπο πού ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ ὀνομάζεται «Βλαχερνίτισσα» βλ. τελευταία CHRISTA BELTING - IHM, «Sub matris tutela» (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil. - hist. Klasse, Jahrgang 1976, 3. Abhandlung) (Heidelberg 1976) 38 - 57. Ὁ τύπος πού συνηθίζεται στίς ἀψίδες τῶν ἐκκλησιῶν τῆς γειτονικῆς Μάνης, ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΒΕΡΤΗ, Παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀψίδων σέ ἐκκλησίες τῆς Μάνης: Μεταμόρφωση - Πλατιτέρα - Θεοπάτορες - Δωρητές. Πρῶτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, Νεώτερα εὐρήματα - Νεώτερες ἐρευνες (Ἀθήνα 1981) 35 καὶ ἡ ἴδια, ΠΑΕ 1980, ὅ.π. 201, ἀπαντᾷ ἀπολύ συχνά καὶ στὴν ἐπαρχία τῆς Ἐπιδάουρου Λιμηρᾶς, βλ. ΠΑΕ 1982, 392 (Ἅγιοι Ἀπόστολοι) 402 (Ἅγιος Γεώργιος), 404 (Ἅγία Μαρίνα), 413 (Ἅγιοι Θεόδωροι), 430 (Ἅγιος Ἀνδρέας), 451 (Ἅγιος Παντελεῖμων), 451 (Ἅγιος Κωνσταντῖνος), 453 (Ἅγιος Χρυσόστομος), 463 (Ἅγιος Γεώργιος).

176β). Στό διακοσμητικό διατηρεῖται ἀνδρική μορφή πού θά πρέπει νά ἀνῆκε σέ συλλειτουργοῦντα ἱεράρχη καί στήν ἀριστερή πλευρά τοῦ τυμπάνου τοῦ νότιου ἀψιδώματος τοῦ ἱεροῦ φαίνεται ἀκόμη νεανική μορφή μετωπικοῦ ἱαματικοῦ ἁγίου (πίν. 176γ).

Οἱ παραστάσεις πού διακοσμοῦσαν τήν καμάρα μόλις διακρίνονται. Ἡ Ἀνάληψη καταλαμβάνει τό χῶρο πάνω ἀπό τό ἱερό καί οἱ ὑπόλοιπες σκηνές πού διαχωρίζονται μέ ἐγκάρσια διακοσμητική ταινία ἐκτυλίσσονται σέ δύο ζῶνες κατὰ μήκος τῶν σκελῶν. Στή βόρεια πλευρά εἰκονίζονται ἀπό ἀνατολικά πρὸς τά δυτικά ἡ *Γέννηση*, τὰ *Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου* καί ἡ *Κάθοδος* στόν Ἅδην στήν τελευταία παράσταση ὁ Χριστός εἶναι στραμμένος πρὸς τά ἀριστερά καί γυρίζει τήν κεφαλὴ του στήν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἡ στάση αὐτὴ συνηθίζεται στό νεώτερο τύπο τοῦ θέματος πού διαδίδεται παράλληλα μέ τόν παλαιότερο ἀπὸ τόν 11ο αἰώνα¹. Στή νότια πλευρά τῆς καμάρας ἔχει τοποθετηθεῖ ἀντίστοιχα πρὸς τὴ *Γέννηση* ἡ παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς, ὅπου ὁ Συμεὼν κρατᾷ τό μικρὸ Χριστὸ στήν ἀγκυλιά του, σύμφωνα μέ τό νεώτερο εἰκονογραφικὸ τύπο, ὁ ὁποῖος διαδίδεται τό 14ο αἰώνα². Τό *Γενέσιο* τῆς Θεοτόκου πού ἀκολουθεῖ, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ *Εἰσόδια* καί ἡ *Βαϊοφόρος*, στό δυτικὸ ἄκρο, βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν *Κάθοδο* στόν Ἅδην.

Κάτω ἀπὸ τίς παραστάσεις αὐτές στό ὕψος περίπου τῆς γένεσης τοῦ θόλου διατρέχει τό βόρειο καί νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ στενὴ ζώνη μέ προτομές ἁγίων μέσα σέ σηριακοὺς τροχοῦς πού περιβάλλονται ἀπὸ διανθισμένα κουφικά. Ὁ κάμπος τῶν δίσκων ἐναλλάσσεται κόκκινος καί πράσινος. Καλύτερα σώζονται οἱ παραστάσεις τῆς βόρειας πλευρᾶς, ὅπου ὅλες οἱ μορφές εἶναι γυναικεῖες· διακρίνονται μάλιστα τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων *Αἰκατερίνης*, *Παρασκευῆς* (πίν. 177α) καί *Εἰρήνης*. Ἀπὸ τὴ ζώνη τοῦ νότιου τοίχου φαίνεται μόνο τό τμήμα τοῦ τελευταίου δίσκου μέ τό πρόσωπο καί τό φωτιστέφανο γυναικείας πάλι μορφῆς πού φέρει μαφόριο. Στό ἀνατολικὸ ἀψίδωμα τοῦ νότιου τοίχου εἰκονίζεται ἔνθρονη μορφή, πιθανόν τοῦ Χριστοῦ. Ἀπὸ πάνω στὴ δεξιὰ πλευρά φαίνεται δεῦτερο στῶμα, πού φέρει κυρίως κοσμήματα.

Τό εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ εἶναι τυπικὸ, χωρὶς ἰδιοτυπίες. Ἡ παράσταση ἱαματικοῦ ἁγίου στό ἱερό πού σχετίζεται μέ τὴν παλαιοχριστιανικὴ παράδοση³ ἐξακολουθεῖ νά συνηθίζεται καί στὴ βυζαντινὴ

1. ELISABETTA LUCCHESI-PALLI, Anastasis, RBK I στ. 142 - 148, LYDIE HADERMANN - MISGUICH, Kurbinovo, Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle (Bruxelles 1975) 164 - 165.

2. Α. ΕΥΓΡΟΠΟΛΟΣ, Ὑπαπαντή, ΕΕΒΣ ΣΤ', 1929, 332, 338. Γιά τοὺς τύπους D. C. SHORR, The Iconographic Development of the Presentation in the Temple, The Art Bulletin XXVIII, 1946, 23 κέ.

3. H. SKROBUCHA, Kosmas und Damian (Iconographia - Ecclesiae Orientalis) (München 1965) 22 - 24.

περίοδο¹. Ἡ ἀπεικόνιση ἐπίσης τοῦ ἔνθρονου Χριστοῦ μέ μνημειακότητα στό ἀνατολικό ἀψίδωμα τοῦ βορείου τοίχου συνδέεται μέ τίς παραστάσεις τοῦ τέμπλου². Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος πού εἶναι λιτό, ἐφόσον ὁ χώρος πού διατίθεται εἶναι περιορισμένος· ὥστόσο εἶναι ἀπόλυτα προσαρμοσμένο σέ νά ἀφιερωμένο στήν Παναγία. Ἐτσι στήν καμάρα μετά τήν Ἀνάληψη τίς δύο πρώτες σκηνές ἀπό τήν παιδική ζωή τοῦ Χριστοῦ, τή Γέννηση καί τήν Ὑπαπαντή, ἀκολουθοῦν οἱ ἀντίστοιχες παραστάσεις ἀπό τό μαριολογικό κύκλο, τό Γενέσιο καί τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου· διατάσσονται μάλιστα οἱ τέσσερις συνθέσεις χιαστί, καθῶς ἀκολουθοῦν τή «βουστροφρόν φορά». Οἱ σκηνές τοῦ δυτικοῦ τμήματος πού θά συμπληρώνονταν μέ τή Σταύρωση στό τύμπανο, πάνω ἀπό τήν εἴσοδο, ἀνήκουν στό πάθος. Ἐτσι σχηματίζονται τρεῖς διαφορετικοί κύκλοι, ὅπως συνηθίζεται στήν παλαιολόγια περίοδο. Μία ἀνάλογη διάταξη ἔχει ὁ μικρός μονοκάμαρος νάος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου στόν οἰκισμό τῆς Μεγαχώρας, πού χρονολογεῖται μέ σχετική βεβαιότητα τό 1282³. Στόν ἴδιο νάο ἀπαντοῦν ἐπίσης οἱ παραστάσεις ἁγίων σέ δίσκους μέ κάμπο ὁ ὁποῖος ἐναλλάσσεται, κόκκινος καί πράσινος. Ἡ λεπτομέρεια αὐτή, πού ὑπάρχει στόν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Μυστρᾶ (1270 - 1285)⁴ καί χαρακτηρίζει καί τή διακόσμηση τῆς Παναγίας Χρυσοφίτισσας τοῦ 1290⁵ καί τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου στό Γεράκι (γύρω στό 1300)⁶, γίνεται φαίνεται συνηθισμένο στοιχεῖο τῶν ἐκκλησιῶν τῆς περιοχῆς⁷.

Τό πλάσιμο τῶν προσώπων, ἐνῆατο μέ σχηματικές πράσινες σιτάσεις, το-νισμένα μάτια καί ἔντονα χαρακτηριστικά, παρουσιάζει ἀρκετή σχέση μέ τά παραπάνω μνημεῖα. Ἰδιαίτερα κατατοπιστική μάλιστα εἶναι ἡ παραβολή τῆς ἁγίας Παρασκευῆς ἀπό τήν Παναγία Φουκριά (πίν. 177α) μέ τήν ἁγία Θεο-

1. KAROLINE PAPADOPOULOS, Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche, Παναγία τῶν Χαλκίων in Thessaloniki (Βιέννη 1966) 34 - 35.

2. GORDANA BABIĆ, Oživotvorenje ukrasu oltarnih pregrada, Zbornik Za Likovnu Umetnost 11, 1975, 44, M. CHATZIDAKIS, L'évolution de l'icône aux 11e - 13e siècles et la transformation du templon, XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, I Art et Archéologie (Athènes 1979) 337.

3. ΚΑΛΟΠΣΗΣ, ΠΑΕ 1982, ὅ.π. 418 - 424.

4. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα γιά τήν ἱστορία καί τήν τέχνη τῆς Μητρόπολης, ὅ.π. 173.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παναγία ἡ Χρυσοφίτισσα, ὅ.π. 349 - 350.

6. ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ, ὅ.π. (σ. 215 σημ. 1), 342, Ν. Κ. ΜΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ (Θεσσαλονίκη 1981), πίν. ἀσπρόμαυροι 23 - 40, ἐγχρωμοί 191 - 21, 24 - 26.

7. ΕΛΕΝΗ ΔΩΡΗ, ΠΑΕ 1982, ὅ.π. 442. Στούς ναούς πού ἀναφέρονται μποροῦν νά προστεθοῦν, ἐκτός ἀπό τήν Παναγία Φουκριά, ὁ Ἀι-Σπράττης (ἀρ. 1) καί ἡ Ἁγία Παρασκευή (ἀρ. 2), πού καταγράφηκαν τό 1983.

δώρα από τόν "Άγιο Ίωάννη τόν Πρόδρομο (1282)¹. Ἡ πτυχολογία ἐξάλλου, ὅσο μπορεῖ νά φανεῖ, μοιάζει νά συνεχίζει μέ σχηματικό, γραμμικό καί ἔντονα ἀπλοποιημένο τρόπο τήν ὑστεροκομνήνεια παράδοση. Ὁ συνδυασμός ὁμως τῶν στοιχείων αὐτῶν, τοῦ ἐνιαίου πλασίματος μέ φωτοσκόπηση στά πρόσωπα καί τῆς γραμμικῆς πτυχολογίας χαρακτηρίζει, μέ διαβαθμίσεις βέβαια, τά περισσότερα ἐπαρχιακά μνημεῖα, γύρω στό 1300. Ἀποτελεῖ ἐπομένως μία παραπάνω ἐνδειξη γιά τή χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας Φουκριᾶς σ' αὐτή περίπου τήν ἐποχή.

Οἱ παραστάσεις ὁμως τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος, τῆς Παναγίας δηλαδή στήν ἀψίδα (πίν. 176β), τοῦ ἱεράρχη στό διακονικό καί τοῦ ἱερατικοῦ ἀγίου στό ἀψίδαμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ (πίν. 176γ) θά πρέπει νά μὴ εἶναι σύγχρονες μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ γραμμική ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, οἱ λεπτές μακριές μύτες, τά σφιχτά μικρά στόματα καί οἱ πλατιές φωτισμένες ἐπιφάνειες πού σκιαζοῦνται ἀπότομα στίς παρυφές καί κάτω ἀπό τά μάτια, θυμίζουν τοιχογραφίες τῆς περιοχῆς τῆς Ἐπιδαύρου Λιμερᾶς, πού χρονολογοῦνται γύρω στό 1400². Ἡ τοποθέτηση ὁμως στήν ἐποχή αὐτή τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ καί ἰδίως τῆς παράστασης τῆς Παναγίας, προϋποθέτει ὅτι ἔγινε κάποια ἐπισκευή στό τμήμα αὐτό τοῦ κτίσματος, τό ὁποῖο διακοσμήθηκε ξανά. Ἵσως λοιπόν ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ περίεργη διαμόρφωση τῶν ἡμικυλινδρικών ἀψίδων. Δέν ἀποκλείεται ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ ναοῦ νά πῆρε τή κακότεχνη μορφή πού ἔχει κατὰ τή διάρκεια ἐπισκευῆς, ἡ ὁποία θά ἔγινε στούς ὀψιμούς ὑστεροβυζαντινούς χρόνους· ὁ ἀρχικός ναός θά πρέπει νά κατασκευάστηκε λίγο πρὶν ἀπό τήν τοιχογράφησή του, στό τέλος τοῦ 13ου αἰώνα.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καί νεώτερον χρόνων

41. "Άγιος Δημήτριος. Ὁ ναός κτίστηκε σύμφωνα μέ ἐπιγραφή τό 1885. Ἡ ἀρχική ἀντιγραφή τοῦ ναοῦ ὀφείλεται, κατὰ πληροφορία τοῦ ἐφημέριου, στό ζωγράφο Ν. Γιαχνή³ ἀπό τούς Μολάους. Τό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ ἐπιζωγραφήθηκε ὁμως ἀργότερα (γύρω στό 1950) ἀπό τό ζωγράφο Μαυρικᾶκη⁴. Ἀπό τήν ἀρχική τοιχογράφηση διατηροῦνται προτομές ἀγίων σέ δίσκους στά ἐσωράχια τῶν τόξων. Στό Ν. Γιαχνή ἀνήκουν καί οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου

1. ΚΑΛΟΠΙΣΗ, ΠΑΕ 1982, ὁ.π. πίν. 237γ.

2. Πλησιέστερα βρίσκονται στό δεύτερο ζωγράφο τῆς Χειμάτισσας. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1982, ὁ.π. 361 - 362, πίν. 225β - 226α καί στίς τοιχογραφίες τοῦ "Αγίου Γεωργίου στά Φούτια, ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΚΕΠΕΤΖΗ, στό ἴδιο, 402 - 404, πίν. 232α.

3. Βλ. καί τό ναό τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στήν Ἀπιδιά (ἀρ. 15).

4. Βλ. παραπάνω σ. 230 σημ. 1.

πού παριστάνουν, ἀπό ἀριστερά πρὸς τὰ δεξιὰ, τὸν ἅγιο Μόδεστο, τοὺς ἁγίους Κωνσταντῖνο καὶ Ἑλένη, τὸν ἅγιο Νικόλαο, τὴν Παναγία, τὸ Χριστό, τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο, τὸν ἅγιο Σπυρίδωνα, τὸν ἅγιο Παντελεήμονα καὶ τὸν ἅγιο Γεώργιο. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου στό τέμπλο ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ νεώτερη. Φυλάσσεται ὅμως στό νὰ ὁ ἀρχικὴ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἔργο τοῦ Ν. Γιαχνῆ, διαστάσεων 1.40×0.60 μ., πού φέρει μάλιστα τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου καὶ τὴ χρονολογία 1900. Στό τέμπλο διατηροῦνται ἐπίσης καὶ οἱ περισσότερες εἰκόνες τοῦ Δωδεκαόρτου. Δύο βημόθυρα μέ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καθὼς καὶ δύο λυπηρά πού φυλάσσονται στό νὰ φαίνεται ὅτι ἀνήκουν καὶ αὐτὰ στό τέμπλο τοῦ Γιαχνῆ.

Ὁ νὰός περιλαμβάνει μιὰ συλλογὴ 70 περίπου εἰκόνων, πού συγκεντρώθηκαν χάρις στὶς προσπάθειες τοῦ ἐφημέριου ἀπὸ διάφορα ξωκλήσια τῆς περιοχῆς. Χρονολογοῦνται στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία στὴ δευτέρα πεντηκονταετία τοῦ 19ου αἰ. καὶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰ.

Πέντε σχετικὰ ἀξιόλογες εἰκόνες (0.35×0.26 μ.) μέ παραστάσεις ἀποστόλων (πίν. 177β) καὶ δύο εἰκόνες Δωδεκαόρτου (0.35×0.26 μ.) — Γέννηση καὶ Βαϊοφόρος — πού φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τέμπλο, ἀνήκουν στὰ παλαιότερα δείγματα τῆς συλλογῆς καὶ ἀνάγονται πιθανόν στό 18ο αἰ.

Ἀνάμεσα στὶς πιὸ παλιές εἰκόνες θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ ἀναφερθοῦν τρεῖς φθαρμένοι πίνακες (0.21×0.17 μ.) μέ τίς μορφές τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου (18ος - 19ος αἰ.) καθὼς καὶ εἰκόνα (0.25×0.16 μ.) μέ παράσταση τῆς Δέησης (18ος αἰ.;).

Τέσσερις μεγάλες εἰκόνες τέμπλου (1.16×0.56 μ.), πού προέρχονται ἀπὸ τὸ νὰὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Συκέα, παριστάνουν τὸν ἅγιο Δημήτριο πού σκοτώνει τὸ Σκυλογιάννη, τὸν ἅγιο Γεώργιο μέ τὸ δράκοντα, τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο φτερωτὸ¹ καὶ τὸν ἅγιο Νικόλαο ἔνθρονο. Ἐπιγραφή στὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἀναφέρει τὴ χρονολογία 1859 καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου χειρ. *Συχάρη Ἑμμ. Βαλέπτα, Κοῆς*.

Ἀκριβῶς χρονολογημένες εἶναι ἀκόμα: εἰκόνα (0.45×0.37 μ.) τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (1859), εἰκόνα (0.35×0.26 μ.) μέ παράσταση τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα, ὁ ὁποῖος κρατᾷ στό ἀριστερὸ χέρι εὐαγγέλιο καὶ σταυρό καὶ στό δεξιὸ ἀγκίστρι μέ ψάρι (1860 *Μ. 15 Συκιά*) καθὼς καὶ δίζωνη εἰκόνα (0.45×0.34 μ.) μέ τὴ Δέηση στὴν πάνω ζώνη καὶ τοὺς ἁγίους Γεώργιο καὶ Δημήτριο στὴν κάτω (1883).

Στό νὰὸ καταγράφηκαν ἐπίσης δεκάδες εἰκόνες, οἱ περισσότερες λαϊκῆς τέχνης, πού στὴν πλειοψηφία τους μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν γύρω στό τέλος τοῦ 19ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.: 1) Παντοκράτορας (0.94×0.59 μ.). 2) Χριστός (0.82×0.45 μ.). 3) Ἀγία Τριάδα (0.50×0.38 μ.). 4)

1. Βλ. παραπάνω σ. 213 σημ. 2.

Τέσσερεις εἰκόνες ($0.44 \times 0.55 \mu.$, $0.37 \times 0.28 \mu.$, $0.20 \times 0.15 \mu.$ καί $0.20 \times 0.14 \mu.$) μέ τήν Παναγία βρεφοκρατούσα. 5) Παναγία στόν τύπο τῆς Γλυκοφιλούσας ($0.63 \times 0.45 \mu.$). 6) Παναγία στόν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας ($1 \times 0.50 \mu.$). 7) Παναγία στόν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας ($0.59 \times 0.88 \mu.$) ἀπό τό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (βλ. παρακάτω ἀρ. 46). Καλή παραδοσιακή τέχνη τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα. 8) Τρεῖς εἰκόνες ($0.22 \times 0.18 \mu.$, $0.54 \times 0.45 \mu.$ καί $0.39 \times 0.35 \mu.$) τοῦ ἁγίου Νικολάου. 9) Ἰωάννης Πρόδρομος ($0.45 \times 0.54 \mu.$). 10) Ἰωάννης Θεολόγος ($0.49 \times 0.30 \mu.$). 11) Ἅγιος Στυλιανός ($0.15 \times 0.19 \mu.$). 12) Εἰκόνα ($0.20 \times 0.26 \mu.$) μέ τή μορφή τοῦ ἁγίου Στυλιανοῦ στό κέντρο μέσα σέ δίσκο καί τοὺς 4 εὐαγγελιστές σέ μετάλλια στά ἄκρα. 13) Ἅγιος Ἐλευθέριος ($0.13 \times 0.9 \mu.$). 14) Ἅγιος Δημήτριος ἔφιππος ($0.43 \times 0.31 \mu.$). 15) Ἅγιοι Θεόδωροι ἔφιπποι ($0.34 \times 0.29 \mu.$). 16) Ἅγιος Γρηγόριος ($0.31 \times 0.22 \mu.$). 17) Τρεῖς Ἱεράρχες ($0.22 \times 0.29 \mu.$). 18) Ἅγιος Τρύφωνας ($0.55 \times 0.45 \mu.$). 19) Σπασμένη εἰκόνα ($0.19 \times 0.12 \mu.$) μέ δύο ἀδιάγνωστες μορφές. 20) Πολύ φθαρμένη εἰκόνα ($0.33 \times 0.26 \mu.$) μέ 3 ἢ 4 ἐξίτηλες μορφές. 21) Δύο εἰκόνες ($0.27 \times 0.20 \mu.$ καί $0.42 \times 0.53 \mu.$) τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. 22) Εἰκόνα ($0.52 \times 0.15 \mu.$) μέ παράσταση τοῦ Ἐπιτάφιου Θρήνου. 23) Εἰκόνα ἀπό Δωδεκάροτο τέμπλου ($0.35 \times 0.26 \mu.$) μέ τή σκηνή τῆς Ἀνάληψης. 24) Εἰκόνα ($0.35 \times 0.47 \mu.$) μέ τήν Κοίμηση καί τή Μετάσταση τῆς Θεοτόκου. Τό πλαίσιο φέρει ἀνάγλυφα κοσμήματα στίς τέσσερεις ἄκρες. 25) Εἰκόνα ($0.49 \times 0.38 \mu.$) μέ τήν Κοίμηση καί τή Μετάσταση τῆς Παναγίας. 26) Τμῆμα εἰκόνας ($0.33 \times 0.12 \mu.$) στό ὁποῖο διατηρεῖται ἡ μορφή τῆς Παναγίας πού θά ἀνῆκε σέ παράσταση τῆς Δέησης. 27) Δίζωνη εἰκόνα ($0.30 \times 0.21 \mu.$) μέ τήν Παναγία δεδόμενη πάνω καί τήν ἁγία Παρασκευή κάτω. 28) Τμῆμα δίζωνης εἰκόνας ($0.29 \times 0.10 \mu.$). Σώζονται στήν πάνω ζώνη ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα καί ἓνας ἅγιος καί στήν κάτω ὁ ἅγιος Δημήτριος ἔφιππος. 29) Δίζωνη εἰκόνα ($0.35 \times 0.27 \mu.$) σπασμένη σέ δύο τεμάχια. Στήν πάνω ζώνη εἰκονίζονται ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα καί μορφή ἁγίου καί κάτω τρεῖς ἅγιοι. 30) Δίζωνη εἰκόνα ($0.39 \times 0.27 \mu.$) μέ τήν Παναγία βρεφοκρατούσα πάνω καί τόν Ἰωάννη Πρόδρομο κάτω. 31) Δίζωνη εἰκόνα ($0.32 \times 0.25 \mu.$). Πάνω εἰκονίζεται ἡ Δέηση καί κάτω οἱ ἅγιοι Κωνσταντίνος, Ἑλένη καί Κυριακή. 32) Δίζωνη εἰκόνα ($0.14 \times 0.22 \mu.$). Στήν πάνω ζώνη παριστάνεται ἡ Δέηση καί στήν κάτω οἱ ἅγιοι Ἀνδρέας καί Κωνσταντίνος. 33) Φθαρμένη δίζωνη εἰκόνα ($0.26 \times 0.22 \mu.$). Εἰκονίζονται ἡ Δέηση πάνω, ὁ ἅγιος Γεώργιος καί ἓνας ἄλλος ἔφιππος στρατιωτικός ἅγιος κάτω. 34) Δίζωνη εἰκόνα ($0.27 \times 0.21 \mu.$) μέ τή Δέηση πάνω καί τοὺς ἁγίους Νικόλαο καί Δημήτριο κάτω. 35) Δίζωνη εἰκόνα ($0.58 \times 0.41 \mu.$). Στήν πάνω ζώνη εἰκονίζονται ἡ Δέηση καί ἓνας ἱεράρχης. Τήν κάτω ζώνη, πού χωρίζεται σέ τρία διάχωρα, κοσμοῦν οἱ ἅγιοι Δημήτριος καί Γεώργιος καθῶς καί φθαρμένη ἀταύτιστη μορφή ἁγίου. 36) Δίζωνη εἰκόνα ($0.58 \times 0.42 \mu.$)

μέ τῇ Δέηση πάνω καί τούς ἁγίους Δημήτριον καί Γεώργιον κάτω. 37) Δίζωνη εἰκόνα (0.41×0.30 μ.). Στήν πάνω ζώνη εἰκονίζεται ἡ Δέηση καί στήν κάτω, πού χωρίζεται σέ τρία διάχωρα, μορφές ἁγίων. 38) Εἰκόνα ἀμφίγραπτη (0.36×0.30 μ.). Στή μπροστινὴ πλευρά εἶναι δίζωνη. Πάνω παριστάνεται ἡ Δέηση καί κάτω οἱ ἅγιοι Δημήτριος καί Γεώργιος. Τήν πίσω πλευρά κοσμεῖ σταυρός μέ τήν ἐπιγραφή Ἰησοῦς Χριστός Νικᾷ καί τὰ σύμβολα τοῦ πάθους. 39) Πολύ καταστραμμένη ἀμφίγραπτη εἰκόνα (0.23×0.28 μ.). Στή μπροστινὴ πλευρά, πάνω ἡ Δέηση καί κάτω μορφές ἁγίων. Σταυρός μέ τήν ἐπιγραφή Ἰησοῦς Χριστός Νικᾷ στήν πίσω πλευρά. 40) Δύο πλάγια φύλλα τρίπτυχου (0.25×0.8 μ.) μέ παραστάσεις ἁγίων σέ δύο ζῶνες: ἱεράρχες ἐπάνω καί μάρτυρες κάτω. Στή μορφή ἄνω δεξιά διασώζεται ἀσημένιο πρόσθετο φωτοστέφανο. 41) Εἰκόνα (0.18×0.14 μ.) σφυρηλατημένη πάνω σέ φύλλο μετάλλου μέ παράσταση τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἔφιππου. 42) Εἰκόνα (0.36×0.26 μ.) σύγχρονου λαϊκοῦ ζωγράφου μέ χαριτωμένη παράσταση τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἔφιππου.

Στό ναό καταγράφηκαν ἀκόμα: 1) Τρία ἀντιμήνσια χαλκοχαρᾶθέντα ἐν Αἰθόρῳ δαπάνη τοῦ Πανοσιωτάτου Κυρίου Ἰωακείμ Βαλαμόντι, ἐν ἔτει 1837. Τό ἓνα καθιερώθηκε ἀπό τό Θεόκλητο Μονεμβασίας καί Σπάρτης τό 1902, τό δεύτερο ἀπό τό Γερμανό Μονεμβασίας καί Λακεδαίμονος τό 1909. Τό τρίτο δέν εἶναι καθιερωμένο. 2) Ἀντιμήνσιο μέ τήν ἐπιγραφή Δι' ἐπιμελείας καί ἐξόδου Γεωργίου Ἱερέως Τριχάκη Συναία 25 Δεκεμβ. 1843 Ἰστορίσθη παρὰ τοῦ Κωνσταντίνου Μακεδῶνος τοῦ ἐκ. . . 3) Ἀντιμήνσιο μέ τήν ἐπιγραφή ἐξωγραφίσθη τό παρόν κ(αί) ἅγιον ἀντιμίσιον διὰ χειρὸς Ζ. Ἐμ. Β. κρητός 1865. Μ. 5 Συναία. 4) Λιτανευτικός σταυρός διαστάσεων 0.29×0.31 μ. Στή μία πλευρά εἰκονίζεται ὁ Ἑσταυρωμένος καί τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καί στήν ἄλλη ὁ Χριστός τῆς Ἀνάστασης (τέλος 19ου αἰ.). 5) Δύο σταυροί μέ παράσταση τοῦ Ἑσταυρωμένου (περ. 1900). 6) Κεντημένος ἐπιτάφιος.

42. *Κοίμηση Θεοτόκου*. Σύγχρονη ἐκκλησία ἀγιογραφημένη ἀπό τό ζωγράφο Μαυρικᾶκη¹ (1959).

43. *Ἅγιος Θεόδωρος*. Ἐκκλησία ἀνακαινισμένη τό 1954 σύμφωνα μέ πληροφορία τοῦ ἐφημέριου.

44. *Μεταμόρφωση*. Ναός τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα, στό νεκροταφεῖο.

45. *Αἱ-Γιαννάκης*. Μονόχωρος ναός πού σύμφωνα μέ πληροφορίες τῶν κατοίκων βρίσκεται μερικὰ σκαλοπάτια χαμηλότερα ἀπὸ τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ὑπάρχει ἡ παράδοση ὅτι ἦταν κρυφὸ σχολεῖο καί ὅτι τὰ σκαλιά ἔγιναν γιὰ νά μή μποροῦν οἱ Τούρκοι νά βάζουν μέσα τὰ ἄλογα.

46. *Ἅγιος Γεώργιος*. Τρίκλιτη βασιλική, ἔξω ἀπὸ τό χωριό, ἐσωτερικῶν

1. Βλ. παρ'ἀπάνω σ. 230 σημ. 1.

διαστάσεων 13.70×7.60 μ. Ἡ μεσαία ἀψίδα εἶναι τρίπλευρη, οἱ πλάγιες ἡμικυλινδρικές. Σήμερα ὁ ναός εἶναι ἐπιχρισμένος ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά μέ παχύ κονίαμα. Εἶναι πιθανόν τό ἀρχικό κτίσμα νά ἀνάγεται στούς βυζαντινοὺς χρόνους. Διακρίνονται ὁδοντωτή ταινία πού περιθεῖ τό μονόλοβο παράθυρο τῆς κεντρικῆς ἀψίδας καθὼς καί τεθλασμένη ζώνη στή βόρεια καί νότια πλευρά τῆς Ἰδίας κόγχης. Στό κέντρο τοῦ μονόλοβου παράθυρου ὑπάρχει πλάκα μέ σκαλιστό σταυρό στή μέση.

Ἀ γ γ ε λ ὡ ν α¹

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

47. Ἐκκλησία τῶν Ἀγγέλων. Στά βόρεια τοῦ χωριοῦ, κρυμμένη σέ θάμνους σώζεται ἐρειπωμένη ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγγέλων πού ἔδωσε κατὰ τήν παράδοση τό ὄνομά της στό χωριό. Πρόκειται γιά ἓνα κτίσμα μέ ἐπιμήκεις διαστάσεις (12.75×2.85 μ.), τό ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἔφερε στό ἐσωτερικό πέντε τυφλά ἀψιδώματα. Στό μεσαῖο νότιο ἀψιδώμα ἀνοίγεται ἡ πόρτα. Δύο παραστάδες χωρίζουν τό κτίσμα σέ δύο τμήματα, στό ἀνατολικό πού ἔχει μήκος 5.55 μ. καί στό δυτικό. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπό πέτρες, κονίαμα καί κεραμίδια. Στή βόρεια πλευρά ἀπό τή μέση περίπου τοῦ δευτέρου ἀψιδώματος παρουσιάζεται διαταραχή, ἡ ὁποία πιθανόν νά ὀφείλεται σέ ἄλλη φάση τῆς ἐκκλησίας.

Ἰχνη χρωμάτων ἀπό τοιχογραφίες σώζονται στό ἀνατολικό τμήμα τοῦ βόρειου τοῖχου, στή βόρεια παραστάδα καί στό τύμπανο τοῦ κεντρικοῦ ἀψιδώματος τοῦ νότιου τοῖχου, ὅπου φαίνονται μάλιστα δύο στρώματα. Στήν κατάσταση πού βρίσκεται σήμερα τό κτίσμα μέσα στούς θάμνους δέν εἶναι εὐκόλο νά διευκρινισθοῦν ἡ μορφή πού εἶχε καί οἱ φάσεις του· ἀπό τήν τοιχοποιία, τά ἀψιδώματα καί τά χρώματα φαίνεται πάντως ὅτι ἀνῆκε στούς βυζαντινοὺς χρόνους.

48. Ἅγιος Κωνσταντῖνος. Ὁ μικρός ναός πού βρίσκεται βόρεια τῆς Ἀγγελῶνας, σέ ἀπόσταση τριῶν τετάρτων σχηματίζει σύμφωνα μέ τήν παράδοση μιά γραμμή μέ τήν Παναγία Φουκιά (ἀρ. 40) καί μιά ἄλλη ἐκκλησία πού σήμερα ἔχει τελείως ἀνακαινιστεῖ, τήν Παναγία Καλογερίνα στόν Ἅγιο Ἰωάννη. Ὁ ναός εἶναι μονόχωρος καμαροσκεπάστος (6.90×2.40 μ.) ἐπιχρισμένος ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά. Στό ἀνώφλι τῆς εἰσόδου σώζεται ἐπιγραφή πού ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐκκλησία ἀνακαινίστηκε τό 1827.

Ἀπό τήν τοιχογραφίη σώζεται στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας, ἡ παράσταση τῆς Παναγίας, στόν τύπο πού ἔχει ἐπικρατήσῃ νά λέγεται Βλαχερνίτισσα. Ἡ κατάσταση πού βρίσκεται ἡ μορφή δέν ἐπιτρέπει περισσότερες

παρατηρήσεις. Ἀπό τό πρόσωπο τῆς Παναγίας πού φαίνεται πώς ἦταν λεπτό, τό μακρύ λαιμό, τό πλατύ μαφόριο καί τούς σχετικά εὐρεῖς ὤμους, ἡ τοιχογραφία αὐτή θά μπορούσε νά τοποθετηθεῖ χρονικά στούς ὕψιμους ὑστεροβυζαντινούς χρόνους.

Μέσα στό νάό σώζεται ξύλινος Σταυρός μέ βάση ἡ ὁποία φέρει παράσταση τοῦ Μωϋσῆ (περίπου 1900).

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν καί νεώτερων χρόνων

49. *Εὐαγγελισμός*. Ἡ κεντρική ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ· σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ἡμισύνθετος τύπος (21.85×10.70 μ.) μέ νάρθηκα στό δυτικό τμήμα πού ἀποτελεῖ ἐνιαῖο χῶρο μέ τόν κυρίως νάό. Τό κτίσμα, πού ὅπως φαίνεται ἀπό τήν κανονική δόμηση τῶν γωνιῶν καί τῶν τόξων, ἔχει νεοκλασικά στοιχεῖα, ἔγινε τό 1894¹, ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα Μιχαήλ Σταυρόπουλο, σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή πού ὑπάρχει πάνω ἀπό τή νότια εἴσοδο.

Ὁ νάος τοιχογραφήθηκε τό 1957 ἀπό τό ζωγράφο Ε. Θ. Μαυρικάκη² ἀπό τήν Ἑρμούπολη καί ἀπό τό μαθητή του Ε. Δημητρίου ἀπό τή Σπάρτη. Τό ξυλόγλυπτο τέμπλο νεοκλασικό μέ ραβδωτούς κιονίσκους καί κιονόκρανα ἔχει ζωγραφίσει ὁ Θεόδωρος Τζαβαλλᾶς³. Ἡ ὑπογραφή του φαίνεται στόν Εὐαγγελισμό, δίπλα ἀπό τήν Παναγία καί στό καταπέτασμα τῆς Ὁραίας Πύλης, ὅπου ἀναφέρεται καί ἡ χρονολογία 1912.

Μέσα στό νάό καταγράφηκαν: 1) τέσσερις εἰκόνες (0.46×0.30 μ.) μέ παραστάσεις τοῦ Παντοκράτορα, τῆς Παναγίας μέ τήν ἐπιγραφή Ὁδηγήτρια, τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου καί τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου (ἀρ. 48) καί θά πρέπει νά ἀνήκουν στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰῶνα περίπου· 2) μία εἰκόνα δίζωνη (0.30×0.22 μ.) μέ τήν παράσταση τῆς Παναγίας ἐπάνω, τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου καί τῶν ἁγίων Κοσμά καί Δαμιανοῦ κάτω, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό τήν Παναγία τοῦ Γούλεση (ἀρ. 51)· θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ γύρω στό 1900 περίπου· 3) τέσσερις εἰκόνες (0.38×0.25 ὡς 0.29 μ.) ἀπό τό δωδεκάορτο — Κοίμηση, Πεντηκοστή, Μεταμόρφωση καί Περιτομή — τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα, οἱ ὁποῖες πιθανόν προέρχονται ἀπό τό τέμπλο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (ἀρ. 50)· 4) τέσσερις εἰκόνες τοῦ 1900 περίπου· ἡ μία φέρει ξυλόγλυπτες παραστάσεις τῆς Ἀγίας Τριάδας καί τῆς Παναγίας δεόμενης ἐπάνω καί τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης κάτω· ἡ ἄλλη λαϊκότεροπῃ (0.29×0.19 μ.) εἶναι διακοσμημένη μέ τήν παράσταση τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας καί περιβάλλεται ἀπό

1. Βλ. παραπάνω σ. 217 σημ. 3.

2. Βλ. παραπάνω σ. 230 σημ. 1.

3. Βλ. παραπάνω σ. 250 σημ. 1.

σύμφυτο πλαίσιο· ἡ τρίτη (0.32×0.21 μ.) ἀπεικονίζει τόν Εὐαγγελισμό καί ἡ τέταρτη (0.30×0.22 μ.) παριστάνει τόν ἅγιον Μόδεστο· 5) μία ἀκόμη εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (0.55×0.36 μ.), δυτικότροπη, εἶναι ἀκόμη νεώτερη ἀπό τίς προηγουμένες.

Φυλάσσονται ἀκόμη στό νάο δύο ριπίδια μέ ἐξαπτέρυγα καί ἓνας σταυρός λατινικός ἀπό τήν ἐποχή γύρω στό 1900· στή μία πλευρά τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται ἡ Σταύρωση καί οἱ Εὐαγγελιστές καί στήν ἄλλη, ἡ Ἀνάσταση καί τέσσερις προφῆτες.

50. "Ἅγιος Δημήτριος. Ἡ παλιά κεντρική ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ, ὅπου ἦταν ἄλλοτε ἡ ἀγορά καί ἡ πλατεία. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος νάος (14.85×4.40 μ.). Στό ἐσωτερικό διατηρεῖται τό ξυλόγλυπτο τέμπλο πού ἐπεκτείνεται δεξιά καί ἀριστερά στό βόρειο καί στό νότιο τοῖχο. Στήν κάτω ζώνη τά ξύλινα θωράκια πού διαχωρίζονται μέ πεσσίσκους φέρουν τίς παραστάσεις ἱεραρχῶν καί πιό πάνω βρίσκονται οἱ δεσποτικές εἰκόνες, ἀνάμεσα σέ ραβδωτοῦς κιονίσκους μέ κορινθιάζοντα κιονόκρανα. Ἐκτός ἀπό τό Χριστό Παντοκράτορα, τήν Παναγία Γλυκοφιλοῦσα, τόν Προδρόμο φτερωτό¹ καί τόν ἅγιο Δημήτριο ἑφιππο, εἰκονίζονται δεξιά στό νότιο τοῖχο οἱ ἅγιοι Πάντες²· ἡ τελευταία εἰκόνα φέρει τό ὄνομα τοῦ ζωγράφου Τεζαβάλα(;)·³ καί τή χρονολογία 1864. Τό ἐπιστύλιο περιλαμβάνει τρεῖς ζῶνες. Ἡ πρώτη διακοσμημένη μέ ἔξερρη ἐπιχρυσωμένη κληματίδα φέρει στά σχηματιζόμενα διάκενα εἰκόνες τῶν ἀποστόλων, ἡ ἐπομένη περιλαμβάνει τό δωδεκάορτο ἀπό τό ὁποῖο μερικές παραστάσεις βρίσκονται στό νάο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (ἀρ. 49), καί ἡ τρίτη στολίζεται μέ ἐλίσσόμενο βλαστό ὁ ὁποῖος φέρει φυλλόμορφα κοσμήματα πουλιά καί ρόδακες πού ξεκινοῦν ἀπό τήν προτομή ἀγγελικῆς μορφῆς στό κέντρο. Πιό πάνω δύο δράκοντες στηρίζουν μέ τήν κεφαλή τους τά λυπηρά· στό μέσο εἰκονίζεται προφῆτης πίσω ἀπό τόν ὁποῖο στηρίζεται σταυρός μέ τόν Σταυρωμένο Χριστό. Δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τούς δράκους ὑπάρχουν φυλλόμορφα κοσμήματα πού χαμηλώνουν πρὸς τά πλάγια καί προβάλλουν τά πουλιά πού κρατοῦν τά καντήλια.

Στά βημόθυρα εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμός καί στό ὑπέρθυρο εἶναι ζωγραφισμένος ὁ Ἐπιτάφιος. Στό καταπέτασμα τῆς Ὁραίας Πύλης δεσπόζει ἡ Ἄχρα Ταπείνωση καί στήν ἀντίστοιχη θέση τῆς βόρειας Πύλης τοῦ ἱεροῦ σῴζεσαι ἡ παράσταση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ μέ τή χρονολογία 1872.

Στό νάο φυλάσσονται ἐπίσης μία εἰκόνα (0.22×0.11 μ.) μέ τήν παράσταση τῆς Δέησης, ἓνας σταυρός ἀπό ἐπίστεψη τέμπλου, πού χρονολογοῦνται

1. Βλ. παραπάνω σ. 213 σημ. 2.

2. Τό θέμα αὐτό εἶναι ἀρκετά ἀγαπητό στίς ὄψεις μεταβυζαντινές εἰκόνες βλ. π.χ. τίς Εἰκόνες στή Συλλογή Τσακίρογλου, ΑΓΑΠΗ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Συλλογή Γεωργίου Τσακίρογλου, Εἰκόνες (Ἀθήνα 1980), ἀρ. 109, 358, 359, 360, 361.

περίπου στήν ἴδια ἐποχή μέ τό τέμπλο καί μία ἀκόμη εἰκόνα σέ λαμαρίνα, μέ τήν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, δυτικότροπη, ἡ ὁποία φέρει τή χρονολογία 1924.

51. *Παναγία ἡ Γούλεση*, μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός στό δημόσιο δρόμο πού ὁδηγεῖ πρὸς τή Μονεμβασία (0.50×2.65 μ.).

Βελλιές

Ναός νεώτερων χρόνων

52. *Ἀγία Παρασκευή*, ἔξω ἀπό τό χωριό. Σύγχρονος μονοκάμαρος ναός. Στήν ἐκκλησία φυλάσσεται εἰκόνα τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, διαστάσεων 0.59×0.40 μ., τοῦ 1900 περίπου.

Πλατόρι

Ναός βυζαντινῶν χρόνων

53. *Παναγία*. Ὁ μικρός μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός ὑψώνεται ἔξω ἀπό τόν οἰκισμό Πλατόρι πού βρίσκεται ἀνατολικά ἀπό τίς Βελλιές. Οἱ ἐσωτερικές διαστάσεις τοῦ ναοῦ εἶναι 6.70×3.64 μ. Δύο ἰσχυρά ἐγκάρσια τόξα τέμνουν τήν ἡμικυλινδρική ὀροφή τοῦ ναοῦ. Στίς μακρές πλευρές ἀνοίγονται ἀπό τρία τυφλά ἀψιδώματα¹.

Ἡ ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικά ἡμικυλινδρική. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπό ἀκατέργαστες πέτρες, συνδετικό κονίαμα καί ἀραιές πλίνθους. Ὁ ναός εἶναι ἐπιχρισμένος ἐξωτερικά. Πρόσφατα ἔχει προστεθεῖ νάρθηκας.

Τοιχογραφίες. Τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιχρισμένο καί μάλιστα πρόσφατα. Ἐτσι μεγάλο τμήμα τῶν τοιχογραφιῶν ἔχει σήμερα καλυφθεῖ μέ τά κονιάματα.

Ἱερό. Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακρίνονται ἔχνη τῆς *Παναγίας* βρεφοκρατούσας στόν τύπο τῆς *Ὁδηγήτριας* (πίν. 178α). Τόν ἡμικύλινδρο κοσμοῦν ἔξι μορφές ὁλόσωμων μετωπικῶν ἁγίων. Πρῶτος ἀπό ἀριστερά εἰκονίζεται ἀταύτιστος ἅγιος μέ χλαμύδα πού πορπώνεται στό στήθος καί κυλινδρικό κάλυμμα στό κεφάλι (πίν. 178β). Ἀκολουθεῖ παράσταση ἁγίας μέ αὐτοκρατορική ἐνδυμασία. Δεξιότερα εἰκονίζεται γεροντική μορφή μοναχοῦ πού ταυτίζεται ἀπό ἐπιγραφή μέ τόν ἅγιο *Εὐθύμιο*. Δίπλα του παριστάνεται ὁ *Ἰωάννης ὁ Προδρόμος*, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν εἰκονογραφικό τύπο καί ἀπό τό ἀνοικτό εἰλητήριο πού φέρει τήν ἐπιγραφή Ἰδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ ὁ αἴρων τήν ἁμαρτίαν. . . (Ἰω. α', 29). Οἱ δύο τελευταῖες μορφές νεαρῶν στρατιωτικῶν ἁγίων ταυτίζονται μέ τόν ἅγιο *Γεώργιο* καί πιθανότατα τόν ἅγιο *Δημήτριο*.

1. Βλ. παραπάνω σ. 238 σημ. 2.

Στό βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, στό τύμπανο τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος, διατηροῦνται ἔχνη τριῶν μορφῶν. Εἰκονίζονται, ἀπό ἀνατολικά πρὸς δυτικά, ἀταύτιστος ἅγιος, αὐτοκράτειρα-ἁγία καί πιθανόν ἱεράρχης.

Ἐλάχιστα εἶναι τὰ ἔχνη τοιχογραφιῶν πού διατηροῦνται στόν κυρίως ναό. Τό κάθε τμήμα τῆς καμάρας πού περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στά δύο ἐγκάρσια τόξα χωρίζεται μέ διακοσμητική ταινία σέ δύο διάχωρα. Συνολικά παριστάνονταν δηλαδή στόν ἡμικυλινδρικό θόλο τοῦ κυρίως ναοῦ τέσσερις σκηνές.

Στό βορειοανατολικό διάχωρο σώζεται γεροντική μορφή στραμμένη πρὸς τό ἱερό, μέ φωτοστέφανο καί μικρό κάλυμμα στό κεφάλι. Θυμίζει μορφή ἑβραίου ἱερέα καί ἡ σκηνή θά πρέπει μάλλον νά ταυτιστεῖ μέ τήν Ὑπαπαντή.

Ἡ Κάθοδος στόν Ἄδη διατηρεῖται πολύ φθαρμένη στό βορειοδυτικό τμήμα τῆς καμάρας.

Στό νοτιοδυτικό διάχωρο διακρίνονται ἔχνη στρατιωτικῆς μορφῆς κατά κρόταφο πού φοράει κωνικό κράνος καί κοιτάζει πρὸς τὰ δυτικά. Τό πρόσωπο ἀποδίδεται σάν καρικατούρα. Πρόκειται πιθανόν γιά τήν παράσταση τῶν Μυροφόρων στόν τάφο ἢ ἴσως γιά τήν Προδοσία. Τό νοτιοανατολικό διάχωρο εἶναι τελείως καταστραμμένο.

Τέλος, στό νότιο τμήμα τοῦ ἑσωραχίου τοῦ δυτικοῦ ἐγκάρσιου τόξου διακρίνεται φθαρμένη μορφή ὁλόσωμου μετωπικοῦ ἱεράρχη, πού εὐλογεῖ μέ τό δεξι καί κρατάει κλειστό σταχωμένο εὐαγγέλιο στό ἀριστερό.

Ἡ ἰδιότυπη εἰκονογραφία τοῦ ἡμικύλινδρου τῆς ἀψίδας παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιατί ἀποκλίνει ἀπό τό καθιερωμένο εἰκονογραφικό σχῆμα τῆς ἐποχῆς¹. Ἀντί γιά τίς συνηθισμένες παραστάσεις τῶν ἱεραρχῶν, τό πρόγραμμα δηλαδή πού ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ στήν ἐπίσημη εἰκονογραφία γιά τή θέση αὐτή τοῦ ναοῦ ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ.², στό Πλατόρι εἰκονίζονται μορφές πού ἐκπροσωποῦν διάφορες κατηγορίες ἀγίων προσώπων: στρατιωτικοί, μοναχοί, ἄγιες γυναῖκες κλπ.

Μεμονωμένες παραστάσεις ἀγίων ἀνάμεσα στοὺς ἱεράρχες τοῦ ἡμικύλινδρου τῆς κεντρικῆς ἀψίδας εἶναι γνωστές σέ διάφορα ἐπαρχιακά μνημεῖα τῆς Ἠλλάδας πού χρονολογοῦνται στό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰ., ὅπως στόν Ἅγιο Παντελεήμονα στά Βελανίδια τῆς Ἐπιδαύρου Λιμερᾶς³, στόν Ἀι-Γιάννη Ποταμίτη ἔξω ἀπό τήν Κοκκάλα τῆς Προσηλιακῆς Μάνης⁴ καί στήν Παναγία «στῆς Γιαλλοῦς» τῆς Νάξου (1288/89)⁵. Ὁ ναός τῆς Παναγίας στό Πλα-

1. SOPHIA KALOPISSI - VERTI, Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo, Corso XXXI (1984) 206 - 208.

2. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Βυζαντινές τοιχογραφίες στόν Ὀρωπό, ὅ.π. (σ. 240 σημ. 2) 91 - 99.

3. Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ - ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, ΠΑΕ 1982, ὅ.π. 450 - 451, πλν. 245β.

4. ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ, ΠΑΕ 1978, ὅ.π. 176 - 177.

5. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Παναγία στῆς Γιαλλοῦς» (1288/89), ΕΕΒΣ 33, 1964, 259 - 260, 265 - 266, εἰκ. 4, 6.

τόρι ἀποτελεῖ ὥστόσο τό μόνο γνωστό παράδειγμα ὅπου ὅλοι οἱ ἱεράρχες ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἀγίους. Τό ἰδιόμορφο αὐτό εἰκονογραφικό σχῆμα εἶναι ἐνδεικτικό γιά τίς συντηρητικές κατευθύνσεις ὁρισμένων ἐπαρχιακῶν μνημείων πού ἦταν ἀποκομμένα ἀπό τήν ἐπίσημη τέχνη. Τό ἴδιο συντηρητικό πνεῦμα ἀπηχοῦν καί ἄλλα στοιχεῖα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, ὅπως ἡ παράσταση ἱεράρχη στόν κυρίως ναό καί ἀγίον στό βόρειο τοῖχο τοῦ βήματος.

Ἀνάμεσα στίς παραστάσεις τοῦ ἱεροῦ καί στά ἐλάχιστα δείγματα τοιχογραφιῶν πού ἔχουν διατηρηθεῖ στόν κυρίως ναό διαπιστώνεται διάσταση τεχνοτροπικῆς ἀντίληψης, πού θά πρέπει μάλλον νά ἀποδοθεῖ σέ διαφορετικούς ζωγράφους καί ὄχι σέ χρονική διαφορά.

Οἱ μορφές τοῦ βήματος διακρίνονται γιά τή μονοτονία τῶν στάσεων, τήν ἔντονα ἐπιπεδή ἀντίληψη, τήν ἐξαιρετική λιτότητα στό πλάσιμο, τή διακοσμητική διάθεση καί τήν περιορισμένη χρωματική κλίμακα. Ὁ ζωγράφος δουλεύει σχεδόν ἀποκλειστικά μέ δύο χρώματα, τήν ὠχρα καί τό κοκκινοκάστανο. Λιτότατο εἶναι τό πλάσιμο τῶν προσώπων: ὠχρα γιά τή σάρκα, κοκκινοκάστανο στά περιγράμματα, περιορισμένη χρήση πράσινου γιά τήν ὑποτυπώδη δῆλωση τῶν σκιῶν.

Ἀντίθετα στίς παραστάσεις τοῦ κυρίως ναοῦ διαφαίνεται μιᾷ διάθεση μνημειακῆς ἀπόδοσης. Οἱ μορφές ἔχουν ὄγκο, τό πλάσιμο εἶναι πιό περίτεχνο καί τά χρώματα πλουσιότερα.

Παρόλη τήν ἀπλοποιημένη καί γραμμική ἀντίληψη καί τόν ἔντονα λαϊκό χαρακτήρα τοῦ ὅλου ἔργου, καί ἰδιαίτερα τῶν παραστάσεων τοῦ ἱεροῦ, διαφαίνεται κάποια αἴσθηση τοῦ ὄγκου καί ἕνα πλάτος στίς μορφές. Τά τεχνοτροπικά αὐτά στοιχεῖα προϋποθέτουν τήν πλαστική-μνημειακή τέχνη ὅπως ἀναπτύχθηκε στήν ἐπίσημη ζωγραφική κατά τή διάρκεια τοῦ 13ου αἰ.

Τά μικρά καί σαρκώδη χεῖλη καί κάποια ἀπόδοση τοῦ ὄγκου στίς παρειές τοῦ πρώτου ἀπό Β ἀγίου στήν ἀψίδα τῆς Παναγίας στό Πλατόρι (πίν. 178β) θυμίζουν τή μορφή τοῦ ἀγίου Παντελεήμονα στήν ὁμώνυμη ἐκκλησία στό Βελανίδια¹. Ἡ ἀπόδοση τῶν ματιῶν καί τοῦ βλέμματος ὁρισμένων προσώπων στό Πλατόρι ἀφήνουν νά διαφανοῦν κάποιες ὁμοιότητες μέ μορφές στό ναό τοῦ Ταξιάρχη τῆς Ἀριάνας² (ἀρ. 38, 1280 - 1300), παρόλο βέβαια πού ὁ διάκοσμος τῆς Ἀριάνας εἶναι ἔργο ποιότητος. Μέ μορφές ἀπό τόν ἴδιο ναό στήν Ἀριάνη μπορεῖ νά παραλληλιστεῖ, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, καί ἡ αἴσθηση τοῦ ὄγκου στά νεανικά πρόσωπα. Πιό συγκεκριμένα, τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἀπό τήν παράσταση τῆς Ὁδηγήτριας στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας στό Πλατόρι (πίν. 178α) μπορεῖ νά παραβληθεῖ μέ μορφή νεαροῦ ἀγίου στήν Ἀριάνη (πίν. 175β).

1. ΓΚΙΟΛΕΣ - ΚΩΝΤΑΝΙΝΙΔΗ, ΠΑΕ 1982, β.π. πίν. 245β.

2. Βλ. παραπάνω σ. 238 κέ.

Παράλληλα, ἡ ἀπλοϊκή, ἐπίπεδη καί γραμμική ἀντίληψη εἶναι κοινή σέ σειρά μνημείων τῆς δεύτερης πεντηκονταετίας τοῦ 13ου αἰ. στήν ἐπαρχία τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, ὅπως στόν διώροφο κοιμητηριακό ναῖσκο τοῦ Ταξιάρχου στόν Ἅγιο Νικόλαο¹ καθώς καί στό καθολικό τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό ὁμώνυμο χωριό κοντά στή Μονεμβασιά².

Στόν κύκλο αὐτό τῶν πολύ ἀπλουστευμένων ἐπαρχιακῶν μνημείων τῆς δεύτερης πεντηκονταετίας τοῦ 13ου αἰ., ὅπου ἀπαντοῦν μακρινοί ἀπόηχοι τῶν προσδευτικῶν τάσεων τῆς ἐπίσημης ζωγραφικῆς τέχνης, μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ καί ὁ διάκοσμος τῆς Παναγίας στό Πλατόρι, ὁ ὁποῖος θά πρέπει πιθανότατα νά χρονολογηθεῖ στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰῶνα.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ΛΙΜΗΡΑΣ³

ΑΓΓΕΛΩΝΑ	ΠΑΕ 1983, σ. 249-252
Ἅγιος Δημήτριος	σ. 251, ἀρ. 50
Ἅγιος Κωνσταντῖνος*	σ. 249 κέ., ἀρ. 48
Ἐκκλησία τῶν Ἀγγέλων*	σ. 249, ἀρ. 47
Εὐαγγελισμός	σ. 250 κέ., ἀρ. 49
Παναγία ἡ Γούλεση	σ. 252, ἀρ. 51
ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ	ΠΑΕ 1983, σ. 207-215
Ἅγία Παρασκευή*	σ. 211 κέ., ἀρ. 2
Αι-Στράτης ἡ Αι-Στράτηγος*	σ. 207 κέ., ἀρ. 1
ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ	ΠΑΕ 1982, σ. 410
Ἅγιος Πέτρος	σ. 410, ἀρ. 47
Παναγία Λυκίμη	σ. 410, ἀρ. 48
ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ	ΠΑΕ 1982, σ. 410
Ἅγιος Γεώργιος	σ. 410, ἀρ. 49

1. ΓΚΙΟΛΕΣ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, ΠΑΕ 1982, ὁ.π. 365 - 369, πίν. 226β, 227α.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ.π. σ. 222, σημ. 3, 35 - 58, πίν. 7 - 20.

3. Μὲ ἀστερίσκο δηλώνονται οἱ ναοὶ ποὺ ἀνάγονται στή βυζαντινὴ περίοδο.

- ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΟΤΩΝ ΠΑΕ 1982, σ. 458-459
 Ἀγία Μαρίνα σ. 459, ἀρ. 101
 Ἅγιος Γεώργιος Κατζηλέρης ἢ Καρκατζέρης σ. 459, ἀρ. 100
 Ἅγιος Δημήτριος σ. 458 κέ., ἀρ. 99
 Προφήτης Ἡλίας σ. 458, ἀρ. 98
- ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΠΑΕ 1982, 362-369
 Ἅγιος Νικόλαος* σ. 362 κέ., ἀρ. 5
 Ἀ-Στρατήγος ἢ Ταξιάρχης* σ. 365 κέ., ἀρ. 6
- ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΑΕ 1982, σ. 401
 Παναγία ἢ Λοτζά σ. 401, ἀρ. 37
- ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΤΗΣ ΚΑΜΗΛΑΣ ΠΑΕ 1982, σ. 433
 Ἅγιος Γεώργιος στήν Καμήλα σ. 433, ἀρ. 68
- ΑΝΩ ΓΑΥΚΟΒΡΥΣΗ ΠΑΕ 1983, σ. 000 ἀρ. 00
 Ἅγιος Γεώργιος σ. 00 ἀρ. 18
 Ἅγιος Δημήτριος σ. ἀρ. 17
- ΑΠΙΔΙΑ ΠΑΕ 1983, σ. 231-233
 Ἅγιος Βασίλειος* σ. 231, ἀρ. 14
 Ἅγιος Εὐστράτιος σ. 233, ἀρ. 16
 Κοίμηση τῆς Θεοτόκου σ. 232, ἀρ. 15
- ΑΡΙΑΝΑ ΠΑΕ 1983, σ. 238-241
 Ἅγιος Παῦλος σ. 241, ἀρ. 39
 Ἅγιος Ταξιάρχης* σ. 238 κέ., ἀρ. 38
- ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΕ 1982, σ. 380
 Ἀρχάγγελοι Μιχαήλ καί Γαβριήλ σ. 380, ἀρ. 20
- ΒΕΛΑΝΙΔΙΑ ΠΑΕ 1982, σ. 450-458
 Ἅγιος Κωνσταντῖνος σ. 451 κέ., ἀρ. 94
 Ἅγιος Μύρων ἢ Ἀγ. Μύρος σ. 457 κέ., ἀρ. 96
 Ἅγιος Παντελεήμων* σ. 450 κέ., ἀρ. 93
 Ἅγιος Χρυσόστομος* σ. 453 κέ., ἀρ. 95
 Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα* σ. 458, ἀρ. 97
- ΒΕΛΛΙΕΣ ΠΑΕ 1982, σ. 351-352, ΠΑΕ 1983, σ. 252
 Ἅγιος Γεώργιος* ΠΑΕ 1982, σ. 351 κέ., ἀρ. 2
 Ἀγία Παρασκευή ΠΑΕ 1983, σ. 252, ἀρ. 52

- ΒΟΥΤΑΜΑ ΠΑΕ 1982, σ. 404-407
 'Αγία Μαρίνα* σ. 404 κέ., άρ. 40
 "Αγιοι Θεόδωροι* σ. 407, άρ. 41
- ΓΕΡΑΚΑΣ ΠΑΕ 1983, σ. 237
 Μονή Εὐαγγελίστριας - 'Αγίου Γεωργίου σ. 237, άρ. 37
- ΓΚΙΟΤΣΑΝΗ ΠΑΕ 1983, σ. 217-218
 "Αγιος Γεώργιος σ. 217 κέ., άρ. 5
 "Αγιος Παντελεήμων σ. 218, άρ. 6
- ΓΟΥΒΕΣ ΠΑΕ 1983, σ. 215-217
 "Αγιος 'Ιωάννης Γουβιώτης σ. 216, άρ. 4
 Κοίμηση τῆς Θεοτόκου σ. 215, άρ. 3
- ΔΑΙΜΟΝΙΑ ΠΑΕ 1982, σ. 379 - 380
 "Αγιοι 'Ανάργυροι σ. 380, άρ. 18
 "Αγιος Νικόλαος* σ. 379, άρ. 15
 'Αι-Στράτηγος* σ. 379, άρ. 16
 Παναγία στό Δοκαλί σ. 380, άρ. 19
 Παναγία Μυρτιδιώτισσα σ. 379 κέ., άρ. 17
- ΕΛΑΦΟΝΗΣΟΣ ΠΑΕ 1982, σ. 411 - 412
 "Αγιος 'Ιωάννης σ. 412, άρ. 51
 "Αγιος Σπιρίδων σ. 411 κέ., άρ. 50
 Κοίμηση Θεοτόκου σ. 412, άρ. 52
- ΕΛΛΗΝΙΚΟ (Κουλέντια) ΠΑΕ 1982, σ. 407 - 410
 'Αγία Παρασκευή* σ. 407, άρ. 42
 "Αγιος 'Ιωάννης* σ. 408, άρ. 44
 "Αγιος Κωνσταντίνος σ. 408 κέ., άρ. 46
 Μεταμόρφωση* (στούς άγρούς) σ. 407 κέ., άρ. 43
 Μεταμόρφωση* (στό δρόμο από Νεάπολη πρός
 'Ελληνικό) σ. 408, άρ. 45
- ΚΑΤΩ ΚΑΣΤΑΝΙΑ ΠΑΕ 1982, σ. 417 - 433
 "Αγιος 'Ανδρέας* σ. 430 κέ., άρ. 67
 "Αγιος 'Ηλίας ή 'Αγία Σοφία* σ. 430, άρ. 66
 "Αγιος 'Ιωάννης Πρόδρομος* σ. 418 κέ., άρ. 64
 Οίκισμός Μεγαχώρας* σ. 417 κέ., άρ. 63
 Ταξιάρχης* σ. 425 κέ., άρ. 65

- ΚΡΕΜΑΣΤΗ ΠΑΕ 1983, σ. 218-219
 "Αγιος Κωνσταντίνος σ. 219, ἀρ. 8
 "Αγιος Νικόλαος σ. 219, ἀρ. 9
 Κοίμηση τῆς Θεοτόκου σ. 219, ἀρ. 7
- ΛΑΧΙ ΠΑΕ 1982, σ. 445 - 450 ἀρ. 88
 "Αγιος Ἀνδρέας σ. 450, ἀρ. 88
 "Αγιος Γεώργιος Βάβυλας* σ. 445 κέ. ἀρ. 87
 "Αγιος Δημήτριος σ. 450, ἀρ. 89
 "Αγιος Διονύσιος σ. 450, ἀρ. 91
 "Αγιος Νικόλαος σ. 450, ἀρ. 92
 Προφήτης Ἡλίας σ. 456, ἀρ. 90
- ΛΙΡΑ ΠΑΕ 1982, σ. 394 - 399
 "Αγιος Ἀνδρέας σ. 396 κέ., ἀρ. 31
 Αι-Τζουρᾶς* σ. 397 κέ., ἀρ. 32
 Κοίμηση τῆς Θεοτόκου σ. 390 κέ. ἀρ. 30
- ΜΑΛΕΑΣ ΠΑΕ 1982, σ. 459 - 466
 "Αγιος Γεώργιος* σ. 454 κέ. ἀρ. 102
- ΜΙΣΟΧΩΡΙ ΠΑΕ 1982, σ. 412-416
 Ἀγία Παρασκευή σ. 416, ἀρ. 57
 "Αγιοι Θεόδωροι* σ. 412 κέ., ἀρ. 53
 "Αγιος Σπυρίδων σ. 416, ἀρ. 56
 Μεταμόρφωση σ. 415 κέ., ἀρ. 54
 Ὑπαπαντή σ. 416, ἀρ. 55
- ΜΟΛΑΟΙ ΠΑΕ 1982, σ. 350 - 351, ΠΑΕ 1983, σ. 234-235
 Ἀγία Κυριακή σ. 235, ἀρ. 24
 Ἀγία Παρασκευή σ. 234, ἀρ. 21
 "Αγιος Γεώργιος* ΠΑΕ 1982, σ. 350 κέ., ἀρ. 1
 "Αγιος Γεώργιος στήν Πέρα Μεριά ΠΑΕ 1983, σ. 235, ἀρ. 23
 "Αγιος Δημήτριος σ. 235, ἀρ. 25
 "Αγιος Εὐστράτιος σ. 235, ἀρ. 26
 "Αγιος Κωνσταντίνος καί Ἑλένη σ. 234, ἀρ. 20
 Παναγίτσα στοῦ Καραχίτσου σ. 234, ἀρ. 19
 Παναγίτσα στοῦ Κοκκαλάκη σ. 234, ἀρ. 22
 Παναγίτσα ἡ Χρυσοφίτισσα στό Γκαγκανιά σ. 235, ἀρ. 27

NEIATA	ΠΑΕ 1983, σ. 219-231
Άγία Κυριακή	σ. 230, άρ. 12
Άγιος Θεόδωρος	σ. 231, άρ. 13
Άγιος Νικόλαος*	σ. 219 κέ., άρ. 10
Ταξιάρχης	σ. 230, άρ. 11
ΟΡΜΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΤΑΟΥ	ΠΑΕ 1982, σ. 433
Άγιος Παῦλος	σ. 433, άρ. 68
ΠΑΝΑΓΙΤΣΑ (Μπουμπουτσέλια)	ΠΑΕ 1982, σ. 401
Άγιος Δημήτριος	σ. 401, άρ. 36
Άγιος Παντελεήμων	σ. 401, άρ. 35
ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ	ΠΑΕ 1982, σ. 380-386
Άγιοι Άνάργυροι	σ. 386, άρ. 26
Άγιος Γεώργιος*	σ. 380 κέ., άρ. 21
Άγιος Θεόδωρος*	σ. 381, άρ. 22
Άγιος Νικόλαος	σ. 386, άρ. 25
Μεταμόρφωση*	σ. 381 κέ., άρ. 23
Μεταμόρφωση	σ. 386, άρ. 26
Πύργος Βυζαντινών χρόνων ή Πύργος Έλικοβουνοῦ	σ. 382 κέ., άρ. 24
ΠΑΝΩ ΚΑΣΤΑΝΙΑ	ΠΑΕ 1982, σ. 416-417
Άγιος Βασίλειος*	σ. 416, άρ. 89
Άγιος Γεώργιος	σ. 417, άρ. 62
Άγιος Κωνσταντίνος*	σ. 416, άρ. 60
Άγιος Παντελεήμων*	σ. 416 κέ., άρ. 61
Άγιος Ρωμανός*	σ. 416, άρ. 58
ΠΛΑΤΟΡΙ	ΠΑΕ 1983, σ. 252-255
Παναγία*	σ. 252 κέ., άρ. 53
ΠΑΡΑΔΕΙΣΙ	ΠΑΕ 1982, σ. 440 - 445
Άγιος Γεώργιος Νεκροταφείου	σ. 444, άρ. 85
Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος	σ. 444, άρ. 86
Άγιος Κωνσταντίνος*	σ. 440 κέ., άρ. 83
Άγιος Κωνσταντίνος	σ. 445, άρ. 86
Κοίμηση τής Θεοτόκου	σ. 444, άρ. 84
Παναγίτσα*	σ. 440, άρ. 82

ΡΗΧΙΑ

ΠΑΕ 1983, σ. 235-237

- "Αγιος Δημήτριος στό Κάστρο σ. 236, ἀρ. 29
 "Αγιος Δημήτριος σ. 237, ἀρ. 35
 "Αγιος Κωνσταντίνος σ. 237, ἀρ. 34
 "Αγιος Νικόλαος σ. 236, ἀρ. 33
 "Αγιος Νικόλαος στά Νήπια σ. 237, ἀρ. 36
 Ἁι-Γιάννης σ. 236, ἀρ. 32
 Ἁι-Γιάννης στό παλιό νεκροταφεῖο σ. 236, ἀρ. 31
 Ζωοδόχος Πηγή σ. 236, ἀρ. 30
 Κάστρο σ. 235, ἀρ. 28

ΣΥΚΙΑ

ΠΑΕ 1983, σ. 241-244

- "Αγιος Γεώργιος σ. 248, ἀρ. 46
 "Αγιος Δημήτριος σ. 235 κέ., ἀρ. 41
 "Αγιος Θεόδωρος σ. 248, ἀρ. 43
 Ἁι-Γιαννάκης σ. 248, ἀρ. 45
 Κοίμηση Θεοτόκου σ. 248, ἀρ. 42
 Μεταμόρφωση σ. 248, ἀρ. 44
 Παναγία ἤ Φουκριά* σ. 241 κέ., ἀρ. 40

ΣΩΡΑΚΑΣ

ΠΑΕ 1982, σ. 400

- "Αγιος Δημήτριος σ. 400, ἀρ. 34
 "Αγιος Ἰωάννης* σ. 400, ἀρ. 33

ΤΑΛΑΝΤΑ

ΠΑΕ 1982, σ. 369 - 378

- "Αγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος σ. 378, ἀρ. 13
 "Αγιοι Σαράντα* σ. 372 κέ., ἀρ. 10
 Ἁγία Τριάδα σ. 378, ἀρ. 11
 Ἁγία Τριάδα (δίπλα στήν Παλαιά) σ. 378, ἀρ. 12
 "Αγιος Χριστόφορος* σ. 372, ἀρ. 9
 Προφήτης Ἐλισσαῖος* σ. 371 κέ., ἀρ. 8
 Προφήτης Ἡλίας* σ. 369 κέ., ἀρ. 7
 Τάφοι σ. 378, ἀρ. 14

ΤΕΡΙΑ

ΠΑΕ 1982, σ. 386 - 394

- Ἁγία Ἀννα* σ. 389 κέ., ἀρ. 28
 "Αγιοι Ἀπόστολοι* σ. 391 κέ., ἀρ. 29
 Κοίμηση τῆς Θεοτόκου* σ. 386 κέ., ἀρ. 27

ΦΑΡΑΚΛΟ

ΠΑΕ 1982, σ. 433 - 440

- Ἁγία Σωτήρα σ. 438, ἀρ. 74

"Αγιος Γεώργιος νεκροταφείου	σ. 439, άρ. 80
"Αγιος Θεράπων*	σ. 433 κέ., άρ. 70
"Αγιος Ίωάννης	σ. 438, άρ. 75
"Αγιος Ίωάννης	σ. 439 κέ., άρ. 81
"Αγιος Νίκων*	σ. 438, άρ. 72
"Αγιος Πέτρος	σ. 439, άρ. 78
Αι-Στράτης ("Αγιος Εϋστράτιος)*	σ. 434 κέ., άρ. 71
Εϋαγγελίστρια	σ. 438, άρ. 73
Παναγία ή Μυρτιδιώτισσα	σ. 439, άρ. 76
Παναγίτσα	σ. 439, άρ. 79
Παντάνασσα	σ. 439, άρ. 77

ΦΛΟΚΑ

ΠΑΕ 1982, σ. 352 - 362

Χειμάτισσα*

σ. 352 κέ., άρ. 3

ΦΟΥΤΙΑ

ΠΑΕ 1982, σ. 401 - 404

"Αγιος Γεώργιος*

σ. 402 κέ., άρ. 39

"Αγιος Ίωάννης*

σ. 401 κέ., άρ. 38

(Πίν. 179 - 182)

Κατά τή φετινή ανασκαφική περίοδο (1983) διερευνήθηκε ό εξωτερικός χώρος τής βασιλικής κατά μήκος του νότιου τοίχου καί ό χώρος μπροστά στή δυτική είσοδο. Κυρίως όμως συνεχίστηκε ή ανασκαφή μέχρι τό φυσικό βράχο στό βόρειο πρόσκτισμα (εικ. 1).

Α. Ανασκαφή κατά μήκος τής εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου τής βασιλικής.

Στό σημείο αυτό είχαν καταπέσει συμπαγή κομμάτια του νότιου τοίχου τής βασιλικής, τά όποια ξεκινώντας από ανατολικά είχαν μέγιστες διαστάσεις: α) 2.40×1.47 μ., β) 2.10×1.25 , γ) 2.05×2 μ., δ) 1.32×0.32 μ., ε) 2.60×2.37 μ. Στά κομμάτια αυτά του τοίχου πού τά περισσότερα βρίσκονταν μέ τήν εξωτερική όψη προς τό έδαφος, όταν μερικά ανατράπηκαν, διαπιστώθηκε ότι στό άφθονο άπλωμένο γύρω από τούς ακανόνιστους άρμούς κονίαμα είχαν γίνει μέ τό μυστήρι ή τό δάκτυλο διάφορα γραμμικά σχήματα, ζίκ-ζάκ, κυματιστή γραμμή, ρομβοειδή κλπ. (πίν. 179α). Θά έλεγε κανείς ότι παρατηρείται έδω τάση για διακόσμηση τής εξωτερικής επιφάνειας του τοίχου. Τό ίδιο παρατηρείται στή βασιλική πού ανασκάφηκε στήν ακρόπολη του Γυθείου¹.

Μετά τή μετακίνηση ή τή διάλυση των κομματιών αυτών του πεσμένου νότιου τοίχου τής βασιλικής, εκτός του δευτέρου πού παρέμεινε στή θέση του, ανασκάφηκε ό χώρος σ' όλόκληρο τό μήκος του τοίχου. Στο ανατολικό τμήμα σκάφτηκε ό χώρος σέ μήκος 10 μ. καί πλάτος 3 μ. Σέ βάθος ± 0.50 μ. από τή σημερινή επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε ό φυσικός βράχος, πάνω στον όποιο παρατηρήθηκαν κατάλοιπα χονδρόκοκκου άσβεστοκονιάματος, πού ίσως ανήκαν στό ύπόστρωμα του πλακοστρώτου δαπέδου πού θά κάλυπτε τό χώρο. Κατά μήκος του τοίχου εκτείνεται χαμηλό πεζούλι μήκους 9.30 μ., πλάτους 0.60 μ. καί ύψους 0.30 μ. πού φαίνεται σύγχρονο μέ τή βασιλική του 7ου αί. Τό πεζούλι όρίζεται δυτικά από μεταγενέστερο, πρόχειρα κτισμένο εγκάρσιο τοίχο πάχους 0.70 μ. καί μήκους 1.90 μ. Δυτικά του

1. Προσωπική παρατήρηση.

τοιχαρίου αὐτοῦ καί σέ ψηλότερο ἐπίπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ χώρου ἐκτείνεται πλακόστρωτη αὐλή (9.80×5.10 μ.) ἀπό χονδρές πλακοειδεῖς πέτρες.

Ἡ αὐλή ὀρίζεται ἀπό ἀνατολικά καί νότια μέ ρηχό αὐλάκι βάθους ± 0.30 μ. καί πλάτους ± 0.50 μ. Σέ ἀπόσταση 2 μ. ἀπό τήν ἀνατ. παραστάδα τῆς νότιας πόρτας τῆς βασιλικῆς ὑπάρχει πρόχειρα κτισμένος πάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τάφος μέ φορά Α - Δ κολλημένος στόν τοῖχο τῆς βασιλικῆς. Ἐχει διαστάσεις 2.10×0.67 μ. καί βάθος 0.73 μ. Μέσα σ' αὐτόν βρέθηκαν μόνον λίγα σκόρπια ὁστά ἀπό ἀνακομιδή. Ὁ τάφος εἶναι σαφῶς πολύ μεταγενέστερος τῶν παλαιοχριστιανικῶν καί προϋπῆρχε τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τῆς αὐλῆς. Ὁ τρόπος κατασκευῆς του τόν φέρνει κοντά στόν τάφο πού εἶναι κτισμένος πάνω στό δάπεδο τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς¹.

Κατά μήκος τοῦ δυτ. τμήματος τοῦ νότιου τοίχου τῆς βασιλικῆς μέχρι τῆ δεξαμενῆ πού ἔχει ἀνοιχτεῖ ἐγκάρσια στή δυτ. ἄκρη τοῦ τοίχου ἐκτείνεται πρόχειρα κτισμένο πεζοῦλι πλάτους 0.40 μ. καί ὕψους 0.35 μ. Τοῦτο γωνιάζει πρὸς τὰ νότια καί ἐκτείνεται κατά μήκος τῆς ἀνατ. πλευρᾶς τῆς δεξαμενῆς (3.60 μ.). Πάνω στό πεζοῦλι καί σέ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπό τό νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ ἔχει κτιστεῖ σκαλοπάτι 1.20×0.42 μ. καί ὕψους 0.30 μ. πού θά χρησίμευε γιά τήν ἀνοδο στήν ὀροφή τῆς στέρας. Ἡ στέρα ἔχει μήκος 3.80 μ., πλάτος στή μέση 2 μ. καί βάθος 2.40 μ. Ἡ ὀροφή τῆς εἶχε καταπέσει καί μέσα στό μπάζωμά της βρέθηκαν μεσοβυζαντινά γλυπτά.

Μέσα στό αὐλάκι πού ὀρίζει τήν αὐλή καί ἀπέναντι ἀπό τή νότια εἴσοδο τῆς βασιλικῆς ἀποκαλύφθηκε πλήρως ὁ ἀρράβδωτος κίονας μέ τόν ἐγχάρακτο σταυρό πού ἐξεῖχε ἀπό τό σωρό τῶν ἐρειπίων ἐλαφρά γέροντας πρὸς τὰ πλάγια, πρὶν ἀρχίσει ἡ ἀνασκαφή τό 1964². Γύρω ἀπό τόν κίονα, ὕψους 2.10 μ., καί διαμέτρου 0.31 μ., βρέθηκε στῶμα στάχτης καί χονδρά μαυρισμένα ἀπό τήν αἰθάλη ὁστρακα μαγειρικῶν σκευῶν. Πιθανόν στό σημεῖο αὐτό νά ὑπῆρχε ἐστία καί ὁ κίονας πού θά στηριζόταν στήν ξηρολιθιά πού περιέβαλε τήν αὐλή νά χρησίμευε γιά τήν ἀνάρτηση πάνω ἀπό τή φωτιά μαγειρικῶν σκευῶν μέ τή βοήθεια δοκῶν πού θά πακτώνονταν στους ἡμικυκλικούς τόρμους πού ὑπάρχουν στό πάνω μέρος τοῦ κίονα.

Ἡ δεξαμενὴ μαζὶ μέ τήν πλακόστρωτη αὐλή φαίνεται νά εἶναι σύγχρονες κατασκευές τῆς ὀψιμης βυζαντινῆς περιόδου καί πιθανότερα τῆς Τουρκοκρατίας, ὅταν οἱ ἐρειπωμένοι χώροι τοῦ ναοῦ, τοῦλάχιστον στά πλάγια κλίτη καί τό νάρθηκα, εἶχαν μετατραπεῖ σέ σπίτια. Ὁ χώρος ἐγκαταλείφθηκε κατὰ τήν Τουρκοκρατία, ὅταν εἶχε ἤδη καί ὁ ναός τοῦ 12ου αἰ. καταρρεῦσει, μιά καί τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου του μαζὶ μέ ἄλλα μεσοβυζαντινά γλυπτά

1. ΠΑΕ 1977, 203.

2. ΠΑΕ 1964, 123, πίν. 123β.

εἶχαν τοποθετηθεῖ πάνω στήν ὀροφή τῆς στέρνας καί ἔπεσαν μαζί μ' αὐτή στόν πυθμένα τῆς στέρνας, ὅταν καταπλακώθηκε ὁ χώρος ἀπό τά συμπαγή κομμάτια τοῦ νότιου τοίχου τῆς βασιλικῆς πού κατέρρευσε πιθανότατα ἀπό σεισμό.

Β. Δοκιμαστική τάφος μπροστά στή δυτική πύλη τῆς βασιλικῆς

Σκάφτηκε ὁ χώρος σέ πλάτος 1.70 μ. καί μήκος 2.60 μ. Σέ βάθος 0.25 μ. ἀπό τό κατώφλι τῆς πύλης βρέθηκε πρόχειρα στρωμένο δάπεδο ἀπό μεγάλες πέτρες καί γλυπτά τῆς ἐκκλησίας. Μπροστά στήν πόρτα εἶχε τοποθετηθεῖ τμήμα μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου (π. 0.86×0.70 μ.) πού κομματιάστηκε, ὅταν τοποθετήθηκε πρόχειρα ἐκεῖ. Τό θωράκιο εἶναι πολύ φθαρμένο ἀπό τά βήματα τῶν ἀνθρώπων καί τοῦτο δείχνει ὅτι θά ἦταν γιά πολύ χρόνο σέ χρήση, ἀφοῦ καταστράφηκε ὁ ναός καί ὁ νάρθηκας μετατράπηκε σέ σπῖτι.

Γ. Βόρειο πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς

Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στό χώρο αὐτό πού εἶχε ἀρχίσει τό 1979 καί σταμάτησε στό σημεῖο πού ἀποκαλύφθηκαν κατάλοιπα δαπέδου στό ὕψος τοῦ ἀρχικοῦ κατωφλίου τῆς δυτικῆς πόρτας¹. Ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση σέ βάθος ± 0.70 μ. ἀπό τό παραπάνω σημεῖο ἕως τό σημεῖο πού διαπιστώθηκε στρώμα ἀπό χονδρό ἄσβεστοκονίαμα, ὅμοιο μ' αὐτό πού κάλυπτε τούς παλαιοχριστιανικούς τάφους τῆς βασιλικῆς. Ἐτσι ἄρχισε ἡ συστηματική ἀνασκαφή τοῦ χώρου γιά τήν ἀποκάλυψη τῶν τάφων. Στό ἀνατολικό τμήμα, μπροστά στίς σκάλες πού ἔγιναν ὅταν ὁ χώρος μετατράπηκε σέ σπῖτι, δέν υπάρχουν τάφοι ἐκτός ἀπό ἓνα μισοκατεστραμμένο κατά μήκος τοῦ νότιου τοίχου. Ὁ χώρος εἶχε καλυφθεῖ μέ πρόχειρο πλακόστρωτο δάπεδο.

Ἀνασκάφηκαν συνολικά 11 τάφοι πού εἶναι τῆς ἴδιας κατασκευῆς καί περιεῖχαν ὅμοια εὐρήματα μέ αὐτούς πού ἔχουν ἀνασκαφεῖ μέσα στή βασιλική. Μεταξύ αὐτῶν υπάρχουν δύο μικροί ἀμελοῦς κατασκευῆς· ὁ τάφος 8, διαστάσεων 0.90×0.35 μ. καί βάθους 0.30 μ. καί ὁ τάφος 11, διαστάσεων 1.20×0.40 μ. καί βάθους 0.30 μ. πού εἶναι παιδικοί. Βρέθηκαν σ' αὐτούς ἐλάχιστα ὑπολείμματα ὀστέων καί τμήμα παιδικοῦ κρανίου. Ὁ τάφος 6 βρίσκεται κάτω ἀπό τόν τάφο 4 καί ἔχει φορά ΒΑ-ΝΔ. Ἦταν σφραγισμένος μέ σχιστολιθική πλάκα καί μέσα σ' αὐτόν βρέθηκαν ἔχνη ὀστέων, ἓνα γυάλινο ἀγγεῖο καί ἀρκετά γυναικεῖα κοσμήματα. Ὁ τάφος ἀσφαλῶς εἶναι παλιότερος τῶν ὑπερκειμένων του, ἀλλά ὁ τρόπος κατασκευῆς του καί τά εὐρήματα δέν διαφέρουν ἀπ' αὐτά τῶν ἄλλων τάφων καί τόν φέρνουν ἔτσι πολύ κοντά σ' αὐτούς. Ὁ τάφος 2

1. ΠΑΕ 1979, 217.

βρίσκεται κάτω από τό δυτ. άκρο τής θεμελίωσης του βόρειου τοίχου τής βασιλικής καί στο δυτικό τμήμα του θεμελιώθηκε ό δυτ. τοίχος του προσκτίσματος. Τοῦτο δείχνει καθαρά ότι ό τάφος προϋπήρχε τής βασιλικής καί του προσκτίσματος της. Πάνω από τόν τάφο 2 άνασκάφηκε πρόχειρος λάκκος βάθους ± 0.20 μ. χωρίς τοιχώματα πού περιείχε σωριασμένα όστά μέσα σε πέτρες μαζί μέ τρία άκέραια γυάλινα μυροδοχεΐα. 'Ανάλογος λάκκος μέ όστά καί πήλινη ύδροχόη βρέθηκε περί τό μέσον του χώρου. Τά όστά καί τά άγγεΐα προέρχονται πιθανόν από τάφους πού καταστράφηκαν κατά τήν έκσκαφή των θεμελιών του κτιρίου του 7ου αιώνα καί έναποτέθηκαν από εϋλάβεια μαζί μέ τά άγγεΐα στους πρόχειρους λάκκους.

Δ. Εϋρήματα

Ι. Μαρμαρίνα

1. Έπτά αποτμήματα ραβδωτού κίονα από λευκότεφρο μάρμαρο ρωμαϊκής έποχής.

2. Τμήμα άσπρου μαρμαρίου 0.235×0.30 μ. καί πάχους 0.14 μ. πού στο κάτω μισό τής μιᾶς πλευρᾶς του έχει τρίγλυφα καί μετόπες. Ρωμαϊκής έποχής.

3. Βάση ιωνικοῦ κίονα μέ συμφυή πλίνθο από άσπρο μάρμαρο. Έχει διαστάσεις: μήκος πλευρᾶς πλίνθου 0.53 μ., ύψος 0.11, διάμετρος βάσης 0.42 μ. Ρωμαϊκῶν χρόνων.

4. Τμήμα πεσσίσκου φράγματος πρεσβυτερίου από άσπρο μάρμαρο ύψους 0.31 μ. καί πάχους 0.15 μ. 'Η μία πλευρά είναι άκόσμητη, οί δύο άλλες πού είναι εν μέρει αποκεκρουσμένες, πλασιώνονται από ταινία πάχους 0.2 μ. καί στενότερη πρισματικής τομῆς. Στο σημείο πού γωνιάζουν οί δύο πλευρές υπάρχει μόνον από μία πρισματικής τομῆς γλυφή. Στην τέταρτη πλευρά υπάρχει κατακόρυφος τόρμος γιά πάκτωση θωρακίου βάθους 0.02 μ. καί πλάτους 0.085 μ. Τό γλυπτό λόγω τής διάταξης των κοσμημένων πλευρῶν θά βρισκόταν στο δεξιό μέρος ανοίγματος. 'Ο πεσσίσκος μέ τήν πολύ επιμελημένη λάξευση καί τόν άπλό γραμμικό διάκοσμο θυμίζει παλαιοχριστιανικούς πεσσίσκους¹ καί μπορεί νά θεωρηθεῖ ότι προέρχεται από τήν παλαιοχριστιανική βασιλική.

5. Δύο κομμάτια θωρακίου από άσπρο μάρμαρο. Τό ένα είναι γωνιακό (0.30×0.22 μ.), έχει πλατύ πλαίσιο, ακολουθεῖ ταινία πρισματικής τομῆς καί σε απόσταση 0.06 μ. έξεργη ταινία ημικυκλικῆς τομῆς. Τό δεύτερο κομμάτι (0.20×0.13 μ.) διασώζει μόνον τμήμα του πλαισίου καί τής ταινίας μέ τήν πρισματική τομή. Τό θωράκιο έχει πάχος 0.07 μ., άκριβῶς 0.015 μ. λιγότερο από τόν τόρμο του προηγούμενου πεσσίσκου καί μπορεί νά πακτωθεῖ

1. Πρβ. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, 'Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τής μεσογειακής λεκάνης (1952), εικ. 473, 479, 481, 490 - 493.

σ' αὐτόν. Τοῦτο μαζί μέ τήν ὁμοιότητα τοῦ διακόσμου, τῆς τεχνικῆς, τῆς ἐκτέλεσης καί τοῦ μαρμαρίου δείχνει ὅτι συνανήκουν.

6. Δύο κομμάτια παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου πού συγκαλλῶνται, συνολικῶν διαστάσεων 0.27×0.22 μ. καί πάχους 0.04 μ. Ὁμοιά του βρέθηκαν τό 1964 καί 1977 καί συσχετίστηκαν μέ δύο κομμάτια πού βρίσκονταν στόν Ἀγ. Νικόλαο στό Σταυρί¹.

7. Τμῆμα λοξότμητου γείσου τέμπλου μήκους 0.80 μ., πλάτους 0.23 μ. (πίν. 179β). Ἐχει ἀκριβῶς τόν ἴδιο διάκοσμο μέ τό ὑπ' ἀρ. α γλυπτό τοῦ 1979². Τότε ἐπειδὴ τό γλυπτό ἦταν ἀρκετά φθαρμένο εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ ἀπορία γιά τή διακόσμηση τῆς μικρῆς λοξότμητης πλευρᾶς. Τό πρόβλημα λύνεται τώρα γιατί τό τμῆμα τοῦ γλυπτοῦ σώζεται καλύτερα καί δείχνει σαφῶς ὅτι εἶναι ἡ δεξιὰ γένεση πεταλόμορφου τόξου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀριστερή βρίσκεται στό γλυπτό τοῦ 1979. Ἐχομε ἐδῶ δύο τμήματα τοῦ λοξότμητου γείσου τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ 12ου αἰ., τό ὁποῖο, ὅπως στό τέμπλο τοῦ ἀπέναντι ἀπό τό Τηγάνι ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς (12ος αἰ.)³, διαμόρφωσε πάνω ἀπό τήν Ὠραία Πύλη πεταλόμορφο τόξο. Πρόκειται γιά τό δεύτερο μεσοβυζαντινό, ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε, παράδειγμα στόν ἐλλαδικό χῶρο τῆς σπάνιας αὐτῆς παραλλαγῆς.

8. Τμῆμα κιονίσκου τέμπλου μέ συμφυές κιονόκρανο ἀπό ἄσπρο μάρμαρο ὕψους 0.55 μ. Ἐχει τή μορφή τετραδύμων πολυγωνικῶν ράβδων, πού ὁ καθένας ἀπολήγει πάνω σέ κολουροπυραμοειδές κιονόκρανο, ἀπομιμνεύων συνηθισμένους πολυγωνικούς κιονίσκους τέμπλου. Οἱ ράβδοι αὐτοί, ὅπως συνηθίζεται ἀπό τό 12ο αἰ., θά δένονταν πιά κάτω σέ κόμβο⁴. Τό πολύ φθαρμένο συμφυές κιονόκρανο ἔχει στίς γωνίες ἀνάγλυφα πτηνά, πιθανόν περιστέρια, μέ ἀνοιχτές τίς φτεροῦγες. Τό γλυπτό εἶναι ἀδρά λαξευμένο καί φαίνεται νά παρέμενε ἡμίεργο. Ἰδιοῦ τύπου κιονίσκοι τέμπλου μέ συμφυές κιονόκρανο, μέ περιστέρια στίς γωνίες⁵, πολύ φροντισμένης ὅμως λάξευσης, ὑπάρχουν στόν ἀπέναντι ἀπό τό ἀκρωτήρι νάο τῆς Ἐπισκοπῆς (12ος αἰ.). Στήν ἴδια ἐποχή θά μπορούσε νά ἀναχθεῖ καί τό παρόν γλυπτό.

9. Μῆλο πεσσίσκου τέμπλου ἀπό ἄσπρο μάρμαρο ὕψους 0.14 μ. Ἐχει κωνική πολύπλευρη, λίγο ἀκανόνιστη μορφή. Παρόμοιο βρέθηκε τό 1980⁶.

1. ΠΑΕ 1964, 129 ἀρ. γ', πίν. 129α, β. ΠΑΕ 1977, 206 ἀρ. ι', πίν. 130γ.

2. ΠΑΕ 1979, 219 ἀρ. α', πίν. 132α. Στό ἴδιο τέμπλο ἀνήκει καί τό ὑπ' ἀρ. ιβ' γλυπτό ἐπιστύλιο πού βρέθηκε τό 1977 (ΠΑΕ 1977, 206, πίν. 127β).

3. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης (1964), 70, 76 - 77, πίν. 54, 55β. Στήν Ἀγήτρια τό τόξο τῆς Ὠραίας Πύλης δέν εἶναι πεταλόσχημο, ἀλλά ἡμικυκλικό (στό ἴδιο, 77, πίν. 61α, ΠΑΕ 1977, εἰκ. 5).

4. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὅπ. 69 - 70. ΠΑΕ 1964, 131 ἀρ. ε', πίν. 131γ.

5. Προσωπική παρατήρηση.

6. ΠΑΕ 1980, 251 ἀρ. 5.

10. Πεσσίσχος τέμπλου σέ τρία κομμάτια ἀπό ἄσπρο μάρμαρο ὕψους 0.92, πλάτ. 0.16 μ. καί πάχ. 0.14 μ. (πίν. 180α). Στήν πρόσθια πλευρά κοσμεῖται κάτω μέ ζατριοειδές, τοῦ ὁποῖου τὰ τετράγωνα πού εἰσέχουν εἶναι ἀδρά λαξευμένα. Τοῦτο δείχνει ὅτι προορίζονταν νά γεμίσουν μέ κηρομαστίχη. Στό πάνω μέρος ὑπάρχει ἀνάγλυφος λατινικός σταυρός μέ ὕψηλες καί διευρυμένες τίς ἀπολήξεις τῶν κεραίων. Πάνω ἀπό τό σταυρό ἀρχίζει κιονίσκος μέ ράβδους στίς μπροστινές γωνίες. Στήν πίσω πλευρά, σ' ὅλο τό μήκος κοσμεῖται μέ ἐπιπεδόγλυφο ἐλικοειδή βλαστό μέ ἀναδιπλωμένα ἀκανθόφυλλα. Στή δεξιὰ ἀκόσμητη πλευρά ὁ πεσσίσχος ἔχει ἀναβαθμό γιά τή στήριξη τοῦ θυροφύλλου καί στήν ἀριστερή κατακόρυφο τόρμο γιά τήν πάκτωση θωρακίου. Πρόκειται λοιπόν γιά τήν ἀριστερή παραστάδα θύρας τέμπλου. Ὁ τρόπος γλυφῆς τῶν ὀρθῶν τοῦ σταυροῦ θυμίζει αὐτόν τῶν ἀνθεμίων στό λοξότμητο γεῖσο τοῦ τέμπλου τοῦ 12ου αἰ. μέ τό πεταλόσχημο τόξο πάνω ἀπό τήν Ὠραία Πύλη. Ἔτσι ὁ πεσσίσχος ἴσως ἀνήκει στό ἴδιο μέ τό γεῖσο τέμπλο (πίν. 180α - β).

11. Πεσσίσχος (;) ἀπό ἄσπρο μάρμαρο ὕψ. 0.68 μ., πλ. διακοσμημένων πλευρῶν 0.19 μ. καί 0.14 μ. (πίν. 181β). Στήν πλατύτερη πλευρά κοσμεῖται πάνω μέ ἐξάφυλλο ρόδακα καί ἀκολουθεῖ πλέγμα ἀπό τρισχιδή ταινία πού μάλλον, ὅπως φαίνεται στήν ἀρχή, ὁ γλύπτης ἤθελε νά φτιάξει ὀκτώσχημο ἀτέρμον πλέγμα, πράγμα πού δέν πέτυχε καί διέγραψε τελικά μέ κάποια ἐλευθερία ἓνα κυματοειδές κόσμημα ἀπό ἀνωπές ὁμάδες καμπύλων γλυφῶν¹. Στή στενότερη πλευρά ἔχει γλυφεῖ δισχιδές ὀκτώσχημο μεταξὺ δύο ἐξάφυλλων ροδάκων, πού μοιάζουν μ' αὐτοὺς τοῦ σέ δεύτερη ἴσως χρήση τέμπλου (12ου αἰ.)² τοῦ ναοῦ στόν Τσόπακα.

12. Ἐλκυστήρας σπασμένος στά δύο ἀπό ἄσπρο μάρμαρο συνολικοῦ μήκους 0.90 μ., πλάτους πλευρῶν 0.16 μ., 0.12 μ. (οἱ δύο λοξότμητες, 0.053 μ.). Ἡ τελευταία κοσμεῖται μέ ἐλικοειδή ἐπιπεδόγλυφο βλαστό. Οἱ λοξότμητες μέ σφαιρικούς τροχούς πού ἐγκλείουν ἀκανθόφυλλα καί φυλλοφόρους σταυρούς καί ἀπό ἓνα ἑξέργο κομβίο μέ πυροστρόβιλο καί φυλλοφόρο σταυρό. Τό γλυπτό εἶναι ἀρκετά φθαρμένο καί ἡ ἐκτέλεση τοῦ διακόσμου ἔχει πολὺ φροντισμένη³ ἢ διάταξή του αὐτὴ θυμίζει ἐλκυστήρα τοῦ κοντινοῦ ναοῦ τῆς Ἀγῆ-τριας³.

13. Τμῆμα πεσσίσκου ἀπό ἄσπρο μάρμαρο ὕψους 0.31 μ., πλάτους 0.11 μ. καί πάχους 0.10 μ. (πίν. 181α). Στήν μπροστινὴ πλευρά κοσμεῖται μέ ἐπιπεδόγλυφη πλεξίδα καί στά σημεῖα συνάντησης τῶν ταινιῶν ἔχει βαθιές τρύπες μέ τό τρυπάνι. Στά πλάγια ὑπάρχουν κατακόρυφοι τόρμοι 0.03×0.01

1. Ὁ τρόπος λάξευσής τους θυμίζει αὐτόν τῆς ἀπόδοσης τοῦ τριχώματος στή ζωόμορφη ὕδρορρή τῆς Ἐπισκοπῆς (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. πίν. 52β).

2. Στό ἴδιο, πίν. 58.

3. ΠΑΕ 1977, πίν. 133β.

μ. γιά τήν πάκτωση θωρακίων. Ἡ ἐκτέλεση τοῦ γλυπτοῦ μοιάζει μέ τά γλυπτά πού βρέθηκαν τό 1977¹ καί μάλλον συνανήκουν.

14. Κομμάτι ἄσπρου μαρμάρου μέ δίστιχη ἐγγράρακτη ἐπιγραφή διαστάσεων 0.38×0.13 μ. καί πάχους 0.10 μ. Τό ὕψος τῶν γραμμάτων 0.04 μ. (πίν. 181γ).

[Ο;] *ΥΚ ΑΠΟΤΥΓΧΑΝ* [ΕΙC]

[Ο;] *ΤΑΝ ΚΑΘΕΙΧΗC ΕΙC ΚΡΥCΙΝ*

Τά γράμματα μοιάζουν μέ αὐτά τῶν ἐπιγραφῶν πού βρέθηκαν τό 1964, 1977 καί 1978².

II. Μικροτεχνία

Πολύ σημαντικά εἶναι τά ἀντικείμενα μικροτεχνίας πού βρέθηκαν στούς παλαιοχριστιανικούς τάφους. Τά εὑρήματα αὐτά πού ἀποτελοῦνται ἀπό πηλινα μικρά ἀγγεῖα (τρία), γυάλινα ἀγγεῖα (ὀκτώ ἀκέραια), πόρπες, δακτυλίδια, σκουλαρίκια, σταυρούς, βραχιόλια, χάντρες ἀπό ὑαλόμαζα καί ἡμιπολύτιμους λίθους κλπ., ὀνέκουν ὅλα στούς γνωστούς ἀπό τίς προηγούμενες ἀνασκαφικές περιόδους τύπους, καί χρονολογοῦνται στόν 5ο μέ πρῶμο 6ο αἰώνα. Τά ἀξιολογότερα ἀπό τά ἀντικείμενα αὐτά ἔχουν ἐκτεθεῖ στήν Ἐκθεση γιά τά ἑκατό χρόνια τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1884 - 1984), πού ὀργανώθηκε στό Βυζαντινό καί Χριστιανικό Μουσεῖο Ἀθηνῶν ἀπό 6 Ὀκτωβρίου 1984 - 30 Ἰουνίου 1985, καί περιελήφθησαν στόν κατάλογο τῆς Ἐκθέσεως ὑπό τοὺς ἀριθμούς 54, 68, 71, 72, 75, 83, 84, 85, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96. Θεωρεῖται λοιπόν περιττό νά ἐπαναληφθεῖ καί ἐδῶ τό ἴδιο κείμενο (πίν. 182α - γ).

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ

1. ΠΑΕ 1977, 205 ἀρ. ζ', η', πίν. 129γ, δ.

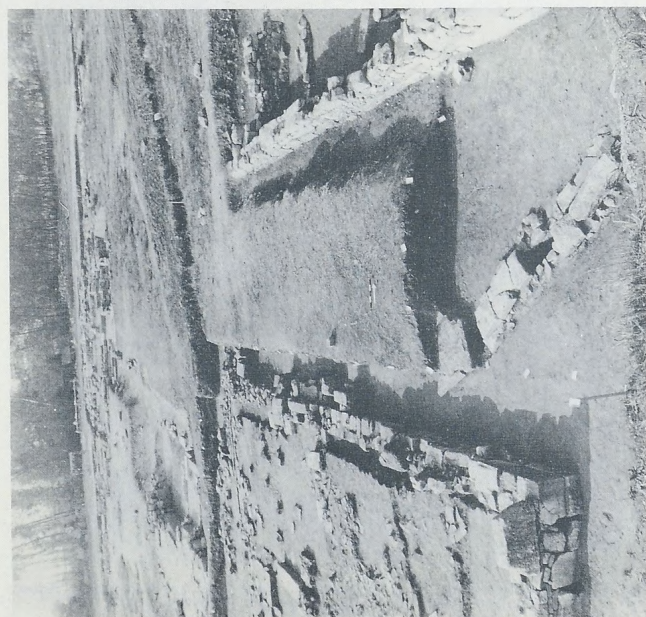
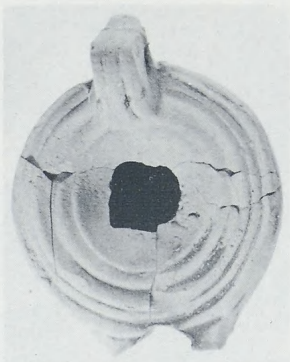
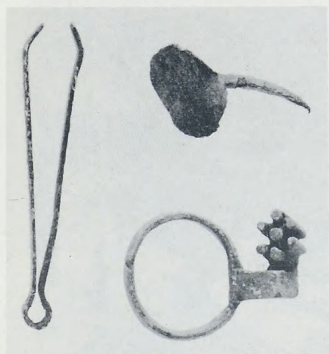
2. ΠΑΕ 1964, πίν. 132β, γ. ΠΑΕ 1978, πίν. 129α, β. ΠΑΕ 1978, 190.

α-β. Ἀκρόπολη. Περιοχή δυτικά τοῦ πύργου 2: α. Ἀρχαῖο κτίριο, βυζαντινὸ προτείχισμα.
β. Ἀρχαῖο κτίριο, ρωμαϊκὸ τείχος.

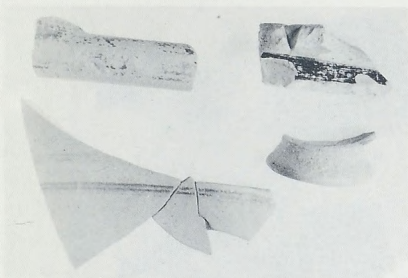
Οικοδομικό τετράγωνο 2.

α. Περιοχή Δυτικής Πύλης. Οικοδομικά τετράγωνα 1-2. Δρόμοι. β-γ. Εύρηματα από το στρώμα καταστροφής της ρωμαϊκής οικίας του τετραγώνου 2.

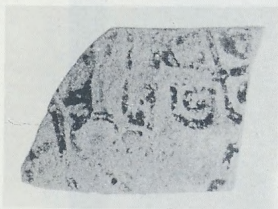
α. Βόρειος Πύργος Δυτικής Πύλης. Πηγάδι ρωμαϊκών χρόνων. β. Ἀρχαϊκό τείχος. Ἀποψη ἀπὸ ΒΑ.

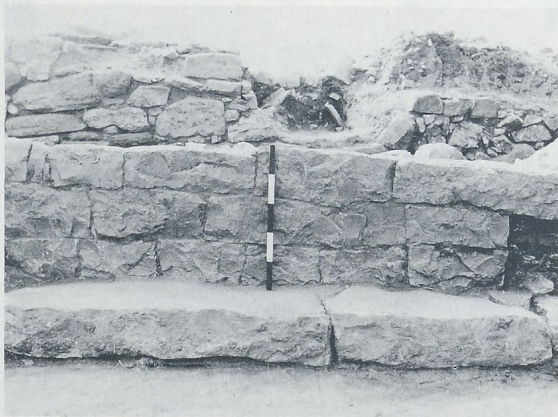
α

β

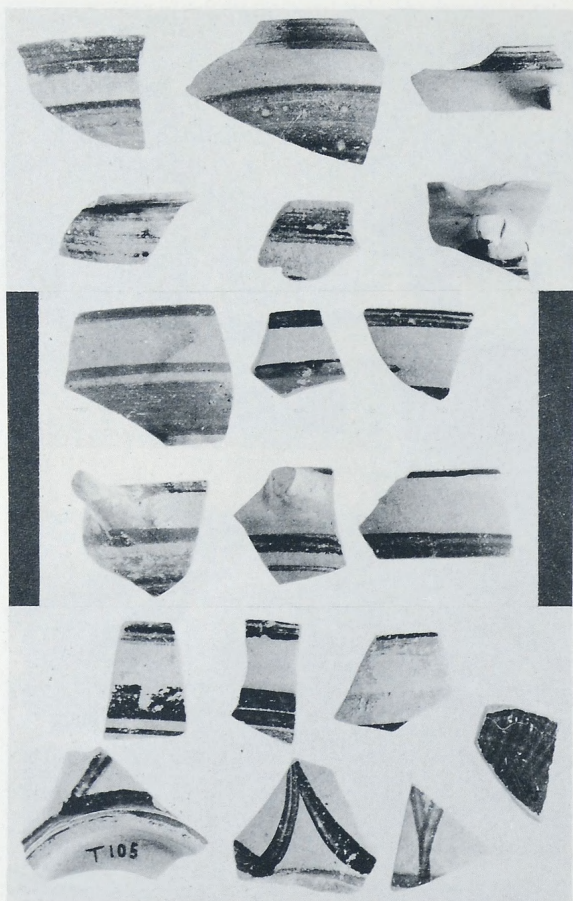

γ

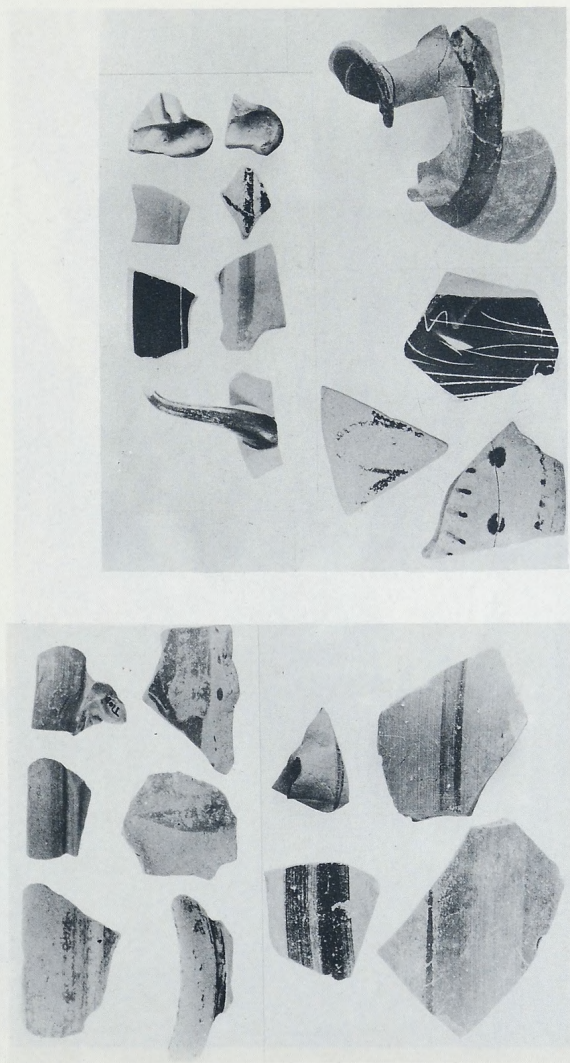

δ

α-δ. Ἀρχαῖο κτῖχος. Κεραμική τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.: α. Κεραμική τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. β. Θραῦσμα εἰδωλίου τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. γ. Ὅστρακο κυκλαδικοῦ ἀγγείου. δ. Ἐσωτερική ὄψη κτῖχους.

Ἀρχαῖκό τεῖχος. Κεραμική ἰωνικῶν ἐργαστηρίων.

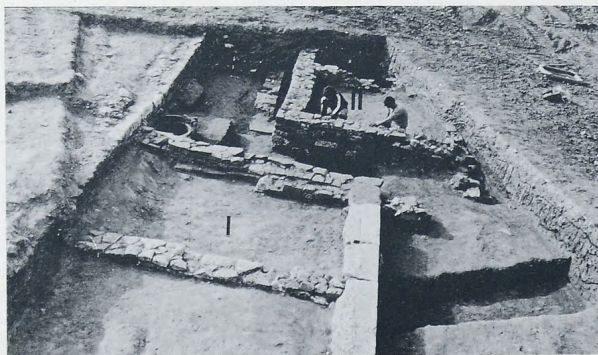
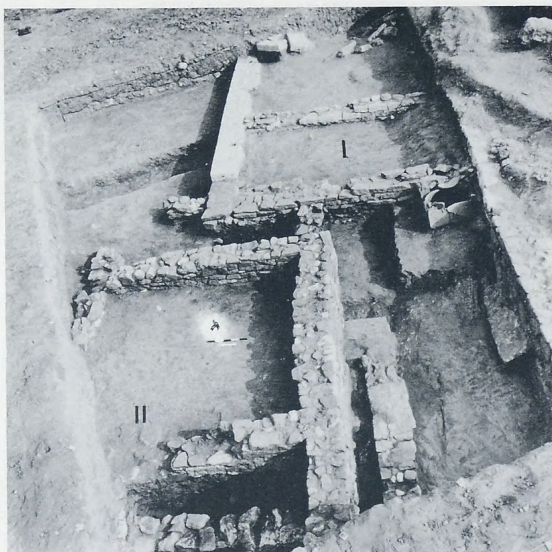
α-β. Ἀρχαῖο τέχος; α. Κεραμική ἰονικῶν ἐργαστηρίων. β. Ἀττικὴ κεραμική καὶ ἰονικῶν ἐργαστηρίων.

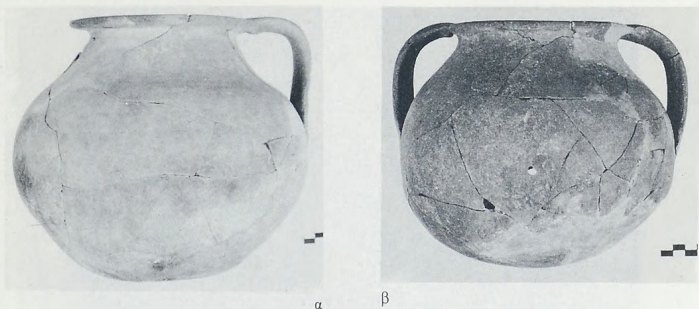
Ἀρχαῖο τείχος. Δύο οικοδομικὲς φάσεις τείχους.

α-β. Ἀρχαῖο τείχος: α. Νεώτερες ταφές. β. Νεώτερη παιδική ταφή σὲ πίθο.

α-β. Ἀγρός Μακρῇ: α. Ἀποψη κτιρίων ἀπὸ Δ. β. Ἀποψη κτιρίων ἀπὸ Α.

α

β

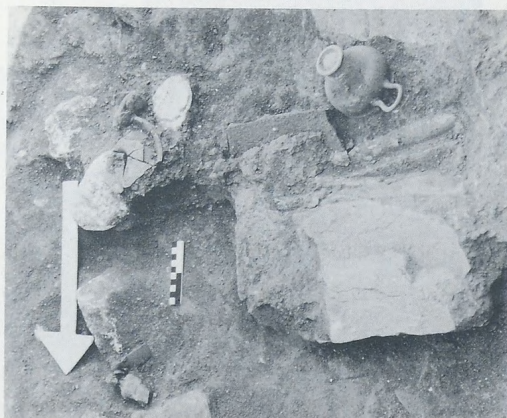

γ

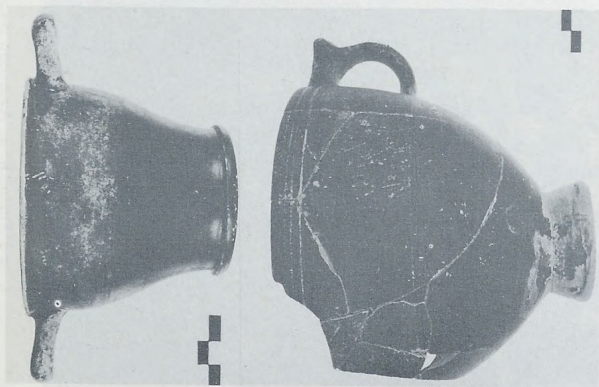

δ

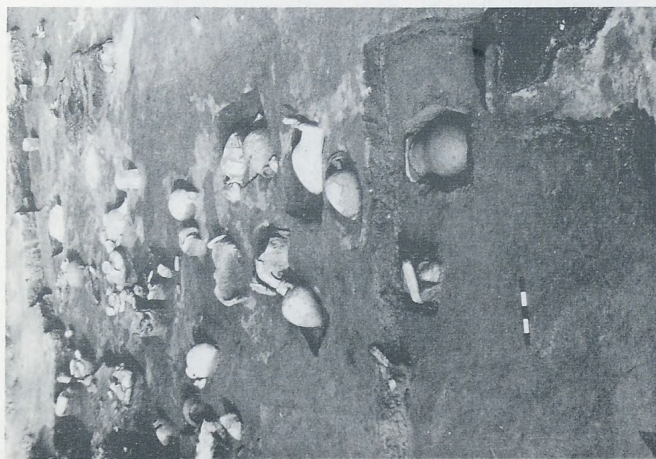
α-δ. Ἄγρός Μακρή: α-β. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς κτιρίου Ι. γ-δ. Λεκάνη *in situ* καὶ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς.

α-β. Ἀγρός Μακρῇ. Στρώμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου II.

α-β. Ἀγρός Μακρή: α. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου Π. β. Ἀρχαιότερη κτιριακὴ φάσις τοῦ κτιρίου Π.

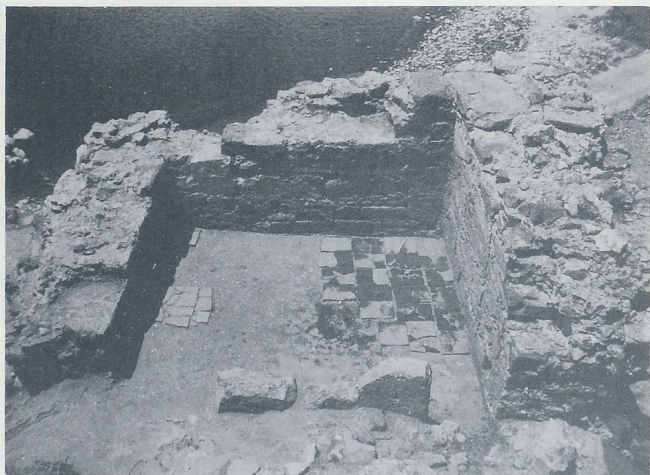
α-β. Τομέας Κ: α. Ἀνασκαφὴ νεκροταφείου 7ου π.Χ. αἰ. β. Ὅμιδες παφικὸν ἄγγειον ὑπὸ τὸ νεκροταφείο.

α-β. Τομέας Κ: α. Ταφικός πίθος με ένταφιασμό παιδιού από τη νεκρόπολη του 7ου π.Χ. αί.
β. Πρωτοκορινθιακός αρύβαλλος από τό ταφικό άγγείο Κ112.

α. ΒΔ πλευρά δωρυματικού περιβόλου. β. Γωνία ΝΔ βυζαντινός πύργος.

α. Έσωτερικό γωνιαίου ΝΔ πύργου. β. Λουτράν, υπόκαυστα.

α. Λουτρών, έστία. β. Τάφοι μεσοβυζαντινών χρόνων.

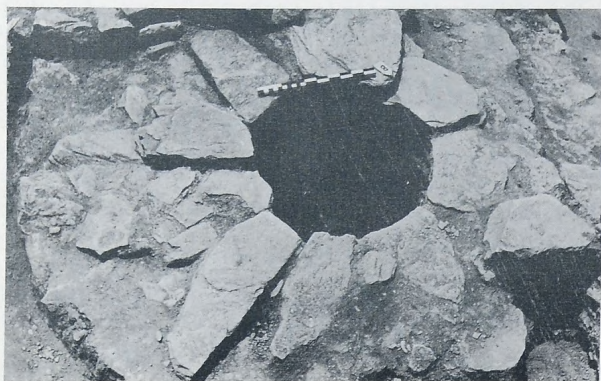
Τάφος ύστεροβυζαντινών χρόνων με καρφιά ξύλινου φερέτρου.

α. Άποψη τμήματος του περιτειχισμένου οικισμού από τὰ ΒΑ. β. Άποψη τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ περιτειχισμένου οικισμού ἀπὸ Α.

α. Άποψη τμήματος του περιτειχισμένου οικισμού από τὰ ΒΔ. β. Κονίαμα από τή ΝΔ γωνία του περιτειχισμένου οικισμού (χώρισμα Γ).

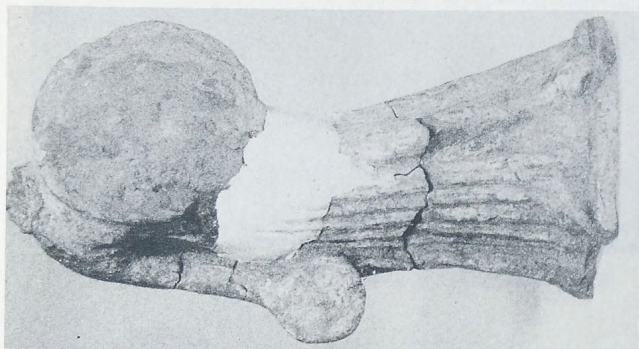
α. Δρόμος του περιτειχισμένου οικισμού από Α. β. Φρέαρ του περιτειχισμένου οικισμού.

α. "Αποψη της δυτ. πλευράς τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ ἀπὸ Β. β. Μόνωτο ἀγγεῖο.
γ. "Αβαφος μικρὸς ἀμφορέας.

α

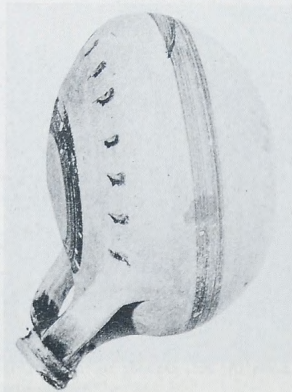

γ

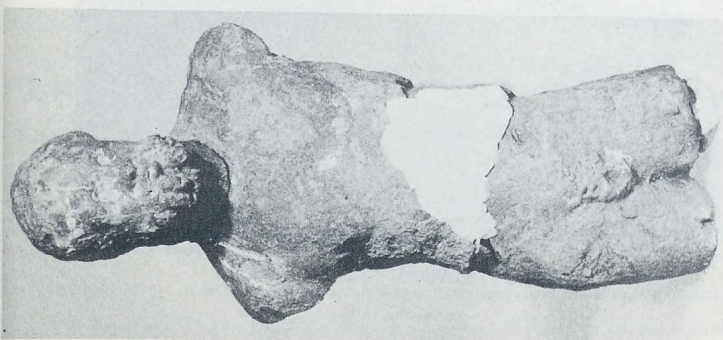
δ

α. Ἀσκός με κόκκινη ταινιωτή διακόσμηση. β. Ἀκέραιος σφαιρικός ἄσκός, πλάγια ὄψη. γ. Ἀκέραιο εἰδώλιο Ἀθηνᾶς με ἄσπιδα. δ. Κεφαλή πήλινου εἰδωλίου.

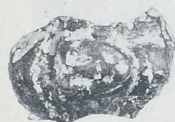
β

α

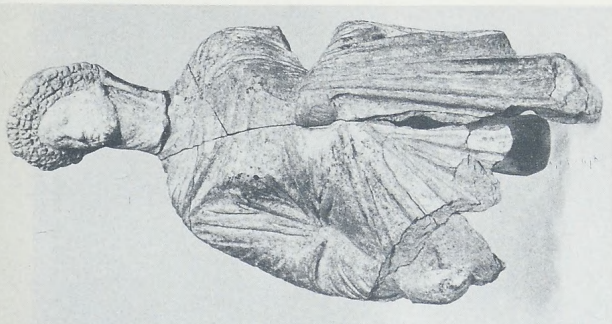
β

γ

δ

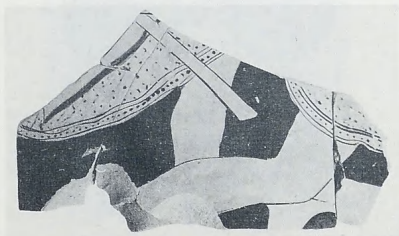

ε

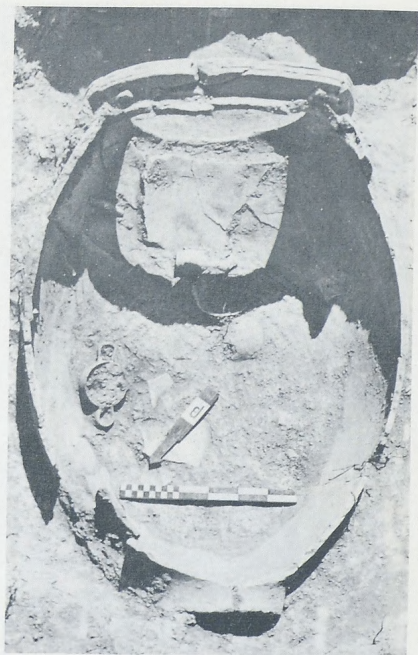
α. Ειδώλιο γυνίκης γενειοφόρου ανδρικής μορφής. β-γ. Κεφάλια πηλινων γυναικείων ειδωλίων. δ. Πήλινη κυκλική σφραγίδα με μορφή δωδεκάφυλλου ρόδακα. ε. Τμήμα ειδωλίου γυνίκας με ιμάτιο.

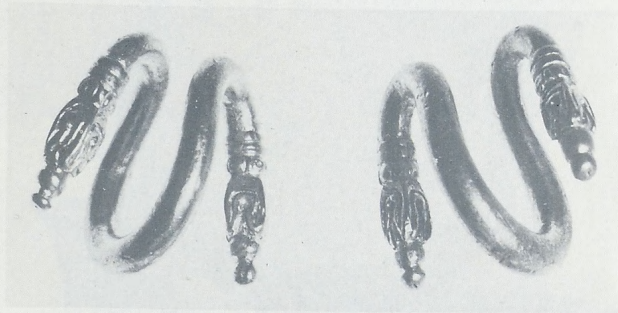
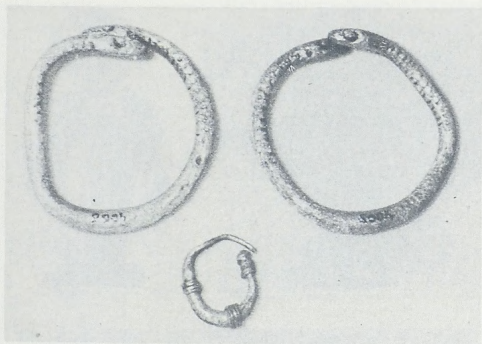
α. Τομέας βόρεια του περιτειχισμένου οικισμού. Γενική άποψη από τά Α. β. Άποψη του χώρου από τά ΒΑ.

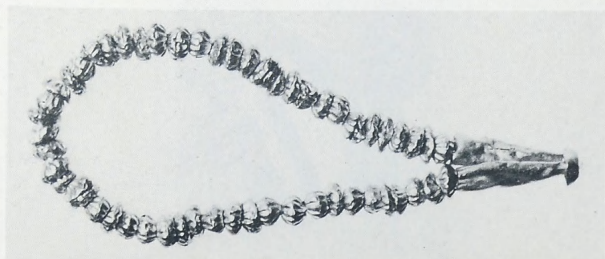
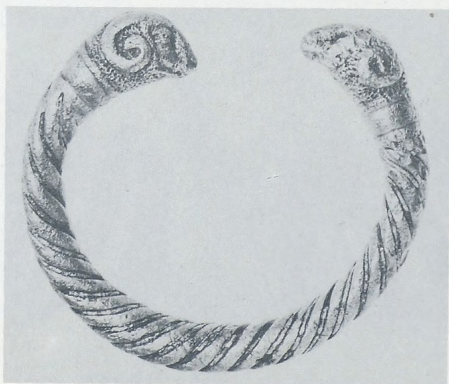
α. Χῶρος β, γ, η, μέ τό στόμιο τοῦ πίθου. β-γ. Ὅστρακα ἀπό μεγάλα ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα.

α. Ειδώλιο γυναικείας μορφής με χιτόνα καὶ ἱμάτιο. β. Ταφικός πίθος, ταφή 2. γ. Περίτεχνα χρυσά σκουλαρίκια, ταφή 15.

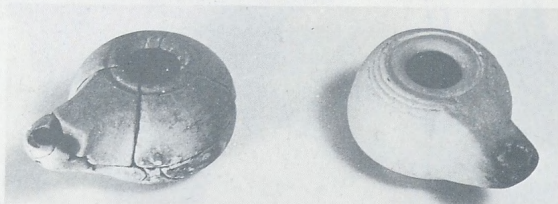
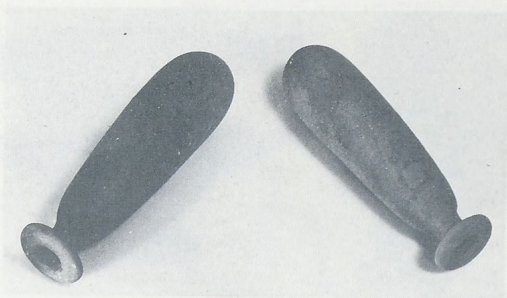
α. Δύο άσημένια βραχιόλια και ένα σκουλαρίκι (ταφή 2). β. Δύο χρυσά σκουλαρίκια συμπαγή έλυσσόμενα μέ απόληξη σέ σχήμα σκήπτρου (ταφή 6). γ. Χρυσό σκουλαρίκι (ταφή 12).

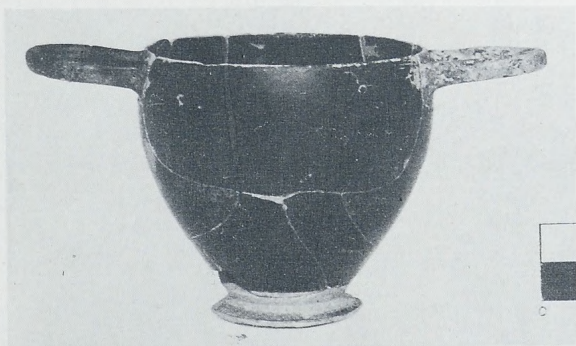
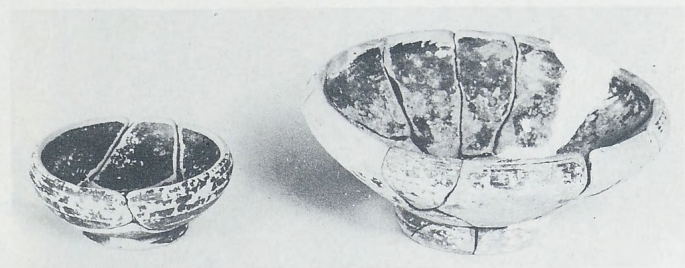
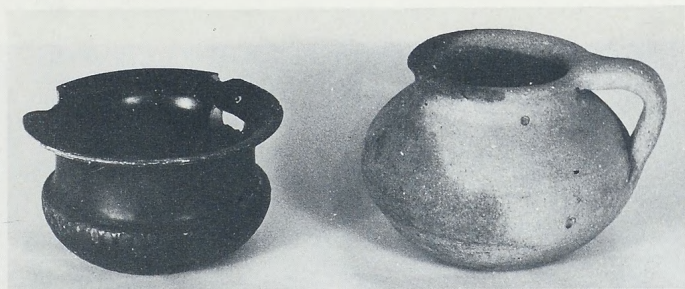
α. Χρυσό κεφάλι γυναικείας μορφής (ἐξάρτημα κοσμήματος, ταφή 12). β. Χρυσό κεφάλι γυναικείας μορφής (ἐξάρτημα κοσμήματος, ταφή 2). γ. Ἀσημένιο βραχιόλι πού ἀπολήγει σέ κεφάλια κριοῦ (ταφή 15). δ. Περιδέραιο μέ 56 ἀμφικωνικές χάντρες (ταφή 15).

α. Πήλινο ειδώλιο γυναίκας (ταφή 15). β. Μελαμβαφής κάνθαρος (ταφή 6). γ. Ἀρυβαλλο-
ειδές ληκύθιο με ρομβοειδές κόσμημα (ταφή 29). δ. Σκύφος ἐρυθρόμορφος με ἀνδρική
μορφή σέ κάθε ὄψη. ε. Σκύφος ἐρυθρόμορφος με παράσταση μορφῆς σέ κάθε ὄψη.

α. Πήλινο καί λίθινο ἀλάβαστρα (ταφή 10). β. Μικρή στάμνος. Πυξίδα κορινθιακού τύπου χωρίς πῶμα (ταφή 22). γ. Ἄβαφα μονόμυξα λυχνάρια (ταφή 22).

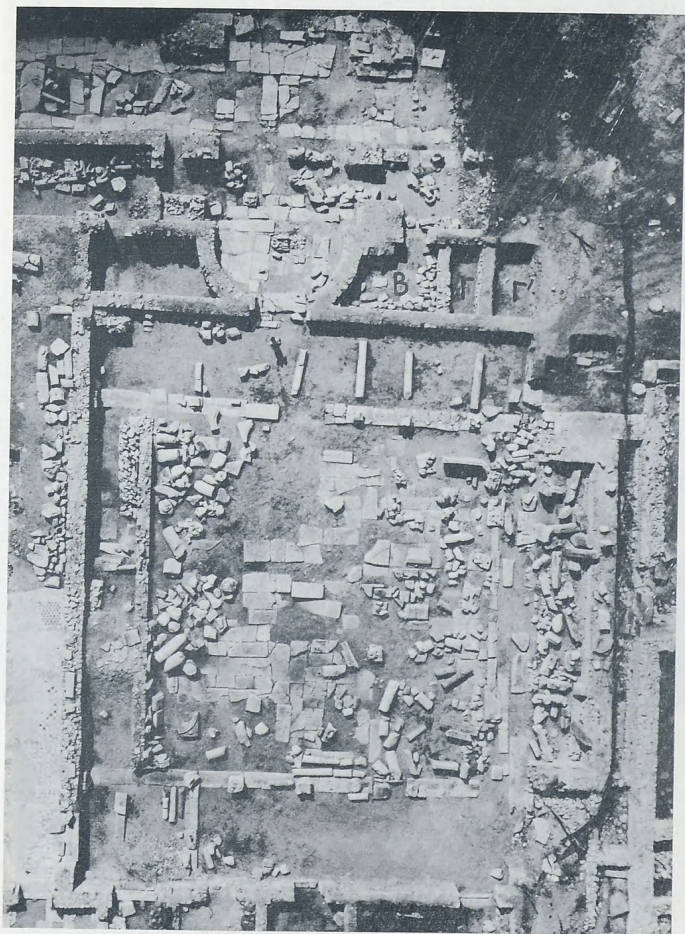
α. Καλυκωτός μελαμβαφής κάνθαρος καί ἄβαφο μονόχρωμο χυτροειδές ἄγγεο. β. Μελαμ-
βαφές κυτόιο καί λεκανίδα. γ. Σκύφος μελαμβαφής δίσκος (ταφή 10).

Μαρώνεια. Τό θέατρο.

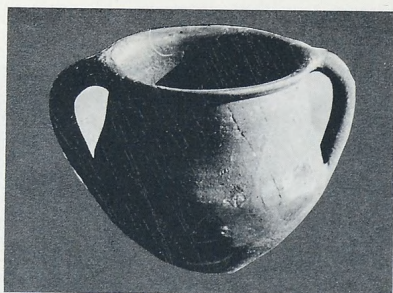
Ὁκτάγωνο Φιλίππων. Γενική ἄποψη τῆς ἀνασκαφῆς.

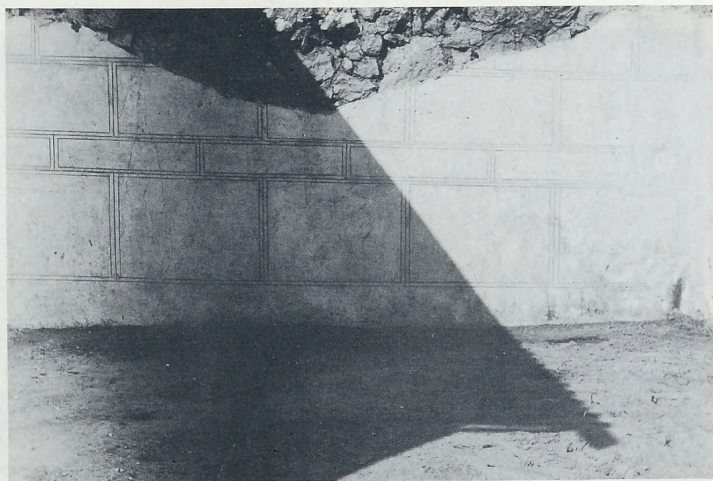
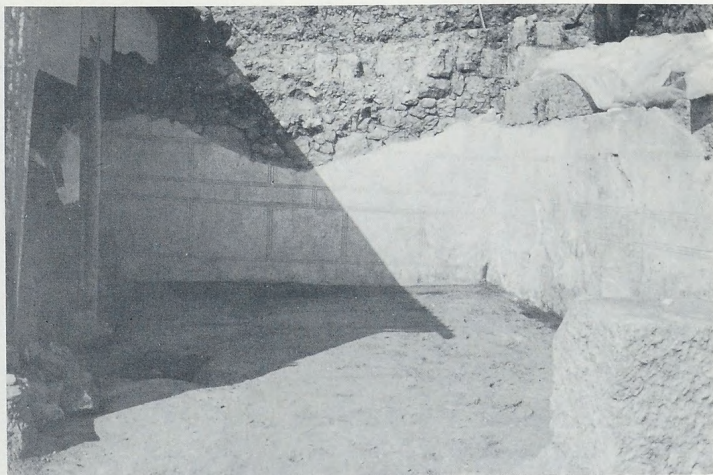
Αἶθριον.

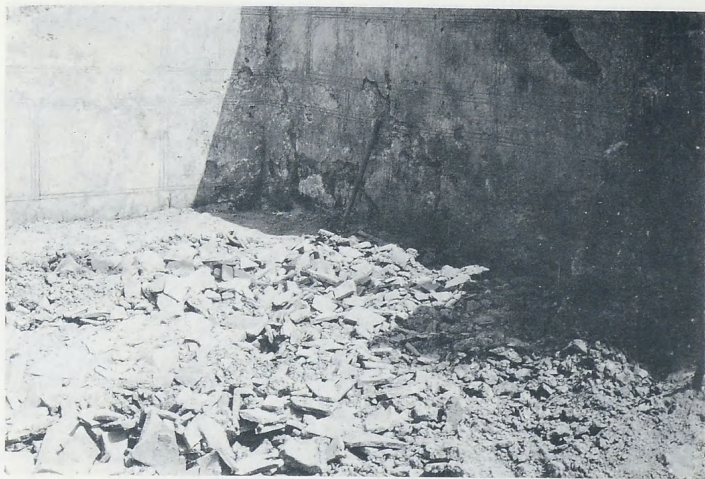
Ἐπισκοπεῖον.

α-γ. Ἐπισκοπεῖον: α. Ἀγγεῖο ἐποχῆς Ἀρκαδίου. β. Χῶρος L, LIII καὶ LV. γ. Ἴωνικό
κιονόκρανο.

α. Έλληνιστική οίκία. Τό δεύτερο δωμάτιο. β. Ό βόρειος τοίχος του δεύτερου δωματίου.
ΈΑπομίμηση ψευδοισόδομης τοιχοποιίας.

α. Στρώση κεράμων στέγης του δεύτερου δωματίου.

β. Ὁ νότιος τοίχος του πρώτου δωματίου.

α. Τό περιστύλιο καί ἡ αὐλή τῆς ἐλληνιστικῆς οἰκίας.

β. Δωρικό κιονόκρανο καί τμήμα κτιστοῦ κίονα.

α. Ἀποτμήματα ανάγλυφης διακόσμησης ἀπὸ στοῦκο.

β. Δίσκος λύχνου με παράσταση τεθρίππου, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

α. Πήλινες ανάγλυφες διονυσιακές κεφαλές, κοχλιάριο, σφράγισμα Διοσκουρίδου.

β. Κεφαλή αγάλματος έφήβου.

α. Θεμέλια τοίχων, κάτω από τό δάπεδο τοῦ πρώτου δωματίου.

β. Δυτική πλευρά τείχους, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

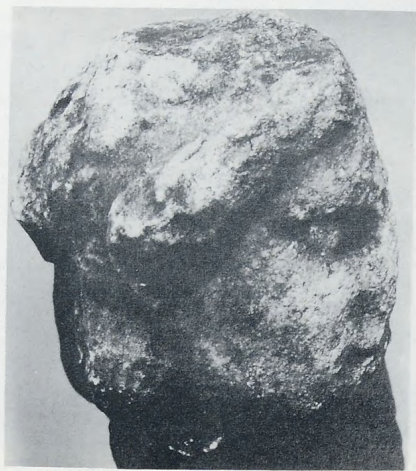
α. Ὁ πύργος Α τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ τείχους.

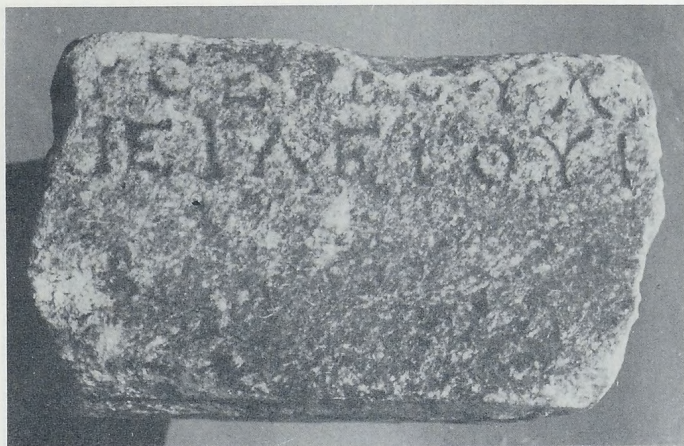
β. Ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐντειχισμένα στό ρωμαϊκό τείχος.

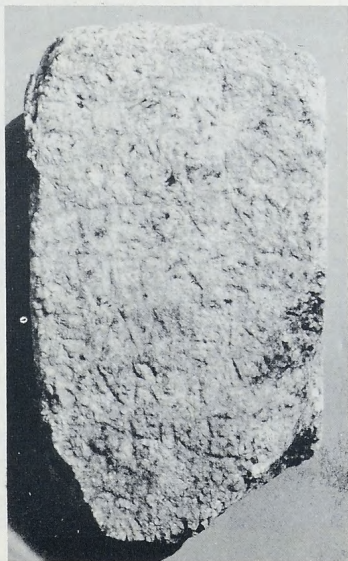
α. Τοίχος αρχαιότερης οικόδομης δυτικά καί κάτω από τη θεμελίωση του πύργου Α.

β. Κεφαλή αγάλματος.

α. Ἀναθηματική ἐπιγραφή πρὸς τὴν Ἀρτεμὴ Εἰλείθια.

β. Ἀναθηματική ἐπιγραφή πρὸς τὴν Βαβῶ.

α-β. Ἱερό τοῦ Ἀττίου: α. Λιθόστρωτη αὐλή καί πυρά. β. Δυτικός τοῖχος, βάθρα ἀναθημάτων, σπόνδυλος κίονα.

α. Ίερό του "Αττιος. Ἀποτμήματα ἀγαλματίων.

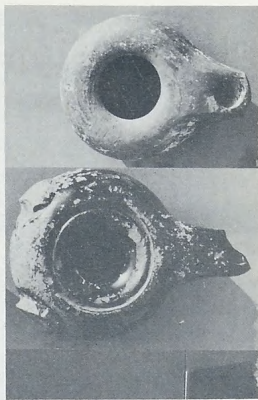
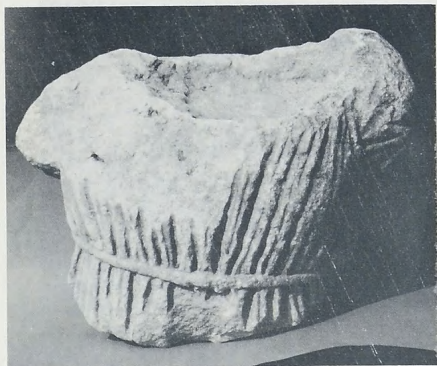
β. Εἰδώλιο "Αττιος. γ. Κεφαλὴ πήλινης προτομῆς.

α. Ίερό του Ἀττίος. Χάλκινα νομίσματα.

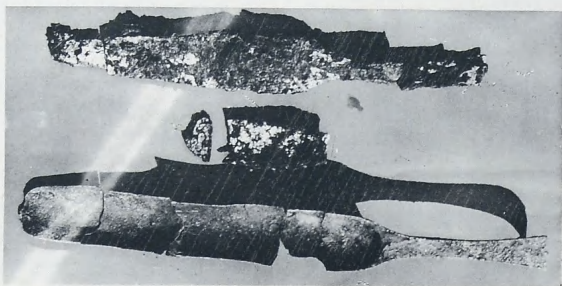
β. Τοίχος οἰκοδομῆς.

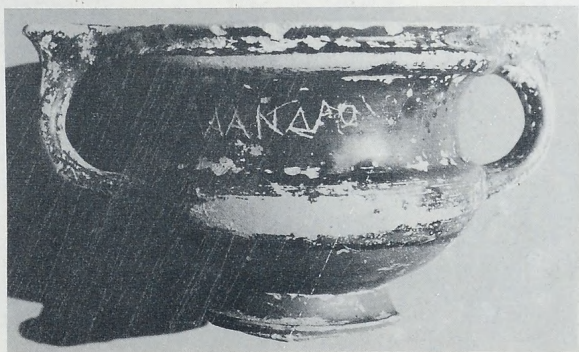
α. Κορμός ἀγαλματίου κόρης. β. Ἀβαφῆς καί μελαμβαφῆς λύχνος.

γ. Τοίχος ἀρχαίας οἰκοδομῆς, δυτικά ἀπὸ τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Γ.

α-γ. Κλασικό νεκροταφείο: α. Τομή Α, τάφος 2. β. Κεραμοσκεπής τάφος. γ. Στεγγίδα, αίχμη δόρατος.

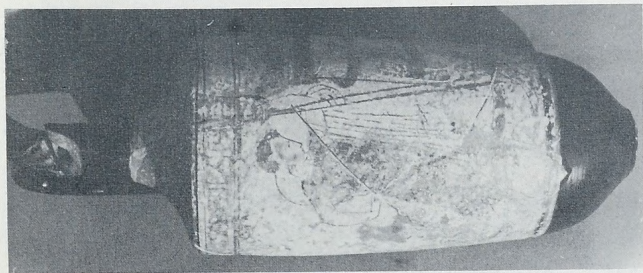
α-β. Κλασικό νεκροταφείο: α. Κυάθιο και ἀρυβαλλοειδές ληκύθιο. β. Μελαμβαφής κάνθαρος.

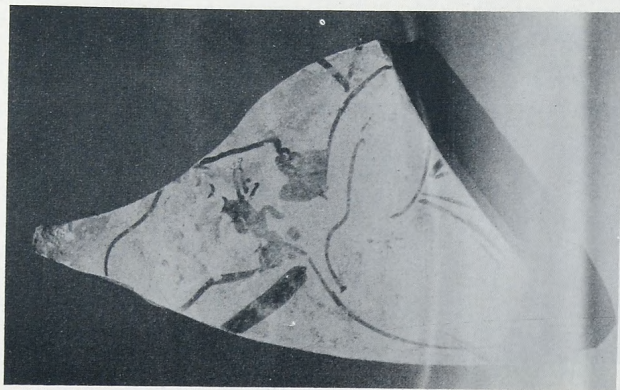
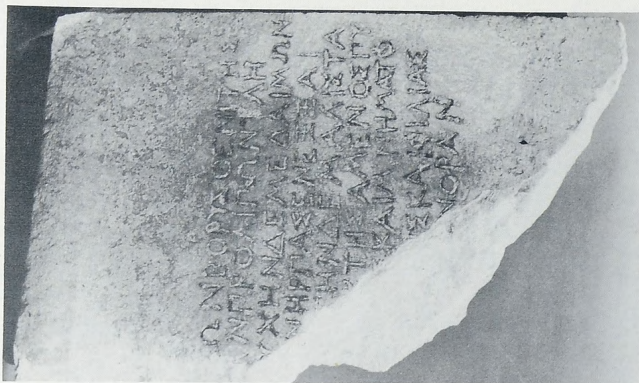

α-β. Κλασικό νεκροταφείο: α. Τομές Β και Γ. Όστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων. β. Τομές Ε και Στ. Όστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων.

α-β. Κλασικό νεκροταφείο: α. Τομή Ε. Λευκή άττική λήκυθος. β. Ή γυναικεία μορφή της λήκυθου.

α-β. Κλαστικό νεκροταφείο: α. Τομή Στ. Όστρακο λευκής ληκύθου με παράσταση Χάρωνος, β. Ένπιγραφή επιτύμβια στήλη.

α. Γενική άποψη του τείχους από την ακρόπολη.

β. Λεπτομέρεια του τείχους κοντά στην Παλιόπορτα.

α. Ἡ πύλη τῆς ἀκρόπολης ἀπὸ Β.

β. Τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς πύλης τῆς ἀκρόπολης.

α. Θραύσμα άνθεμωτού άκροκεράμου. β. Χάλκινη έρμαϊκή στήλη. γ. Δύο θραύσματα «μεγαρικών σκύφων».

α. Τό σπίτι στη νότια πλευρά της ακρόπολης, από ΝΔ. β. Πήλινος λύχνος. γ. Πήλινος
 άγωγός, από ΒΔ.

α. Ἡ θυμέλη τοῦ θεάτρου. β. Τό ρεῖθρο τῆς ὀρχήστρας.

α. Ἡ περιφέρεια τῆς ὀρχήστρας. Τμήμα τῆς πρώτης σειρᾶς ἐδωλίων (ἀπό Δ). β. Ὁ διάδρομος 7 τοῦ κοίλου (ἀπό Β).

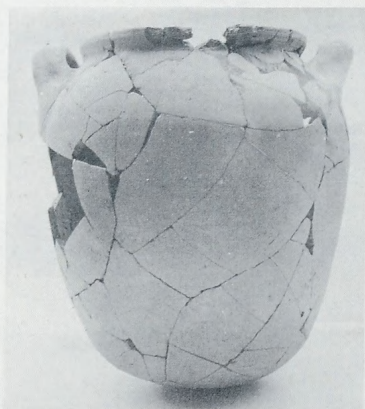
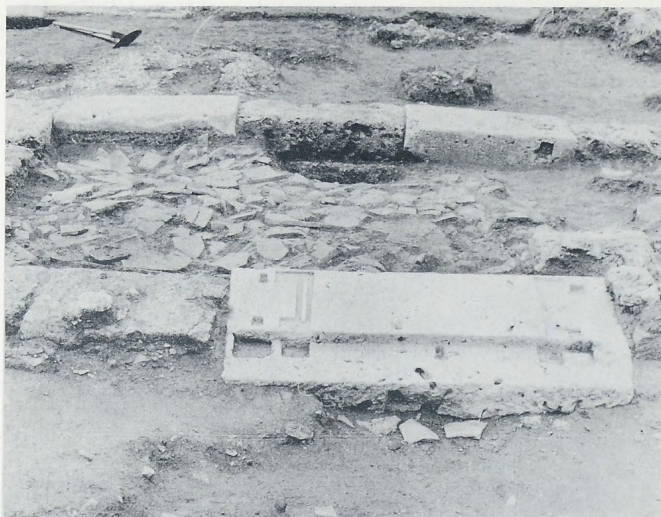
α. Ἡ ἀνατολική πάροδος (ἀπὸ Δ) καὶ ἡ σκηνή. β. Ὁ τοῖχος τῆς δυτικῆς παρόδου καὶ τὸ ἐσωτερικὸ «γέμισμα» (ἀπὸ Α).

α. Ἡ σκηνή, ΝΑ γωνία. β. Τά θραύσματα τοῦ ἀμφορέα μέσα στοῦ ρεϊθρο.

α. Γενική άποψη του ιερού από τά βόρεια. β. Ό ναός από τά βόρεια.

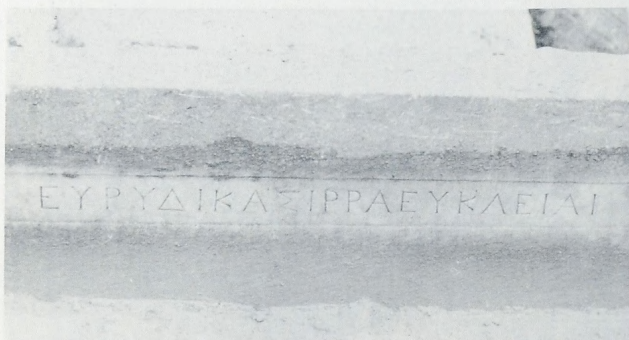
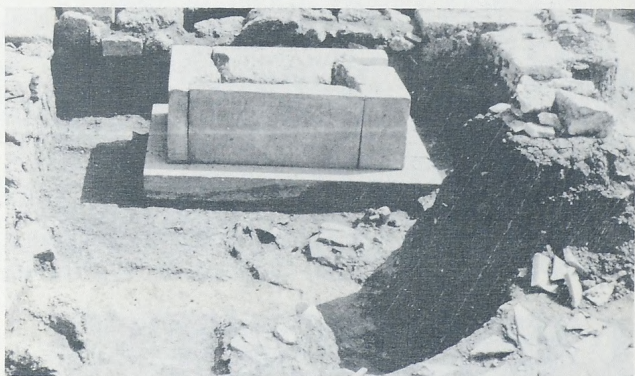

α. Τό μαρμάρινο κατώφλι του ναού από τά βόρεια. β. Πήλινο αγγείο (σταμνοειδής πίθος) από τόν σηκό του ναού.

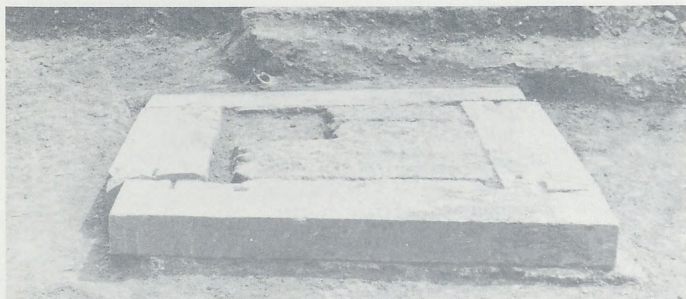

α. Τό συγκρότημα τῶν βάσεων κατὰ νότιου τοῖχου τοῦ σπηκοῦ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. β. Γενικὴ ἀποψη τοῦ σπηκοῦ τοῦ ναοῦ μετὶ τοῦ συγκρότημα τῶν βάσεων ἀπὸ τὰ ΝΑ.

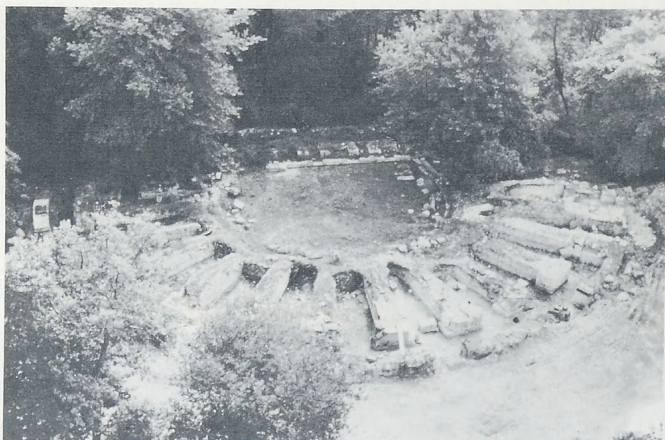

α. Δεξιό άκρο πόδι ακρόλιθου αγάλματος. β. Ή ένεπίγραφη βάση. γ. Ή έπιγραφή.

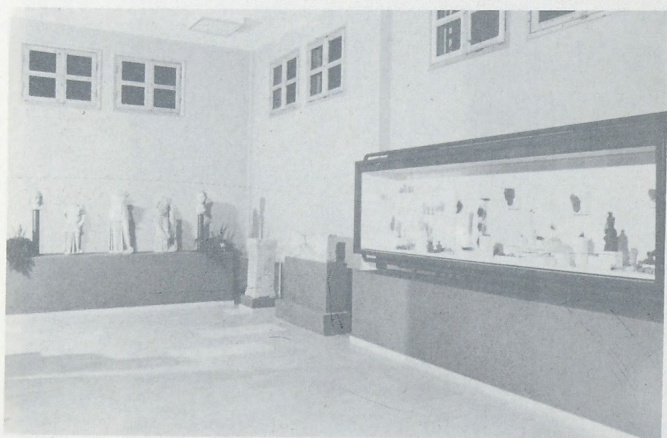
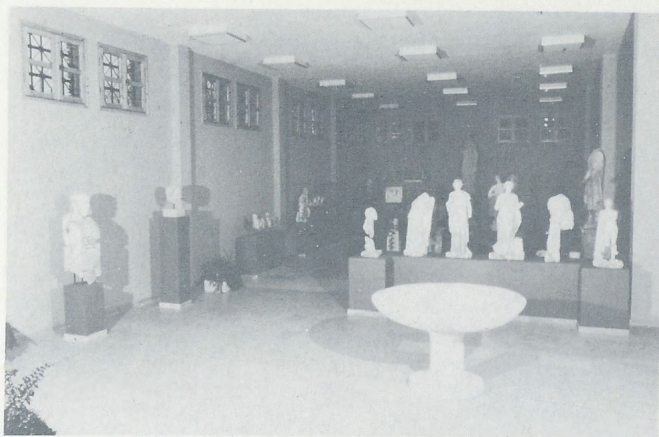
α. Τό μαρμάρينو «πόδιο» ΙΙΙ. β. Τά τρία μαρμάρινα πόδια καί ἡ πώρινη ὑποθεμελίωση ἀναθήματος ἀπό τά ΝΔ. γ. Πήλινη λεοντοκεφαλὴ-ὕδρорροή.

α. Τό ρωμαϊκό θέατρο. β. Ὁ ΒΔ πύργος τῆς ὀχύρωσης.

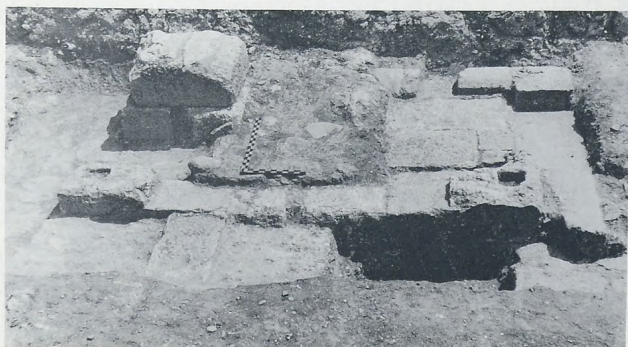
α. Ὁ κεντρικὸς δρόμος. β. Ὁ τομέας τοῦ ἀνατ. δρόμου.

α-β. Μουσείο: α. Εύρηματα από τις θέρμες, β. Εύρηματα από τό ιερό της Δήμητρας.

α-β. Ἀγορά. Ἀνατολική στοά: α. Δωμάτιο 34 (ἀπὸ Δ), β. Δωμάτιο 1. Πλακόστρωτο δάπεδο παλαιότερης φάσης, φρεάτιο (ἀπὸ Α).

α-β. Ἀγορά. Δυτική πύλη: α. Ἀπὸ Ν. β. Κεντρικὸ τμήμα ἀπὸ Δ.

α-β. Ἄγρός Χατζηελένου-Μπιτσάκη: α. Ναῖσκος (ἀπό Α). β. Αὐλή μέ δάπεδο ἀπό κομμάτια κεραμιδιῶν καί βωμός (ἀπό ΒΑ).

α-β. Άγρος Χατζηελένου-Μπιτσάκη, Δομήτιο ΒΑ του νύσκου: α. Στρόφα κατάστροφης, β. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου.

α. Ἄγρὸς Χρ. Μπαλῆ. Δρόμος τῆς πόλης μέ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, πού διασχίζεται ἀπὸ πηλοσωλήνα καὶ τμήματα κτιρίων. β-γ. Ἀκρόπολη: β. Τομὴ ἀκατέργαστου σφονδύλου. Τέταρτη βάση δυτικοῦ προπύλου καὶ δυτικὸς ἰσοδομικὸς τοῖχος. γ. Τομὴ ἀκατέργαστου σφονδύλου, νότιος στυλοβάτης προπύλου.

α-β. Ἀκρόπολη: α. Τομή ἀκατέργαστου σφονδύλου. Βάσεις δυτικοῦ προπύλου (ἀπὸ Β). β. Τομή ἀκατέργαστου σφονδύλου, ΒΔ
 τμήμα σκάμματος (ἀπὸ Δ).

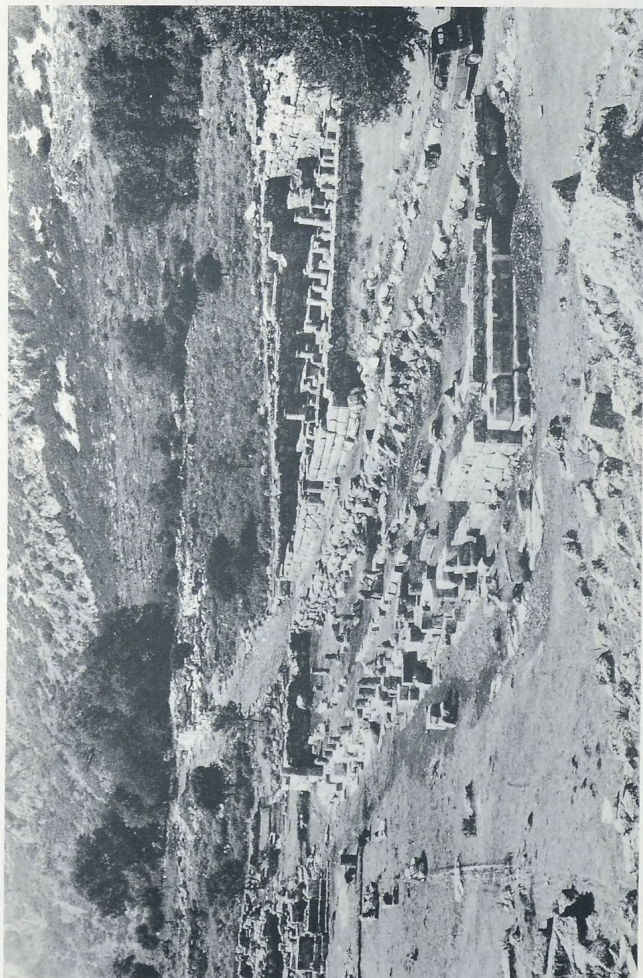
α-β. Ἀκρόπολη: α. Τομή δορικού κτινοκράνου, ἀρχιτεκτονικά μέλη (ἀπὸ Α). β. Δυτικό
τμήμα ποδίου δυτικῆς στοᾶς (ἀπὸ Α).

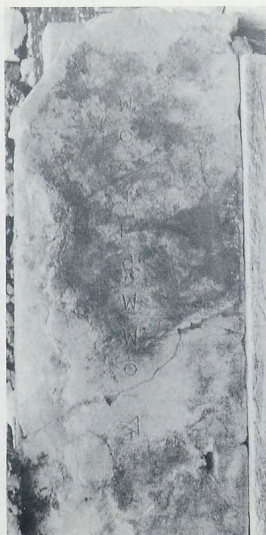
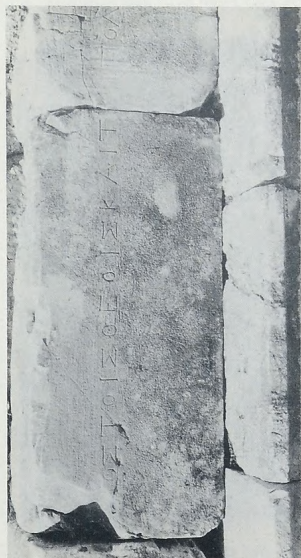
α-β. Ἀκρόπολη: α. Γωνία δυτικῆς στοᾶς καί δυτικῆς πλάγιας εἰσόδου (ἀπὸ Δ). β. Δυτικὴ πλευρὰ τῆς δυτικῆς στοᾶς (ἀπὸ Ν).

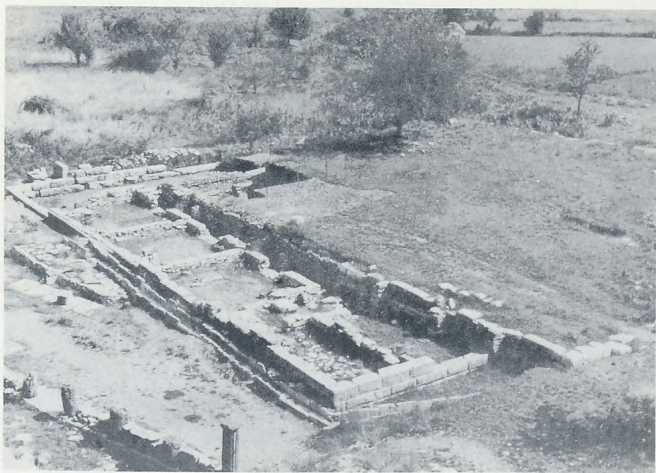
α-β. Ἀκρόπολη: α. Δυτική πλάγια είσοδος (ἀπὸ Δ). β. Τομή Ι (ἀπὸ Ν).

Κασσώπη. Μερική ύπωση της αγοράς με τη Βόρεια Στοά.

α. Ήνερτίγραφο βάθρο ἀνατολικά τῆς βόρειας Στοιᾶς. β. Ὁ βομός τοῦ Διὸς Σοτήρος. γ. Χάλκινη προτομή λιονταριοῦ.
δ. Κορινθιακὸ κιονόκρανο.

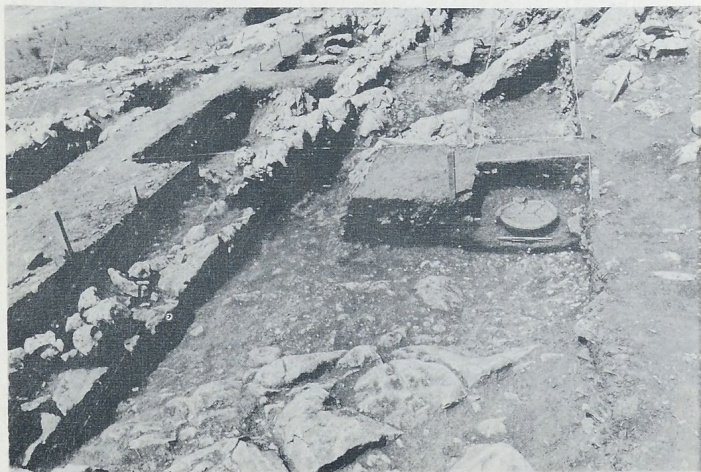
α. "Αποψη του οικοδομήματος Ο1 και Ο από Δ.

β. Ή ΒΑ γωνία του οικοδομήματος Ο.

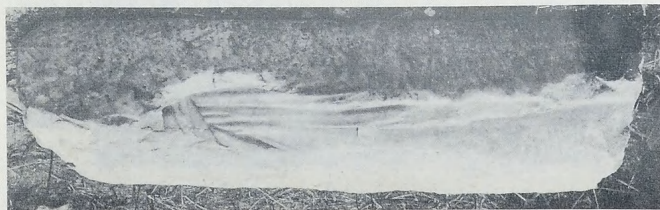
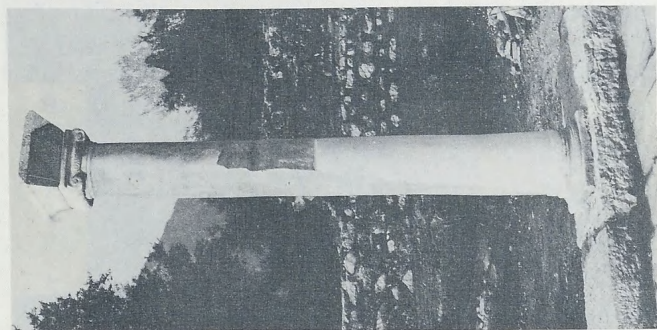
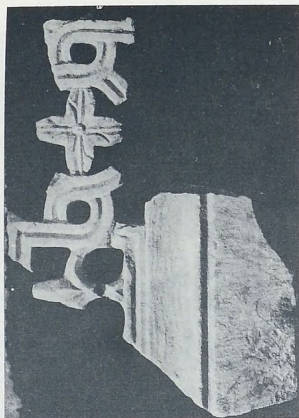
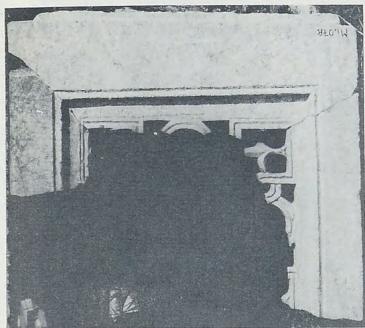
α. Χάλκινο νόμισμα. β. "Οστρακο χειροποίητης κεραμικής από τόν χώρο νότια των τύμβων.

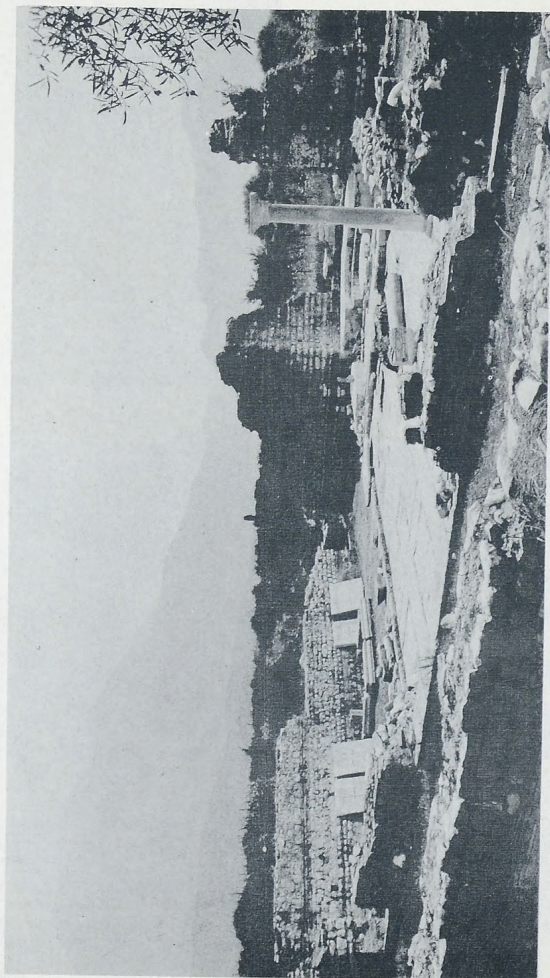
γ. Ἡ δίωτη λεκάνη κατά χώραν.

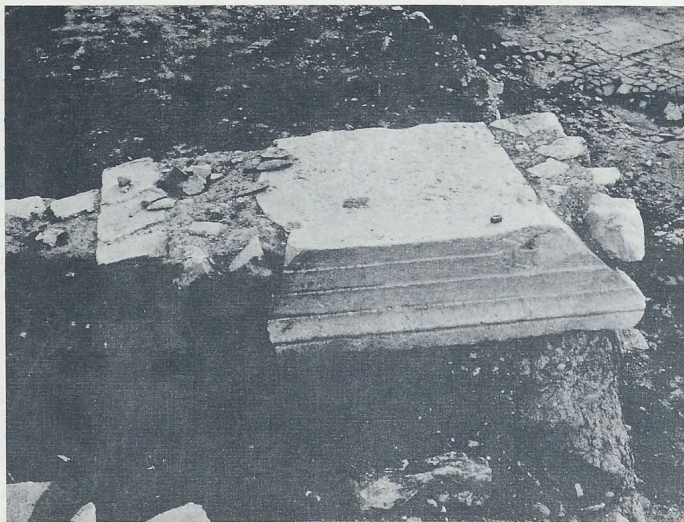
Ὁ μικρὸς κιβωτιόσχημος τάφος στὸν χῶρο Ν τῶν τύμβων Α καὶ Β.

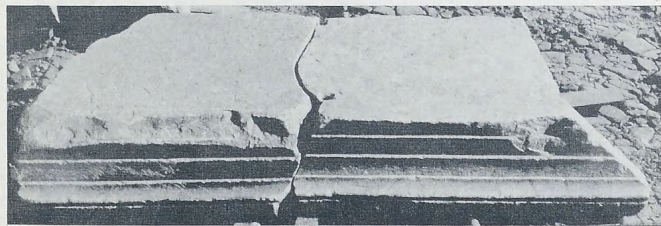
α. Ἀπολάξευμένο ἀνάγλυφο ἱματιοφόρου. β. Ὁ δεύτερος ἀπὸ Δ κίων τῆς νοτίας κιονοστοιχίας. γ-δ. Τμήματα θορακίων τοῦ τέμπλου μετὰ τὴ συγκόλλησή τους.

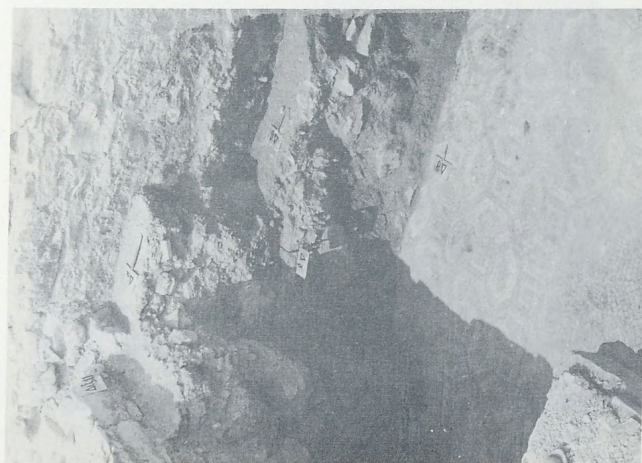
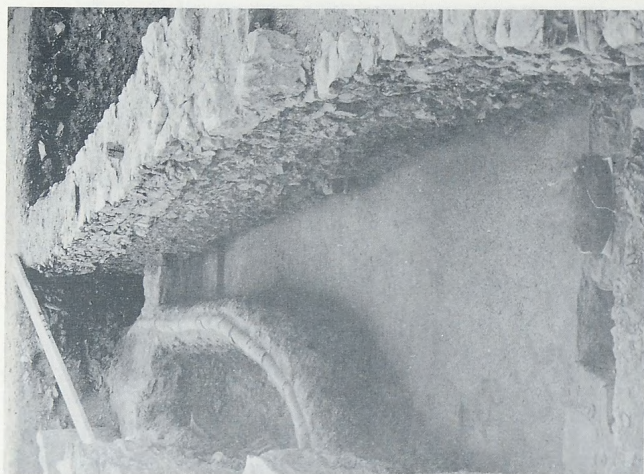
"Άποψη της βασιλικής από ΝΔ.

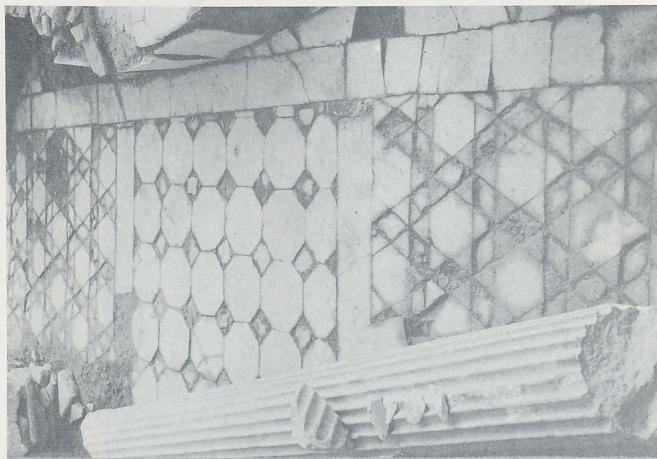
α. Τμήμα μαρμάρινου ἐπιστυλίου ἐντοιχισμένο στήν οἰκία Ἀσλάνογλου.

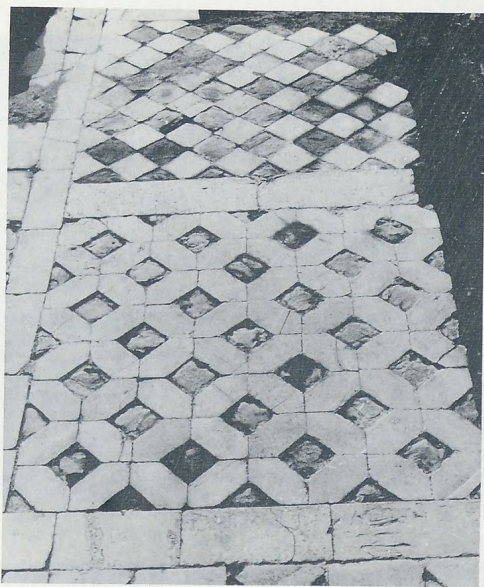
β. Τά δύο τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου συναρμολογημένα.

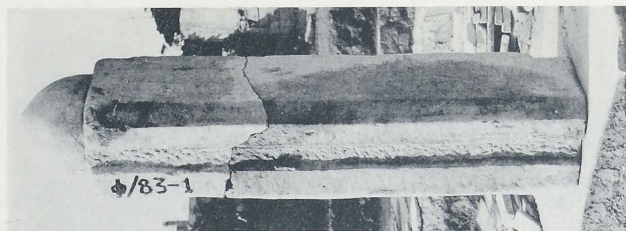
α. Τὰ τέσσερα πατώματα στὸν χοῦρο τῆς δεξιόθεν (Δεξ.) Π. β. Ὁ πῆλινος ἀγωγὸς (Αγ.) 10, τὸ ψηφιδωτὸ Δθ καὶ δεξιά ὁ τοῦχος Ε/78-Π14.

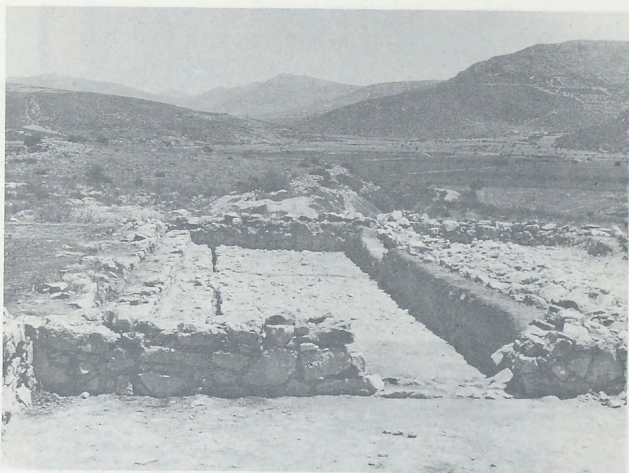
α. Δωρικό κιονόκρανο χρησιμοποιημένο ως οικοδομικό υλικό. β. Διάχωρα με μαρμαροθετήματα στο πάτωμα του βαπτιστηρίου.

α. Διάχωρα με μαρμαροθετήματα στο πάτωμα του βαπτιστηρίου. β. Μαρμάρινη βάση και τμήμα τόξου κατά την ανασκαφή.

α. Τμήμα μαρμάρινου διάτρητου θορακίου στο κατώφλι της άνατ. εισόδου. β. Μαρμάρινος πεσσίσκος σε δύο κομμάτια.

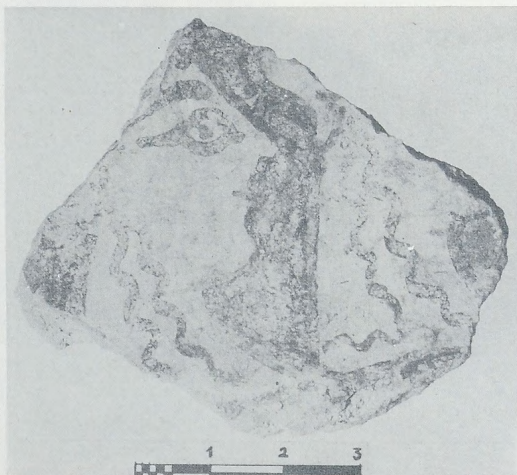
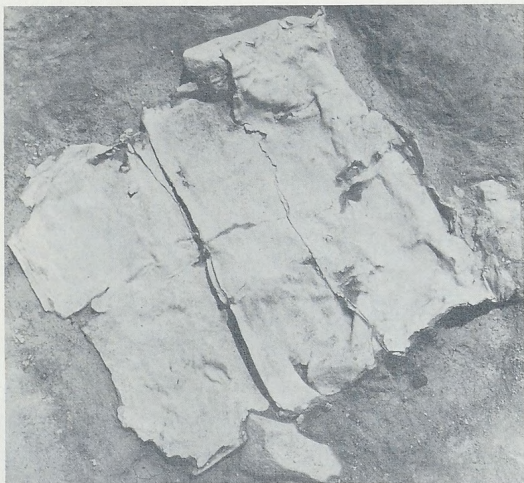
α. Δωμάτιο Η4 από Δ. β. Προεκβολή νότιου περιβόλου.

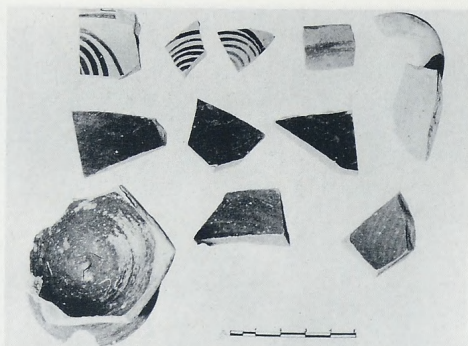
Δομάτιο Η4, ξγνη καύσεως στο δάπεδο.

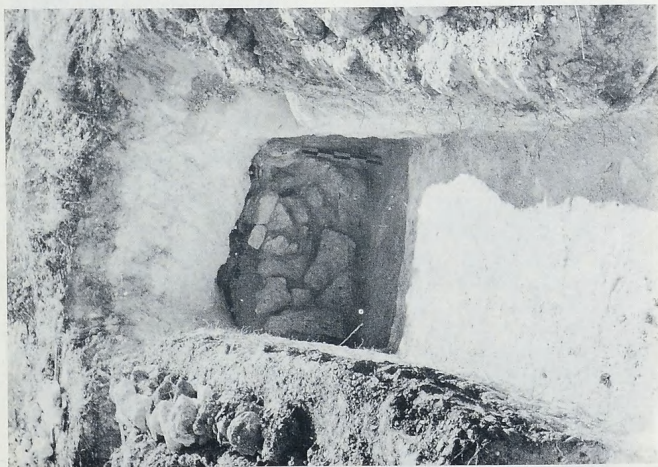
α-β. Δωμάτιο Η4: α. Θρανίο βόρειας πλευρᾶς. β. Κορυφή τοῦ θρανίου.

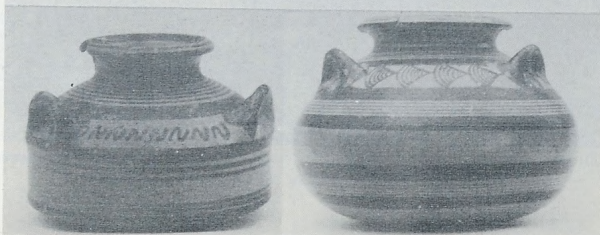
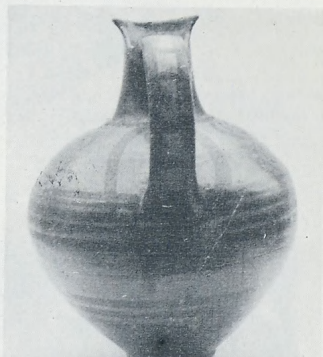
α. Φύλλο από μολύβι έξω από τό δωμάτιο Η4. β. Τοιχογραφία με γυναίκεϊα πρόσωπα.

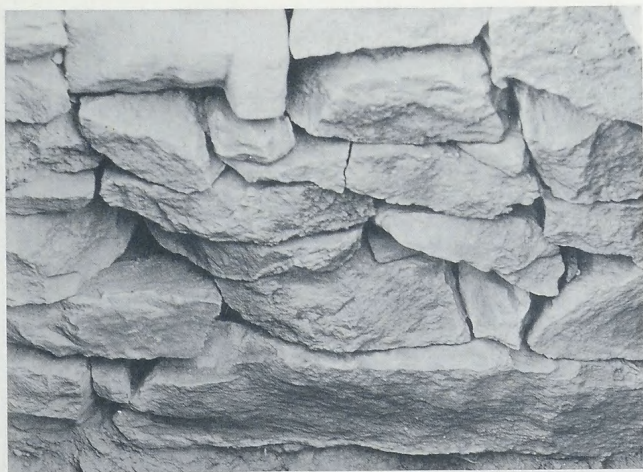
α. Δωμάτιο Η4, κεραμική δαλέδου. β. Ψευδόστομος από τό έσωτερικό του όχτετου του δωματίου Η4. γ. Ένεπίγραφος ψευδόστομος από τό δωμάτιο Η4.

α. 'Ο τάφος 133 από ΝΑ. β. 'Ο τάφος 134 από Β.

α-δ. Κεραμική από τόν τάφο 133. ε. Κεραμική από τούς τάφους 131 και 132.

α. Τό κτιστό μέρος της δεξαμενής της κρήνης. Ἀριστερά ἀνακουφιστικός τοῖχος, δεξιά κρυπτό ἀνάλημμα. β. Μέρος πλευρικοῦ τοῖχου τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ.

α. Τό εσωτερικό του κρητού οχετού από Δ. β. Τό εσωτερικό του κρητού οχετού από Α.

α. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ. β. Βραχὺ ἀνατολικό ἀνάλημμα. Στὴ βάση τοῦ τό-
στόμιου τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ.

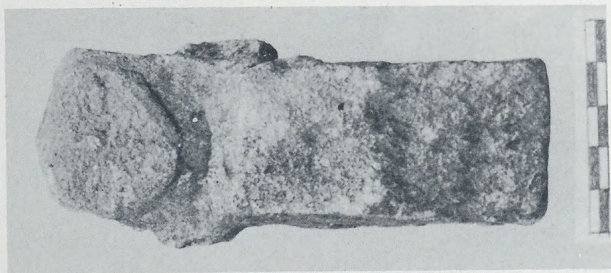
α. Ἀριστερά τό μακρό ἀνατολικό ἀνάλημμα, στό μέσον ὁ τοῖχος πού ἀποτελοῦσε τή δυτική παρειά τοῦ ἀπό Β πρὸς Ν κρυπτοῦ ὄχετοῦ, δεξιὰ τό πρόχειρο δυτικό κρυπτό ἀνάλημμα. β. Ἄνω ὄψη τοῦ κρυπτοῦ ἀναλήμματος, τοῦ κρυπτοῦ ὄχετοῦ καί τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος.

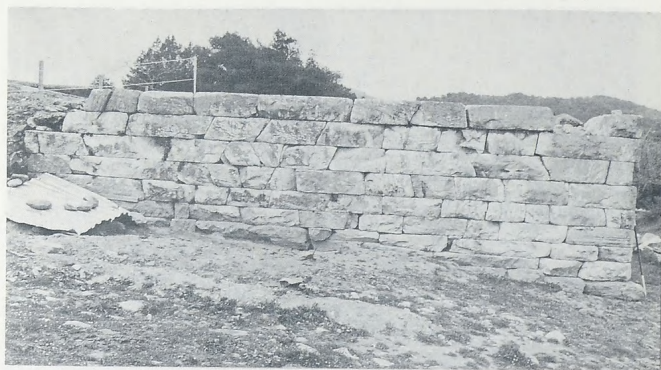
α. Πολυγωνικός τοίχος πίσω από τό μακρό ανατολικό ανάλημμα. β. Τό βόρειο τέρμα του μακρού ανατολικού αναλήμματος καί καμπύλο τμήμα της δυτικής παρειάς του από Β προς Ν κρυπτού ὄχετοῦ.

α. Τμήμα του μακροῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος. β. Ἡ ἀρχαία ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

α. Πώρινη έρμαϊκή στήλη. β. Ζεύγος πόρινων κατυμάτων.

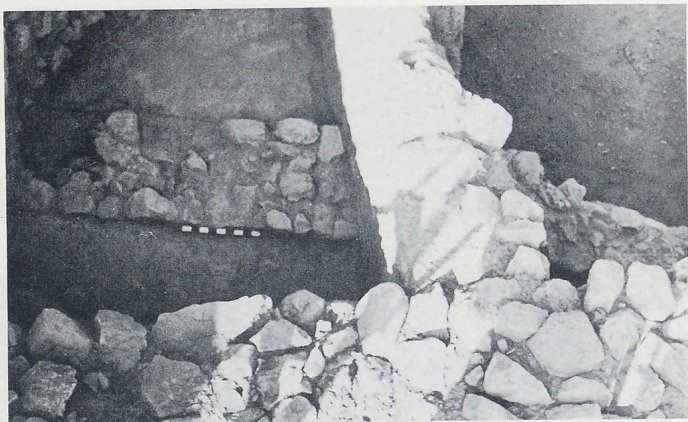
α. Τό ανατολικό σκέλος του μεγάλου αναλήμματος του ιερού της Νεμέσεως. β. Τό μεγάλο βόρειο ανάλημμα του ιερού της Νεμέσεως.

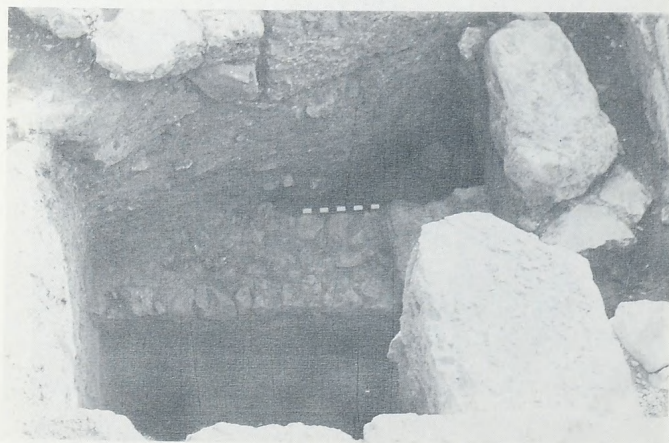
α. Ὁ πρόδομος τοῦ μικροῦ ναοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως μέ τοὺς θρόνους IG II² 4638.
β. Τό κατώτερο μέρος βομποῦ, ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

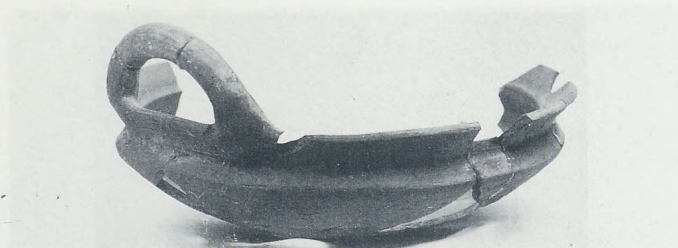
α. Μαρμάρινος κρατευτής βωμοῦ κατὰ χώραν, ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. β. Τό τελευταῖο τμῆμα τοῦ ἀναλήμματος τῆς Νότιας Ὁδοῦ.

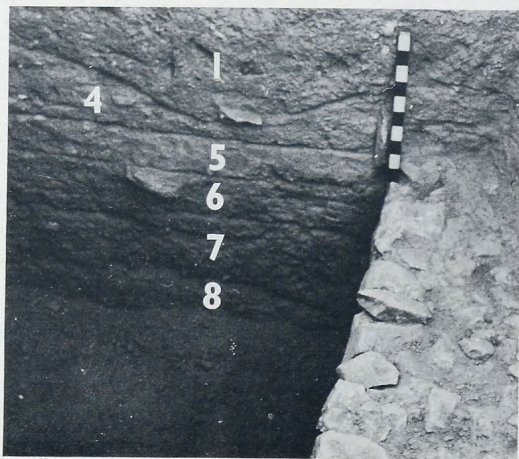
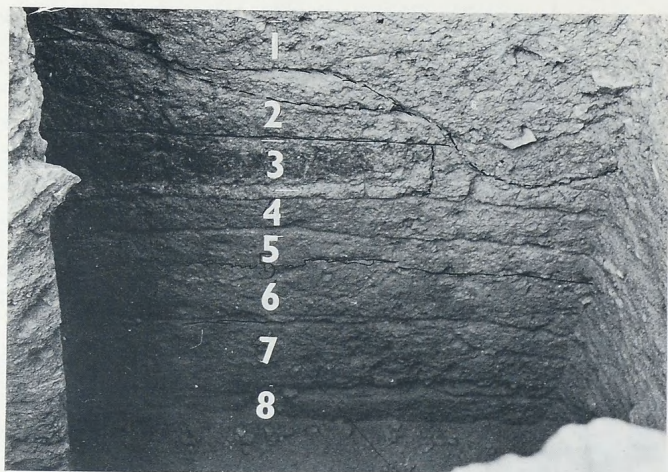
α. "Αποψη ΥΓ τοίχου γ-γ' από Α. β. Θραύσμα από λαβή κρατήρα.

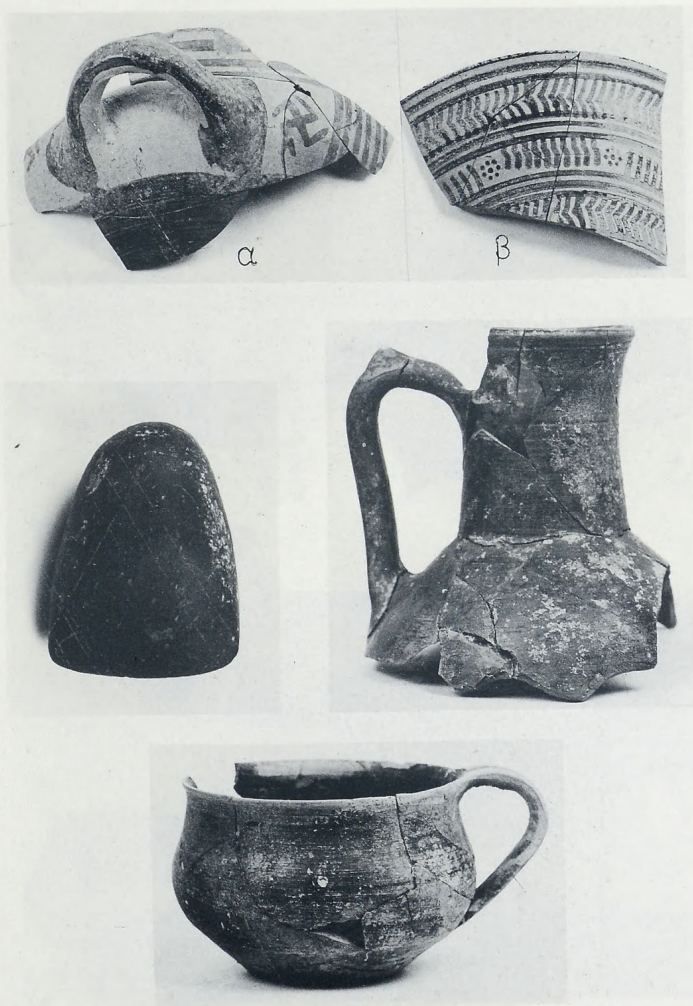
α. "Αποψη ανατολικού τοίχου ΥΓ κτίσματος γ-γ' από Ν. β. "Αποψη ανατολικού τοίχου ΥΓ κτίσματος γ-γ' από Δ.

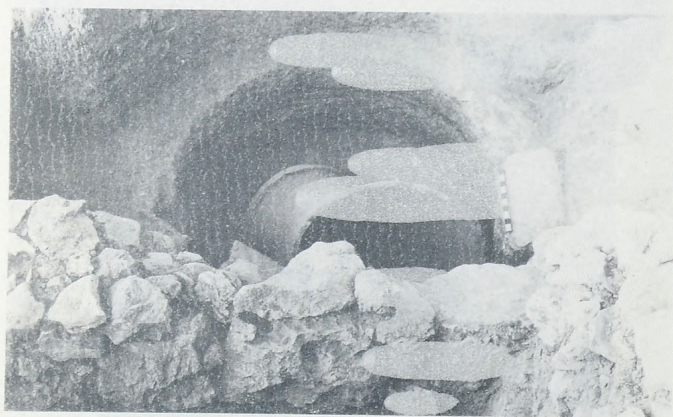
α. Λοπάς 5ου π.Χ. αϊ. β. Λεπτομέρεια τοίχου ΥΓ κτίσματος από Β. Πάνω αριστερά δύο κύπελλα κατά χώραν. γ. Έρυθρόβαφα ΥΓ κύπελλα.

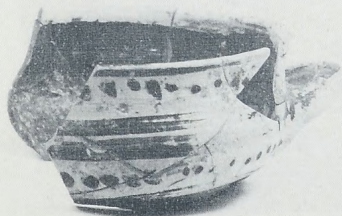
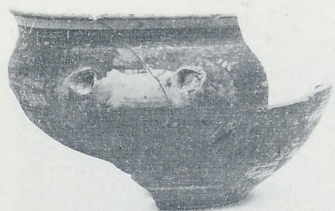
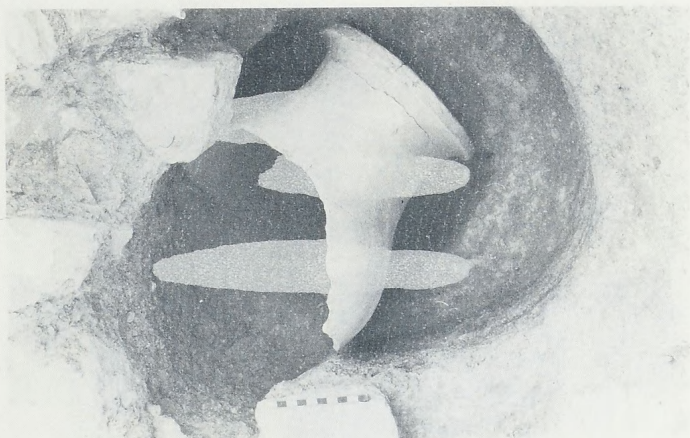
α. Δυτική όψη στρωματογραφικής τομής χώρου Δ2. β. Βόρεια όψη στρωματογραφικής τομής χώρου Δ2.

α. Θραύσματα σκύφου καὶ ἀμφορέα ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. β. Νεολιθικὸς πέλεκυς.
 γ. Ἄνω τμήμα μονόχρωμης ὀπισθότμητης οἰνοχόης. δ. Μονόχρωμο κύπελλο ΥΓ χρόνων.

α. Άποψη του γεωμετρικού αναλήμματος β-β' από Α. β. ΥΓ αποθέτης στην έσωτερική
παρειά του γεωμετρικού αναλήμματος β-β'.

α. ΥΓ αποθήτης με πάνω μισό πίθου. β-δ. *Από τόν ΥΓ αποθήτη: β. Μονόχρωμος σκύφος.
γ. Σκύφος έλλειπής. δ. Λαιμός υδρίας με υδρόβια πτηνά σέ μετόπες.

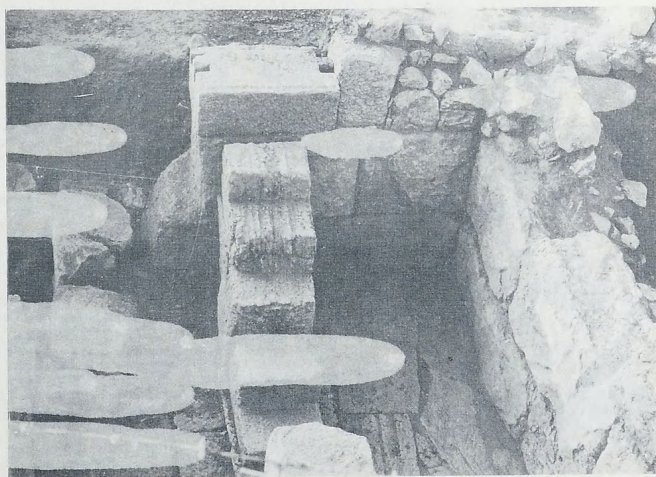
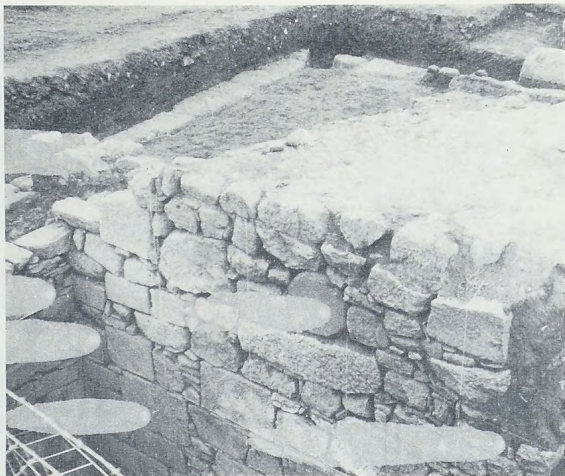
α-β. Ἀπό τὸν ΥΓ ἀποθέτη: α. Θραύσματα ἀγγείων μέ παραστάσεις. β. Λαϊμός ἀγγείου.

α. Θραύσματα από πύραυλα. β. Ανατολικός τομέας. Άνω τμήμα έρμαϊκής στήλης.

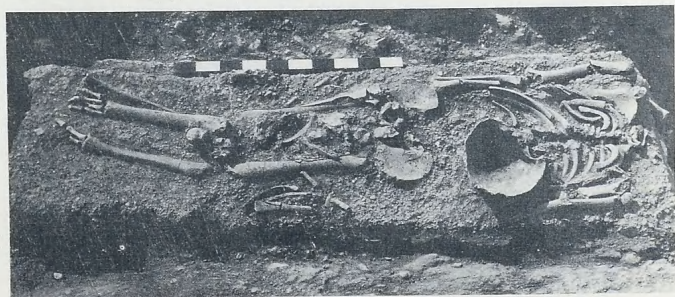
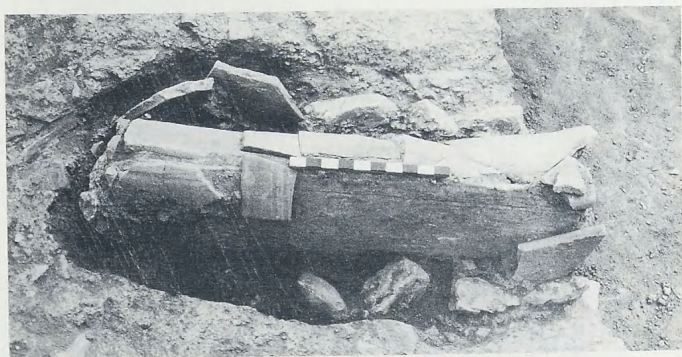
Ἀνατολικός τομέας: α. Θραύσμα βάσης ἀγαματιδίου (α). Θραύσμα πλίνθου ἀγάλματος (β).
β. Ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη.

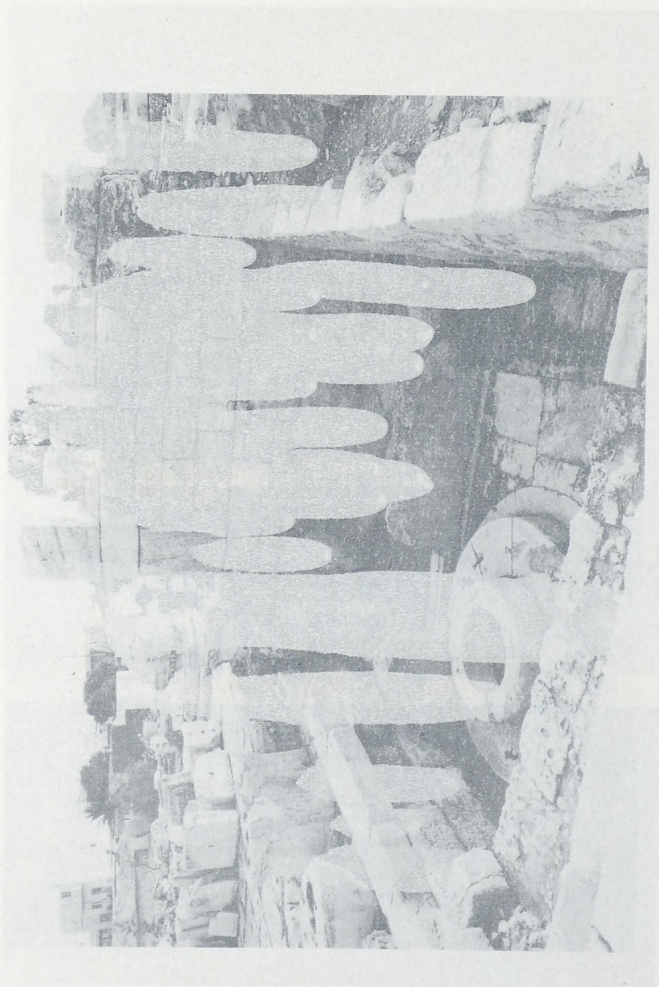
Ἀνατολικός τομέας: α. Ὁψη νότιου τοῖχου ὑπογείου θαλάμου ΥΡ χρόνων. β. Ἡμιυπόγεια ἀποθήκη ΒΑ οἰκοδομήματος. Ὑποψη ἀπὸ Β.

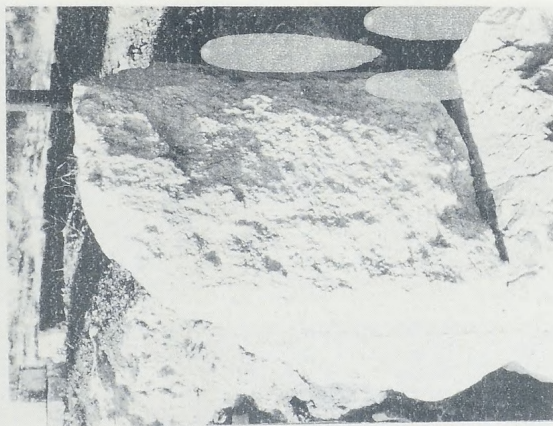
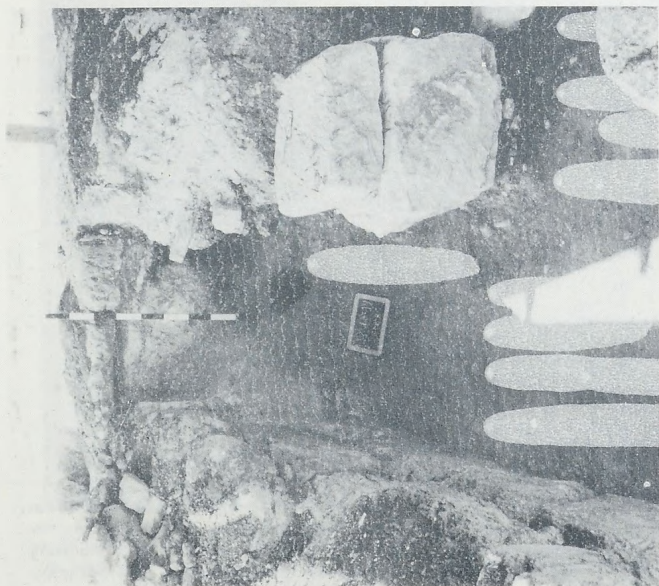
Ἀνατολικός τομέας: α. Ἐξωτερική ὄψη ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς ἡμιπόγειας ἀποθήκης.
 Ἀποθέτης θεμελίωσης δεξιὰ κάτω. β. Θραύσματα ἀγγείων ἀπὸ τὸν ἀποθέτη θεμελίωσης
 τῆς ἡμιπόγειας ἀποθήκης.

Ἀνατολικός τομέας: α. Κεραμοσκεπής τάφος πρωτοχριστιανικῶν χρόνων (Τ.16). β. Κεραμοσκεπής τάφος (Τ.17) ἀπὸ Β. γ. Σκελετός κεραμοσκεποῦς τάφου (Τ.17) ἀπὸ Β.

Το Καλλίχτορον Φρέαρ.

α. Τομή στη ΝΑ γωνία του εσωτερικού του ναού του Απολλωνός, κάτω από τὰ υπολείμματα τῶν πορτῶν πλαινῶν τοῦ δαπέδου τοῦ β. Τεμάχιο σπονδύλου ἀπὸ πορτῶν δωρικοῦ κλίμα, πιθανότατα τοῦ ναοῦ τοῦ Αἰόλωνος.

α. Ἡ βόρεια ὄψη τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου. Διακρίνονται οἱ δύο κατώτερες προϊστορικές στρώσεις, ἡ ἀνώτερη τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καί ἡ παρέμβλητη τῶν πλακῶν πού ἀρχίζει διπλα στό πρῶτο στήριγμα τοῦ στεγάστρου τοῦ ναοῦ. β. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου ἀπό τά νότια. Ὁ μεταγενέστερος τοίχος πατεῖ πάνω στή μυκηναϊκή κατασκευή. γ. Ἀγγεῖο ἀπό τό δάπεδο τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀναλήμματος.

α. Τό μεγάλο άνδηρο των μυκηναϊκῶν χρόνων στά νότια τοῦ κλασικοῦ ναοῦ. β. Τό σκάμμα τοῦ μνημειώδους βομοῦ ἀπό τά νότια. Δεξιά κάτω ἡ ἀποκατεστημένη κλίμακα πρὸς τοὺς χώρους πάνω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ καὶ πίσω της τό τέμενος τῶν Μουσῶν.

α-β. Διαδοχικές φάσεις της ανασκαφής του λάκκου μέσα στά θεμέλια του μνημειώδους βο-
μού. Είναι φανερό τό βάθος στό όποίο έφθασαν μέλη του διαλυθέντος οίκοδομήματος.

α. Φάση από την ανασκαφή του λάκκου μέσα στα θεμέλια του μνημειώδους βομού.

β. Ο λάκκος καταστροφής του μνημειώδους βομού. Η διακεκομμένη γραμμή δηλώνει τόν πυθμένα της παραβίασης.

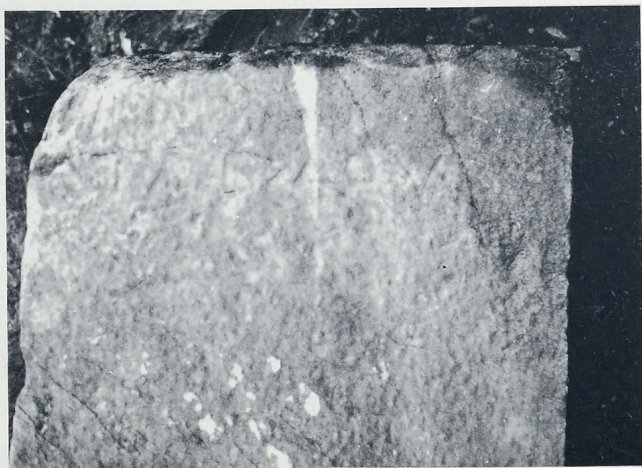
α. Τό ανατολικό τοίχωμα του λάκκου της παραβίασης κάτω από τὰ θεμέλια του βωμοῦ. Διακρίνονται οἱ πέτρες καί, χαμηλότερα, ἡ μυκηναϊκὴ τέφρα. β. Τό νότιο τμήμα τῶν θεμελίων του βωμοῦ. Μόνο ἓνας λίθος, ὁ προτελευταῖος δεξιὰ, εἶναι στή θέση του.

α. Τό τέμενος τῶν Μουσῶν ἀπὸ τὰ βόρεια. β. Ὁ βωμὸς τῶν Μουσῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση. Ἡ ὄρθια πλάκα ἀριστερά εἶναι ὁ ὀρθοστάτης πού ἀποκαταστάθηκε.

α. Ὁ βωμός τῶν Μουσῶν μπροστά ἀπὸ τὸ τέμενος τῶν Μουσῶν. Ἀριστερά του λείψανα
ἐνὸς ἀκόμη «ἀγροτικοῦ βωμοῦ». β. Πεσσίσκος ἀπὸ τὸ τέμενος τῶν Μουσῶν στὴν ἐπιγρα-
φικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἀσκληπείου.

α-β. Οί δύο ὀψεις τοῦ μονόλιθου βωμοῦ τοῦ Λίνου.

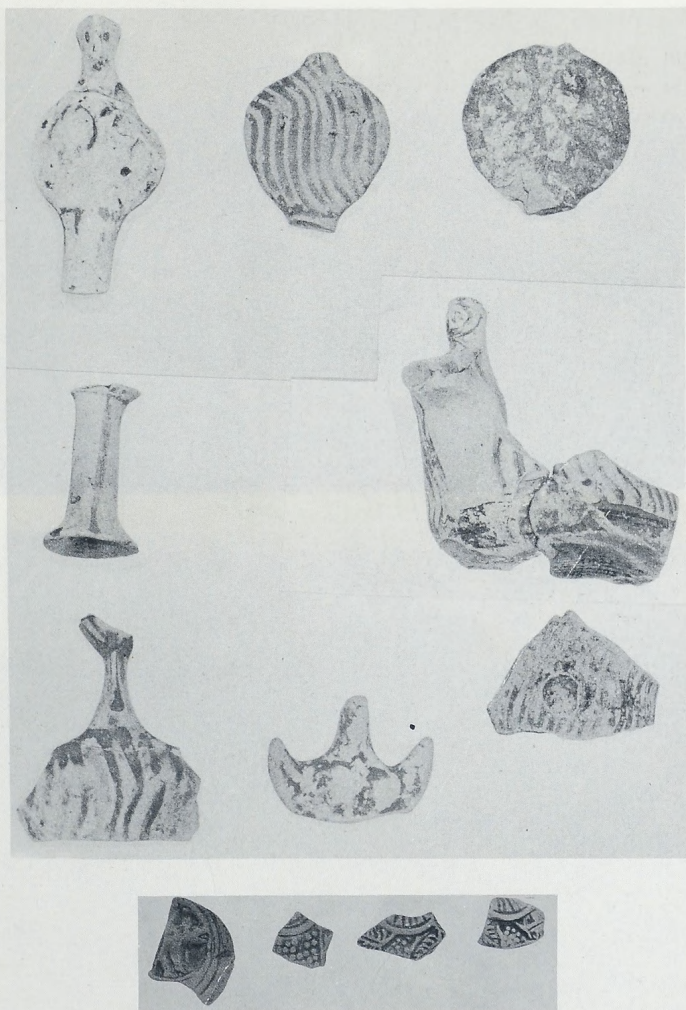
α. Ἐπιγραφή τῆς Ρωμαιοκρατίας μέ ἀνάθεση στίς Μοῦσες. β. Ἡ ἕκτη καί ἑβδόμη ἀντηρίδα τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος ξαναχτισμένες. Ἀριστερά διακρίνεται τό ἀρχικό, κάτω τμήμα, τῆς ὀγδοῦς ἀντηρίδας πού ἐγκαταλείφθηκε.

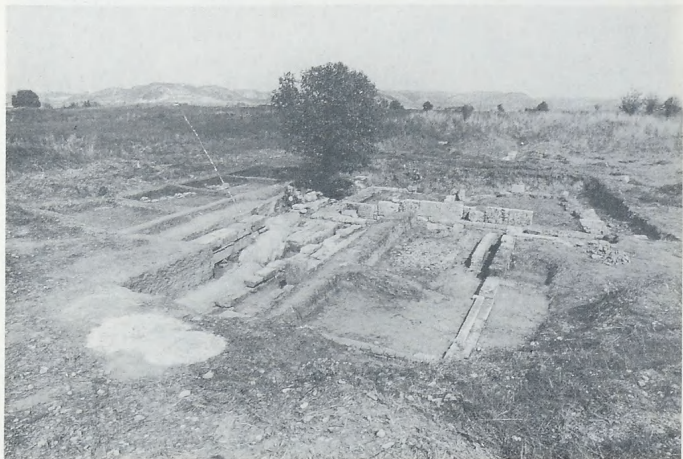
α-β. Διαδοχικές φάσεις της ανασκαφής στην επίχωση βορείως του αναλήμματος. Στη β' φάση διακρίνεται κάτω από τό μέτρο μεγάλο τεμάχιο από τή μαρμάρινη επένδυση τής τράπεζας του μνημειώδους βωμού.

α-β. Διαδοχικές φάσεις της ανασκαφής στην επίχωση βορείως του μεγάλου αναλήμματος.

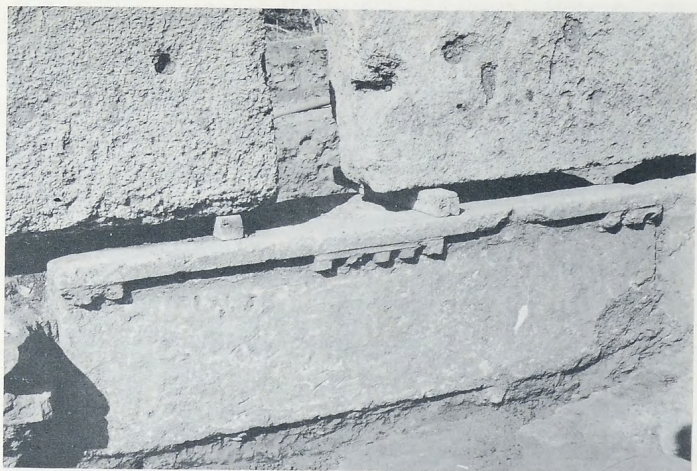
α. Τεμάχια πηλίνων ειδωλίων από την τέφρα του μυκηναϊκού βομού. β. Τεμάχια λύχνων από την ανασκαφή.

α-β. Γενική άποψη του κτιρίου Δ και των περίξ κτισμάτων.

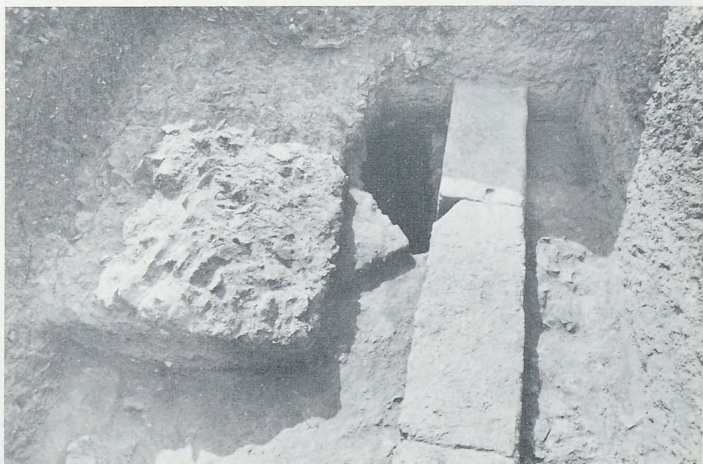
α. Γενική άποψη του συγκροτήματος των κτιρίων νότια του κτιρίου Δ μετά την αποκατάσταση των τοίχων του, νότια δψη. β. Γενική άποψη του συγκροτήματος των κτιρίων νότια του κτιρίου Δ.

α. Ἐπιστύλιο σέ δεύτερη χρήση. β. Ὁ ἀγωγός καί οἱ δύο τοῖχοι νότια τοῦ κτιρίου Δ μετά τήν ἀποκατάστασή τους.

α. Τμήματα των αναστηλωμένων τοίχων νότια του κτιρίου Δ. β. Γενική άποψη του κτιρίου Δ και των μεταγενέστερων κατασκευών νότια αυτού, πρίν από την αποκατάσταση των τοίχων τους.

α. Κυβόλιθος μέ ἐπιγραφή. β. Ἐρείπια τοίχων καί τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ νοτιότερα τοῦ τετραγώνου Ο.

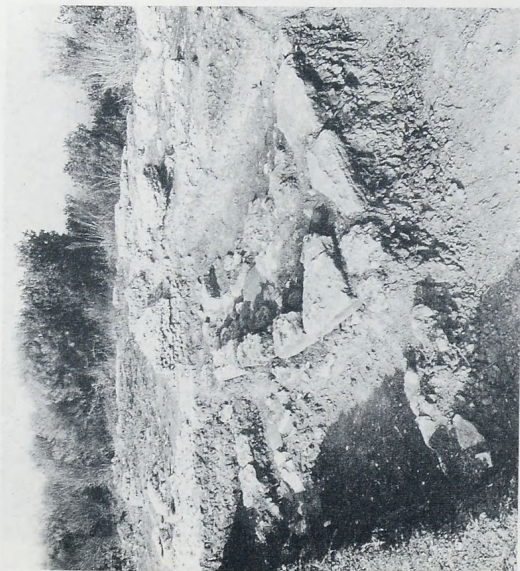
α. Θραύσματα ειδωλίων από τόν χώρο νότια του κτιρίου Δ. β. Θραύσμα μελαμβαφούς σκύ-
φου. γ. Βάση ρωμαϊκού πινακίου. δ. Θραύσμα μεγαρικού σκύφου.

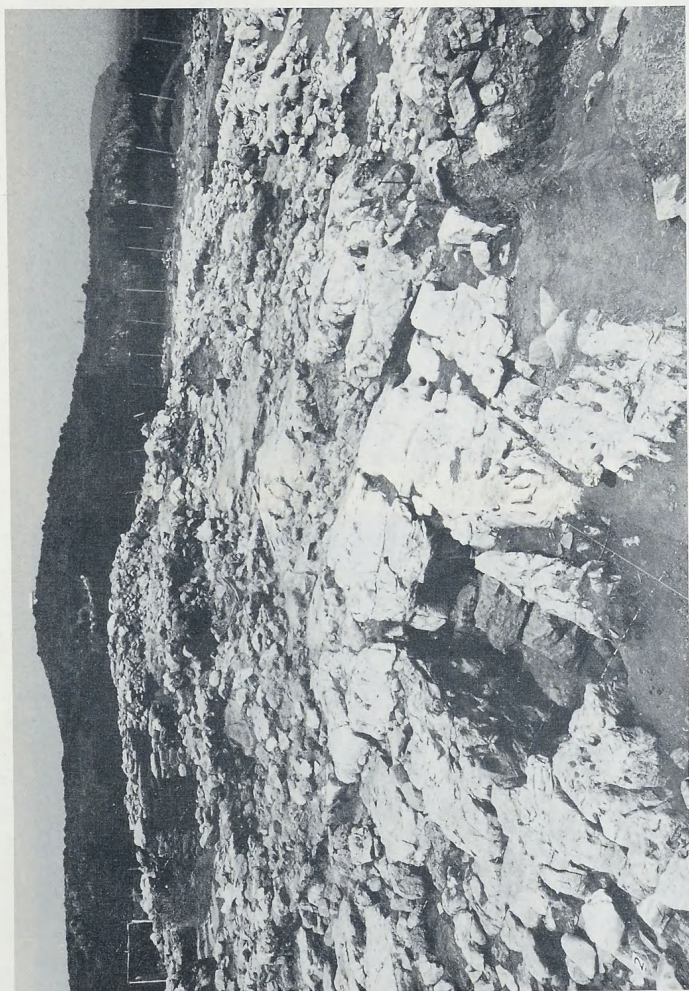
α. Μάζι. "Αποψη της ανασκαφής. β. Τμήμα του άνατ. σκέλους του τείχους.

α. Πλάκες από κογχυλιάτη. β. Ήλειακή λήκυθος. γ. Πήλινο ειδώλιο θεάς.

α. Τομή έξω από τόν πύργο του τείχους. β-γ. Θραύσματα από αετοματικά γλυπτά.

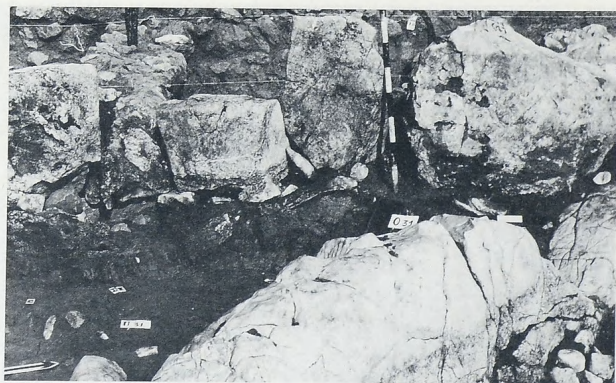
Ο ΝΑ τομέας εκ ΝΑ.

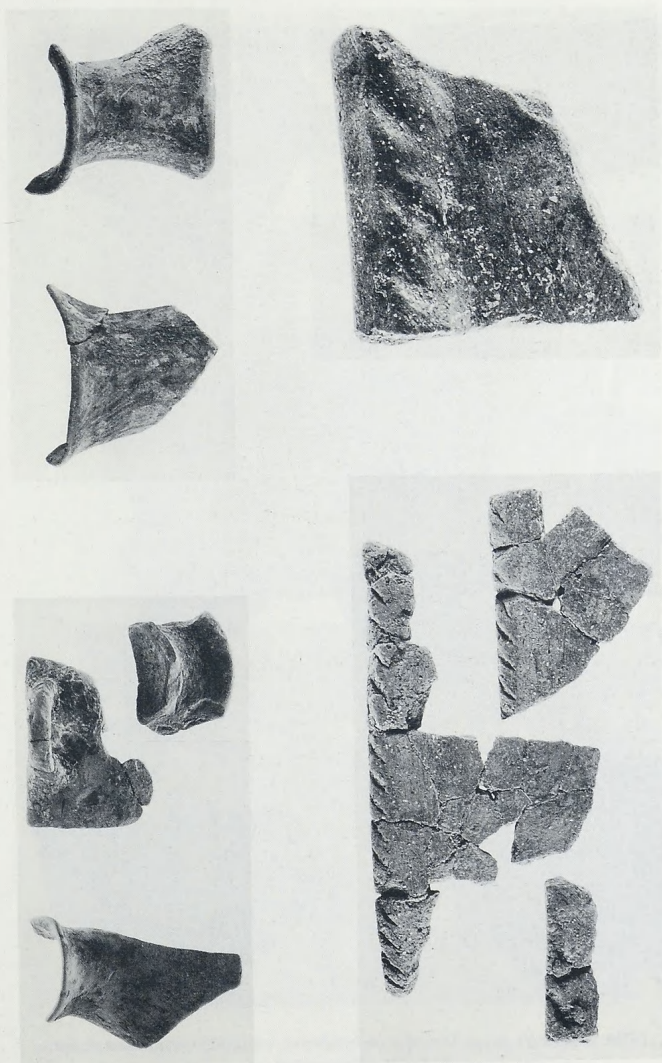
α. Ἀνατολική Οἰκία 2, δωμάτιον 2. β. Ἀνατολική Οἰκία 2, δωμάτιον 2, ἐστία.

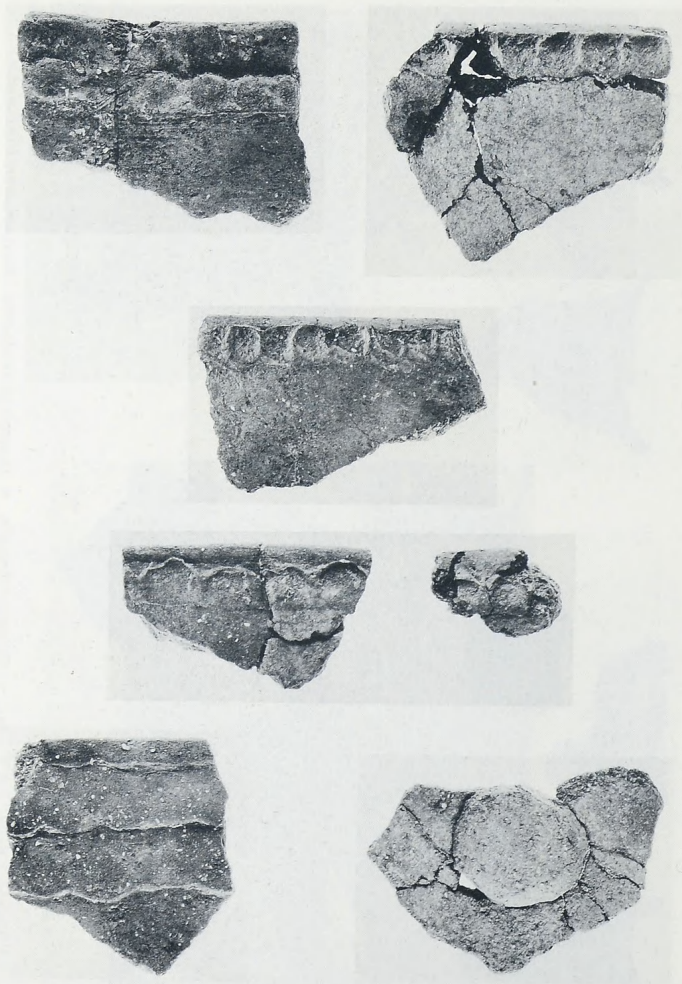
α. Ανατολική Οικία 2, δωμάτιον 1. β. ΠΕ εστία υπό τό δωμάτιον πίθου 9.

α. Ὀρθοὶ ἀσβεστόλιθοι Ἀνατ. τομέως. β. ΝΝΑ κοιλότης 1.

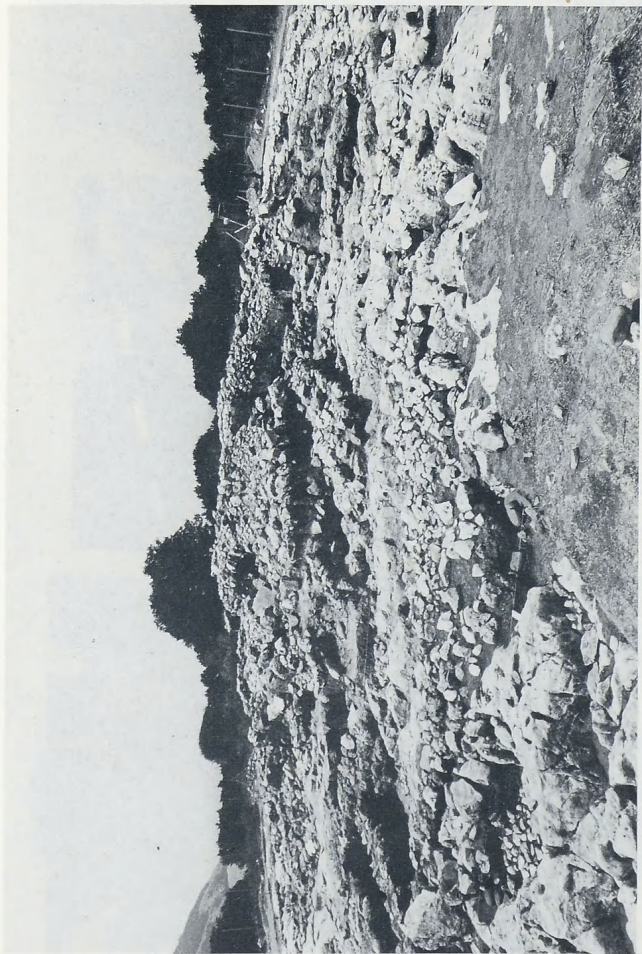
α - δ. ΝΝΑ κοιλότης Ι : α-β. Κύμβα. γ. "Οστρακα πιθαιδούς. δ. "Οστρακα με έπίπλαστον - δακτυλίπτεστον διακόσμησιν.

α - ζ'. ΝΝΑ κοιλότης Ι. α - ε: Όστρακα μέ επίπλαστον - δακτυλοπίεστον διακόσμησιν.
ζ'. ΠΕ ΙΙ πήλινον πῶμα.

α. ΝΝΑ κοιλότης 1. ΠΕ II όστέινα έργαλεια. β. ΒΑ τάφος. Β πλευρά, θεμέλιον ΠΕ II τοίχου. γ. Στρωματογραφία Β πλευράς ΒΑ τάφρου.

Πληρωμένοι κούρτηρες Β τομέως.

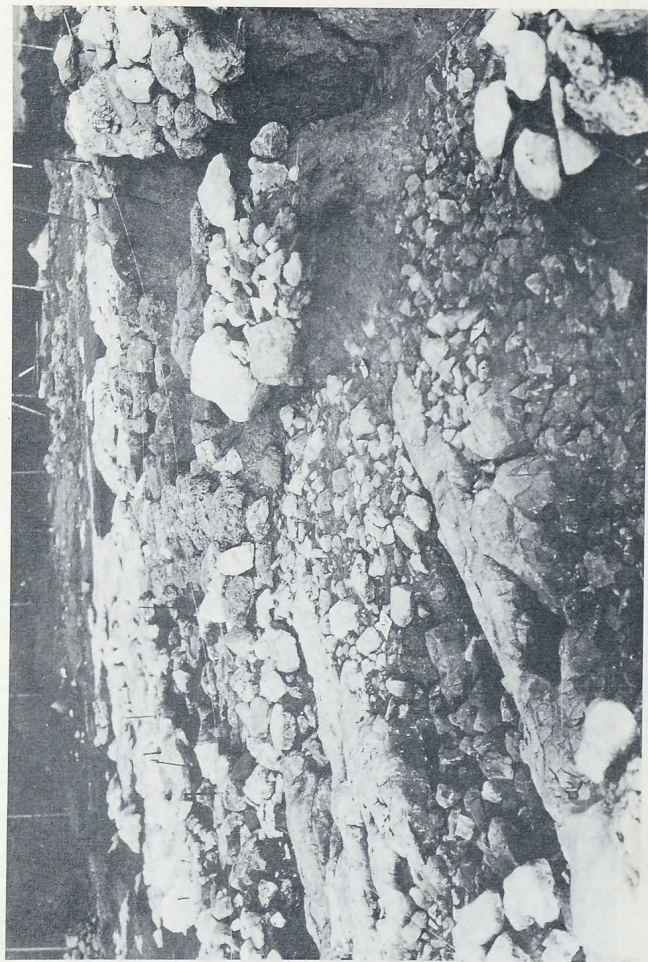
Ο ΒΒΑ εξωτερικός τομέας από άερο.

Δυτ. τμήμα τοῦ Β τομέως.

Ἄνατ. τμήμα τοῦ Β τομέως.

Ο Β τομέας έκ Δ.

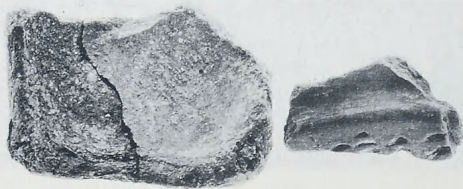
α. Β τομέυς. β. Β τομέυς, άγγείον Α. γ. Β τομέυς, κοιλότης 9, ὄστρακον.

ΔΒΔ τομεύς, τομή Α.

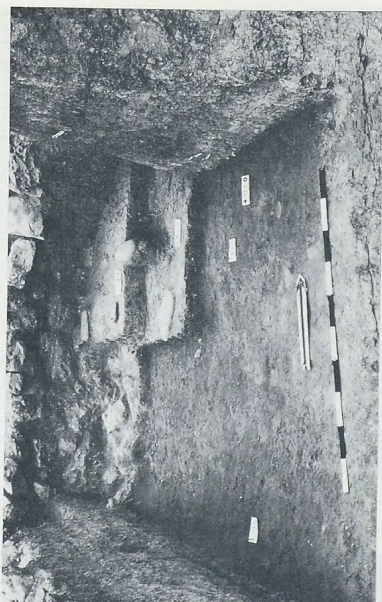
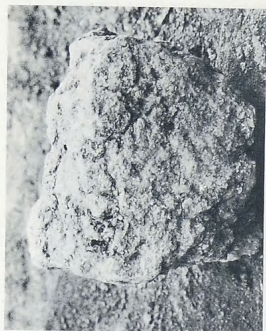
ΔΒΔ τομεύς, τομή Α και ΠΕ κτίσμα.

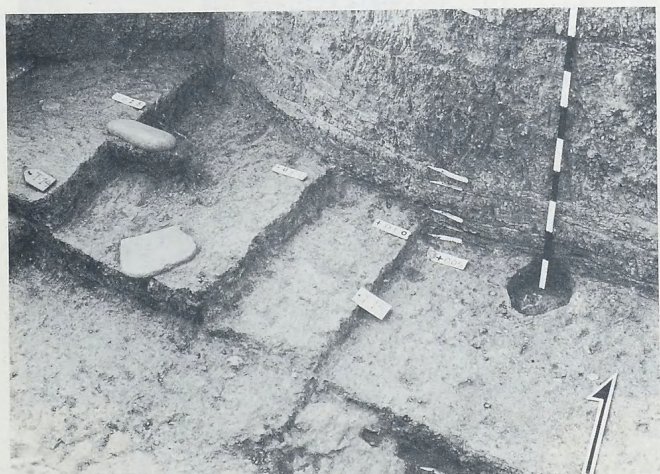
α. Τά ΒΔ κτίσματα ἐκ ΔΝΔ. β. Αἱ κοιλότητες ὑπὸ τὰ ΒΔ κτίσματα ἐκ ΝΔ. γ. ΒΔ τομεύς, τμήμα τετραπλεύρου σκεύους καὶ τμήμα βάσεως ΠΕ ΙΙ ἀγγείου.

α. 'Ο Δ τομεύς ἐξ ὕψους. β. 'Ο Δ τομεύς ἐκ Ν.

α - β. ΝΝΔ τομείς; α. Στρόψμα κεκαυμένου πηλού. β. Τμήμα πλίνθου. γ. ΝΝΔ στρωματογραφία.

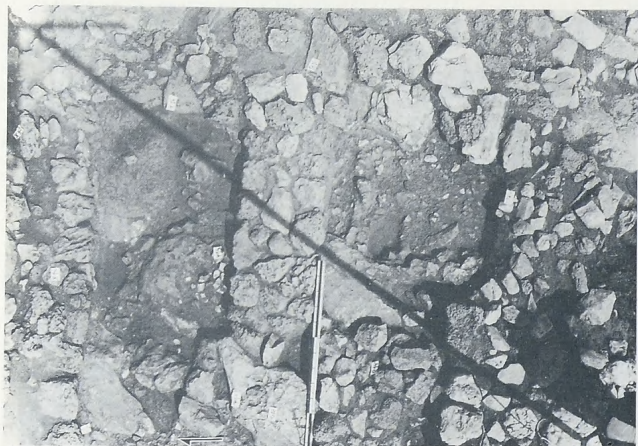
α. ΝΝΔ τομέυς. Στραματογραφία. β. ΝΝΔ τομέυς. Στραματογραφία.

Ο μεγάλων ΝΝΔ τομέας από ύψους.

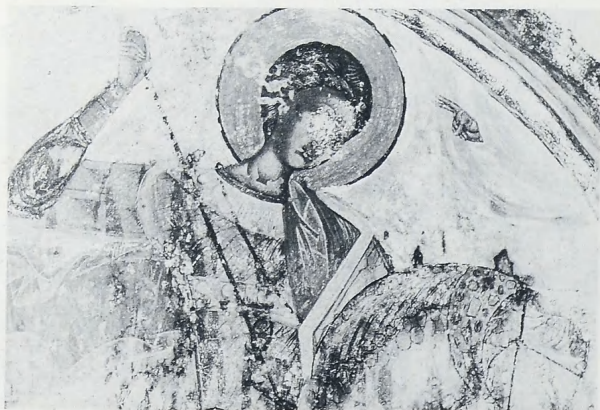
α. 'Ο έξωτ. ΝΝΔ τομεύς εκ Δ. β. 'Ο έξωτ. ΝΝΔ τομεύς εκ Α.

α. Δ τμήμα του έξωτ. ΝΝΔ τομέως από ύψους. β. Α τμήμα του έξωτ. ΝΝΔ τομέως από ύψους.

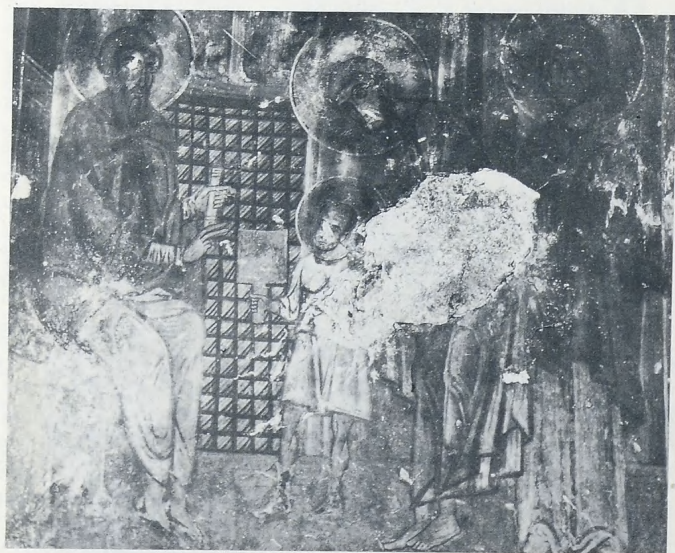
α.β. Άγιος Άνδρέας, Άι-Στράτης; α. Στρατιωτικός άγιος, Λεπτομέρεια. β. Ό άγιος Γεώργιος.

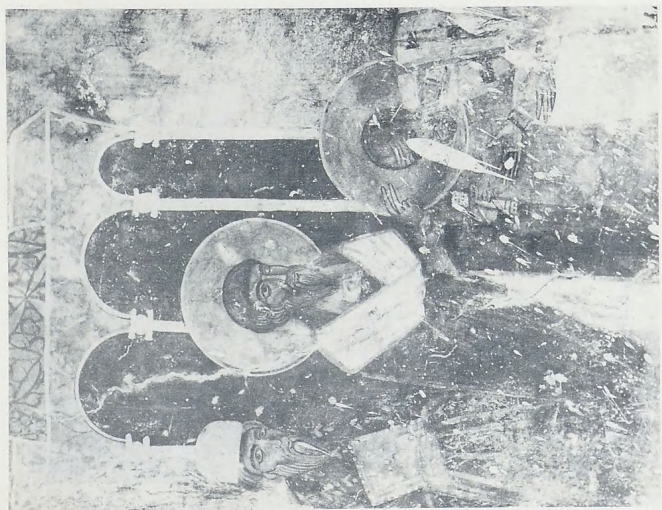
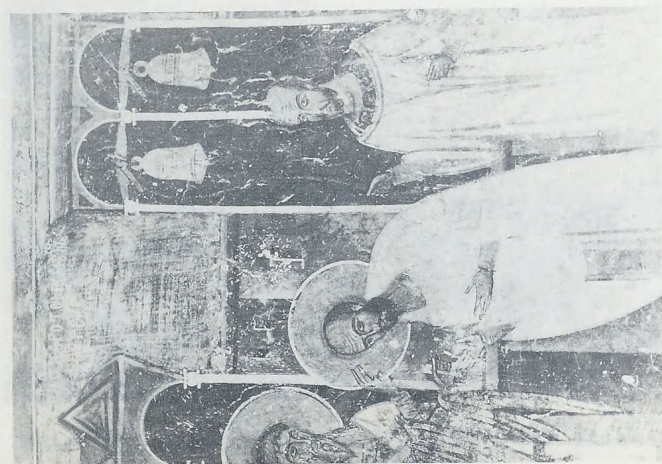
α-β. "Άγιος Άνδρέας, Άγία Παρασκευή: α. Ἡ δυτική πρόσοψη. β. Ὁ ἅγιος Δημήτριος.

α. Άγιος Ανδρέας, Άγια Παρασκευή: α. Ό Άγιος Ανδρέας, β. Γούβες, Κοίμηση τής Θεοτόκου. Ή Άγια Έλένη.

α-β. Νειάτα, Άγιος Νικόλαος: α. Άνάληψη, λεπτομέρεια. β. Ό άγιος Νικόλαος στό σχολείο.

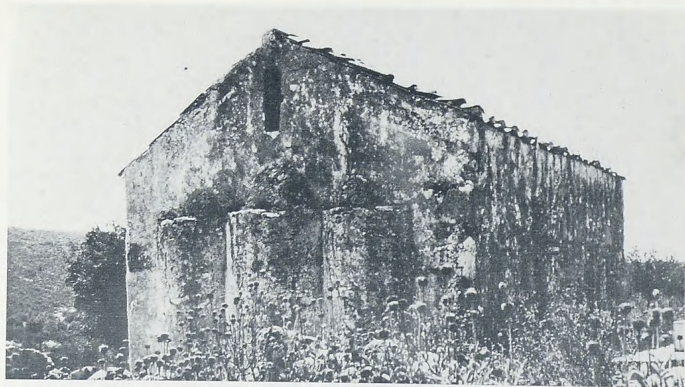
α-β. Νεαύρα, "Άγιος Νικόλαος; α. Ή χειροτονία του άγιου σέ Ιερέα. β. Ή χειροτονία του άγιου σέ επίσκοπο, λεπτομέρειες.

α. Νειάτα, Άγιος Νικόλαος. Ό άγιος σώζων τό πλοϊον. β. Άριάνα, Άγιος Ταξιάρχης.
"Αποψη από ΒΔ.

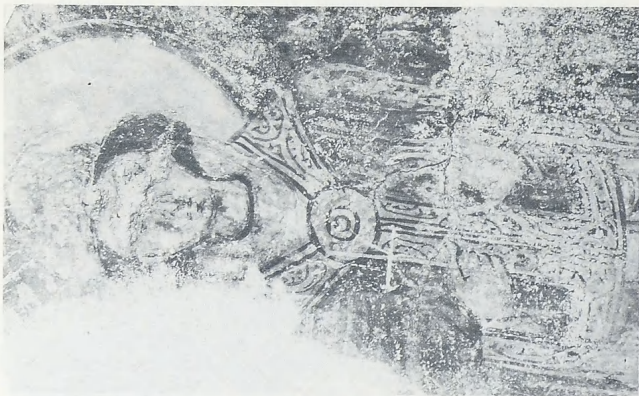
α-β. Ἀριάνα, Ἅγιος Ταξιάρχης: α. Ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, λεπτομέρεια. β. Ἅγιος, λεπτομέρεια.

α-γ. Συκιά, Παναγία ή Φουκρία: α. "Αποψη από ΒΑ. β. "Η Παναγία στο τεταρτοσφαίριο.
γ. "Ιαματικός άγιος.

α-β. Συκιά: α. Παναγία ή Φουκριά. Ἡ ἁγία Παρασκευή. β. Ἅγιος Δημήτριος. Εἰκόνες ἀποστόλων. Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας καὶ ὁ ἅγιος Φίλιππος ἢ Θωμάς.

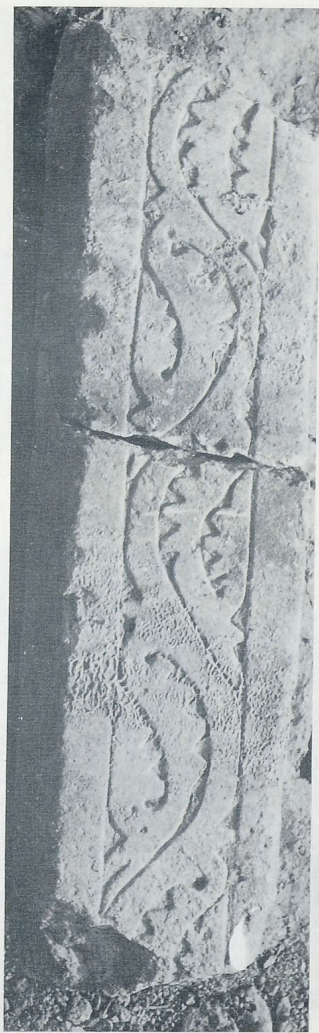
β. Άγιος, λεπτομέρεια από τον ήμικό-
της άνιδας.

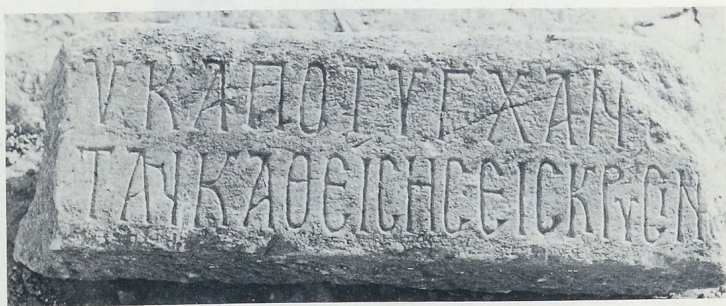
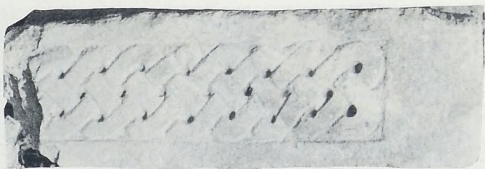
α. Ο Χριστός, λεπτομέρεια από την
Παναγία.

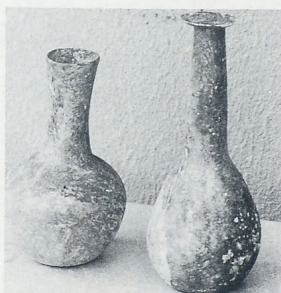
α. Τοιχοδομία βασιλικής 7ου αί. β. Γείσο τέμπλου.

α-β. Πεσσίσκος τέμπλου (πρόσθια και όπίσθια πλευρά).

α. Πεσσίσκος τέμπλου. β. Πεσσίσκος. γ. Έπιγραφή.

α-β. Γυάλινα αγγεία. γ. Κοσμήματα από μέταλλο.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1983, ΤΕΥΧΟΣ Α'
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
"Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ" Α.Ε.
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ